વિરમગામ

વર્નાક્યુલર સોસાયટી

નો

ઇતિહાસ

વિભાગ પહેલો

ઈ.સ.૧૮૪૯થી૧૮૭૮

ગુ.વ.સો. અમદાવાદ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી

નો

ઇતિહાસ.

વિભાગ ૧,

(સન ૧૮૪૯ થી ૧૮૭૮.)

સંયોજક અને પ્રકાશક,

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ.,

આસિ. સેક્રેટરી-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી,

અમદાવાદ.

કિમ્મત એક રૂપિયો.

આવૃત્તિ પહેલી. પ્રત ૧૫૦૦.

સન ૧૯૩૨. સંવત્ ૧૯૮૮.

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું,

ઠે. પાંચકુવા, ચાર રસ્તા; ગાંધીરોડ—અમદાવાદ.

ઉપોદ્ઘાત

ગુજરાત અને બૃહદ્ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી, લગભગ સૈકાથી અનેક દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી કેવા સંજોગોમાં સ્થાપિત થઈ, તે સમયની લોકસ્થિતિ કેવી હતી, કેવી કેવી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ આ સંસ્થા પગભર બની તે હેવાલ ભવિષ્યની પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી સોસાઈટીની કમિટીએ એ કામ કરાવવાનો વિચાર કર્યો. આ હેવાલનો પ્રથમ ભાગ જનસમાજ આગળ રજુ કરતાં આનંદ થાય છે.

એક નાના બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ થઈ ફાલીફુલી ફળ આપે તે મુજબ આ સંસ્થાનો વિકાસ થયો છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઉપયોગી પુસ્તકો રચાવી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવામાં પાછલા જમાનામાં આ સંસ્થાએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. એ જમાનાનું અજ્ઞાન અને વહેમ દૂર કરવામાં તેમ જ સમાજમાં ઘર કરી બેઠેલી અનેક અનિષ્ટ રૂઢિઓનો નાશ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે; અને તેને પરિણામે ઘણી બાબતોમાં લોકમત કેળવાયો છે. જે બાબતો અત્યારે સુલભ લાગે છે, તે તે કાળે તેવી નહોતી; અને લોકમતને કેળવવામાં જે ભારે અડચણો આવતી તેનો ખ્યાલ હાલ ભાગ્યે જ આવી શકે તેમ છે. કોઈ પણ પ્રજાની પ્રગતિ તેની સ્વભાષાની ઉન્નતિ સિવાય થઈ શકે જ નહિં એ સત્ય જે પરદેશીઓને સમજાયું તેમણે આ પ્રાંતમાં આવી અહીંની સ્વભાષાને ખેડવા અને ખીલવવા સાચા હૃદયથી આરંભ કર્યો અને દેશી ભાઇઓને તે સત્ય સમજાયાથી એ કાર્ય તેમણે ઉપાડી લીધું. એ સર્વના અવિશ્રાંત પ્રયત્નો અને ખંત માટે ગુજરાતી ભાઇઓ સદા તેમના ઋણી રહેશે. ભાષાની અને સાહિત્યની ઉન્નતિ સધાવા સાથે જે જે ઉચિત ભાવનાઓ પોષાઈ છે તે સુવિદિત છે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીને તેનો યશ કેટલેક અંશે ઘટે છે એ નિર્વિવાદ છે. પરિસ્થિતિનાં અનેક અંગોમાં સોસાઈટીના પ્રયાસનો સમાવેશ થાય છે એ વસ્તુ આ પુસ્તક વાંચનારને સહજ સમજાશે.

ગુજરાતમાં વિદ્યા એટલે ભણતરનો ફેલાવો કરવામાં પણ સોસાઈટીએ બનતો હિસ્સો અર્પણ કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું સંવર્ધન કરવું એ તો એનું મુખ્ય ધ્યેય હોઈ તેની એ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે સોસાઈટી તરફથી સેંકડો પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરાવવામાં આવ્યાં છે તેમ જ અનેક નાના મોટા લેખકોની કૃતિઓ ઉત્તેજનાર્થે ખરીદવામાં આવી છે. ભાષાના કોશની યોજના પ્રથમના સ્થાપકોના ધ્યાનમાં હતી અને તે માટે બનતા પ્રયાસો થયા છે. ખાસ કોશો પણ પ્રકટ કરાવેલા છે. સોસાઈટીની પ્રવૃત્તિઓને સહાયક થાય એવાં અનેક ટ્રસ્ટ ફંડો પુસ્તક પ્રકાશન માટે તેને મળ્યાં છે અને તેથી તેની પ્રગતિને ઇષ્ટ વેગ મળ્યો છે. એ ઉપરાંત હજારો રૂપીઆનાં ટ્રસ્ટ ફંડો કેળવણી અને અન્ય વિષયક તેને સુપ્રત કરવામાં આવ્યાં છે જે તે સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠાને શોભાસ્પદ છે. વિદ્યાવૃદ્ધિ, ભાષા અને સાહિત્યની ઉન્નતિ અને અજ્ઞાનનિવારણ એ શુભ ઉદ્દેશો જાળવી પ્રજાના તેમ જ પોતાના લાખો રૂપીઆનો વહીવટ ચલાવી પ્રજાના વિશ્વાસનું પાત્ર બનેલી એવી સંસ્થાનો ઇતિહાસ ગુજરાતી વાચકોને લાભદાયી થશે એવી આશા છે.

જુદાં જુદાં સાધનોમાંથી વિગતો એકત્રિત કરી સીલસીલાબંધ મનોરંજક પુસ્તક રા. હીરાલાલે તૈયાર કર્યું છે એ એમની સંસ્થા પ્રત્યેની મમતા દર્શાવે છે.

ગુજરાતની પ્રજા હાલ જે કોટીએ છે તેમાં આ સંસ્થાએ કેવો ભાગ ભજવ્યો છે તે જાણવાનું સાધન આ પુસ્તક પુરૂં પાડશે એ ઉમેદ છે.

વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતમાં જ નહિ પણ દેશભરમાં ભાષા-સાહિત્યના અભ્યુદય અર્થે પ્રાંતીય ભાષા સાહિત્યની સંસ્થાઓ સ્થપાએલી છે, તેમાં "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી," જો કે અગ્રસ્થાને નહિ તોપણ સૌથી પુરાણી છે, અને તેનો કાર્યપ્રદેશ પણ કંઇક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. સોસાઇટી એકલું સાહિત્ય પ્રકાશનનું કાર્ય કરતી નથી; પણ સાથે સાથે કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારનું કાર્ય કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ શહેરની ઘણીખરી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન થઇ પડે છે. વળી તેના લવાજમના પ્રમાણમાં આજીવન સભાસદોને એવો મોટો લાભ અપાય છે કે એથી સૌ કોઇ ચકિત થાય છે; અને તેને પ્રજા તરફથી કેળવણી અને વિદ્યાવૃદ્ધિની સંસ્થાઓના નિભાવ, કેળવણીના ઉત્તેજન સારૂ ઇનામ, સ્કોલરશીપો વગેરે સ્થાપવા અને પુસ્તક પ્રકાશન અર્થે ૧૬૨ ટ્રસ્ટ ફંડો આશરે સાડા છ લાખ રૂપિયાનાં સુપ્રત થયલાં છે, એ તેની પ્રતિષ્ઠાની તેમ લોકવિશ્વાસની પ્રતીતિ કરાવે છે.

ગુજરાતની ઘણીખરી જાણીતી અને આગેવાન વ્યક્તિઓ તેના કાર્યકર્તા તરીકે કે આજીવન સભાસદ તરીકે સોસાઇટી સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને શિક્ષિત તથા લેખક વર્ગમાંથી એટલી મ્હોટી સંખ્યા મળી આવશે કે જેમણે એક વા અન્ય પ્રકારે સોસાઇટીના પ્રકાશન અને પ્રચારકાર્યમાં કંઈ ને કંઈ હિસ્સો કે મદદ આપેલી માલમ પડશે.

નામદાર સરકારે પણ પ્રસંગોપાત્ જેમકે હિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટયુટ માટે જમીન, મ્હેસુલ ફ્રી અને સોસાઈટીના હાલના મકાન માટે સરિયામ રસ્તાપરની મોખરાની જમીન, નામના ભાડે, આપવા મેહેરબાની કરી હતી તેમ બીજી રીતે પણ ઉત્તેજન આપ્યું હતું, તેની વિગત પ્રસ્તુત ઇતિહાસમાંથી મળશે અને સન ૧૯૧૦ થી તો તેના સાર્વજનિક અને સાહિત્યના કાર્યને ઉત્તેજન તરીકે સોસાઇટીને વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦/ ની ગ્રાન્ટ આપવા ઉદારતા બતાવી છે.

સોસાઇટીનો વૃત્તાંત જાણવા સારૂ વખતોવખત પૃછપરછ થયા કરતી હતી, અને નવી પ્રજામાંના ઘણા યુવકોને તેના બંધારણ, કાર્ય અને પાછલા ઇતિહાસ વિષે પુરતી માહિતી નથી, તેમ સોસાઇટીનો ઇતિહાસ લખાય એવી એના કેટલાક શુભેચ્છકોના અંતરમાં લાંબા સમયથી ઇચ્છા થયા કરતી હતી. તે પરથી કારોબારી કમિટીએ ગયે વર્ષે સોસાઈટીનો ઈતિહાસ લખવાનું કાર્ય મને સોંપ્યું હતું.

સોસાઇટીનું સન ૧૮૮૦ પહેલાંનું દફતર દુર્ભાગ્યે ઉપલબ્ધ નથી. સંભવિત છે કે સન ૧૮૭૫ માં સાબરમતીમાં મોટી રેલ આવી હતી, તેનું પાણી શહેરમાં ફરી વળ્યું હતું અને તે સોસાઇટીની ઑફીસમાં-હિમાભાઇ ઇન્સ્ટીટયુટમાં-કમ્મરપુર પેસી ગયું હતું, તે વખતે એ દફતર–કાગળો, ફાઇલો વગેરે ભીંજાઇ જઈ, બગડવાથી એ બધું કાઢી નંખાયું હોય !

તેથી પ્રસ્તુત ઇતિહાસ લખવામાં પહેલા ખંડમાં ફક્ત સોસાઇટીના છાપેલા રીપોર્ટ અને બુદ્ધિપ્રકાશની ફાઇલોનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં સંતોષકારક અને ખુશી થવા જેવી બીના તો એ છે કે સોસાઇટીના પ્રથમ અરાદ વર્ષનો ઇતિહાસ કવિ દલપતરામે લખીને સન ૧૮૭૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રકટ કર્યો હતો, તે મને બહુ મદદગાર થયો છે. એ સાધન વિના હું માનું છું કે આ ભાગ છે તેનાથી પણ, ઘણો અધુરો, અવ્યવસ્થિત અને ખામીભર્યો રહ્યો હોત.

વિસ્તારના ભયથી સોસાઇટીના ઇતિહાસને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવો પડયો છે; અને એ વ્યવસ્થા કેટલીક રીતે અનુકૂળ થઇ છે. એક તો સન ૧૮૭૮ સુધીની કાળમર્યાદા બાંધવામાં વચલો ત્રીસ વર્ષનો ગાળો પુરતો હતો, બીજું, તે પછીના વર્ષો માટે સોસાઇટીનું દફતર થોડુંઘણું મળી આવે છે; ત્રીજું, કવિ દલપતરામ સન ૧૮૭૯ થી સોસાઇટીમાંથી નિવૃત્ત થાય છે અને ચોથું, મહીપતરામ સન ૧૮૭૭ થી ઑનરરી સેક્રેટરી નિમાયા હતા, એમની સ્થાપિત કાર્યપરંપરા તે પછી બહુધા એકસરખી ચાલુ રહી છે.

પ્રસ્તુત ઇતિહાસમાં બને તેટલી ઉપયુક્ત માહિતી એક નોંધ તરીકે સંગ્રહવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; એ વૃત્તાંત દોષથી મુક્ત હોવાનો હું દાવો કરતો નથી; પણ સંજોગોવશાત્ જે કંઈ મારા જાણવામાં એના કામકાજ વિષે, આવ્યું તે આપ્યું છે. કોઇ સહૃદય વાચકબંધુ એમાંની ભૂલો બતાવશે અગર તો તે સંબંધમાં સૂચના લખી મોકલવા કૃપા કરશે તો તે બદલ તેમનો હું ઉપકાર માનીશ; એટલું જ નહિ પણ બીજા વિભાગમાં તેનો ઘટતો ઉપયોગ કરવા, જરૂર બનતું કરીશ.

અંતમાં મારા લેખનકાર્યમાં વખતોવખત સૂચનાઓ કરવા માટે તેમ આ ગ્રંથના પ્રુફવાચન માટે હું મારા સ્નેહી રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું; અને લેડી વિદ્યાબ્હેનને પ્રસ્તુત ઇતિહાસનો ઉપોદ્ઘાત લખી આપવા સારૂ મેં વિનંતિ કરતાં એમણે તે ખુશીથી સ્વીકારીને મને વિશેષ ઋણી કર્યો છે.

અમદાવાદ, } હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
તા. ૨૦–૮–૧૯૩૨

અનુક્રમણિકા.

ઉપોદ્ઘાત ...	લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ ...	૩ થી ૪
પ્રસ્તાવના ...	... ...	૫ થી ૬
પ્રકરણ.	**વિષય.**	**પૃષ્ઠ.**
૧ લું	પૂર્વપીઠિકા	૧ થી ૨
૨ જું	સમકાલીન પરિસ્થિતિ	૩ થી ૭
૩ જું	સોસાઇટીની સ્થાપના	૮ થી ૧૧
	પરિશિષ્ટ ૧ જાહેરાત	૧૨ થી ૧૩
૪ થું	વર્તમાનપત્ર	૧૪ થી ૨૨
૫ મું	નેટીવ લાઇબ્રેરી...	૨૩ થી ૨૬
૬ ઠું	ગુજરાતી શાળા...	૨૭ થી ૨૯
૭ મું	કન્યાશાળા	૩૦ થી ૩૫
	પરિશિષ્ટ ૨ જાહેરનામું	૩૪ થી ૩૫
૮ મું	દેશી ભાષાના વિકાસ માટે પ્રયાસ: શિક્ષણ અને શાળોપયોગી પુસ્તકો... ...	૩૬ થી ૪૯
૯ મું	અલેકઝાંડર કિન્લોક ફૉર્બ્સ	૫૦ થી ૫૯
૧૦ મું	પુસ્તકો અને તેનો પરિચય	૫૯ થી ૮૫
૧૧ મું	કવિતાની ચોપડીઓ	૮૬ થી ૯૨
૧૨ મું	પુસ્તકો રચાવવા માટે મળેલાં ફંડ અને બક્ષીસ રકમો	૯૩ થી ૧૦૨
૧૩ મું	સરકારી કેળવણી ખાતાની સહાયતા અને સહકાર	૧૦૩ થી ૧૩૨
૧૪ મું	વિદ્યાભ્યાસક મંડળી	૧૩૩ થી ૧૪૪
	પરિશિષ્ટ ૩ વ્યાખ્યાનો	૧૪૫
૧૫ મું	બુદ્ધિપ્રકાશ	૧૪૬ થી ૨૦૨
	પરિશિષ્ટ ૪ અનુક્રમણિકા સન ૧૮૫૪થી ૧૮૭૮ ...	૧૫૭ થી ૨૦૨
૧૬ મું	અન્ય પ્રવૃત્તિઓ...	૨૦૩ થી ૨૦૯
૧૭ મું	આશ્રયદાતાઓ	૨૧૦ થી ૨૧૮
	પરિશિષ્ટ ૫ પ્રથમ નાણાં ભરનારાઓની યાદી ...	૨૧૬

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૮ મું	સોસાઇટીનું બંધારણ	... ૨૧૯ થી ૨૨૯
	પરિશિષ્ટ ૬ સોસાઈટીના ધારા ...	... ૨૨૫
	પરિશિષ્ટ ૭ લાઇફ મેમ્બરોની યાદી ...	... ૨૨૮
૧૯ મું	ઓનરરી સેક્રેટરીઓ	... ૨૩૦ થી ૨૪૨
	પરિશિષ્ટ ૮ ઓન. સેક્રેટરીઓ અને આસિ. સેક્રેટરીઓની નામાવલિ...	... ૨૪૩-૨૪૪
૨૦ મું	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ... ...	... ૨૪૫ થી ૨૬૨
૨૧ મું	ઉપસંહાર	... ૨૬૩ થી ૨૬૮

ચિત્રોની સૂચી.

૧	નગરશેઠ હિમાભાઈ	પૃ. ૨૦ સામે
૨	હિમાભાઇ ઇન્સ્ટીટયુટ	પૃ. ૨૩ ,,
૩	હરકુંવરબાઇ કન્યાશાળા	પૃ. ૩૦ ,,
૪	સન ૧૮૨૨ માં છપાયલાં પુસ્તકનું મુખપૃષ્ટ ...	પૃ. ૩૮
૫	અલેકઝાંડર કિન્લોક ફૉર્બ્સ	પૃ. ૫૦ ,,
૬	મગનલાલ વખતચંદ...	પૃ. ૬૭ ,,
૭	હોપ સાહેબ વાચનમાળા કમિટીના સભ્યો ...	પૃ. ૧૦૬ ,,
૮	હોપ સાહેબ સંપાદિત જોડણીકોષ (હાથપ્રત)નું મુખપૃષ્ટ	પૃ. ૧૧૦ ,,
૯	બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૦, મે; પ્રથમ અંકનું મુખપૃષ્ટ	પૃ. ૧૪૯
૧૦	શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ	પૃ. ૨૧૩ ,,
૧૧	સન ૧૮૬૦ ના ઑકટ ૨૦ મા મુજબ રજીસ્ટર કરારપત્રની પ્રતિકૃતિ	પૃ. ૨૨૩-૨૨૪
૧૨	ભેટનાં પુસ્તકો પરની લેબલ-છાપનો નમુનો ...	પૃ. ૨૨૭
૧૩	રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ	પૃ. ૨૩૦ સામે
૧૪	રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ	પૃ. ૨૩૭ ,,
૧૫	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	પૃ. ૨૪૫ ,,
૧૬	ફોર્બ્સ સાહેબના હસ્તાક્ષર	પૃ. ૨૪૮ ,,
૧૭	કવિ દલપતરામના હસ્તાક્ષર	પૃ. ૨૫૪ ,,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી
નો
ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧.

પૂર્વ પીઠિકા.

"વર્ષે વર્ષે સવાઇ, ઇજારદારિ વધારે;
રઇયત રુવે રગડાઈ, કો આગળ પોકારે.
ચૌટે જણાવે તોર, દોડાવીને ઘોડા;
રાતે આવે ચોર, ઘર ઘર પડે દરોડા.
ચોરોના અસવાર, બાન પકડતા લૂંટે;
દરવાજેથી બહાર, વહાર કરે નહિ પૂંઠે.
દરવાજે દરવાન, રાંક જનોને રોકે;
કોઇ ધરે નહિ કાન, રડે બિચારા પોકે.
અન્યાયોના દામ, લેઈ ઠરાવે સાચા;
ન્યાયીના લે જો નામ, તો તો હણે તમાચા."

("કળિકાળનું વર્ણન"—કૃષ્ણરામ.)

ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઇ પડી અને ગુજરાત પ્રાન્તનો કબજો અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો, તે સમયે દેશસ્થિતિ કેવી હતી, તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને ઉપરોક્ત "કળિકાળ"ના વર્ણનમાંથી મળી આવે છે. પ્રસ્તુત ગરબો કૃષ્ણરામ મહારાજે સં. ૧૮૭૩ માં રચ્યો હતો, તેથી તેમાં વર્ણવેલી હકીકત જેમ સમકાલીન તેમ વિશ્વસનીય કહી શકાય.

ઔરંગઝેબ બાદશાહના અવસાન પછી દિલ્હીની મોગલ સાર્વભૌમ શહેનશાહત નબળી પડતી ચાલી અને તેને સ્થાને મરાઠા સત્તાનું પ્રાબલ્ય પ્રતિદિન વધતું જતું હતું. ચોથ નિમિત્ત તેમનો ત્રાસ અને દરોડા ઓછો ન હતો. કોળી, કાઠી અને ગરાસીઆ પણ તક મળતાં, જે કાંઈ હાથ આવતું તે કબજે કરવા પાછા પડતા નહિ. મુગલ સુબાઓ દિલ્હીની ગાદી પ્રત્યે નામની વફાદારી દાખવતા છતાં સ્વતંત્ર અને આપમુદ બન્યા હતા, પણ માંહોમાંહેના ક્લેશ અને કુસંપથી તેઓ પોતાની સત્તા ટકાવી શક્યા નહિ. દેશમાં સર્વત્ર અંધાધુંધી, લૂંટફાટ અને જોહુકમી પ્રવર્તી રહ્યાં હતાં. તેમાંય

વળી જમીન મહેસુલની વસુલાત ઇજારે આપવામાં આવતી તેથી પ્રજાને પુષ્કળ રંજાડ થતી. ઇજારદારને ખાતરી નહિ કે તેનો ઇજારો બીજે વર્ષે ચાલુ રહેશે કે કેમ, એટલે તે પણ મનસ્વી રીતે રૈયત પાસેથી જેટલું પડાવાય તેટલું પડાવતો. જ્યાં કશુંએ સ્થિરસ્થાવર નહિ, દરરોજ ધીંગાણાં ચાલુ હોય, અને કોઇ પ્રકારની સલામતી નહિ, ત્યાં ઉપર વર્ણવ્યા મુજબની સ્થિતિ અનુભવાય તેમાં શું આશ્ચર્ય! વાસ્તવિક રીતે 'બળીઆના બે ભાગ' વા 'મારે તેની તલવાર' એ ન્યાયનીતિ પ્રવતતી હોય ત્યાં પછી જાન-માલની સલામતી, રક્ષણ, વ્યવસ્થા અને ન્યાયનું પૂછવું જ શું? કયી ઘડીએ ધાડ પડશે અને અગર વગર વાંકે ક્યારે હાથકડી પડશે વગેરે કાંઇ પણ ખાતરીથી કહી શકાતું નહિ; અને ચાડીઆઓનું જોર એટલું બધું વધી પડયું હતું કે, તેઓ ગમે તે નિમિત્તે ભલભલાને હાકેમના કાન ભંભેરી હેરાન કરતા હતા. ઉઘાડેછોક ન્યાય વેચાતો અને લાંચરૂસ્વત લેવાતી હતી. આથી રૈયતના મનમાં સદા વસવસો રહી તે કંગાલ અને દુઃખી સ્થિતિ અનુભવતી હતી.

"અમદાવાદનો ઇતિહાસ" એ નામનું પુસ્તક મગનલાલ વખતચંદે સન ૧૮૫૧ માં લખ્યું હતું તેમાંથી થોડોક ભાગ (પૃ. ૧૧૫–૧૧૯ નો) અત્રે આપીએ છીએ, જે ઉપરના કથનનું સમર્થન કરી તે વિષે કેટલોક વધુ પ્રકાશ પાડે છેઃ—

"ગાયકવાડ પેશ્વાના સરસુબાની વખતમાં અમદાવાદમાં ગમે તેવો શાહુકાર હોએ પણ ધાયાંધોયા લુગડાં તથા મોહોટા પહનાના જાડાં થેપાડાં તેહેનાથી પહેરાતાં નહી પણ ઢંચણ સમું પોતીયું તેહેના ઉપર બાસ્તાનો જાંમો નેં માંથે છીંટની વગર તોરાની પાઘડી પેહેરાતી ને કદી કોઈ, એથી લગીર સારાં લુગડાં પેહેરે તો સરસુબાના રાખેલા ચાડીઆ ચાડી ખાએ એટલે તે માંણસનેં બોલાવી તેહેનેં કેહે કે "તમારી પાસે પુંજી ઘણી છે માટે પાંચ દશ હજાર સરકારનેં આપો." કદી તે ના કેહે તો તેહેની છાતીએ પથ્થર મુકીનેં લે,* તેથી કોઈ ખુલ્લી રીતે ઉઘરાણી કરી શકતું નહિ. ચોરીઓ પણ પ્રમાણમાં પુષ્કળ અને ધોળે દહાડે થતી કેમકે હાકેમને તેમાંથી ચોથાઈ મળતી અને ન્યાય પણ એ રીતે છચોક વેચાતો. "એક જણ જઇનેં કોઇનેં બેસારી આવે તો બીજો જણ જઇનેં તેહેનેં ઊઠાવી આવે નેં કદી બીજો બેસારી આવે તો એક ઊઠાડી આવે. આ ઊપર લગીર લાંબો વીચાર જે કરશે તેહેને માલુમ પડી આવશે કે સરસુબાનેં ઘણાંકનાં મોહો રાખવાં પડતાં હતાં કેમકે જો હેવું ન કરે તો ભક્ષ કોંણ આણી આપે?"

---

* "હાલતાં દંડે, ચાલતાં દંડે, દંડે સારા દીન;
છાતી ઉપર પથ્થર મુકી, પૈસા લેતા છીન."

પ્રકરણ ૨.

"તે વખતે ગુજરાતી ભાષા માત્ર બજાર ભાષા હતી. તેમાં વાંચવા લાયક કંઇ પુસ્તકો ન હતાં, અને લોકો અજ્ઞાન તથા વહેમી હતા."

(અલેકઝાંડર કિન્લૉક ફૉર્બસ)

અઢારમા સૈકામાં દેશમાં પ્રવર્તતી અરાજકતાના કારણે પ્રજાનું માનસ સંકુચિત અને રૂઢિચુસ્ત બન્યું હતું. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ મંદ, નિસ્તેજ, અને જડ થઈ ગયો હતો. જે કાંઇ પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવતું તેને વળગી રહેવામાં જ શાણપણ મનાતું અને ચાલુ પ્રણાલિકા તોડનાર કોઈ વિરલ પુરુષ જ મળી આવતો હતો.

તે સમયે અત્યારના જેવી વ્યવસ્થિત અને સાર્વત્રિક શિક્ષણ પદ્ધતિ નહોતી; અત્યારનાં જેવાં મબલક જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો નહોતાં; અને વળી પરપ્રાન્ત સાથેનો વ્યવહાર અને આવજા ઓછી અને મર્યાદિત હતી. જનતામાં અજ્ઞાન અને વહેમ વિશેષ હતાં. જ્યારે માથાપર ભય ઝઝુમતો હોય, ક્યારે ને કોણ લુંટાશે કે પકડાશે તેની નચિંતતા નહિ, જ્યાં જાનમાલનું રક્ષણ કે સલામતી નહિ; આવી પરિસ્થિતિમાં મનુષ્ય અસ્વસ્થ, ભયભીત અને સ્વાર્થી બને એ સહજ સમજી શકાય એવું છે. ઉદાર કેળવણીના સંસ્કારનો અભાવ, બહારની દુનિયાનો સંસર્ગ ઝાઝો નહિ, ધાર્મિક ભાવના પણ સાંકડી, અંધશ્રદ્ધાળુતા અને પક્ષપાતભરી વલણ એટલે પ્રજા અજ્ઞાની અને વહેમી જ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે.

જેનો જીવનવ્યવહાર કુપમંડુક જેવો, જેની દૃષ્ટિ પોતાનામાં જ કેન્દ્રિત થયલી, સ્વાર્થ માટે ખેંચાખેંચી અને પ્રપંચજાળ સર્વત્ર વિસ્તરાયેલી હોય ત્યાં જીવન કલુષિત, નિરાશામય, વ્યગ્ર અને દુઃખી થઈ પડે એ દેખીતું જ છે. આવે સમયે ભાષા અભ્યાસનો, સાહિત્યવિકાસનો, નવી શોધોનો અને પ્રગતિનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ?

તથાપિ મનુષ્યબુદ્ધિ મુશ્કેલીમાં જીવનવ્યવહાર ટકાવી રાખવાને માટે જીવનરસ ઉડી જાય નહિ એવા પ્રયત્નો જરૂર કરે; મનુષ્યપ્રાણી એકલા ખાધખોરાકથી જીવી શકતું નથી; તેને આત્મિક પોષણની અગત્ય રહે છે. શરીરના પોષણની પેઠે મનને કેળવવું જોઇએ છે અને તેના આધ્યાત્મિક

વિકાસ માટે, તેના સુખ અને સંતોષ માટે ધાર્મિક બળ અને પ્રેરણા આવશ્યક છે તે, એ સમયે જનતા કેવી રીતે મેળવતી તે હવે આપણે જોઇએ.

સામાન્ય રીતે વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન જેવું કે, આંક, લેખાં, નામું, પત્રવ્યવહાર, ચીઠ્ઠીપત્રી, કરાર, દસ્તાવેજ વગેરે વૈશ્ય અને ઇતર જન પંડ્યા પાસેથી મેળવતો અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના બાળકો સંધ્યા, સારસ્વત, સ્તોત્રો અને થોડુંઘણું કર્મકાંડ તથા જ્યોતિષ જાણી સંતોષ પામતા અને તેમાંનો થોડોક ન્હાનો ઉત્સાહી અને આગ્રહી વર્ગ, ઉજ્જયન, કાશી, મિથિલા વગેરે દૂરનાં વિદ્યાતીર્થોમાં જઈ જ્યોતિષ, કાવ્ય, વેદાન્ત, ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી અને પંડિત બની ઘેર પાછો ફરતો હતો.

સન ૧૮૪૭ માં "સંસાર વહેવાર" નામની ચોપડી અમદાવાદની 'પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી'એ લીથોમાં છપાવેલી છે તે જોવાથી તત્કાલીન સામાન્ય શિક્ષણનું ધોરણ કેવું હતું તે લક્ષમાં આવશે; તેમ શિક્ષક, પંડ્યાના પગાર-નિર્વાહ માટે કેવી વ્યવસ્થા હતી, તેનું યથાર્થ વર્ણન સ્વર્ગસ્થ કવિ ગણપતરામ રાજારામે એમના "ભરૂચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ"માં કર્યું છે, તે અહિં ઉતાર્યાથી બરાબર સમજવામાં આવશેઃ—

"હિસાબ સાધન આંક શીખવી, સરવાળાદિક ઝટ ગણતાં,
નાનાવિધ લેખાં વ્યવહારિક, શીખવતા મુખથી ભણતાં;
ગણીતમાં લીલાવતિ આદિક શીખવતા ગુરુ સખ્ય રહી,
અક્ષરમાં વિવેકમાતૃકા, લીપિવિવેકાદીક સહી.
લેખપદ્ધતિ, પત્રપ્રશસ્તિ, લેખ વિષયમાં શીખવતા,
પ્રબંધ વિક્રમ, ભોજ આદિના, વાંચન વિષયે આવિ જતા;
નીતીમાં ચાણાક્ય, વિદુરનિતિ પંચોપાખ્યાનાદિ તથા,
સિદ્ધો વ્યાકરણે શીખવતા, કહ્યું મેં જાણ્યું જેમ યથા."

(પૃ. ૨૨)

× × × ×

વળી—પંડયાના પોષણ માટે પાકાં સીધાં નિત આવી પડે,
દાણાની મૂઠી દરરોજે, શિષ્યો લાવિ નિશાળ અડે;
છૂટીએ પૈસોને સીધું, વાંધા વગર હતું મળતું,
મોટાનો સુત નિશાળ આવ્યે, ભાગ્ય ભલું ગુરુનું ભળતું.
નિજ સુત નિશાળમાં બેસંતાં, નિશાળ ગરણું મન ગમતું,—

શક્તિ પ્રમાણે કરાવિને સૌ દામ દઈ ગુરુને નમતું;
ઇંધિનની આપતિ ન સળે, દૂધ દહીં આવી મળતાં.
ફળ કેરી, રાયણ, સીતાફળ, મળતાં ઝટ ઝાડે ફળતાં.
અમુક ભણતરે એક રૂપીઓ, હસતે મુખ આગળ ધરતા,
સાધારણ કેળવણી પાછળ, એ રીત ખર્ચ ઘણો કરતા."
(પૃ. ૨૪.)

આ ઉપરાંત લોક શિક્ષણ અર્થે ભાટ ચારણ, પુરાણી અને કથાકારો પણ સરસ કાર્ય કરતા હતા. લોક વાર્તા અને લોક ગીતો, યશ ગાથા અને શૌર્ય કાવ્યો સંભળાવીને તેઓ જનતાને પ્રોત્સાહિત કરતા; તેમનાં મન રંજિત કરતા તેમ તેમને પ્રેરણા પાતા હતા; મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણાદિકમાંથી ભાવપૂર્ણ અને પ્રબોધક પ્રસંગોને કાવ્યોમાં ગુંથી તથા ગાઇ પ્રજાજીવનને ઉજાળતા; તેમના પર નીતિ અને ધર્મના સંસ્કાર પાડતા અને તેમને નવું ચેતન અને જીવન બક્ષતા હતા.

ફક્ત પંડિત વર્ગ જેમની પાસેથી આપણે વધારે અને ઉચ્ચ શિક્ષણની અપેક્ષા રાખીએ તે એકમાર્ગી અને પ્રજાજીવનથી વિમુખ રહેતો હતો. તેઓ દૂર સ્થળે જઇ વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી ઘેર પાછા ફર્યા પછી પણ સર્વ વ્યવહાર સંસ્કૃતમાં કરતા, એટલુંજ નહિ, પરંતુ માતૃભાષાને પણ અવગણતા. કવિ પ્રેમાનંદે આવા પંડિત પુરાણીઓની કરેલી ઠેકડી રસિક સાહિત્યવાચકની જાણ બહાર નહિ જ હોય! જનતા પણ તેમને "વેદિયા" કહી હસતી હતી, એટલે એમના તરફથી માતૃભાષાને કંઇ પણ ઉત્તેજન કે બળ મળતાં નહિ અને તેથી માતૃભાષાનું સાહિત્ય પાંગળું અને અણવિકસેલું રહેતું હતું.

આના સંબંધમાં સન ૧૮૪૪ ના 'બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન'ના પહેલા જ રીપોર્ટમાં જે ટીકા કરેલી છે તે નોંધવી પ્રસંગોચિત્ત ગણાશેઃ–

"આજ લગી બહુ કરીને એમ હતું કે, જેમણે એ પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ પુરો કરશે, તેને પોતાની સ્વભાષામાં શુદ્ધ એવું સાધારણ પત્ર પણ લખતાં અથવા વાંચતાં કઠણ પડતું. તેમનામાં વ્યવહારિક જ્ઞાનનો અભાવ કારકુન પોતાને શાસ્ત્રમાં ગમ્ય છે એમ કહેતા નથી; પંડિત વેહેવારમાં છેક નિરુપયોગી છે."

પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ એકલાં જીવન નિર્વાહનાં સાધન અને અર્થ પ્રાપ્તિથી મનુષ્ય જીવનને તૃપ્તિ થતી નથી. તેનો આત્મા બૌદ્ધિક ભોગ

અને આનંદ, રસ વૈભવ અને વિલાસ, માનસિક સ્વસ્થતા અને સુખ મેળવવા માટે હમેશ ઝંખે છે; તે માટે સતત પ્રયત્ન કરે છે અને તેની પ્રાપ્તિમાં જ તે સંતોષ અને શાન્તિ પામે છે.

અગાડી આપણે જોઇ ગયા છીએ કે સમાજ જીવન ભયગ્રસ્ત હતું, અને જાનમાલની સલામતી નહોતી; તેમ છતાં આવા વિકટ અને અશાન્ત સમયમાં પણ જનસમાજ આશાના તંતુ પર રાચતો. ધર્મમાંથી બળ અને પ્રેરણા મેળવતો; કથા વાર્તા, ભજનો, પદ અને ગરબી વગેરેમાંથી જીવન રસ–ઉલ્લાસ માણતો દેખાય છે. તે વડે જ એ દુઃખમાં ટકી રહી શકે છે, અને આશ્વાસન પામે છે. તેમાં જ તે જીવનનું સાર્થક્ય અને ધન્ય પળ અનુભવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રજાનું માનસ ઘડે અને વિકસાવે એવાં પ્રવર્તક બળો, પ્રાણપોષક અને પ્રેરક, એ કાળે કયાં હતાં એ અવલોકનથી આપણને તત્કાલીન સમાજ સ્થિતિનું આછુંઘેરું ચિત્ર આપણી આંખ સમીપ ખડું થશે.

અહિં અંગ્રેજનો અમલ શરૂ થયો તે આગમચ અયોધ્યા પાસેના છપૈયા ગામના રહીશ શ્રી. સહજાનંદ સ્વામીએ ગુજરાતમાં આગમન કરી, કાઠી, ધારાળા, રજપૂત અને એવી બીજી પછાત કોમોની રહેણીકરણી અને આચારવિચાર બદલી, એમને સન્માર્ગે પ્રેરી, એમનાં જીવન ઉજ્જવળ, સંતોષી અને સુખી કરી મૂક્યાં હતાં તેની કોઇથી ના પાડી શકાશે નહિ. ઓગણીસમા સૈકાના આરંભમાં એમણે જે પ્રચંડ ધાર્મિક પ્રચારકાર્ય કર્યું હતું, તે જેમ અદ્‌ભુત તેમ ક્રાન્તિકારી હતું. વળી એ સંપ્રદાયે આપણને બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, મુક્તાનંદ, નિષ્કુલાનંદ, દેવાનંદ જેવા પ્રતાપી ભક્ત શિષ્યો અને કવિઓ આપેલા છે, અને તેમનું લખાણ નીતિ તત્વ અને ભક્તિ ભાવથી ઉભરાતું, ગુણ અને જથામાં થોડું નથી.

એ મહાન્ પુરુષનો પ્રભાવ તે સમયે પ્રજા પર પુષ્કળ પડયો હતો; અમદાવાદના સુબા શેલુકરે એમની કનડગત કરવામાં કચાશ કરી નહોતી, તેમ બિશપ હેબર અને મુંબાઇના તે કાળના ગવર્નર સર જોન માલ્કમે એમની ખાસ મુલાકાત લઈ, એમનું સંમાન કર્યું હતું તે હકીકત પણ ઓછી ગોરવ ભરી નથી; અને ગુજરાતી જનતાને ઉંચી પાયરીએ લઈ જવામાં જે કિમતી ફાળો એમણે આપ્યો છે તે કદી ભુલાશે નહિ.

ડભોઇનો રસિક કવિ દયારામ તે અરસામાં વૈષ્ણવી સાંપ્રદાયિક સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતારી વલ્લભ કુળની કીર્તિ અને મહિમા વિસ્તારવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન સેવતો હતો; પણ તેની કીર્તિ એક ગરબી લેખક કવિ તરીકે વધારે

પ્રસરેલી અને જાણીતી હતી. એમની એ ગરબીઓએ તો અનેક સ્ત્રી પુરુષોને ઘેલાં કર્યાં હતાં; અનેકના જીવનમાં રસ અને આનંદ, કંઇકને મોજીલા અને શોખીન બનાવ્યા હતા. આમ એમની લોકપ્રિયતા અને નામના થોડી ન હતી.

પાદરા પાસેના માસરના વૈશ્ય કવિ ગીરધરે કૃષ્ણજન્મની કથા અને રામાયણ, લોકરુચિ સંતોષવા રચ્યાં હતાં. અમદાવાદના કૃષ્ણરામ મહારાજ, જેઓ દક્ષિણમાં જઈ આવેલા હોઇ, એમના પર રામદાસ સ્વામિના લખાણ અને જીવને પ્રબળ અસર કરી હતી, તેનો પ્રચાર અહિં ગુજરાતમાં કરવા તે ઉત્સાહિત હતા. સંડેશરના પ્રીતમદાસ પણ જીવન બોધ કરવા જીવન મોક્ષનો માર્ગ બતાવતા ભજન, પદો અને આખ્યાનો રચી, પ્રજાને અમૃત પાન કરાવતા હતા. અમદાવાદ તળના બે ભાઇઓ સુખરામ અને લજ્જારામ અભિમન્યુ આખ્યાન અને સગાળશા આખ્યાનના કર્તા—મહાભારત, રામાયણની કથા ગાઇ સંભળાવી લોકનાં મન રંજન કરતા હતા. અમદાવાદ પાસેના વેગણપુરવાસી રઘુનાથનાં પદો સ્ત્રી પુરુષો અદ્યાપિ ગાઇ, તેનું નામ ચિરંજીવ રાખ્યું છે; તેમ જુનાગઢના રણછોડજી દિવાન અને ત્રિકમદાસે રચેલું ભક્તિ સાહિત્ય અવગણવા જેવું નથી; તેમજ પરંપરાથી ઉતરી આવતું સાહિત્ય ખાસ કરીને, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ અને સામળની કૃતિઓ, અને રામાયણ, મહાભારત તથાં ભાગવતના પ્રાકૃત અનુવાદો, એ સઘળું લોકની રસવૃત્તિ, ધર્મ જિજ્ઞાસા અને ભાવનાને તૃપ્ત કરતું અને પોષતું હતું.

આમ તે વખતે જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ઝાઝી સુગમતા નહિ; જ્ઞાનનાં સાધનો પણ છૂટાંછવાયાં—વિખરાયલાં અને મુશ્કેલીએ સુલભ થાય તેવાં; પ્રવાસ પણ યાત્રા નિમિત્તે અને તે પ્રમાણમાં અલ્પ; બહારની અસર થોડી; માત્ર પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો આછો—પાતળો પ્રવાહ મંદ, વહ્યા કરતો તેને ચુસ્ત રીતે વળગી રહી, જનતા તેની સ્થિત સ્થિતિમાં રાચતી. તેના પરિણામે દૃષ્ટિ બહુ એકમાર્ગી થઇ રહી; વિચારો પણ સંકુચિત અને આસપાસના ભય અને જાન માલની સલામતી અને સુરક્ષણના અભાવે, સ્વાર્થ વૃત્તિ વધારે તીવ્ર બનતી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રચલિત અજ્ઞાનતા જનતાના વહેમોને અને ભ્રમજનક માન્યતાઓ વધારતી અને અનિષ્ટ રૂઢિનાં બંધનો વધારે સજ્જડ કરતી હતી.

એ ખરું કે તે વખતે હાલના જેવું ગદ્ય સાહિત્ય નહોતું; ઘણું ખરું લખાણ પદ્યમાં રચાતું અને ગદ્ય સાહિત્યનું લખાણ નિર્માલ્ય, ઢંગ ધડા વિનાનું, દોષવાળું જણાયાથી ફાર્બસ સાહેબે પ્રસ્તુત પ્રકરણના મથાળે મુકેલો અભિપ્રાય બાંધ્યો હોય, એ સંભવિત છે.

પ્રકરણ ૩.

મનહર છંદ.

"ઇસ્વિસો અઢારે અડતાળીસની સાલે શુભ,
તારિખ તો છવીશમી ડીસેંબર માસની;
મંગળ વાસરે મહા મંગળીક ક્રિયા કીધી,
કિન્લાક સાહેબ તણી કીર્તિના પ્રકાશની;
સ્થાપી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તે,
અધિક વધારનારી વિદ્યાના અભ્યાસની;
દ્વિજ દલપતરામે દિલથી આશીષ દીધી,
આજથી સોસાઇટી તું થજે અવિનાશની."

(**દલપત કાવ્ય,** ભા. ૧–પૃ. ૧૧૫)

એવા શુભ ચોઘડીઆમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની સ્થાપના થઇ હતી કે આરંભના એક નાના આમ્ર વૃક્ષના બીજારોપણમાંની ફુલી ફાલીને આજે એક વિશાળ આમ્રકુંજમાં ફેરવાઇ ગઇ છે, અને છેલ્લાં બ્યાસી વર્ષ થયાં, તેનાં મિષ્ટ અને અમૃત જેવાં ફળોનો આસ્વાદ ગુજરાતી જનતા ઉમંગભેર લઇ રહી છે, તે જોઇને તેના સ્થાપકનો આત્મા પ્રફુલ્લિત થતો હશે.

સન ૧૮૪૬ માં અલેકઝાંડર કિન્લોક ફૉર્બસ સાહેબ અમદાવાદમાં આસિસ્ટંટ જડજ નિમાઇ આવ્યા હતા. એમને ઇતિહાસનો ભારે શોખ હતો; જેમ ગ્રાન્ટ ડફે 'મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ' લખીને અને કર્નલ ટોડે 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' લખીને અમર નામના મેળવી છે, તેમ આપણે કહી શકીએ કે ફૉર્બસ સાહેબે 'રાસમાળા' રચીને ગુજરાતની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. તે ગ્રંથ માટે ઐતિહાસિક સાધનો એકઠાં કરતાં જેમ તે ગુજરાતી પ્રજાનો આત્મા પિછાણી શક્યા તેમ તેમની અજ્ઞાન અને વહેમી, જડ સ્થિતિથી એમનું ઉમરાવ હૃદય દ્રવી ગયું; અને તેમને લાગ્યું કે જુનાં ઇતિહાસ અને સાહિત્યનાં લખાણ અને સાધનસંગ્રહ એક સ્થળે સાચવી અને સંગ્રહી રાખવાની જેટલી આવશ્યકતા છે, તેટલી જનતાને કેળવણી આપવાની પણ છે.

આ શુભ આશયથી પ્રેરાઇને એમણે તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૮ ના રોજ કેટલાક મિત્રોની સહાયતા મેળવીને ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટીની સ્થાપના કરી.×

પહેલા વર્ષના રીપોર્ટ પરથી સમજાય છે કે, જેમ એમની મનોભાવના ઉદાર અને મનોવૃત્તિ સેવાભાવની હતી, તેમ સંસ્થાના ઉદ્દેશને બરાબર પહોંચી વળવા સારુ ઉપસ્થિત કરેલો કાર્યક્રમ પણ વિસ્તૃત, સર્વદેશી અને વ્યાપક હતો.

સોસાઇટીનો ઉદ્દેશ એમણે આ પ્રમાણે ઠરાવ્યો હતોઃ—

"ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવો, ઉપયોગી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો અને સામાન્ય રીતે કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવી;" અને તેની પ્રાપ્તિ અર્થે આરમ્ભથીજ નીચે મુજબ કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો, જે એમની ઉદાત્ત બુદ્ધિ, પ્રચંડ કાર્યશક્તિ અને ઝીણી નજરનો સરસ પરિચય કરાવે છે.

૧. વર્તમાનપત્રનું પ્રકાશન—ગુજરાતમાં આ પ્રથમ અઠવાડિક હતું.

૨. લાઇબ્રેરીની સ્થાપના—સુરતમાં સ્ટેશન પુસ્તકાલય—ઇંગ્લીશ—સન ૧૮૨૪ માં સ્થપાયલું, જે પાછળથી સન ૧૮૫૬ માં એન્ડ્રુસ પુસ્તકાલય સાથે જોડાઈ ગયું હતું; નહિ તો ગુજરાતમાં એ પહેલું પુસ્તકાલય કહેવાત.

૩. ગુજરાતી કોષ માટે શબ્દ સંગ્રહ—પ્રથમ પ્રયત્ન.

૪. હાથપ્રતોનો સંગ્રહ.

૫. શાળાની સ્થાપના—છોકરા છોકરીઓની એકત્ર.

૬. શાળોપયોગી પુસ્તકોનું પ્રકાશન.

૭. નવાં પુસ્તકો રચાવવાની યોજના—ઈનામી હરીફાઈ નિબંધો લખાવીને.

૮. વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન—ઇનામો આપીને.

આ વિષયોમાં સોસાઇટીએ શું શું અને કેવું કાર્ય કર્યું તેનું વિવેચન હવે પછીના પ્રકરણોમાં કરવામાં આવશે. દરમિયાન અહિં નોંધવું જોઇએ કે આ આખોય અખતરો ફૉર્બસ સાહેબના અથાગ ઉત્સાહ અને પ્રયાસનું પરિણામ હતું; અને તેમની કુમકમાં કમિટીના સભ્યો બધા યુરોપિયનો હતા;

× વધુ અને ચોક્કસ હકીકત માટે જુઓ, તે સમયે છપાવેલી જાહેર ખબર, જે પ્રકરણના અંતે પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે આપી છે.

દેશી ગૃહસ્થોમાં માત્ર ઇંગ્લિશ સ્કૂલના હેડમાસ્તર ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસનું નામ–તે પણ સન ૧૮૫૨ પછીથી–મળી આવે છે.

વળી તે સમયના મુંબાઇના ગવર્નર ફૉકલેન્ડે સોસાઇટીના પેટ્રન થઇ અને દ્રવ્યની સહાયતા આપી, તેનું–સંસ્થાનું કાર્ય સરલ કરી આપ્યું હતું.

તેમ છતાં આવું ભગીરથ કાર્ય, એકલે હાથે અને અલ્પ સાધનો વડે, તેઓ ઉપાડી લેવા શક્તિમાન થયા; અને તેને વ્યવસ્થિત અને સફળતાપૂર્વક અમલમાં મુકી શક્યા, તેનું રહસ્ય આપણને એમની ધર્મપરાયણ વૃત્તિમાં જણાશે, જે એમનું પ્રેરક બળ હતું. પ્રથમ વર્ષનો રીપોર્ટ અનેક રીતે મૂલ્યવાન છે પણ તેમાંનો નીચેનો પેરો ખાસ મનનીય થઇ પડશેઃ–

"We are under a religious obligation not only to do the work for which we are responsible to ***human*** masters and which for the most part *they alone* can turn to the good of the country; but (beyond that) to employ ourselves and our faculties and means in some measure (what measure is a question left to every man's own decision, but in some measure) to the benefit of India and the glory of our Lord Jesus Christ therein.

Now we acknowledge this at Ahmedabad by some social enterprises in which many are partners together. When we contribute to a Christian Mission we acknowledge the call. When we try to lift up the language of the province from its present ignoble condition and encourage the more gifted fancies among those to whom it is vernacular, to enlarge, refine and regulate it by manifold application, that it may become fitter to convey from mind to mind and from generation to generation both the beautiful and the true, then too we acknowledge the same

call to benefit those among whom for the present we are sojourners."

આ દેશહિતના કામને જેઓ એકલા જ વલણ આપે એવા છે તેવા માનવ અધિકારીઓએ સોંપેલી જવાબદારી માટે નહિ પરંતુ એક ધાર્મિક ફરજ તરીકે પણ આ કામ આપણે કરવાનું છે અને આપણી બુદ્ધિશક્તિ તથા સાધનો આપણે આમાં એવી રીતે (જેમને જે ફાવે તે રીતે) રોકવાં કે જેથી હિંદને લાભ અને આપણા પ્રભુ જીસસ ક્રાઇસ્ટની કીર્તિમાં વધારો થાય.

અમદાવાદમાં હાલ એક એવું સામાજિક સાહસ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે અને ઘણા જણ તેમાં સામેલ થયા છે. ક્રિશ્ચિયન મિશનના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી આપણે જેમ તેમાં ફાળો આપીએ છીએ તેમજ આ પ્રાંતની પડી ગયેલી ભાષાને ઉન્નત બનાવવાનો યત્ન કરવા, જેમની તે બોલાતી ભાષા છે તેમની રસવૃત્તિ ખીલવવા, સુંદર અને એવી સરસ (બનાવવા) કે જે સર્વે મનોમનને રસમય અને જમાનાના જમાના સુધી સર્વે બોલે ને સમજે એવી યોગ્ય બનાવવા, તેના સાહિત્યમાં વધારો કરવા, સુધારવા અને જુદી જુદી રીતે નિયમબદ્ધ કરવા માગીએ છીએ કે જેઓ સાથે હાલ આપણે થોડા વખત માટે સહવાસી થયેલા છીએ તેમને આપણી આંતરિક કર્તવ્ય લાગણીનો સ્વીકાર સમજાય.

કેવી સરસ મનોભાવના! કેટલી ઉદાર કર્તવ્યબુદ્ધિ!

પરિશિષ્ટ ૧.

જાહેર ખબર.*

ગુજરાતની વર્નાક્યુલર સોસૈટી.

દીલીમાં તથા આગરામાં તથા દક્ષણમાં કેટલા એક દીવસ થયાં પોત પોતાના દેશની ભાષાનો વધારો કરવા સારૂ એક એક મંડળી થયેલી છે.

તે ઉપરથી કેટલા એક સાહેબ લોકોની મરજી થઇ છે કે ગુજરાત પ્રાંતમાં પણ લોકોના હિતને વાસ્તે એજ પ્રકારની મંડળી સ્થાપન કરવી, તેનો વિચાર નિચે પ્રમાણેઃ—

૧. પેહેલું એ જે ગુજરાત પ્રાંતમાં પુસ્તક વાંચવાની ઘણા એક લોકોને હુંસ હશે, પણ તેમને ગુજરાતીમાં પુસ્તક મળી શકતાં નથી; તેથી લાચાર છે, ને અંગરેજી ભાષામાં બૂકો તો ઘણી છે, પણ લોકો અંગરેજી ભણેલા નથી, તેથી તેમના ઉપયોગમાં આવતી નથી, ને ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તક છાપવામાં આવ્યાં છે, પણ એ ઘણાં થોડાં છે, ને વળી તે પણ ગુજરાત પ્રાંતમાં મળતાં નથી.

માટે મંડળીના વિચારમાં એવું દુરસ્ત આવે છે કે અંગરેજી ભાષામાં જે સારી સારી બૂકો છે, તેનો ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમો કરાવીને છપાવવો ને જે સારાં ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તક થયેલાં હોય તે પણ છપાવવાં, ને જ્યારે ગુજરાતી ભાષામાં કોઇ નવો ગ્રંથ બનાવે તો તે પણ છપાવવો; ને નવો ગ્રંથ બનાવવાની લોકોને હુંસ પેદા થવા માટે એવો વિચાર ધાર્યો છે કે, જે કોઈ સખસ ગ્રંથ નવો બનાવીને મંડળીમાં રજુ કરે તો તેને મંડળીએ મદદ આપવી. તે એ રીતે કે ગ્રંથ બનાવનારને તે બદલ ઈનામ આપવું અથવા તે ગ્રંથ છપાવવાની તેની ખુશી હોય તો તેનાં છપાવેલાં પુસ્તકમાંથી કેટલાં એક એ મંડળીએ વેચાથી રાખવાં કે જેથી તે છપાવનારને નફો રહે, ને તેની હુંશ પણ વધે.

૨. બીજું એ કે લોકોના ફાયદાને વાસ્તે સારી જગો શોધી કાઢીને ત્યાં એક કીતાબખાનું રાખવું. ને તેમાં સારા સારા ઉપયોગી ગ્રંથ ભેગા કરવા.

* જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'–૧૮૭૮, જાન્યુઆરી અંક, પૃ. ૮–૯.

૩. ત્રીજું એ કે ઉપર લખેલા વિચારને વાસ્તે એ વખત સાહેબ લોકો એકઠા થયા તેમાં જે હકીકત બની તે છપાવેલી છે ને જે લોકોએ ઉપર લખેલા કામને વાસ્તે રૂપીયા ભરેલા છે તેમનાં નામ તથા રૂપૈઆનો આંક છાપેલો છે.

૪. ચોથું એ જે આ મંડળીના મુરબી થવાને મુંબાઇના નેક નામદાર ગવર્નર સાહેબને વિનતી કરી હતી તે ઉપરથી તેમણે મેહેરબાની કરીને મંડળીને આશરો આપવા મુરબીપણું અંગીકાર કર્યું છે.

૫. પાંચમું એ જે ગુજરાત પ્રાંતમાં જે સારા સારા મોહોટા લોકો તથા એવા બીજા એ કામનો શોખ રાખનાર લોકોએ પરોપકાર બુદ્ધિથી પોતાના નામને વાસ્તે એ ઉપર લખેલી મંડળીને મદદ આપવા સારૂ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રૂપૈઆ ભર્યાથી, મંડળી તે આપનાર લોકોનું મોહોટું આસાન માનશે.

પ્રકરણ ૪.

વર્ત્તમાનપત્ર.

"એપ્રિલ ચોથીએ વર્તમાનપત્ર પ્રકટાવ્યું
નામ જેનું ગુજરાત મધ્યે ક્યાંઈ ન હતું."

દલપતરામ.

"બીજો ઉપાય એ શોધી કાહાડો કે તારીખ બીજી મેએ સંને ૧૮૪૯ ને રોજથી "વરતમાન" નામનું દર બુધવારે ન્યુસપેપર કાહાડવા માંડું કે જેની મારફતે નીતીની વાતો સર્વ લોકોને કહી શકાય. હાવું કાંમ અમદાવાદમાં આ પેહેલું થયું છે."

(મગનલાલ વખતચંદકૃત 'અમદાવાદનો ઇતિહાસ'–પૃ. ૧૮૭)

આધુનિક જીવનમાં વર્તમાનપત્ર જ્ઞાન અને શિક્ષણનું એક પ્રબળ સાધન થઇ પડ્યું છે અને તેનો લાગવગ, કાબુ અને પ્રભાવ જનતાપર થોડો નથી. લોકમત કેળવવામાં તેમ લોકજાગૃતિ આણવામાં તે એક અમોઘ શક્તિરૂપ છે; અને એનો અભિપ્રાય–પંચવાણી એક સત્તાસમાન લેખાય છે; જે પ્રસંગ આવે ભલભલી સરકારો–Governments–ને ઉંચી નીચી કરી મૂકે છે; અને કાંઇકને ઉથામે છે અને કાંઇકને સત્તાપર સ્થાપે છે અને તેના દાખલા વર્ત્તમાનપત્રના ઇતિહાસમાંથી અનેક મળી આવશે.

ગુજરાતમાં પહેલવહેલું "વર્તમાનપત્ર" ફૉર્બસ સાહેબે સોસાઇટી તરફથી શરૂ કર્યું ત્યારે બહારની દુનિયાનો પરિચય કરાવવાની સાથે, જનતાનું જ્ઞાન વધે અને લોકમત વ્યક્ત થાય અને વિકસે, એ પણ તેનો ઉદ્દેશ હતો; અને એનું મૂલ્ય અત્યારની દૃષ્ટિએ નહિ પણ તે કાળની પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને આંકીશું તો સમજાશે કે એ પગલું કેટલુંબધું દૂરદેશીભર્યું હતું; અને તેઓ એની ઉપયોગિતા અને મહત્વ પૂરેપૂરૂં જાણતા હતા તેથી એમની બદલી બીજે વર્ષે સુરત થતાં ત્યાં પણ કેટલાક મિત્રોની સહાયતાદ્વારા "સુરત સમાચાર"નામનું અઠવાડિક પત્ર સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એ સંબંધમાં 'ફૉર્બસ ચરિત્ર'ના લેખકની નીચલી પંક્તિઓ મદદગાર થઇ પડે છેઃ—

"હિતૈષી માતપિતાદિ સંબંધીઓ પોતાના બાળકને ઢીંગલાં પુતલાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિ–ભાતિમાં પલોટવા શિખવે છે તેજ રીતિએ ફૉર્બસે અમદાવાદમાં અને સુરતમાં કર્યું."

(મનઃસુખરામકૃત ફૉર્બસ ચરિત્ર–પૃ. ૧૨.)

વસ્તુતઃ ગુજરાતમાં પ્રથમ અઠવાડિક પત્ર કાઢનાર સોસાઇટી અથવા એમ કહીએ કે ફૉર્બ્સ સાહેબ હતા; અને તેમાં ગૌરવ લેવા જેવું એ છે કે વર્તમાન-પત્રની સ્વતંત્રતા અને વાજબી હક્ક માટે કમિટીએ તેના અસ્તિત્વના જોખમે મી. હેરિસનના કેસમાં માનભરી લડત ચલાવી હતી, જે વિષે હવે પછી કહીશું.

એ પત્રની ઉપયોગિતા અને લોકપ્રિયતા વિષે એટલું નોંધવું બસ થશે કે સરદહુ પત્ર તે વખતે દર બુધવારે નિકળતું હતું, તેથી બીજા સૌ પત્રોને લોકો "બુધવારીયું" નામે ઓળખતા હતા; અને તે પછી તેનું અનુકરણ કરીને તેમ તેની હરીફાઈમાં બીજા પત્રો પણ નિકળ્યાં હતાં.

એ "વર્તમાન" અઠવાડિક પત્રની જનતાપર શી અસર થઈ હતી તે જાણવાને આપણી પાસે કાંઇ સાધન નથી, તેમ એ પત્રના છૂટક અંકો પણ ઉપલબ્ધ નથી; પણ મગનલાલ વખતચંદે સન ૧૮૫૧ માં પ્રકટ કરેલા "અમદાવાદના ઇતિહાસ" માં થોડુંક વિવેચન કરેલું છે, તે જાણવું ઉપયોગી થઇ પડશે. પ્રસ્તાવનામાં તે લખે છેઃ—

"આ સોસાઇટી નોહોતી થઇ નેં "વરતમાંન" નોહોતું છપાતું તાહારે લોકોનેં વાંચવાનો હાલ જેટલો શોખ નોહોતો પણ હાલ વાંચવાનો શોખ વધો એવું એક વાત ઊપરથી માલુમ પડે છે શાથી જે થોડા દાહાડાની વાત ઊપર વણાટીઆ લોકો કે જે જાજી વિદ્દાની તમાં રાખતા નથી, તેમાંના એક પોતાની ગાંઠના પૈશાથી એક ચોપડી વેચાથી લઇ પોતાનેં વાંચતાં ન આવડે તેથી બીજા પાસે વંચાવતા હતા નેં વાંચી રહ્યા પછી તેઓ બોલાઃ "વાહ! વાહ! શી બુદ્ધિપ્રકાશની વાત લખી છે. આપણે રાતરે નાંમુ લખી રહ્યા પછીં જે ગપા મારીએ છીએ તેના કરતાં જો ચોપડીઓમાંની આવી આવી વાતો જાંણીએ તો ઘણીજં શીખામણ તથા બુધી આવે."

એટલો શોખ વધવાનું કારણ વરતમાંન છે. શાથી જે વરતમાંનમાં દેશોદેશની હકીગત, ભાવતાળ હસવા જેવી નકલ ઇયા કાંઈ ઊથલપાથલના સમાચાર છપાય છે તેથી લોકો પોતપોતાના સ્વાર્થનેં માટે માગી લાવીનેં ઇઆ હરેક પ્રકારથી વાંચે નેં કોઈ વાંચતું હોય તાહારે પોતે તેની ઘણી પળશી કરીને પુછે છે કે "ભાઈ કાંઈ નવાજુની છે."........વગેરે.

(પૃ. ૩–૪)

અત્યારે "વર્ત્તમાનપત્ર" પર અનેક પ્રકારના કાયદાનાં શસ્ત્રો ઉગા-મેલા ડેમોક્લિસની તરવારની પેઠે ઝઝુમી રહેલા જણાય છે, તો તે વખતે જ્યા નવી સત્તા સ્થિર થઈ ન હતી અને અજ્ઞાનતા અને જોહુકમનો

વાયરો પૂરો શાન્ત પડયો ન હતો તે સંજોગોમાં એક વર્ત્તમાનપત્ર નવું કાઢવું અને ચલાવવું એ કેવું દુર્ઘટ અને જોખમભર્યું કાર્ય હશે એની વાસ્તવિક સ્થિતિ સામાન્ય વાચક કરતાં એક પત્રકાર બંધુ ઝટ સમજી શકશે, અને બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે સદરહુ પત્ર એક પગારદાર તંત્રી દ્વારા ચલાવવાનું હતું, પરંતુ તેના વહિવટ અને પત્રનીતિની જવાબદારી ઑનરરી સેક્રેટરીને શિર હતી.

પ્રથમ વર્ષના રીપોર્ટમાં મી. ફૉર્બસ સાહેબ જણાવે છે, કે:—

" It is as well to state, to avoid misconception that though the Secretary's of the Society has a veto on the publication of any article in the 'Vartman' he is not and has not been at any time the editor of it, though he both has and had much of the trouble of an editor. "

આવી દ્વિધાવસ્થામાં કોઇ મુશ્કેલી ઉભી થાય તો તેના સંચાલકોની સ્થિતિ બહુ વિષમ થઈ પડે છે. પત્રનો પગારદાર તંત્રી તેને સુપ્રત કરેલા અધિકાર પ્રમાણે જવાબદારીથી વર્તે અને તેનો નિયામક પત્રની રીતિનીતિ મુકરર કરી આપે; પણ અનાયાસે કોઇનું મન દુભાય એવી હકીકત તેમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામે તો કેવો ખટરાગ ઉભો થાય છે તેનો સરસ ચિતાર "વર્ત્તમાન" નો બનાવ પૂરો પાડે છે.

વાત એમ બની કે તા. ૨ જી જુલાઇ સન ૧૮૫૧ ના 'વર્ત્તમાન' ના અંકમાં જેલના વહિવટ સંબંધી એક ફકરો છપાયો, અને તે પરથી મેનેજીંગ કમિટીના એક સભ્ય મી. હેરિસન, જેમના નાજરની સામે એમાં આક્ષેપ હતો, તેમણે સખ્ત વિરોધ કર્યો; અને તે મતભેદ એટલો બધો તીવ્ર અને ગંભીર બની ગયો કે તેના પરિણામે "વર્ત્તમાન" નું જીવન જોખમાયું હતું. છતાં તેમાં મગરૂરી લેવા જેવું એ હતું કે કમિટીના બધા સભ્યો જે યુરોપિયનો હતા તેમણે મી. હેરિસનના વિરોધને મચક આપી નહિ અને જે લખાણ થયું હતું તે બરોબર અને પત્રકારની રૂઢિ અનુસાર (etiquatte) હતું, એવો અભિપ્રાય દર્શાવી, એક પત્રકારના હક્ક અને સ્વાતંત્ર્ય માટે, ન્યાય અને સત્ય માટે, ખૂબ જુસ્સો દાખવ્યો હતો.

વળી ઘણાનું એ કેશ પ્રતિ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને તે એક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો થઈ પડયો હતો, તેથી સોસાઇટીની કમિટીએ એ બનાવનું સ્વરૂપ સારી

રીતે સમજી શકાય એટલા માટે, કમિટી અને મી. હેરિસન વચ્ચે થયલો આખો પત્રવ્યવહાર એક ચોપાનિયારૂપે છૂટો છપાવ્યો હતો. એ આખું ચોપનિયું અહિં ઉતારવું બહુ જગો રોકે; પરંતુ તેમાંની પ્રસ્તાવના આપ્યાથી તેનું તારતમ્ય જરૂર લક્ષમાં આવશેઃ—

"તારીખ ૨જી જુલાઈ સને ૧૮૫૧ ના વરતમાંનમાં છાપ્યું હતું કે "કેદખાંનાંનો મુખ્ય કારભારી કેવી રીતે ચોકશી રાખે છે. કેદમાં પડેલાં માંણસોને જાળીએ રહીને તેંનાં સગાં સાગવાં પીછાંનવાલા લોકો સાથે વગર હુકમે વાત કરવાની રજા મળે છે." આ બાબત પહેલાં તો કોઈ ધ્યાંનમાં લાવ્યું નહીં, પણ ત્યાર પછે મુંબાઈના ટેલેગરાફ તથા કોરીયર નાંમના પત્રમાં કાંઈ છપાયું તેમાં એ વાત વરતમાંને લખી હોએ હેવું સમજાએ તેવી રીતે લખ્યું હતું કે નાજર કેદીઓનેં પોતાંનાં સગાં વાહાલાંઓ સાથે વાતચીત કરવા દઈનેં પોતાની નોકરીમાં ભારે કસુર કરે છે માટે જડજ તેનેં સજા કરે તો સારૂં. હવે વતરમાંને તો નાજરનું નાંમે નોહોતું દીધું અથવા હરેક કોઈ માણસ ઊપર ભારે કશુર તો કાંહાં રહી પણ કશુરનો એ બટ્ટો નોહોતો મુકયો નેં કેદીઓનેં પોતાનાં સગાં વાહાલાંઓ સાથે તે વાતચીત કરવા દે છે હેવું પણ નોહોતું કહીયું પણ ફક્ત તેઓ પોંતાનાં સગાં વાહાલાં સાથે તે વાતચીત કરી શકે છે હેવી મતલબ તેમાં હતી. હવે એ ટેલેગરાફ અમદાવાદમાં આવ્યા પછે પેહેલાં નાજરે અનેં પછે જડજે તેમાં ઘણું કરીનેં જડજ કે જે સખ્સ તે વેલાએ સોસાઇટીનો મેંમબર હતો તેથી તેને માટે કાંઇ પણ વીચાર કરવો જોઇતો હતો. એ બંને જણેએ પારેગરાફ (કલમ) ખોટી છે હેવૂં લખવાનું એક અણઘટતી રીતે કાહાવ્યું નેં તકરાર પતાવવા વીશેની મેહેંનત કર્યા ઊપરથી જડજ મી. હારીસંન પોતાંનાં શાથી નાજરની તરફથી કેહેવા લાગ્યો જે વરતમાંનમાં જે છપાયું છે તે 'બીલકુલ ખોટું છે' હેવું સાફ કહ્યા શીવાએ નાજરનું મન પતવાનું નથી.

આ ઊપરથી સાહેબ લોકોની એક મંડળીનેં આ અવસ્થા માલમ પડી કે કાં તો મી. હારીસંનની વીનંતી ના કબુલ કરવી નહી તો જે ચીજ ખોટી માંનવાનો કશોએ સબબ નથી તે વાત "બીલકુલ ખોટી છે" હેવું કેહેવું. પણ અલબત આ નીચે લંખેલી વાત તેંમનાથી થાએ નહી. કાંમેટીનેં માલંમ પડયા પ્રમાંણે તો મી. હારીસંન ના સાબેત કરવા ચાહાતો હતો. પરંતુ વરતમાંન તો પોતાનેં ખબર પોહોચાડનારનાં શાફ ખાંતરી ભરેલાં કેહેવા ઊપર હતું. વળી આં શીવાએ કેહેવું જોઇએ કે એ કાંમેટીનાં એક

કરતાં વધારે મેંમરો પોતાના જ અનુભવ ઉપરથી જાણતા હતા કે નાજર નામુકર જાએ છે તેંના કરતાં વરતમાંન કેહે છે તે વાત વધારે માંનવા જોગ છે. કદાપી સાબેતી જોઇતી હોઅ તો આ વાત બને છે તે સેશન કોરટના દફતર ઉપરથી જ કાહાડી શકાશે.

વળી કાંમેટીનો એવો અભીપ્રાય હતો કે એ હરકત લીધેલી બાબતમાં તેઓ નોહોતા માંનતા તે વાત કહ્યા વિના કદી એ બાબત કાહાડી નંખાએ એવી હતી એવું ધારતાં પણ એક બીજાં કારણને લીધે તે વાત બીલકુલ તેંમનાથી ના થાત કેમ જે કોઇને હરકત ના થાએ એહવી જે આ તકરાર પડેલી બાબત કાહાડી નાંખી હોત તો જે જે બાબત વીશે લોકો હરકત લેત તે સર્વે કાહાડી નાંખવાની જરૂર ટેવ પડત નેં તેથી કરીનેં વરતમાંન આપ અખતીયાર "ન્યુસપેપર" એટલે ખબરપત્રનો જે ઊપયોગ તે સઘળો નાશ પાંમત; પણ કાંમેટીનેં બરાબર માલંમ પડ્યું કે વરતમાંન ઘણું ઊપયોગી છે નેં અત્રેના રહેવાશીયોની આગળ એક આબરૂદાર આપ અખતીયાર છપતું ખબરપત્ર મુકવું એ કાંઈ સોસાઈટીની હલકી મતલબ નથી.

એ કાંમેટી વીચાર કરીનેં જે ચીજ ધર્મ પ્રમાંણે કરી નોહોતા સકતા તે વીશેની ના પાડયાથી મી. હારીસંને જે છેલો જવાબ મોકલ્યો તે કાગળની શરૂઆતમાં એક તરેહવાર ઊલટી બાબત હતી તે એ કે જે વાતથી એ નાજરની આબરૂનેં ઘણુંજ નુકશાન પોહોચ્યું એહેવી જે વાત પેહેલાં કહીતી તે નાજરના ધ્યાંનમાં લેવા લાયક નથી એવું હાલ લખી મોકલ્યું; નેં તે કાગળની આખરમાં એ કાંમેટી ખરાબ બદઓના વધારનાર છે એવો અપમાંન ભરેલો બટ્ટો તેંમના ઊપર મેલ્યો.

હવે એ છેલી બાબત વિશે કાંમેટીનેં એટલુંજ કહેવાનું છે કે, એ બટ્ટો મુકનારના શીર ઉપર પાછો પડશે.

પરંતું મી. હારીસંન સંગાથે શલુક રાખવાનેં કાંમેટી આતુર હતી તેંમણેં એ સખ્સે પોતાનું ઊલટું સમજેલું અનેં અદેખાઇ ભરેલું તોહોમત મુકેલુ કાહાડી નાંખવા વિશે અરજ કરી પણ ફોકટ.

માટે એ બાબતનાં સઘળાં કાગળ પત્રો હાલ છપાવ્યા છે. અનેં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની કાંમેટીએ મી. હારીસંનના કહીઆ મુજબ કદીએ નીંદ્યા વીશેની દાદ સાંભળવાની ના પાડી છે કેં, મી. હારીસંને જે લોકો ઊપર કશી રીતેં ન ફાવતાં હલ્લો કર્યો હતો. લોકોની નીંદ્યા કરી

ખરી ગઓ. એહેવી જે ચાલ ચાલ્યો તેંમાં પોતાની અકલ તથા વીચાર કાંઇજ નહી ચલાવી. એહેનો વીચાર કરવાની બાબતે એ સોસાઇટીના મેંમબરો તથા દુનીઆના લોકો આગળ મેલી છે.

સહી જારજ, બુલ જેમ્સ. ,, રાબર્ટ, વાલેસ. ,, વીલીયમ, ફારસ્ટર કારમાક. ,, આલેકશાંડર, કીનલાક ફારબ્સ.	કાંમેટીના મેમબરો.
,, જારજ, શીવરડ.	શેક્રેટરી.

(પૃષ્ઠ: ૧ થી ૪)

પરંતુ આ ઝઘડાને પરિણામે સોસાઈટીનું તંત્ર જે વાસ્તવિક રીતે યુરોપિયન સભ્યોના હાથમાં હતું, તેમાં શિથિલતા આવી ગઈ, અને સન ૧૮૫૧ના મુંબાઈ ત્રૈમાસિક (Bombay Quarterly) ના જુનના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ નોંધ પરથી એમ જણાય છે કે સદરહુ કમિટીએ અખત્યાર કરેલી રીતિ તે વખતની સરકારને પસંદ નહોતી. એ નોંધ નીચે પ્રમાણે છે:—

"This version of the story appears to have excited the indignation of the Judge who sought redress for the attempt to injure the character of his subordinate, and hence arose the correspondence which has been published and to which we must refer all who desire further information. The course followed by the Committee has been disapproved by Government."

એ અરસામાં ફૅાર્બ્સ સાહેબની સુરતમાં બદલી થઈ હતી અને કમિટીમાં રસ લઇ તેનું કામ અગાડી વધારે એવા ઉત્સાહી સભ્યો પણ નહોતા; આ પરિસ્થિતિમાં તેના એ ત્રણ વર્ષના રીપોર્ટ છપાયલા જણાતા નથી. તે વખતે ઉપરોક્ત ઝઘડાનું પરિણામ હોય, એમ અનુમાન કરી શકાય.

તેમ છતાં સંતોષ પામવા જેવું એ છે કે સદરહુ પત્ર, જો કે સોસાઇટીની માલિકી અને દેખરેખ હેઠળ નહિ પણ સ્વતંત્રપણે, સન ૧૮૬૪ સુધી

અસ્તિત્વમાં હતું. કેમકે તેના વિષે સન ૧૮૬૦-૬૪ ના રીપોર્ટમાં નીચે મુજબ લખાણ છેઃ—

"In April of the same year (1849) it started the 1st newspaper in Gujarat a paper though no longer the property of the society still exists."

(Report of the G. V. Society–1860–64.)

સને ૧૮૭૮ માં બુદ્ધિપ્રકાશમાં કવિશ્રી દલપતરામે સોસાઈટીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેમાં ઉપરોક્ત ઝઘડા ઉપરાંત બીજી એવી કેટલીક હકીકત નોંધી છે જે "વર્ત્તમાન" પત્રની કારકીર્દિને શોભા અપાવનારી નહોતી અને તેમાં આવતા અંગત આક્ષેપોને કારણે ઘણા સારા માણસોનાં મન નારાજ થયાં હતાં; અને તેનું નામ અકારૂં થઇ પડ્યું હતું. તે સંબંધમાં એમણે ઉતારેલો નીચેનો સંવાદ સારો પ્રકાશ પાડે છેઃ—

નગરશેઠનો પ્રથમ મેળાપ.*

"પ્રથમ નગરશેઠ પાસે દલપતરામ મળવા ગયા ત્યારે શેઠે હેતથી બોલાવીને પુછ્યું કે તમે અહીં ક્યારે આવ્યા છો?"

દલ૦—હું ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટીમાં નોકર રહ્યો.

શેઠ૦—અરે! સરકારી નોકરી છોડીને તમે એવા પાપમાં ક્યાં પડ્યા? અને તમે ભલું માણસ છતાં એ બુધવારીઉં લખવાનું કામ તમને કેમ ફાવશે.

એક ×વકીલ—શું કરે? પેટ ન ભરાય ત્યારે લોકોની નાલાશ લખવાનો એવો હલકો ધંધો પણ કરવો પડે.

દલ૦—સાહેબ, વર્તમાન પત્ર તો હવે સોસૈટીમાં નથી છપાતું; એ તો બાજીભાઇ અમીચંદ પોતાના ઘરનું છાપે છે.

વકીલ૦—એ તો નામ ફેરવ્યું છે પણ લખનારા હતા એના એ છે.

દલ૦—અહિં વિદ્યાભ્યાસક સભા ભરાય છે અને સારાં સારાં ભાષણો થાય છે, શેઠ સાહેબ, જો આપ એકવાર એ સભામાં પધારો તો આપનું મન ખુશી થશે. અને સોસૈટીની વાર્ષિક જનરલ સભા ભરીએ ને ગયા વરશનો રિપોર્ટ વાંચીએ.

---

* જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નો એપ્રિલ અંક સને ૧૮૭૮, પૃ. ૮૦-૮૧.

× વર્તમાન પત્રમાં જેનું નામ પ્લીડર પક્ષી છપાતું હતું તે એજ હતો.

નગરશેઠ હિમાભાઇ વખતચંદ.

શેઠ૦—અમારા જેવા સાહુકાર માણસનું એમાં કામ નહિ, એ તો નવરાઓનું કામ; અમને ફુરસદ ક્યાંથી મળે ?

વકીલ૦—એમાં તો દંડાઓનું કામ; સમશેર બહાદુર એમનું મોઢું બંધ કરી શકે.

દલ૦—તમે વર્તમાન પત્રને સોસૈટીમાં ગણો છો પણ તેને ને સોસૈટીને કંઇ સંબંધ નથી.

વકીલ૦—ત્યારે આ શેહેરમાં વર્તમાન પત્ર કોણ સમજતું હતું ? સોસૈટીએજ એ પાપ ઉભું કર્યું કે નહિ ?

શેઠ૦—ફારબસ સાહેબ જેવા ભલા માણસે સોસૈટી સ્થાપી. અને ભોગીલાલભાઇ જેવા સારા માણસ કેહેતા હતા કે આ સારૂં કામ છે, તેથી અમે જાણ્યું કે એમાંથી કંઇ સારૂં ફળ થશે; પણ એમાંથી તો ઉલટો કુસંપ ને કલેશ ઉત્પન્ન થયો. ”

વળી એ આક્ષેપો કેવા પ્રકારના આવતા હતા તે જાણવા સારૂ બીજો એક ઉતારો એમાંથી આપવો ઉપયોગી થશે.

“ વર્તમાન પત્ર બાજીભાઇ અમીચંદ પોતાની તરફથી છાપતા હતા. અને તેના સામી ટક્કર લેનાર ખબરદર્પણ નરમ પડી ગયું. અને વર્તમાન પત્રમાં લખાણ એવું ને એવુંજ ચાલતું હતું. ત્યારે બાજીભાઇના રિપોર્ટર લલ્લુભાઈ રાયચંદ હતા તેમને પ્રતિપક્ષીઓએ પુછ્યું કે હવે એવો કોઈ સમશેર બાહાદુર છે ? કે તે વર્તમાન પત્રના સામી ટક્કર લઇ શકે. ત્યારે લલ્લુભાઇએ કહ્યું કે જો મને મદદ મળે તો હું સમશેર બહાદુર. પછી તેને મદદ મળી અને જુદુ શીલાપ્રેસ તેણે કર્યું. અને સમશેર બહાદુર નામનું પત્ર સને ૧૮૫૪ ના જુલાઇ મહિનાથી પ્રગટ કર્યું. તેણે સોસૈટીના એક મેમ્બરનું નામ ટચાક કારીગર પાડ્યું. અને વર્તમાન પત્રવાળાએ પ્રતિપક્ષીમાંના એકનું નામ ટેકચંદશા અને એકનું નામ લોભીદાસ અને એક વકીલનું નામ પ્લીડરપક્ષી પાડ્યું. એ બંને પક્ષના બધા લખેશરી હતા; લાખ રૂપીઆથી ઓછી આશામી એકે નહોતી. કાયદાના સપાટામાં ન આવે એવી રીતે ઉપર લખેલાં નામોથી એક બીજાના કુટુંબનાં લાંછન વગેરે પણ છાપતા હતા. અને એક માણસે ટાંકામાં પડીને આપઘાત કર્યો તે વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું કે, સમશેર બહાદુરના લખાણથી તે ખુન થયું. એટલું થયા પછી વર્તમાન પત્ર નરમ પડ્યું. અને પછી સન ૧૮૫૫ માં

મરવા પડ્યું અને એવી અવસ્થામાં બોલ્યું કે, લલ્લુભાઇ રાયચંદ આજ-કાલનું છોકરૂં, અમારે ત્યાં કામ શીખ્યો અને તે હાલ અમારા સામું લખાણ કરે છે. પછી વર્તમાન પત્રની પડતી દશાની ખબર લખતાં સમશેર બહાદુરમાં લખ્યું કે એ મારા વર્તમાન કાકારે!!! પછી સમશેર બહાદુરને પણ સપાટામાં લેવાનો વખત તેના પ્રતિપક્ષીઓ શોધતા હતા. એવામાં રા. બા. મગનભાઈ કરમચંદના ગુમાસ્તા ધરમચંદ ફુલચંદ વિષે સમશેર બહાદુરમાં કંઇ છાપવામાં આવ્યું. તેથી તેણે રૂ. ૭૪૫૨ નો દાવો બાંધીને આબરૂની ફરીઆદ કરી. તથા મગનભાઇના બીજા ગુમાસ્તા ભાઉ વિશ્વનાથ વિશે પણ કંઇ છાપવામાં આવેલું તેથી તેણે પણ રૂ. ૧૦૦૦ ની લૈબલની અરજી કરી. એ કામની હરકતથી સને ૧૮૫૫ માં સમશેર બહાદુર બંધ કરવું પડયું. તે પછી વર્તમાન પત્ર ચાલતું હતું. પણ આગળની પેઠે કોઈની નાલાશ છપાતી નહોતી."

આ પ્રમાણે "વર્તમાન પત્ર" નો વૃત્તાંત રોચક અનુભવવાળો, રસિક અને બોધપ્રદ જણાશે. દુર્ભાગ્યે તેનો એક પણ અંક જોવાને મળી શક્યો નથી; નહિ તો તે વિષે હજુ વિશેષ માહિતી આપી શકાત.

ગમે તેમ હો પરંતુ ગુજરાતમાં પત્રકારિત્વનું બીજ "વર્તમાને" પ્રથમ નાંખ્યું તે પછીથી ફૂલીફાલી વિકાસ પામ્યું છે, એમ ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોનો તવારિખ નવીશ જરૂર કહેશે.

---

* જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' નો સન ૧૮૭૮ નો એપ્રિલ અંક–પૃ. ૭૭–૭૮.

હિમાભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટ.

પ્રકરણ ૫.

નેટીવ લાઇબ્રેરી

"પુસ્તકાલય એ આમ વર્ગની વિદ્યાપીઠ છે, અને તેમાં દાખલ થવા માટે બિલકુલ ખર્ચ કરવો પડતો નથી એટલે બીજી શિક્ષણ સંસ્થાઓ કરતાં તેનો વિશેષ લાભ છે."

—**ફિશર.**

"પુસ્તકાલય એ એક શાળા છે, વિશ્વવિદ્યાલય છે, જ્ઞાનની પરબ છે, સંસ્કૃતિનો ભંડાર છે, આ યુગનું જ્ઞાનમંદિર છે."

—**'પુસ્તકાલય પર્વણી પોસ્ટર.'**

"દસમે દિન ગુરૂવાસરે વળિ ત્યાં બીજી વાર;
સભા મળી સોસાઇટી કરવા વિવિધ વિચાર.
પુસ્તકશાળા સ્થાપવી, સંગ્રહ કરવા ગ્રંથ;
ગુજરાતી ભાષા તણો, સુધારવો શુભ પંથ.
પ્રવેશ મુહૂર્ત તે પુસ્તકશાળાતણું તે તો;
ચોદમી નવંબરે સત્તાવનમાં સુધર્યું."

(દલપતરામ)

સોસાઇટી સ્થાપવાનો નિર્ણય થયો કે થોડાક દિવસોમાં–"તા. ૫ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૯ ને રોજ ઠરાવ્યું જે નેટીવ લાઇબ્રેરી એટલે રહેવાસીઓને માટે પુસ્તકખાનું કરવું ને વરસે દાહાડે એક રૂપૈઓ ફી ઠરાવી કે જેણે કરીને વરસે દાહાડે લોકોને વાંચવાનું સેહેલ પડે." ગુજરાતમાં એ પહેલ વહેલું પુસ્તકાલય હતું. અત્યારે પુસ્તકાલય સમાજ જીવનમાં સર્વ સામાન્ય થઇ પડયું છે પણ એ દિવસોમાં તે એક નવાઈ હતી.

પહેલે વર્ષે સભાસદોની સંખ્યા ૫૬ હતી અને તેનું ખર્ચ આશરે રૂ. ૧૫૦ નોંધાયલું છે; અને સન ૧૮૫૦–૫૧ ના બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના રીપોર્ટમાં સ્થાનિક અધિકારી તરફથી જે માહિતીપત્રક ભરી મોકલવામાં આવ્યું હતું, તેમાં જડજ મી. હેરિસને નીચે મુજબ શેરો કરેલો મળી આવે છે:

"This library is, I beg to presume, attached to and was established by the Vernacular Society of Gujarat."

અને તેના પુસ્તક સંગ્રહની વિગત બતાવી છે તેનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે છે:—

અંગ્રેજી ૨૫૦, ગુજરાતી ૧૨૪, મરાઠી ૪૪, ફારસી ૬, હિન્દુસ્તાની ૧, સંસ્કૃત ૨ (હાથપ્રત), અને હાથપ્રત ૨૬–કુલ ૪૫૩; જેમાંની ઘણીખરી સોસૈટીના હિતૈષીઓ તરફથી ભેટ અપાઇ હતી.*

સદરહુ પુસ્તકાલય વિષે, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જે છૂટીછવાઈ માહિતી મળી આવે છે તે પરથી માલુમ પડે છે કે તેનો ઉપયોગ ઘણોખરો યુરોપિયન સભાસદો કરતા હતા. દેશી સભાસદો લાભ લેનાર તો જૂજ હતા;+ અને તેનું ખર્ચ આવકના પ્રમાણમાં બહોળું થતું, પાંચ વર્ષની આખરે એ સંસ્થાનો રીપોર્ટ જોતાં જણાય છે કે, તેના સભાસદોની સંખ્યા ૩૩ હતી; લાઇબ્રેરીનું ઉત્પન્ન રૂ. ૮૫ હતું; જ્યારે તેનો એકંદર ખર્ચ રૂ. ૩૭૩ બતાવાયો છે.

આવી કંગાળ સ્થિતિમાં પણ પુસ્તકાલયનો લાભ વધુ પ્રમાણમાં લેવાય, એ ઉદ્દેશથી અને તેનું આકર્ષણ વધારવા સન ૧૮૫૪ માં રૂ. ૫૦૦ નાં પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં નવાં ખરીદ કરવામાં આવ્યાં હતાં; તદુપરાંત રૂ. ૪૦૦ ની કિમ્મતનાં પુસ્તકો રા. સા. ભોગીલાલ સ્મારક ફંડનાં મળ્યાં હતાં.

આટઆટલું કર્યા છતાં પુસ્તકવાચન માટે જે અભિરુચિ વધવી જોઇએ તેનું કંઈ આશાજનક ચિહ્ન નજરે પડતું નહોતું અને ખર્ચ તો આવકના પ્રમાણમાં પુષ્કળ થતું હતું. વળી સોસાઈટીની આર્થિક સ્થિતિ તે વખતે એવી સંગીન નહોતી કે તેનાં અન્ય કાર્યો સાથે આ ખોટનો ભાર તે લાંબો સમય ઉપાડી લઈ શકે; અને વધુમાં મકાન વિષે પણ મુશ્કેલી ઉભી થઇ હતી. સદરહુ લાઇબ્રેરી ભદ્રના મેડા પર આવેલી હતી; અને, "સને ૧૮૫૫ ના જાનેવારી કે ફેબરવારીમાં એવો જોગ બન્યો કે સોસૈટીની લૈબ્રેરીમાં કેદખાનાનું જાળીયું પડતું હતું, તેમાંથી કેદીને વાસ્તે ચીંથરીમાં તમાકુ બાંધીને સોસૈટીના એક સિપાઇએ નાંખી. તે વાત જાહેર થવાથી તે સિપાઇને

---

* Board of Education Report, Page 135; Mr. Harrison's letter.

+ It is a matter of surprise that a Society which has done and is doing so much for the spread of knowledge in Gujarat has so few subscribers especially among the natives. (Report 1854–55).

સોસૈટીમાંથી કાઢી મુક્યો. કેદખાનાના અમલદારોને સોસૈટીને પ્રથમ તકરાર થયેલી હતી અને વળી આ બહાનું જડ્યું તેથી તેમણે એવી તાકીદ કરી કે હવે તમારી લૈબ્રેરી અહિં સરકારી જગામાંથી ઉપાડી જાઓ. ત્યારે સેક્રેટરીએ ૭ મહિનાની મુદત માગી, ને કમિટીના મેમ્બરોને લખી પુછ્યું, ત્યારે મેમ્બરોએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે સોસૈટી એકલા અમદાવાદના ફાયદા વાસ્તે નથી અને નેટિવ લૈબ્રેરી છે તે ફક્ત અમદાવાદના લોકોને વાસ્તે છે, માટે તેનું તમામ ખરચ શેહેરના લોકો ઉપાડી લે, નહિ તો લૈબ્રેરી બંધ કરવી કેમકે નવું મકાન બંધાવાની સોસૈટીની શક્તિ નથી."*

આ પરથી મકાનની મુશ્કેલીનો ઉપાય શોધી કાઢવા કવેશ્વર દલપતરામે તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૫ ના રોજ અમદાવાદના શહેરીઓની એક જાહેર સભા ભરી, તેમાં લાઇબ્રેરીના નિભાવાર્થે નીચે પ્રમાણે અપીલ કરીઃ—

"આપણી પુસ્તકશાળામાં આશરે ૫૦૦૦ રૂપીયાનાં પુસ્તકો છે, નેં વળી દીવસે દીવસે વધતાં જાય છે. સુરત, મુંબાઇ, કરાંચી, પુના, વીગેરે દેશાવરોથી કેટલાંક ગુજરાતી વરતમાંન પત્રો તથા ચોપાંનીયાં આવે છે, કેટલાંક મરાઠી તથા અંગરેજી આવે છે. તેમાં કેટલાંક તો દરરોજ, કેટલાંક અઠવાડીયામાં બે વાર, કેટલાંક અઠવાડીયે, કેટલાંક પખવાડીયે, નેં કેટલાંક મહીને આવે છે; નેં વાંચનારા મેંબરો ૧૧૦ છે તે આ શેહેર જોતાં તો કાંઈ બસ નથી."

તે પછી સભામાં ટીપ કરતાં તુર્તજ રૂ. ૫૩૦ જૂદા જૂદા ગૃહસ્થો તરફથી ભરવામાં આવ્યા અને નગરશેઠ હીમાભાઇએ લાઇબ્રેરીનું મકાન બંધાવવા માટે રૂ. ૩૦૦૦ ની રકમ આપવાનું જાહેર કર્યું; અને કલેકટર મે. હેડો સાહેબ તરફથી ઇંગ્રેજી સ્કુલ પાસેની છૂટી સરકારી જમીન મળવાનું નક્કી થતાં, એ કાર્યને ઘણું ઉત્તેજન અને વેગ મળ્યાં. વળી જાણીતા ઇજનેર કહાનદાસ મંછારામે તેનો પ્લાન દોરી આપ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે નવા મકાનનું ખાત મુહૂર્ત તા. ૨૪ મી ડિસેમ્બર ૧૮૫૫ ના રોજ મુંબાઇના ગવર્નર લૉર્ડ એલ્ફીન્સ્ટન અત્રે પધારતાં, એમના મુબારક હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

સદરહુ મકાન બંધાઇને તૈયાર થતાં, તેને ખુલ્લું મૂકવાને શહેરીઓની જાહેર સભા તા. ૧૪ મી નવેમ્બર સન ૧૮૫૭ ના રોજ મે. કલેકટર હેડો સાહેબના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી. તે પ્રસંગે અસલ "નેટીવ લાઇબ્રેરી"

---

*જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સન ૧૮૭૮ નો એપ્રિલનો અંક, પૃ. ૭૮–૭૯.

એ નામ ફેરવીને, તેનું "હિમાભાઈ ઈન્સ્ટીટયુટ" નામ રાખવા સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો હતો; અને તે પ્રસંગે વિવેચન કરતાં, કવેશ્વર દલપતરામે પોતાના હૃદયના ઉદ્ગાર કહાડતાં જણાવ્યું હતું કે–

"એ કાંમ ધરમશાળા કરતાં પણ પરમાર્થનું થયું છે, કેમકે હજારો લોકોના ઉપયોગમાં આવશે, તેથી તે લોકો નીરંતર આ પરોપકારી શેઠને સંભારીને અંતઃકરણથી આશીશ આપશે.

આ મોટી ઈમારત જેવે ઠેકાણે જોઇએ તેવેજ પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે અમદાવાદમાં ગવર્નમેન્ટ સ્કુલ આગળ અને ભદરના રસ્તા ઊપર બંધાઈ છે– એટલે હજારો લોકોને શેહેજ રસ્તે જતાં નજરે પડે છે.

હવે આ નવી થએલી પુસ્તકશાળાનું નામ "હિમાભાઇ ઈન્સ્ટીટયુટ" કેહેવાશે અને તે નામ સેંકડો વર્ષ સુધી પ્રખ્યાત રહેશે."

સદરહુ પુસ્તકાલય પાછળ એકંદર રૂ. ૭૦૦૦ નું ખર્ચ થયું હતું અને તે બધું શેઠ હિમાભાઇએ ઉદાર દિલથી આપ્યું હતું.

તેનો એક ભાગ સંગ્રહસ્થાન માટે રાખવાનો નિર્ણય થયો હતો પણ એ યોજના અમલમાં આવી હોય એમ માલુમ પડતું નથી; પરંતુ તેનો મધ્યસ્થ હૉલ તો ઘણા સમય સુધી જાહેર વ્યાખ્યાનો માટે વપરાતો હતો, એ બિના વિસરાવી જોઇએ નહિ.

નવા મકાનમાં જતાં જ સદરહુ પુસ્તકાલયનો વહિવટ અને કબજો સોસાઇટીએ એક જૂદી કમિટીને સોંપી દીધો હતો; તે વખતે તેની પાસે ૩૧૫૮ પુસ્તકો હતાં, રૂ. ૪૫ ની માસિક આવક હતી અને સભાસદોની સંખ્યા ૧૭૫ ની હતી.

આમ છૂટા પડતાં પણ પોતાના બાલકના રક્ષણાર્થે પડખે ઉભી રહી ન હોય તેમ સોસાઇટીનું કાર્યાલય તેની પૂર્વ બાજુના ભાગમાં સન ૧૯૦૧ સુધી રહ્યું હતું.

અંતમાં કવિ દલપતરામના શબ્દોમાં કહીશું:–

"જુઓ પુસ્તકસ્થાન જે ભદ્ર પાસે
રચ્યું રૂડું વિદ્યા વધે આવિ આશે."

પ્રકરણ ૬.

ગુજરાતી શાળા

"આઠમી જુલાઈથી કન્યાઓને ભણવા કાજે,
ઠરાવી નિશાળ કામ ઉત્તમ એ તો કર્યું;
× × × ×
શેઠ હઠીસિંહની સુપત્નિ હરકોર નામ,
ચાહે છે જે સ્ત્રીયોમાં વિદ્યા વધારે ચિત્તથી;
પચાસની સાલથી કન્યાશાળાનું ખર્ચ તેણે,
આપવા માંડયું સોસાઇટીને પુરી પ્રીતથી.
અઢારસેં અઠાવન એપ્રિલને અંત દીને,
તે નિશાળતણું ખાત કર્યું રૂડી રીતથી;
ત્રેવીસમી અકટોબરે પ્રવેશ મુહૂર્ત થયું,
શેઠાણીના ગુણનું ગાયન થયું ગીતથી.

(કવિ દલપતરામ.)

" છોડીયોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો એવી જે ઊત્તમ ચાલ છે તે ઊપર આખરે લોકોનું ચિત દોડયું. અને આ મુલકના વિદ્વાંન દેશીયોને સાચી વાત માલમ થતી ગઈ જે જો તમે નીતિની કેળવણી માગતા હો તો પુત્રની માને વિદ્યાની કેળવણી આપજો, કે જેહમાંથી બાળકના મનમાં પેહેલ વેહેલીજ વાત ઊતરે છે."

(ડૉ. કૉલિયર-બુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૪૫; વર્ષ ૪.)

આપણે અહિં પ્રથમ ધુળીઆ નિશાળો હતી પણ બ્રિટિશ અમલ દાખલ થયા પછી નવી પ્રાથમિક શાળાઓ પદ્ધતિસર સ્થપાવા માંડી અને તે અરસામાં કરૂણાશંકર દયાશંકર નામના એક મહેતાજી ખાનગી રીતે છોકરા અને છોકરીઓની મિશ્ર શાળા ચલાવતા હતા, તેમણે તુરત નિકળેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીને તેની શાળાને મદદ કરવા માટે તા. ૪ થી જુલાઈ ૧૮૪૯ ના રોજ અરજી આપી; અને કમિટીએ સદરહુ કાર્ય ઉત્તેજન-પાત્ર ગણી તેનો વહિવટ લેવાનું સ્વીકાર્યું હતું.

પ્રથમ વર્ષના રીપોર્ટ પરથી માલુમ પડે છે કે ગુજરાતી શાળા

પાછળ આશરે રૂ. ૭૪ નું ખર્ચ થયું હતું; અને આવક રૂ. ૨૧–૧૨–૬ ની આવી હતી. શાળા હાથમાં લીધી ત્યારે છોકરાની સંખ્યા ૪૭ અને છોકરીની સંખ્યા ૧ હતી; પણ વર્ષ આખરે તે સંખ્યા વધીને ૮૦ અને ૫ ની અનુક્રમે થઈ હતી.

સને ૧૮૫૧ માં 'અમદાવાદનો ઇતિહાસ' છપાઇને બહાર પડ્યો તેમાં લખેલું છે કે "તે નિશાળનું કામ દાહાડે દાહાડે ઘણું સુધરતું જાય છે તથા છોકરા તથા છોડીઓ વધી જાય છે. એ નીશાળ પછવાડી હાલના સેક્રેટરી મેહેનત બહુ લે છે. એ નીશાળમાં હાલ ૯૨ છોકરા તથા ૧૮ છોડીયો છે, પણ દાહાડે દાહાડે વધતા જાય છે; જેની ખાત્રી આપણને સન ૧૮૫૦ ના રીપોર્ટ પરથી થાય છે."

તેમાં નોંધ્યું છે કે શાળામાં છોકરાની સંખ્યા ૧૦૦ અને છોડીઓની ૨૦ છે અને મહેતાજી કરૂણાશંકર તેની પાછળ ચાલાકી અને સબુરાઇથી શ્રમ ઉઠાવે છે તે પ્રશંસનીય છે; અને વધુમાં એવી ખુશ ખબર આપેલી છે કે શેઠ હઠિસિંગના વિધવા શેઠાણી હરકુંવરબાઇએ કન્યાશાળાના નિર્વાહ અર્થે એક વર્ષ માટે ખર્ચ આપવાને ઇચ્છા દર્શાવી છે અને એ પ્રયોગ ફતેહમંદ નિવડે તો કન્યાશાળાને કાયમ કરવા વિચાર ધરાવે છે; અને તેનો ઉલ્લેખ પખવાડિક બુદ્ધિપ્રકાશના તા. ૧૫ મી જુન ૧૮૫૦ ના અંકમાં આડકતરી રીતે નીચે મુજબ કરેલો મળી આવે છે:—

"આ શેહેરમાં છોડીઓની નીશાળ કરવાની નગરશેઠના કુંટુંબમાં એક જણની મરજી છે તે થોડા દાહાડામાં થશે: માટે સરવે લોકોએ એ ઊંડી નજરવાળા શેઠના ખરચ પૈસા મજરે પડે એવું કરવું ને તેમાં પોતાને પણ ફાએદો છે."

વળી તે સંબંધી વધુ ખુલાસો આપણને બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક ૧, પૃ. ૭૮, વર્ષ ૧૮૫૪ માં શેઠ મગનભાઇ કન્યાશાળાની હકીકત આપેલી છે તેમાંથી મળી આવે છે:—

"સને ૧૮૫૦ ની સાલમાં વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની મારફતે અમદાવાદના માહા નામાંકીત હઠીસંગ કેશરીસંગની વિધવા સ્ત્રી હરકુંવર શેઠાંણીએ છોડીઓની નીશાળ સ્થાપીને તેનો વહીવટ વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને સુંપ્યો તેથી વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ પોતાની નિશાળની છોડીઓને એ નીશાળ ભેગી કરી દીધી. એનું કામ વચ્ચે લગીર નરમ પડયું હતું પણ હાલમાં ઠીક ચાલવા લાગ્યું છે. હાલમાં ત્યાંહાં ૪૨ છોડીયો છે ને એ શેઠાંણીની મરજી એ નિશાળને સારૂં મકાન બાંધવાની જણાયે છે. એ રીતે છોડીઓને વિદ્યા શીખવવાનું કામ વધતું જાય છે."

આ પ્રમાણે છોડીઓના શિક્ષણ માટે સવડ થતાં, સોસાઇટી તરફથી છોકરાઓના વર્ગ બંધ કરવામાં આવ્યા હતા.

તે વિષે સન ૧૮૫૨–૫૩ ના રીપોર્ટમાં નીચે મુજબ હકીકત મળી આવે છેઃ—

"સોસાઇટીની છોકરાની નીશાળ હજુ ચાલે છે, અને સન ૧૮૫૪ ના જાનેવારી મહીનામાં સેક્રેટરીએ પરીક્ષા કરી. પણ કમેટીને એવું માલુમ પડ્યું કે એ નિશાળથી સોસાઇટીને બહુ ખરચ થાય છે. તેથી સોસાઇટી જે મતલબથી થઇ તે મતલબ કહીએ તેવી પાર પડતી નથી અને આ શેહેરમાં સરકારી ૪ ચાર નીશાળો છે અને તે નીશાળોના માસ્તર પણ સારા હુશીઆર છે, માટે સોસાઇટી નીશાળ બંધ કરતાં લોકોને કાંઈ હરકત પડે તેવું લાગતું નથી. માટે કમિટિએ નિશાળ બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે."

અને તે વાજબી હતો, જેમ ઝાડ પરથી ફળ પરિપકવ થતાં, ખરી પડે છે તેમ.

આ શાળાના વહિવટ અંગે કવિ દલપતરામે એક દાખલો નોંધ્યો છે તે જેમ રમુજી તેમ વિચારણીય હોઇ, અત્રે આપ્યો છે:

"સોસાઈટીના સેક્રેટરીનું કામ ડાકટર સિવર્ડ સાહેબને સોંપ્યું. તે સાહેબે સોસાઈટીની તરફથી એક ગુજરાતી નિશાળ સ્થાપી. એક સમે તેના નોકર ઢેડે પોતાના છોકરાને નિશાળમાં મુકવાનું કહ્યું. ત્યારે સાહેબે ચીઠી આપીને નિશાળે મોકલ્યો. મેહેતાજી કરૂણાશંકરે સેક્રેટરી સાહેબ પાસે જઇને ના પાડી. સાહેબે ખૂબ ઘુસો કરીને કહ્યું કે તમારાથી કાંઈ સુધારો થઇ શકવાનો નથી, અને હું તમને બરતરફ કરીને કોઇ મુસલમાન કે પારસીને તે જગા આપીશ. પછી તે વાત મેહેતાજીએ જઇને ફારબસ સાહેબ આગળ કરી. તે સાંભળીને સાહેબ ખૂબ હસ્યા, તે એમ જાણીને કે આ દેશની ચાલચલગતમાં સીવર્ડ સાહેબ વાકેફ નથી. પછી ચીઠી લખી કે આ દેશમાં એવું બનવાને હજી ૨૦૦ વર્ષની મુદત જોઇએ. હાલમાં એવું બની શકવાનું નથી. પછી સેક્રેટરીનો ઘુસો ઉતર્યો."

(**બુદ્ધિપ્રકાશ**–ઓકટોબર, ૧૮૬૫.)

પ્રકરણ ૭.

કન્યાશાળા

ગયા પ્રકરણમાં છોકરા છોકરીઓની મિશ્ર શાળા વિષે ત્રુટક માહિતી જે મળી આવી તે આપી હતી; પરંતુ છોકરીઓની નિશાળ માટે શેઠાણી હરકુંવરબાઇ તરફથી નાણાંની મદદ મળવાનું પ્રથમથી ચાલુ હતું અને પાછળથી એમના તરફથી તેના કાયમ નિર્વાહ અર્થે સારી રકમ સખાવતમાં મળતાં, સદરહુ કન્યાશાળા "શેઠાણી હરકુંવરબાઈ કન્યાશાળા" નામથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી અને તેનો વિસ્તૃત વૃત્તાંત એ કન્યાશાળાનો પાયો નંખાયો તે વખતના જુન ૧૮૫૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયો હતો, તેજ અન્ય હકીકતના અભાવે અહિં ઉતારવો દુરસ્ત જણાય છેઃ—

દોહરો

"કરિ નિશાળ રૂડી રીતે રે વર્નાક્યુલર સોસાઈટી
બાળકિયો ભણવા બેઠી રે વર્નાક્યુલર સોસાઈટી."

(દલપતરામ).

છોડીઓની નિશાળનું ખાત મુહૂર્ત્ત

"ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની સ્થાપેલી છોડીઓની નિશાળ કે, જે હાલ નેકનામદાર સખાવત બહાદુર શેઠાણી હરકુંવરબાઇની તમામ સાહ્યતાથી ચાલે છે તે નિશાળને વાસ્તે અત્રેની ટંકશાળમાં નવી ઇમારત બાંધવા તા. ૩૦ મી એપ્રીલ સન ૧૮૫૮ શુક્રવારને રોજ સવારના સાત વાગતાં વડોદરાના રેશીડેંટ મેહેરબાન સર રીચમંદ શેક્સપિયર સાહેબને હાથે ખાત મુહૂર્ત્ત થયું તે સમે એ ઠેકાણે સદગૃહસ્થોની એક સભા મળી હતી. તેમાં ડાક્ટર વાઇટ સાહેબ, મી. કરટીસ સાહેબ તથા કરટીસ સાહેબનાં મેઢંમ સાહેબ, ગાયકવાડ સરકારના વકીલ ગોવિંદરાવ પાંડુરંગ તથા આજમ ગણેશપંથ ભાઊ, શેઠ મનસુખભાઈ વખતચંદ, શેઠ ડાહ્યાભાઇ અનોપચંદ, શેઠ જેસંગભાઈ હઠીસંગ, શેઠ ઊમાભાઈ રૂપચંદ, શેઠ ઊમાભાઇ હકમચંદ, વીમાવાળા પરી. મોતીલાલભાઇ, છોટાભાઇ જમનાદાસ, શેઠ મનચેરજી સોરાબજી, નાજર સાહેબ મી. એજનજી, મુનસફ મંછારામ ગોકળદાસ, રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, રાજેશ્રી મહીપતરામ રૂપરામ, આજમ મગનલાલ વખતચંદ, શેઠ મનચેરજી એજનજી, વકીલ માણેકચંદ, વકીલ હીરાચંદ, મેતાજી તુલજારામ, મેતાજી લાલભાઈ, કવીશ્વર

હરકુંવરબાઇ કન્યાશાળા

દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ, વગેરે બીરાજ્યા હતા. તે સમે મેહેરબાન રશીડેંટ સાહેબે અંગ્રેજીમાં તથા હિંદુસ્થાની બોલીમાં ભાષણ કરયું તે નીચે પ્રમાણે.

આવું સારૂં કામ જોઇને હું ઘણો ખુશી થાઊ છું, ને મુંબઈના લાર્ડ એલફીનસ્ટન સાહેબની પણ આવા કામમાં ઘણીજ ખુશી છે, માટે ગઈ કાલે આ કામ વાસ્તે આવવાની ચીઠી મને મળી. તે વાંચીને મારૂં મન ઘણું પ્રસંન થયું છે, ને આવા કામમાં સારા માણસોએ મદદ આપવી ઘટારત છે, એ વગેરે ભાષણ કરયા પછી કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇએ ગુજ-રાતીમાં ભાષણ કરયું તે નીચે પ્રમાણેઃ—

હે સભાસદો,

આપણા દેશ ઊપર પરમેશ્વરની મેહેરબાની થયાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી ઊભી થઈ, ને તેણે સુધારાનો મૂળ પાયો રોપ્યો, કે જેથી સુધા-રાના કામમાં હાલ મુંબઇ જેવું અમદાવાદ થયું છે. એ સોસાઈટીએ સન ૧૮૪૯ માં છોડીઓની નિશાળ આ શેહેરમાં સ્થાપન કરી. તે વખત આશરે છોડીઓનાં નામ ૨૦ દાખલ હતાં, ને તેનું તમામ ખરચ સોસા-ઇટીની તરફથી થતું હતું. પછી નેક નામદાર સખાવત બાહાદુર શેઠાણી હરકુંવરબાઇએ સન ૧૮૫૦ ની સાલથી ઘણી ઊદારતાથી એ નિશાળનું તમામ ખરચ આપવા માંડયું અને નિશાળ થયાથી છોડીઓનો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો એ કામ ઘણું સારૂં છે એવું ધારીને રાવબાહાદુર શેઠ મગનભાઈ કરમચંદે વિશ હજાર રૂપિયા આપીને બીજી બે નિશાળો આ શેહેરમાં કરાવી, ને પછી મુંબઈ, સુરત, રાજકોટ, ખેડા, તથા ભાવનગરમાં છોડી-ઓની નિશાળો થઈ. અને હાલ ધોધામાં પણ મેહેરબાન ડેવીસ સાહેબના ઊપકારથી અને સદવિચારવાળા મુનસફ જમિયતરામભાઈ તથા મહીપતરામ-ભાઇની મેનંતથી છોડીઓની નિશાળ થઈ છે. એ સઘળી નિશાળો થવાનું મૂળ કારણ આ સોસાઇટીની નિશાળ છે.

આ નિશાળનું એક સુંદર મકાન બાંધવા સારૂં રૂપિયા ત્રણ હજાર નામદાર શેઠાણી સાહેબે આપવા કબુલ કરયા, નેં વળી તેનું હમેશાં ખરચ નભવા સારૂં રૂપિયા બાર હજાર અનામત મુકવા સારૂં એ શેઠાણી સાહેબે આપ્યા. આ રીતે હજારો રૂપિયા આવા સુધારાના કામમાં કેટલાએક રાજાઓને કેટલીએક મહારાણીઓ કેહેવાય છે તેઓ પણ આપતા નથી, તે તોં જેમકે સોનાનું નામ પણ કનક છે; અને ધંતૂરાનું નામ પણ કનક છે, પણ તેના કાંઈ દાગીના થતા નથી તેમજ ફક્ત કેહેવા માત્ર મહારાણી છે, પણ ઘણી બાહાદુરીથી હજારો રૂપિયા આવા કામમાં વાવરે તેનું નામ તો ખરેખરૂં માહારાણી સંભવે છે. હવે જેમ જેમ લોકોના વિચાર સુધરતા

જશે તેમ તેમ એક બીજાના દાખલા જોઇને આવાં આવાં સારાં કામ કરવાને લોકો બાહાર પડશે ખરા, પણ આવી વખતમાં જેણે આવા સુધારાના મૂળ રોપ્યાં છે તેઓને ઘણી સાબાશ છે; માટે હે મિત્રો આપણે સહુએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાની અક્કલથી, તથા પોતાના શરીરની મેનતથી અથવા ધનથી જેમ જેમ બની શકે તેમ આપણા દેશના કલ્યાણ સારૂ આવા સુધારા કામને મદદ કરવી, ને સ્ત્રી જાતને વિદ્યાભ્યાસ કરાવાથી સઘળા લોકો ઘણા સુખી થશે, ને જેમ વરાળયંત્રનો હુનર સોધી કાઢાથી હજારો બળદ ઘોડા, ને હજારો માણસનાં કામ રોજે બની શકે છે, માટે દુનિયાંમાં એટલા બળદ ઘોડા તથા માણસોનો વધારો થયો કહિયે તો કહી શકાય તેમજ વિદ્યાભ્યાસ વિનાની સ્ત્રીઓ જનાવર જેવી રેહેતી હતી, તેઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવાથી આપણા દેશમાં એટલાં માણસોનો વધારો થયા જેવું થશે, ને ઘેર ઘેર કલેશ ટંટા તથા કુકમ જે થાય છે, તે અજ્ઞાનપણાથી થાય છે, જેમ આપણે કેદખાનામાં જઇને જોઇશું તો ચોરી કરનારા તથા ટંટા ફીતુર કરનારા ઘણું કરીને વગર ભણેલા લોકો માલમ પડશે, ને જે વિદ્યા ભણે છે તે ઘણું કરીને એવાં કામ કરવાથી સરમાય છે, ને તેના વિચાર કાંઈ પણ સુધરે છે ખરા. તેમજ સ્ત્રીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરશે તો તેમનામાંથી ટંટા ફીતુર કરવાનું તથા હઠ કરવાનો સ્વભાવ ફરી જશે, માટે હું છેલી વારે તમને કહું છું કે, તમે સર્વે આવા કાંમને મદદ આપજો કે, જેથી પરમેશ્વર પણ તમારા ઊપર રાજી થશે.

એ રીતે ભાષણ થયા પછી દસ્તુર પ્રમાણે મેહેરબાન રશીડેંટ સાહેબે પોતાને હાથે ખાત મુહૂર્ત્ત કર્યું પછી શેઠાણી સાહેબની તરફથી અતર, ગુલાબ, ફૂલના હાર, તોરા, સભાસદોને વેંચવામાં આવ્યા, પછી સભા બરખાસ્ત થઈ.

એ નિશાળની સંભાળ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ રાખી પણ હવેથી મેહેરબાન ટી. શી. હોપ સાહેબના તાબામાં સોંપીને તેનો તપાશ રાખવાને એક જુદી કમીટી ઠરાવી તેના મેંબરોનાં નામઃ—

૧ જે. ડબલીયુ હેડો સાહેબ.	૧ આજમ બાળાજી જશકરણ.
૧ એ. બી. વારડીન સાહેબ.	૧ શેઠ ઊમાભાઈ રૂપચંદ.
૧ ટી. એસ. જારડીન સાહેબ.	૧ શેઠ ઊમાભાઈ હકમચંદ.
૧ ટી. બી. કરટીસ સાહેબ (સેક્રેટરી)	૧ આજમ મગનલાલ વખતચંદ.
૧ નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ હિમાભાઈ.	૧ શેઠ મનચેરજી સોરાબજી.
૧ રાવબાહાદુર મગનભાઈ કરમચંદ.	૧ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.*

* જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સન ૧૮૫૮-જુન અંક-પૃ. ૮૫ થી ૮૮.

ઉપરની હકીકત પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે, કે અમદાવાદ શહેરમાં સ્ત્રી કેળવણી પ્રથમ દાખલ કરવાનું માન સોસાઈટીને છે એટલું જ નહિ, પણ તે સમયે રા. બા. મગનભાઇએ કન્યાશાળા સ્થાપેલી તેમાં પણ સોસાઇટીના સંસ્થાપક મી. ફૉર્બસનો હાથ હતો.† તે પછી શહેરમાં બીજી બે મોટી કન્યાશાળાઓ નિકળેલી છે—રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ ખાડિયા કન્યાશાળા અને સૌ. દીવાળીબાઇ કન્યાશાળા; અને તે બંને સોસાઇટી હસ્તક છે. ખાસ ખુશી થવા જેવું એ છે કે આજે પણ એ કન્યાશાળાઓ—રા. બા. મગનભાઇની કન્યાશાળા સુદ્ધાંત—નો વહિવટ સોસાઈટીનાં ઑનરરી સેક્રેટરી લેડી વિદ્યાબ્હેન રમણભાઈ નીલકંઠ, કમિટીની સહાયતાથી કરે છે.

અંતમાં જણાવીશું કે સદરહુ શેઠાણી હરકુંવરબાઇને તેમના આ શુભ કાર્યને માટે શાબાશી આપી નામદાર મુંબાઈ સરકારે 'નેક નામદાર સખાવતી બહાદુર' એવો માનભર્યો અને મોટો ઈલ્કાબ નવાજેશ કર્યો હતો; અને તે માટે જે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું તે એક ઐતિહાસિક નોંધ તરીકે પરિશિષ્ટ ૨ માં આપ્યું છે.

† જુઓ, બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૧૮૫૮.

પરિશિષ્ટ ૨.

જનરલ ડીપાર્ટમેંટ.

"૧ શેહેર અમદાવાદના કેટલાક મોટા માતબરો તથા દોરદાર ગ્રહસ્થોએ કેટલાંક ખુબી ભરેલાં સખાવતનાં કામ કરયાં તેથી નેક નાંમદાર ગવરનર-કૌનશીલ સાહેબ બહાદુર ઘણા ખુશી થઇ તે કાંમની બીના પ્રસીદ્ધ કરે છે કેઃ—

૨. આ શેહેરના નગરશેઠ હીમાભાઇ વખતચંદે "પુસ્તકશાળા" તથા "પદાર્થ સંગ્રહાલય" એટલે "મ્યુઝીએમ" તથા વર્નાકયુલર સોસાઈટીનું છાપખાનું તથા તેની ઓફીસને માટે, એક સારી ઇમારત પોતાના ખરચથી બાંધી આપવાનું કબુલ કરયું છે. તે સીવાયે એ દાતા શેઠે મુંબઈની "મેડીકલ કાલેજ" એટલે વૈદકપાઠશાળામાં રૂા. ૧૮૦૦ આપ્યા છે કે તે રૂપૈયાનું વ્યાજ આવે તેમાંથી એક સોનાનો ચાંદ શેઠ મજકુરના નાંમનો બનાવીને હર વર્ષ એ શાળાના અધ્યક્ષને જે હુંશીયારમાં હુંશીયાર વિદ્યાર્થી માલુંમ પડે તેને આપવો.

૩. રાવ બાહાદુર શેઠ મગનભાઇ કરમચંદે અમદાવાદમાં છોડીયોની નિશાળો સ્થાપી તેમાં મોટી ઉદારતાથી આગળ રૂપૈયા આપેલા છે. તે સીવાય હાલ રૂા. ૭૦૦૦ સાત હજાર શેહેર મજકુરમાં "કાલેજ" એટલે વીદ્યાશાળા થવાની છે તેમાં "સ્કાલરસીપ" એટલે હુંશીયાર છોકરાને પગાર કરી આપવાને આપ્યા છે.

૪. સ્વર્ગવાસી શેઠ હઠીસીંગ કેસરીસીંગની વિધવા શેઠાંણી હરકુંવરબાઇયે પોતાના ખરચથી છોડીયોની નિશાળ કેટલાક દીવસથી સ્થાપેલી હતી. તે નિશાળની ઈમારત બાંધવાનો તથા તેના ખરચને સારૂ રૂા. ૬૦૦૦) આપવાનો એ શેઠાંણીયે વિચાર બતાવ્યો છે.

૫. સ્વર્ગવાસી શેઠ હઠીસીંગ કેસરીસીંગનો ઈરાદો અમદાવાદમાં ગરીબ લોકોને માટે એક ઈસ્પીતાલ કરવાનો હતો પણ તેના દરમીયાંન એ શેઠે સ્વર્ગવાસ કીધો તેથી એ ધર્મીષ્ઠ વિચાર પડયો રહ્યો. તેમની વિધવા સ્રીયો શેઠાંણી

રૂકમણીબાઇ તથા હરકુંવરબાઇયે પોતાના દતપુત્ર તા. શેઠ હઠીસીંગના થડના કોઈ સગાં* મળીને ઘણીજ ઊદારતાથી એ અસલ વિચાર પાર પાડવાનેં માટે રૂપૈયા ભરી ચુકેલા છે. તેના વ્યાજ સુદ્ધાંત રૂા. ૭૮૦૦૦ થયા છે. આ ઊદાર ચિત્તથી ભરેલા રૂપૈયા વડે તથા સરકારની ખુશી ભરેલી મુદત સહીત મુંબઈના સર જમસેદજી જીજીભાઈની ઇસ્પીતાલની તારાહની એક ઇસ્પીતાલ તથા તે સાથે " આપથાલમીક વાર્ડ " એટલે આંખ્યોમાંના દરદનું દવાખાનું અમદાવાદમાં સ્થાપવાનું છે.

૬. આવાં સખાવતનાં કામ કરવાના વિચાર નેક નાંમદાર ગવરનર કોંનસીલ બહાદુરની આગળ રજુ થયા તેથી તથા આહવાં ઉમદાં તથા લોક શુભ ઇચ્છીત કાંમથી જે ફાયદા થવાના તેથી નાંમદાર સાહેબ ઘણા ખુશી થયા છે તે પ્રસિદ્ધ રીતે આ વખતે બતાવે છે. નેં એજ શેહેરમાં વિદ્યાના સુધારાનેં સારૂં (કાલેજનેં સારૂં) એક મોટી રકમ ભરાવ્યાનું કામ સરૂં કરયું છે. નેં તે રકમ ઊપર કહેલી મોટામાં મોટી રકમથી ધારયા લેખે જાસ્તી થશે. પણ એ વિષે હમણાં વધારે કેહેતા નથી. કારણ કે એ કાંમ હજુ પુરૂં થઈ ચુકુ નથી.

કીલ્લે મુંબઈ.	સરકારના હુકંમથી
તા. ૧૧ મી જુન સંનેં ૧૮૫૬	સહી. વીલીએમ. હારટ સેક્રેટેરી.

શેઠ હઠીસીંહ કેસરીસીંહની બંને વિધવાઓનું ઊદારપણું જોઇને મુંબઈ સરકારથી હાલ એવો કીતાબ મલ્યો કે:—

૧. નેક નાંમદાર સખાવતી બાહાદુર શેઠાંણી રૂખમણીબાઈ.

૧. નેક નામદાર સખાવતી બાહાદુર શેઠાંણી હરકોરબાઈ.

અમે કહીયે છીયે કે આ દેશમાં કાંઈ રાજાની રાંણીયે પણ એવાં ઊદાર કાંમ કરેલાં નથી માટે એ કીતાબ તેઓનેં યોગ્ય છે. "+

---

* એટલે શેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ. આ ગ્રહસ્થે આ કામમાં રૂા. ૨૦૦૦૦) આપ્યા છે. નેં તેનું આંખના દરદનું દવાખાનું કરવાનું છે.

+ જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સને ૧૮૫૯, પુ. ૩ જું, પૃ. ૧૩૭–૧૩૯.

પ્રકરણ ૮.

દેશી ભાષાના વિકાસ માટે પ્રયાસ: શિક્ષણ અને શાળોપયોગી પુસ્તકો.

"When the elements of useful knowledge have been brought in good vernacular books within the reach of the mass, it is not unreasonable to suppose that those books will be the lever which, in the hands of the best teachers, who may be educated in the Government schools, or elsewhere, will conquer the "Vio inertia" of the native mind, and give it a fair start."

[From the report of the Society for the Promotion of Knowledge, Calcutta, 1845.]

શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં આપણે જોઇ ગયા તેમ જુના કાળમાં આપણે અહિં હાલ જોવામાં આવે છે તેમ પ્રાથમિક કેળવણી સાર્વત્રિક અને પદ્ધતિસર અપાતી નહોતી. વાણીઆનો છોકરો જે વેપાર કરતો કે શરાફની પેઢી ચલાવતો તે બે ચાર વર્ષમાં થોડુંઘણું શિક્ષણ—આંક, કક્કો, નામાં વગેરે—શિખતો; અને ચાલતા કોષ્ટકોની ધાતો કે શેરીઆં, મણીકાં લેખાં થોડાં ઘણાં મોઢે કરતો. વાંચવાનાં પુસ્તકો તો હોયજ શાનાં; અને અશુદ્ધ લખતાં શીખતો.* શ્રીયુત ડાહ્યાભાઇ દેરાસરી એમના "સાઠીના સાહિત્યના દિગ્દર્શન"માં લખે છે તેમ તે વખતે "સંસાર વેવારની ચોપડી" જે વિષે પ્રથમ કહેવાયું છે, તે ઉપયોગી પુસ્તક ઘણું વપરાશમાં હતું. આ પુસ્તકમાં આંક, વાચનના પાઠ, અંકગણિતનાં મૂળતત્ત્વો, લેખાં, શરાફીનામું, વગેરે ઘણી બાબતોનો સમાવેશ કર્યો હતો. શુકનાવલિને પણ ભૂલવામાં નહોતી આવી. ઘણી ગામડી નિશાળોમાં આ ચોપડી વંચાતી અને ઘણા લોકોની કેળવણી તો એ પુસ્તકથીજ પૂરી થતી.+

---

*જુઓ રણછોડદાસ ગીરધરદાસનું જીવનચરિત્ર-'વસન્ત' વર્ષ ૩, પૃ. ૨૧૬.

+જુઓ 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' પૃ. ૫૮.

વળી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વર્ગના બાળકો ગુરુ પાસે જઇને આહ્નિક, સારસ્વત, સ્તોત્રો વગેરે સંસ્કૃતમાં શીખીને ગોખી જતા; માત્ર તેમાંનો થોડોક ઉત્સાહી અને સાહસિક વર્ગ આગળ વધીને સાહિત્યનું અને ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કોઇ પ્રસિદ્ધ વિદ્યાસ્થળે જઇને કરતો અને તેમાં પારંગત થઈ, પંડિત બનીને ઘેર પાછો આવતો. પણ આરંભમાં નવીન ઇંગ્રેજી શિક્ષિત વર્ગ જનસમૂહથી અળગો રહેતો અને અતડો પડતો તેમ આ “ પંડિત ” પણ જનતાના સંસર્ગથી તેના જ્ઞાનના અભિમાનમાં દૂર ભાગતો. એકાંત, તપસ્વી જીવનને તે પસંદ કરતો; જગતને માયા માનતો અને પ્રાકૃત–દેશી ભાષામાં વહેવાર કરવાની તેને ભારે સુગ ચઢતી તેથી પ્રજાને એની વિદ્વત્તા અને જ્ઞાનનો લાભ ક્વચિત્ મળતો.

આ પ્રમાણે આપણી જુની શિક્ષણપદ્ધતિ મુખ્યત્વે બે જુદા જુદા વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે.

તોપણ એવો એક વર્ગ અસ્તિત્વમાં હતો, જે સંસ્કારિતા મેળવવા હિન્દી–વ્રજ ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરતો; તેમ રાજદરબારમાં પ્રવેશ અને સ્થાન મેળવવા ફારસી ભાષા શિખતો હતો.

ઓગણીસમા સૈકાના આરંભમાં અંગ્રેજી અમલ આપણા દેશમાં સ્થિર થતાં, બ્રિટિશના સહવાસમાં આવી, તેમની પાસેથી લાભ મેળવવાને એમની ભાષા શિખવા કેટલાક ઉત્સુક બન્યા હતા; અને એવા શિખાઉને મદદગાર થઈ પડવા, એક પારસી બિરાદરે સન ૧૮૨૨ માં શિલાછાપમાં છાપેલું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું, જે મી. મરેના ગ્રામરનો અનુવાદ હતો.

આટલું જુનું છાપેલું પુસ્તક બીજું કોઈ અમારા જોવામાં આવ્યું નથી, તેથી તે તત્કાલીન લખાવટ અને શિલાછાપના નમુના તરીકે તેનું મુખ પૃષ્ટ ટાઇટલ પેજ, મૂળ પ્રમાણે, અત્રે આપ્યું છેઃ

મીશતર• જરની• ઓખતેશર• છેલ્લેનમી• ગરામર*

દભાને•

અંગરેજી• વેઆક્રરણની• કેતાબતો• તરજુમો• તથા

શરહે• ગુજરાતી• બોલીમો*

આ૦ મેરહેશરજી• બેહેરામજી• લશકરીનાંમે

ગુજરાતી• વાંચનારાવોને

અંગરેજી•

વીદેઆ• શીખવા• શારૂં• કીધોછે*

એ કેતાબ•

શ્રી

મુમબઇ• મધે*

ફરદુનજી• મોબેદ• મરજબાંનજીનાં• છાપખાનાંમો

શને ૧૮૨૨ અંગરેજીનાં• વરશમો• છપાઇછે*

પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું તેના બે વર્ષ પહેલાં સન ૧૮૨૦ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સહાયતા વડે ઉભી થયલી બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાઇટી નામની મંડળીએ દેશી ભાષામાં શાળોપયોગી પુસ્તકો રચાવવાં અને નવી શાળાઓ સ્થાપવા વા એવી ચાલુ શાળાઓને આર્થિક મદદ આપવા બાબત રીપોર્ટ કરવા એક ખાસ કમિટી નીમી હતી; પણ ટુંક સમયમાં તેને સમજાયું કે સદરહુ કાર્ય તેના ઉદ્દેશ બહારનું છે; તેથી તે એક જુદા મંડળમાં ફેરવાઈ ગઈ અને "બોમ્બે નેટીવ સ્કુલ બુક અને સ્કુલ સોસાઇટી" એ પ્રમાણે તેનું નામ રાખ્યું. સન ૧૮૨૭ થી એ મંડળી મુંબાઈ નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાઇટી તરીકે ઓળખાવા લાગી અને સન ૧૮૪૦ માં બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની ગોઠવણ કંપની સરકાર તરફથી થતાં તેમાં એ મંડળ સમાઈ ગયું હતું.*

સદરહુ મંડળને તેની તપાસમાં જણાયું કે હિન્દીઓને શિક્ષણ આપવા સારૂ શાળાપુસ્તકો અને સારા શિક્ષકોની પ્રથમ જરૂર હતી અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તેને નાણાંની સવડ કરી આપતાં અને તેના કાર્યને ઉત્તેજન મળતાં, મંડળે શાળાપુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનો ક્રમ ઉપાડી લીધો હતો; અને તે કાર્યક્રમનો કંઇક ખ્યાલ આપણને નીચેના ઉતારા પરથી મળી આવશેઃ—

"પ્રથમ વર્ણમાળા તૈયાર કરવામાં આવી. વર્ણમાળા એટલે મોટે અક્ષરે ગુજરાતી તથા બાળબોધ મૂળાક્ષરો કાગળો પર છાપેલા. અ, આ, ક, કા ના અક્ષરો પછી બારાખડી–પછી જોડાક્ષર–પછી એકાક્ષરી શબ્દ, દ્વિઅક્ષરી શબ્દ વગેરે પાંચ છ સાત અક્ષરોના શબ્દોના અર્થો તેમજ ગણિત કામ સારૂ આંક તથા રકમો તથા સાદા સરવાળા બાદબાકી–ગુણાકાર–ભાગાકાર–ભાંજણી ને વિવિધ સરવાળા બાદબાકી ગુણાકાર વગેરેના કાગળો તૈયાર કરી પાટીઓપર લુગડાના લાંબા પંખાપર ચોડી છોકરાના વર્ગ આગળ તે ટાંગતા ને તેમાંથી શીખવતા. એ રીતે કેળવણી આપવાનું કામ તે વખતના ઇંગ્લાંડમાં ચાલતા લાનક્યાસ્ટ્રીઅન ધોરણને અનુસરીને ગુજરાતમાં ચાલતું. વર્ણમાળાના અક્ષરો ઘણા સારા ગણાય છે. હજુ પણ તેનો જોટો મળી શકતો નથી. એ સીવાય લિપિધારા–બોધવચન, ડાડસ્લીની

* વધુ વિગતો માટે જુઓ શ્રી. કૃષ્ણલાલ સૂરજરામનો લેખ-Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, પુસ્તક ૬ ઠું-૧૯૩૦; પૃ. ૩૦૨.

વાતો–ઇસપનીતિની કથાઓ, બાલમિત્ર, પંચોપાખ્યાન, ભૂગોળ, ખગોળ, વિદ્યાના ઉદ્દેશ, લાભ ને સંતોષ વગેરે પુસ્તકો વાંચન કામને સારૂ, તથા ગણિતને સારૂ પૂર્ણાંક, અપૂર્ણાંક (હટ્ટનકૃત) તથા શિક્ષામાળા ભા. ૧ અને ૨, કર્ત્તવ્ય ભૂમિતિ વગેરે, એ બધાં શાળા–પુસ્તક મંડળી તરફથી તૈયાર થતાં હતાં તેમાં રણછોડદાસની મદદ લેવામાં આવી. "+

એ આપણું આરંભનું ગદ્યસાહિત્ય હતું; અને જો અમે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખતા હોત તો આ અને તે પછી અસ્તિત્વમાં આવેલી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશને પ્રસિદ્ધ કરેલાં સઘળાં પુસ્તકોનું વિસ્તારથી વિવેચન કરત; મરાઠીમાં મી. દંડવટેએ " અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયં " અને બંગાળીમાં મી. ડેએ " ઓગણીસમા સૈકાનું પ્રથમ પચીસીનું સાહિત્ય " એ જાતનાં પુસ્તકો બહાર પાડેલાં છે; અને તે સૌમાં એક પ્રકારનું સામ્ય નજરે પડશે.

આમાંના ઘણાંખરાં પુસ્તકો મૂળ ઇંગ્રેજી કે ફ્રેન્ચપરથી પ્રથમ મરાઠીમાં લખાતાં અને તે મરાઠીપરથી તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થતો. મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ થાય તેમાં કાંઈ ખોટું નથી; અને સંખ્યાબંધ પુસ્તકો મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં આવેલાં અને તે દ્વારા આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયલું માલુમ પડશે; પરંતુ આ અનુવાદો દક્ષિણી શાસ્ત્રીઓના હાથે થયલા હોઇને પર પ્રાંતનાને હસ્તે વ્યાકરણના અને શૈલીના દોષો, બિન અનુભવથી અને અજાણતાં આવી જાય તે ઘણાંએ શરૂઆતનાં પુસ્તકોમાં મળી આવશે; અને તે દોષોના સંબંધમાં સન ૧૮૫૮ માં " ગુજરાતી ભાષા " વિષે વિદ્યાભ્યાસક મંડળ સમક્ષ ભાષણ આપતાં રા. સા. મહીપતરામે જે ટીકા કરી હતી તેમાંનો થોડોક ભાગ પ્રસ્તુત મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા નીચે આપીએ છીએઃ—

" આપણા પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનની રાજધાની મુંબઈ તેથી ત્યાં જ કેળવણી ખાતાનું મથક થયું, અને સરકારી નિશાળોમાં ભણાવવાની ચોપડીઓ ત્યાં થઇઓ. મરાઠી ભાષામાં જે ચોપડીઓ હતી તેઓના તરજુમા પહેલા થયા, ને એ તરજુમા કરનારામાં મરાઠી શાસ્ત્રીઓ મુખ્ય હતા. વધારે નવાઈ જેવું તો એ છે જે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ જોઇએ માટે મરાઠી વ્યાકરણનો મરાઠી શાસ્ત્રીઓએ ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો. ગુજરાતી બોલીના નિયમોથી તેઓ અજાણ્યા હતા એવું જણાય છે. વ્યાકરણનો અર્થ જેઓ

+ જુઓ ' વસન્ત ', વર્ષ ૩, પૃ. ૨૬૭–૨૬૮.

જાણતા હશે તેઓ સહેલથી કહી શકે કે, આવા વ્યાકરણથી કેટલો ફાયદો થયો છે. મને તો લાગે છે કે, એથી ઘણું જ નુકસાન થયું છે."*

તેમ છતાં એ પુસ્તકોના ગુણ સંબંધમાં કહેવું જોઇએ કે, તે પુસ્તકો નીતિ અને ચારિત્રને ઘડનારાં હતાં. રા. સા. મોહનલાલ ઝવેરી ચરિત્રના લેખક ચુનીલાલ બાપુજી લખે છે, કે 'એમાંનું બોધવચન તે ખરેખરૂં બોધવચનજ છે';× અને સ્વર્ગસ્થ લાલશંકરે 'ગુજરાત શાળાપત્ર ના જ્યુબિલિ અંકમાં "ગત ૫૦ વર્ષમાં ગુજરાતમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ અને પરિણામ" એ વિષય પર લેખ લખતાં જણાવ્યું છે કે, "એ પુસ્તકો શીખીને તૈયાર થયલા માણસો રાજભક્ત, કર્તવ્યપરાયણ, દેશભક્ત, લોકસેવામાં તત્પર અને નીતિ તથા સદાચરણમાં ચઢિઆતા થયા છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે."†

હવે શિક્ષકો મેળવવા વિષે કેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, તે હકીકત પણ ઉપરોક્ત લાલશંકરભાઇના લેખમાંથી ઉતારીશું:

"શિક્ષણ માટે પુસ્તકોની ખોટ પૂરી પાડયા પછી શિખવનાર મહેતાજી તૈયાર કરવાની જરૂર જણાઈ. શિક્ષણ આપવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે શિક્ષકે પોતે પ્રથમ ખાસ શિક્ષણ મેળવવું જોઇએ છીએ. આને માટે મુંબઈમાં એક વર્ગ ઉઘાડવામાં આવ્યો તેમાં ૧૦ મહેતાજી તૈયાર થયા. સુરતના દુર્ગારામ મહેતાજી, અને અમદાવાદના તુળજારામ સુખરામ એ આ પહેલા જથામાં મુખ્ય હતા.

તે વખતે આગગાડીનું સાધન નહોતું. એટલે મુંબઈ જવું તે વિલાયત જવા જેવું કઠણ ગણાતું. તેથી ગુજરાતના લોકો મહેતાજીનું શિક્ષણ લેવા મુંબઈ જતા નહિ. આથી મુંબઇનો વર્ગ સુરત હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર મિ. ગ્રીનની દેખરેખ નીચે સુરતમાં લાવવામાં આવ્યો. ત્યાં પણ મુંબઇના જેવી જ અડચણ કેટલેક અંશે નડી. માટે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સુમારમાં અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ સ્કૂલ સ્થાપવામાં આવી. તેમાં આજ સુધી મહેતાજીઓ તૈયાર થાય છે."+

તેમ છતાં શિક્ષણની તાણ પડતી તો વર્ગના મુખ્ય વિદ્યાર્થીને તેના અભ્યાસ સાથે શિક્ષકનું કામ સોંપવામાં આવતું.

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૫, પૃ. ૧૭૩.

× જુઓ રા. સા. મોહનલાલ ચરિત્ર, પૃ. ૧૫.

† ગુજરાત શાળાપત્ર જ્યુબિલિ અંક, પૃ. ૫૧.

\+ ગુજરાત શાળાપત્ર-જ્યુબિલિ અંક, પૃ. ૫૨.

આ પ્રકારની શિક્ષણપ્રથા લૉર્ડ લેન્કેસ્ટરે દાખલ કરી હતી તેને લેન્કેસ્ટર પદ્ધતિનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું અને "તે પદ્ધતિ એવી છે કે મેહેતાજીને ઉપલા વર્ગના છોકરાઓ ભણાવવાના કામમાં મદદ કરે."×

ઉપર પ્રમાણે હિન્દીઓને શિક્ષણ આપવા સારૂ શી રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તેની વિગતો તપાસી ગયા; પરંતુ કેવા સંજોગમાં કંપની સરકારે એ કાર્યને ઉપાડી લીધું અથવા તેને સાથ આપ્યો, એ મુદ્દો વિચારવો ઘટે છે; અને સહજ ઉંડા ઉતરીશું તો સમજાશે કે સોસાઇટીની સ્થાપના કરવામાં તે સમયે પ્રવર્તતા વાતાવરણમાંથી સહજ સ્ફૂરણ મળવાનો ઘણો સંભવ રહેલો છે.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકરો અહિં વસતા તેમના બાળકોના ધાર્મિક અને અન્ય શિક્ષણ માટે એક અંગ્રેજી શાળા સન ૧૭૧૮ માં રેવરંડ રિચર્ડ કોલે સ્થાપી હતી અને સન ૧૮૦૭ માં કંપની સરકારે તેનો વહિવટ હાથમાં લીધો પણ સન ૧૮૧૫માં તે પાછો એક ખાનગી સંસ્થા—Society for Promoting the Education of the Poor within the Government of Bombay—નામનીને સોંપી દીધો અને તેના હસ્તક સન ૧૮૨૦ માં હિન્દી બાળકોના શિક્ષણાર્થે ચાર નિશાળો હતી અને તેમાં ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. તે પછી હિન્દી બાળકોના અભ્યાસ અર્થે શાળોપયોગી પુસ્તકો અને નવી શાળાઓ કાઢવા બાબતમાં રીપોર્ટ કરવા એક ખાસ કમિટી નિમાઇ હતી તેનો ઉલ્લેખ અગાડી થઈ ગયો છે.

જેમ કંપની સરકારનો કબજો અને કાબુ આપણા દેશમાં વધતાં ચાલ્યાં તેમ હિન્દીઓના વધુ સહવાસમાં આવવાની તેમ આપણો સાથ અને સહાનુભૂતિ મેળવવાની તેમને ખાસ જરૂર જણાઈ. વળી રાજ્યવહિવટમાં અને ન્યાયખાતામાં આપણો વિશેષ ખપ પડયો; અને આપણામાંના થોડાક કાબેલ અને રાજદ્વારી પુરુષોએ તો ઇંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન શાળાદ્વારા મળે તે પહેલાં ખાનગી રીતે મેળવ્યું હતું. તેમાં પૂર્વે નિર્દેશ કરેલ મી. મરેનું ગ્રામર જેવું પુસ્તક એક શિક્ષકની જેમ મદદગાર થતું હતું.

વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રચારાર્થે અહિં મિશનરીઓ આવી રહેલા એમના તરફથી હિન્દીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાને પ્રયાસો થયલા તે વિસરાવું જોઈતું નથી.

× જુઓ રા. સા. મોહનલાલ ઝવેરી ચરિત્ર-પૃ. ૭.

છતાં હિંદીઓને વ્યવસ્થિત રીતે અને નિયમિત શિક્ષણ આપવાની યોજના તો સન ૧૮૧૩ માં પાર્લામેન્ટમાં રાજ્યના એક કર્ત્તવ્ય તરીકે કંપની સરકારપર ફરજ પાડવામાં આવી ત્યારે જ ઉદ્ભવી હતી. સન ૧૮૧૩ માં આમની સભાએ (The House of Commons) જાહેર કર્યું હતું કે "It to be the duty of England to promote the interests and happiness of the native inhabitants of the British dominions in India, and to adopt such measures as may tend to the introduction among them of useful knowledge and moral improvement."*

અને કંપની સરકારના પટાની મુદ્દત વધારી આપવાનો પ્રશ્ન દર વીસ વર્ષે જ્યારે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આવતો ત્યારે હિન્દીની કેળવણી પાછળ વધુ રકમ ખર્ચવાને તેના પર દબાણ કરવામાં આવતું અને તેના પરિણામે વીસ વીસ વર્ષના ગાળે, આપણી કેળવણીપદ્ધતિમાં ચોક્કસ ફેરફાર અને સુધારા થયેલા જણાશે.

કંપની સરકારે હિન્દીઓને કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરી ત્યારે તેમને પ્રથમ શાળોપયોગી પુસ્તકોની મુસ્કેલી માલુમ પડી અને તે મુસ્કેલી નવાં પુસ્તકો રચાવી દૂર કરવા સન ૧૮૨૫ માં " મુંબઈની હિંદ નિશાળ પુસ્તક મંડળી " એ એક પ્રસિદ્ધિ પત્ર બહાર પાડયું હતું તે એ વિષયમાં થઈ રહેલા પ્રયત્નના પ્રત્યક્ષ પુરાવા તરીકે, તત્કાલીન ગદ્ય લેખના નમુનારૂપે અને વળી તેમાંની માહિતીને લીધે મહત્વનું હોઇ, તે લાંબું છતાં આખુંય આપવું જરૂરનું વિચાર્યું છેઃ—

"૧. આ મંડળી સર્વેને પ્રગટ કરે છે—કે—જે કોઇ બાળબોધ ગ્રંથ અથવા પ્રૌઢ ગ્રંથ એઓનાં મરાઠી અથવા ગુજરાતી બોલીમાં સારાં ભાષાંતરો કરીને લાવશે અથવા આ બેઉ ભાષામાં પસંદ પડે એવો પોતાની કલ્પનાએ નવો ગ્રંથ રચશે અથવા આગળ કહેલા પ્રકારના ગ્રંથ હિંદુસ્થાની ભાષામાં કરશે તેનેં બક્ષીસ આપવા સારૂ ગવરનર કૌંસલ એઓએ ઉદાર થઇને આ મંડળીને સમર્થ કીધી છે.

૨. બક્ષીસ આપવાનો પ્રકાર એવો છે—કે—બાળબોધ ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરનારાઓનેં અથવા નવા બાળબોધ ગ્રંથોના કરનારાઓનેં સો રૂપીયા

* English Education in India-by Syed Mohmood, page, 46.

થકી ચારસેં રૂપીયા સુધી એક એક પુસ્તકે બક્ષીસ મળશે—નેં પ્રૌઢ ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કરનારાઓનેં અથવા નવા પ્રૌઢ ગ્રંથોના કરનારાઓનેં બે હજાર રૂપીયા થકી પાંચ હજાર રૂપીયા સુધી બક્ષીસ મળશે.

૩. જે કોઈ ઘણો સારો ગ્રંથ કરીનેં લાવશે તે જોઇનેં આ મંડળીનાં ધ્યાનમાં આવશે કે આ ગ્રંથ કરનારાનેં પાંચ હજાર કરતાં વત્તું બક્ષીસ જોઇયે—તો તેનેં આપવા સારૂ ગવરનર કૌંસલ એઓનેં સિફારસ કીધી જશે.

૪. જે વિષય ઉપર નવા ગ્રંથ જોઇયે—અથવા જે પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો જોઇયે તે આ પ્રસિદ્ધિ પત્રનેં અંતે કહેલું છે. જે દેશોના લોકોની ભાષા મરાઠી અથવા ગુજરાતી છે તે દેશોમાંજ ઘણુંકરીનેં આ મંડળી વિદ્યા શિખવ્વા સારૂ ઉદ્યોગ કરનાર—એ માટે પુસ્તકો જોઇયે—તે—આ બે ભાષામાં ઘણાં જોઇયે.

૫. આ દેશમધ્યે હિંદુસ્થાની ભાષાના પુસ્તકોના વાંચનાર થોડાનેં તે ભાષામાં છાપેલા ગ્રંથ ઘણા છે. તેથી બિજા જોઇશે તો કલકતેથી મંગાવ્યા જશે. એ માટે કહેલાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર માત્ર હિંદુસ્થાની બોલીમાં જોઇયે—જો કોઈ આ દેશ તથા આ દેશમાંના લોક તથા એઓની ચાલ એ સર્વ મનમાં ધારીનેં કથારૂપ અથવા કેવોએ પણ કામનો ગ્રંથ નવો ઇંગ્રેજી કરશે—તો તેનું ભાષાંતર કરવા સારૂ આ મંડળી તે ગ્રંથનેં કબુલ કરશે—નેં ઇંગ્રેજી ભાષાના પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો જે કરશે તેઓએ એ ધ્યાનમાં રાખવું—કે—આ દેશમાંહેના લોકોની ચાલનેં તથા સમજણનેં જેમ ઠીક આવશે તેમ—ક્યાંહાં ક્યાંહાં મૂળ ગ્રંથ થોડો થોડો ફેરવીનેં અર્થ સંપૂર્ણ આવે એવું કીધું જોઇયે.

૬. ભાષાંતર કરવા સારૂ જે પુસ્તકો તથા નવા ગ્રંથ કરવા સારૂ જે વિષય લખ્યા છે—તે વગર બિજા ગ્રંથ ન કરવા એવો નેમ આ મંડળી કરતી નથી—તો એમાં ઠરાવેલા નથી એવા ગ્રંથ ધારીનેં તેઓ સારૂ જે મેહેનત લેવાનેં ચાહાશે—તેણેં તે ગ્રંથ આ મંડળીનેં પસંદ પડશે અથવા નહીં—એ પોતાને સમજવા સારૂ—પેહેલાં આ મંડળીના સક્રેત્રી એટલે આજ્ઞા-લેખક—એઓનેં લખી મોકલાવ્વું. ઠરાવેલાં પુસ્તકો વગર બિજાં પુસ્તકોની ગરજ પડશે તો આ મંડળી પ્રસિદ્ધિ પત્ર લખીનેં વારેવારે પ્રગટ કરશે.

૭. અરસપરસ મમતે પડીનેં એક ગ્રંથ ઘણાયે આરંભવો એ આ મંડળીના સારા પર છે—પણ જે ગ્રંથ કરીનેં આ મંડળીનેં સહાય થવાનેં ચાહાશે તેના પૈશા તથા મેહેનત ફોકટ નહી જાય એ સારૂ પેહેલાં તેણે

ગ્રંથનું નામ તથા કયી ભાષામાં કરનાર તે તથા કેટલા દાહાડામાં સમાપ્ત થાશે એ મેમનો લેખ સકત્રીનેં મોકલાવ્વો-તે તેના લેખનો અર્થ જોઇનેં ગ્રંથ કરવો અથવા ન કરવો એ તેનેં જણાંવશે-નેં મમતથી એક પ્રકરણમાં બે ચાર જણા ગ્રંથ કરવાનેં તઇયાર થાશે-તો તે સર્વેનેં તે સમાચાર જણાવીનેં સકત્રી ઘટે તે અવધી ઠરાવી આપશે. તે અવધીયે ગ્રંથ લાવ્યાથી પરિક્ષા થઇનેં જેનો સારો ઠરશે તેનેં બક્ષીસ મળશે-જે પુસ્તકોની અછત છે તેઓનાં ભાષાંતરો કોઇયે કીધાં તો તે ભાષાંતરો નેં મૂળ પુસ્તકો આ બેઉ સાથેજ તેણે સકત્રી પાસે મોકલાવ્વાં-કારણ મૂળ ગ્રંથ સાથે મેળવી જોવાં જોઇયે-માટે-

૮. કયો પણ ગ્રંથ આ મંડળી પાશે આવશે-તેનો વિચાર કરીનેં આ મંડળી તે પર જે કેહેશે-અથવા જે બક્ષીસ ઠરાવશે-તેજ ખચીત થાશે-ગ્રંથ પસંદ થયો એટલે તે જો મરાઠી અથવા ગુજરાતી ભાષામાં હોય તો તેના કરનારાનેં તેની એક સાફ પ્રત બાળબદ લિપીમાં લખીનેં આ મંડળીનેં આપવી-હિંદુસ્થાની ભાષામાં હોય તો બાળબદ અથવા ફારશી લિપીમાં લખીનેં આપવી-પછી તે પુસ્તક છાપશે અથવા નહી-એ મંડળીની ઇચ્છાપર છે.

૯. જે ત્રણ બોલીમાં ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો અથવા નવા ગ્રંથ કરવાનેં કહેલા છે તેમાં જે દેશભાષા સર્વ લોક સમજે છે-તે-ગ્રંથમાં લેવી-પ્રૌઢ ભાષાના શબ્દ ઘાલીનેં જાણી જોઇનેં કઠણ ન કરવું-નેં જો તે ભાષામાં જોઇયે તેવા શબ્દ મળતા નથી-તો તેઓના મૂળ ભાષામાંથી લેવા-તે એમ-કે-મરાઠી તથા ગુજરાતી એઓનેં સારૂ સંસ્કૃતમાંથી શબ્દ લેવા-ને હિંદુસ્થાનીનેં અસ્સલ પારશીમાંથી લેવા-કદાપી દેશભાષામાં અથવા મૂળ ભાષામાં પણ જે અર્થનેં રૂઢ અથવા યૌગીક શબ્દ લાગતા નથી-ત્યાંહાં ઇંગ્રેજી શબ્દ પણ લીધા તો ચિંતા નહીં.

૧૦. આ દેશમાંહેના લોકોનેં ગ્રંથ વાંચવા સારૂ અગત થવી એ માટે જે ગ્રંથ કરનારાઓ છે-તેઓયે જે ઉઘાડા કામ આવશે તે વિષયપર જ ગ્રંથ લખવા-એમ કહ્યું છે માટે કેવળ મનોરંજન એ જ જેઓનો પરિણામ-એવા ગ્રંથ કરવા નહીં-એવો આ મંડળીનો અભિપ્રાય નથી-તો-જો-તે નિર્દોષ હશે તો આ મંડળી-તેઓનેં પણ પસંદ કરશે."

આ પ્રમાણે ઇંગ્રેજી, ફારસી, સંસ્કૃત વગેરેમાંથી શાળોપયોગી પુસ્તકો લખાવવાનો પ્રબંધ થયો ખરો, પણ એ પ્રયોગ જોઇએ તેવો સંતોષકારક નિવડ્યો નહિ. મૂળ તો તેનો ગુજરાતીમાં અર્થ ઉતારવાને પુરતા શબ્દો મળે નહિ. કોષ

જેવું કાંઈ સાધન નહિ; અને ભાષાપર કાબુ પણ ઓછો એટલે લેખનશૈલી ક્લિષ્ટ થતી. સામાન્ય ભણેલાઓને તે સમજવાનું અઘરૂં પડતું હતું; તો બિચારા અભણની વાત જ શી કરવી ?

તદુપરાંત એ પુસ્તકો લિથોમાં છાપવાનું ઘણું ખર્ચ આવતું અને તેની નકલો થોડી નિકળતી તેથી તે પુસ્તકો બહુ મોંઘા પડતા હતા.

આ સિવાય શાળામાં એક મોટો પક્ષ બધું શિક્ષણ ઈંગ્રેજીદ્વારા આપવાના મક્કમ અભિપ્રાયનો થયો હતો. એટલે આ તરજુમાનાં પુસ્તકો માટે માંગણી ઓછી હતી; અને એ પક્ષ તેના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં વકીલાત કરતો કે ઈંગ્રેજી ભણેલો શિક્ષિત વર્ગ તેના પછાત રહેલા અજ્ઞાન બંધુઓને પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો લાભ માતૃભાષાદ્વારા આપશે.

આમ પાઠ્ય પુસ્તકો મારફત હિન્દીઓના શિક્ષણ માટે જે અસર અને પરિણામની આશા રખાતી હતી તે બર આવી નહિ.

ઉલટું હિન્દીઓને શિક્ષણ દેશીભાષાદ્વારા કે અંગ્રેજીદ્વારા આપવું એ પ્રશ્ન પરત્વે બે સામસામી પક્ષો બંધાઈ ગયા; અને તેનો તોડ સન ૧૮૩૪ માં લૉર્ડ મેકોલે હિન્દી સરકારની કારોબારી કૌન્સિલમાં લૉ-મેમ્બર તરીકે નિમાઈ આવ્યા ત્યારે આવ્યો હતો.

ઈંગ્રેજી શિક્ષણના પક્ષમાં અભિપ્રાય દર્શાવતાં તેમણે લખ્યું હતું કે–હિંદમાં અંગ્રેજી રાજકર્તાની ભાષા છે; રાજધાનીના શહેરોમાં મુત્સદી વર્ગ તે વાપરે છે. પૂર્વના દેશોમાં તે વેપારની ભાષા થઈ પડવાનો સંભવ છે. વળી દક્ષિણ આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલએશિયાની યુરોપીય કોમ તેનો જ ઉપયોગ કરે છે; અને તેમની સાથે હિન્દનો સંબંધ ગાઢ અને મહત્વનો છે. ઈંગ્રેજી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અથવા આ દેશની અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અમારી ખાત્રી થઈ છે કે સૌ વિદેશી ભાષાઓમાં હિન્દીઓને ઈંગ્રેજી ભાષા બહુ ઉપયોગી થશે.§

---

§ "In India, English is the language spoken by the ruling class. It is spoken by the higher class of Natives at the seats of Government. It is likely to become the language of commerce throughout the seas of the East. It is the language of two great European communities which are rising, the one in the South of Africa; the other Austral Asia; communities which are every year becoming more important, and, more

તે પછી ઇંગ્રેજીના શિક્ષણે આપણા દેશમાં જે પ્રાધાન્ય મેળવેલું છે તે જાણીતું છે. તેના ગુણદોષ વિષે પુષ્કળ ટીકા થયેલી છે, તે વિષે સખ્ત મતભેદ છે; તેમ છતાં આપણે એટલું સ્વીકારવું પડશે કે ઇંગ્રેજી કેળવણી અને સાહિત્યે આપણા જીવન પર જે ઉંડી, પ્રબળ અને વ્યાપક અસર કરેલી છે, તેનો ઉપકાર આપણાથી કદી વિસરાય એમ નથી.

તોપણ દેશીભાષાદ્વારા કેળવણી આપવાના દ્રઢ વિચારવાળો જે વર્ગ હતો તેણે શાળોપયોગી અને સામાન્ય જ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખાવવાની પ્રવૃત્તિ, દેશી ભાષાના વિકાસ અને અભ્યુદય અર્થે મંડળો સ્થાપી, ઉપાડી લીધી હતી.

પ્રસ્તુત પ્રકરણને મથાળે જે અવતરણ આપવામાં આવ્યું છે તે એવું એક મંડળ જે કલકત્તામાં સન ૧૮૪૫ માં કાઢવામાં આવ્યું હતું તેના નિવેદનમાંથી લીધું છે. બીજી એવી સોસાઇટી દિલ્હીમાં હતી એમ સોસાઈટીના પહેલા વર્ષના રીપોર્ટ પરથી જણાય છે; એટલું જ નહિ પણ તેના સન ૧૮૪૫ની સાલના રીપોર્ટમાંથી મી. ફૉર્બ્સે નીચેનો ફકરો ઉતાર્યો છેઃ—

" Our almost only sphere of activity are Government Schools. We must calculate on the rising generation. You cannot tend a grown-up tree. It will therefore be our first duty to furnish, by continuous recasting a set of good school books. "

'આપણા કામનું ખરેખરૂં ક્ષેત્ર તે સરકારી નિશાળો છે. હવે પછી થનારી પ્રજા ઉપર જ આપણે આશા રાખી શકીએ. પૂખ્ત થએલા ઝાડને ગમે તેમ વાળી શકાય નહિ. સતત સુધારા કરીને નિશાળોના શિક્ષણ સારૂ સારાં પુસ્તકો કરી આપવાં એ આપણું પ્રથમ અને અગત્યનું કર્તવ્ય છે.'*

---

closely connected with our Indian Empire. Whether we look at the intrinsic value of our literature or at the particular situation of this country, we shall see the strongest reason to think that, of all foreign tongues, the English tongue is that which would be the most useful to our Native subjects. "

(From Lord Macauley's minute.)

* જુઓ 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન'–પૃ. ૨૭.

તેમજ તરજુમાના સંબંધમાં પણ જે વિચાર ફૉર્બસ સાહેબે સદરહુ રીપોર્ટમાં દર્શાવ્યા છે, એ બધા પરથી એવું અનુમાન બંધાય છે કે દેશીભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા સારૂ અને દેશી ભાષાના વિકાસ અને ઉત્કર્ષ અર્થે સમસ્ત દેશમાં જે હિલચાલ ઉપસ્થિત થઈ હતી અને જે વાતાવરણ વ્યાપી રહ્યું હતું તેમાંથી ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટીની સ્થાપના કરવાની પ્રેરણા ફૉર્બસ સાહેબને મળી હોય એ સંભવે છે.

નહિ તો પ્રથમ વર્ષના રીપોર્ટમાં ભાષાંતરો વિષે તેમણે વિવેચન કરેલું છે તે અન્ય રીતે સમજાતું નથી, પણ પ્રસ્તુત હકીકત ધ્યાનમાં લઇને વાંચતાં તેનો સંબંધ બેસે છે.

આપણે અહિં ભાષાંતર ગ્રંથોનો પ્રશ્ન અદ્યાપિ ચર્ચાસ્પદ રહેલો છે, તે વિષે વિવિધ મત પ્રવર્તે છે. આટલે લાંબે ગાળે પણ સ્વ. ફૉર્બસે ભાષાંતર વિષે પ્રથમ વર્ષના રીપોર્ટમાં દર્શાવેલા વિચારો મનનીય માલુમ પડશે, એવી સમજણથી કામ પુરતો ભાગ આપીને આ પ્રકરણ અમે પૂરૂં કરીશું.

"સોસાઈટીનું કામ માત્ર ભાષાન્તરો કરાવવાં એ છે એવી સમજણ કેટલાક વખત ઉપર ઉત્પન્ન થઇ છે એ યથાર્થ નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી એ જ સોસાઈટીનો ઉદ્દેશ આપણે ઠરાવ્યો છે. આ પ્રાન્તના દેશીઓને જાતે કામ કરવામાં પ્રવર્ત્ત કરવા, તેઓ કીયાં કામ બહુ સારી રીતે કરી શકશે તે બતાવવું અને તેમને કામ કરવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં એ આપણે કરવાનું છે. આ સમયે તો ભાષાન્તર કરાવવાં એ જ આપણો ઉદ્દેશ ન હોવો જોઇએ, એટલું જ નહિ પણ ભાષાન્તર કરાવવાં તે આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ ન હોવો જોઇએ. જૂનાં અને લોકોના સ્મરણમાંથી જતાં રહેલાં પુસ્તકો જેને માટે આપણે પ્રથમ કહી ગયા તેને ન લેખીએ તો હાલની ગુજરાતી એ શિષ્ટ ભાષા નથી એમ કહીએ તો તે ખોટું ન કહેવાય. ગુજરાતીમાં સઘળી તરેહના વિચાર દર્શાવવાનાં સાધન ન સતાં તે માત્ર બજારૂ ભાષા છે. માટે હાલમાં તો જે જે લખાય તે થોડા કાળ ટકે એવું જ બનશે, એમ હોવાથી મોટાં અને કિંમતી ભાષાન્તરોમાં ખરચેલા પૈસા આપણે એવા કામમાં ખરચ્યા લેખાશે કે જે અગાડી જતાં આપણને ફરી અને વધારે સારૂં કરાવવું પડશે. તેમજ આવાં ભાષાન્તરોથી આપણને હાલ તાત્કાલિક લાભ પણ બહુ મળે એમ મારૂં ધારવું નથી. હું ધારૂં છઉં કે સાંપ્રત કાળમાં આપણાં ભાષાન્તરો વાંચનાર પણ મળવા

દુર્લભ છે. મારા કહેવાનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે આપણે ભાષાન્તરોની કદર પીછાણતા નથી. યોગ્ય કાળે એવાં પુસ્તકો હયાતીમાં આવે એવી આપણને કાળજી છે. જો કોઈ ખેડુત અગર ખાણ ખોદનાર વાવતા પહેલાં અગર ખોદતા પહેલાં તે કામમાં પોતાના પૈસા રોકવા, અને મહેનત કરવી તે લાભકારક છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય કરવા સારૂ ખંત અને સાવધાનીથી ખેતર અગર ખાણની બરાબર તપાસ કરે, અને તે જગાની બધી હકીકતથી માહિત થવાનો પ્રયત્ન કરે તેને એમ કહીએ કે, અગર કિંમતી ધાતુઓની કદર જાણતો નથી તો તે વાજબી નથી. તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આપણી ખાત્રી થાય કે આવાં ભાષાન્તર સારૂ આપણી ભાષા યોગ્ય થઈ છે, ભાષાન્તર કરનારા યોગ્ય માણસો આપણામાં છે અને છેલ્લે વાંચનારી આલમ પણ તૈયાર છે ત્યાં સુધી આવાં મોટાં અને કિંમતી ભાષાન્તરોની વાત પડતી મુકીને નાનાં લખાણો કરાવવા ઉપર જ લક્ષ રાખવું ઘટે છે. હું માનું છું કે હાલ તો આપણામાં આમાંનું કશુંએ નથી. જો આપણે દૃઢતાથી કામ કર્યે જઇશું તો મને બીલકુલ શક નથી કે આપણને આગળ ઉપર આ બધું પ્રાપ્ત થશે જ, પરંતુ હાલ તરત તો દેખીતો વધારો બતાવવાના હેતુથી ભવિષ્યમાં થનારા સંગીન લાભનો આપણે ભોગ આપવો ન જોઇએ."*

---

* જુઓ 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન'–પૃ. ૨૮ થી ૩૦.

પ્રકરણ ૯.

અલેકઝાંડર કિન્લોક ફૉર્બ્સ.

દુહો.

" કરનલ ટાડ કુલીન વિણ, ક્ષત્રિય યશ ક્ષય થાત;
ફાર્બ્સ સમ સાધન વિના, ન ઉદ્ધરત ગૂજરાત."

('ફાર્બ્સ જીવનચરિત્ર'–પૃ. ૭.)

અંગ્રેજી રાજ્વહિવટ વિષે તીવ્ર મતભેદ રહેશે; અંગ્રેજ અધિકારી–રાજકર્તાઓએ હમેશ હિન્દના હિતમાં ઉચિત અને વાજબી વર્તન રાખ્યું નહિ હોય; કેટલાક સામ્રાજ્યવાદી નેતાઓએ ઈંગ્લાંડને સમૃદ્ધ કરવા, તેને લાભ આપવા સારૂ, દુઝણી ગાયની પેઠે હિન્દને આર્થિક દૃષ્ટિએ નિચોવ્યું હશે; અને હિન્દને પોતાના લાભ અને ઉપયોગના ક્ષેત્ર તરીકે સ્વાધીન રાખવા અંગ્રેજ રાજદ્વારી પુરુષો ચાણાક્ય રાજનીતિ વાપરી હિન્દીઓમાં આપસઆપસમાં વિરોધ ઉભો કરાવી દાવપેચ રમતા હશે; આપણે માની લઇએ કે એ બધું સાચું હોય; પણ અંગ્રેજી ભાષા ને સાહિત્યે આપણને જે નવીન ચક્ષુ અર્પ્યાં છે; ઇંગ્લિશ શિક્ષણે આપણને જે નવજીવન આપ્યું છે; અંગ્રેજોના સમાગમે આપણને પ્રજાતંત્રનું–સ્વરાજ્યનું–મૂલ્ય સમજાવ્યું છે; અને આપણામાં જ આત્મવિશ્વાસ રાખવાનો અને સ્વાશ્રયી થવાનો બોધપાઠ પઢાવ્યો છે, એ સઘળો એમનો ઉપકાર આપણે કદી પણ ભૂલી શકીએ નહિ; અંગ્રેજી રાજ–અમલનું તે ઉજ્જવળ અંગ છે.

હમણાં હમણાં તે રાજતંત્ર માજી વડા પ્રધાન મી. લૉઈડ જ્યોર્જના શબ્દોમાં કહીએ તો એક પોલાદી ચોકઠું બની ગયું છે; તેમાંથી વ્યક્તિગત સ્પર્શ નિકળી ગયો છે, બધું કામકાજ યંત્રવત્ થાય છે. વળી પ્રજા સાથે ભળવાના, તેમના પ્રતિ સહાનુભૂતિ બતાવવાના, તેમના જીવનમાં રસ લેવાના અથવા તેમનું શ્રેય કરવાના પ્રયત્નો વિરલ થઈ પડયા છે; કોક સ્થળે સાંપડે છે વા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં વળી ઇંગ્લાંડ સાથે વહેવારનાં અને આવ-જાનાં સાધનોમાં મોટું પરિવર્તન થવા પામતાં, અહિંના વસવાટના અંગે જે કાંઈ આકર્ષણ હતું તે લુપ્ત થયું છે; તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં સેવાધર્મ મુખ્ય સ્થાન લે છે, એ સેવાવૃત્તિ પણ નિસ્તેજ અને મંદ પડી ગઈ છે. માત્ર અંગત સ્વાર્થ અને લાભ પુરતો એ સંબંધ હોય એવો ભાસ થાય

છે; પ્રજાના ટ્રસ્ટીઓ હોવાનો તેઓ દાવો કરે છે પણ તેમનું કેટલું હિત સચવાતું હશે એ પ્રભુ જાણે!

શરૂઆતમાં આવું કાંઈ નહોતું. મિશનરીઓ હિન્દમાં ધર્મપ્રચારાર્થે આવતા તે જનતામાં ભળી જતા; તેમની ભાષા અને રહેણીકરણી જાણવાને પ્રયત્ન કરતા; તદર્થ તેમની ભાષા અને સાહિત્ય વાંચવા, લખવાનું શિખતા; તેમને કેળવણી આપવાને પ્રયાસો કરતા; શાળા કૉલેજ સ્થાપતા હતા; અને તેમને–મિશનરીઓ માટે કહી શકાય કે આપણી ઘણીખરી દેશી ભાષાઓમાં કોષ, વ્યાકરણ અને પાઠ્ય પુસ્તકો રચવાની પહેલ કરી હોય તો તેનો યશ આ મિશનરીઓને છે.

આ જ કક્ષામાં મૂકી શકાય એવા આરંભ કાળના કેટલાક અંગ્રેજ હાકેમોનાં નામો આપી શકાશેઃ જેવા કે, લૉર્ડ એલ્ફીન્સ્ટન, સર જોન માલ્કમ, સર રીચર્ડ ટેમ્પલ, લોર્ડ રે, જેઓ હિન્દીના અભ્યુદયમાં રસ લેતા અને તેમનું હિત વધારવાના પ્રયત્ન કરતા હતા; અને કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ એવા આવ્યા હતા, કે જે પ્રજાજીવન જાણવા–સમજવાને, તેમાં ઉંડા ઉતરવાને ઉત્સુક હતા. જેઓએ, જ્યાં તેમનો નિવાસ થતો તે પ્રાંતના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો છે અને તેમનાં નામો, જેમકે ટૉડ, ગ્રાન્ટ ડફ અને ફૉર્બસ, પ્રજા અદ્યાપિ ઉપકારસહ યાદ કરે છે. ખરી રીતે તે વખતના અધિકારીઓએ હિન્દી સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો પુનરુદ્ધાર કરવાને જે પ્રયાસ કર્યાં હતા, તે મદદગાર અને લાભદાયી નિવડયા છે, એટલું જ નહિ પણ તે પછી જે પ્રગતિ થઈ છે તેથી દેશનું ગૌરવ અને માન વધ્યું છે; અને છેલ્લા સિન્ધ પ્રદેશમાં મોહન્જો ડેરોનાં ખોદકામથી જે પ્રકાશ હિન્દના પ્રાચીન ઇતિહાસપર પડયો છે, તે જેમ અસાધારણ તેમ પ્રચલિત ઐતિહાસિક વિચાર અને માન્યતાઓનો ભ્રમછેદક છે. પુરાવિદોને પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ તેથી ફેરવવું પડયું છે.

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો તેમ પ્રજાને કેળવણી અને જ્ઞાન આપવાના ઉર્ધ્વગામી પ્રયાસો કરનાર અંગ્રેજને યુરોપીય ઓફીસરોના, કહેવાની જરૂર નથી કે આપણે બહુ ઋણી છીએ; અને એ નામાંકિત પુરુષોમાં ગુજરાતી પ્રજા અલેકઝાંડર કિન્લોક ફૉર્બસનું નામ માન સહિત અગ્ર સ્થાને મૂકી શકે. કવિએ પ્રસ્તુત પ્રકરણના મથાળે ટાંકેલા દોહરામાં યોગ્ય જ કથ્યું છે કે,

"ફૉર્બસ સમ સાધન વિના ન ઉદ્ધરત ગૂજરાત"

અને જાણે કે પૂર્વ ભવનું ઋણ ફેડવાને, ફરી કવિના જ શબ્દોમાં બોલીએ તો,

"જન્મ જુદી જમિમાં ધરિને પણ, તું મુજ જન્મભૂ તર્ફ જણાયો."

પાટનગર લંડનમાં તા. ૭ મી જુલાઇ ૧૮૨૧ ના દિવસે અલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફૉર્બ્સનો જન્મ થયો હતો; અને મનઃસુખરામના શબ્દોમાં જણાવીશું કે તેઓ 'રાજમૂલક કુલીન પિતૃવંશથી અને વિદ્વાન્ માતૃવંશથી ઉત્તમ કુલના' હતા.

એમના વિદ્યાભ્યાસ વિષે જુજજાજ હકીકત મળેલી છે; તેમાંની એક બીના અહિં નોંધીશું; અને તે એ કે એમને શિલ્પશાસ્ત્રી થવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી હતી, તેથી આઠેક માસ પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જ્યોર્જ બાસ્સેવિની પાસે એક શિષ્ય તરીકે રહ્યા હતા; અને એમના એ અભ્યાસનો લાભ આપણને એમણે "રાસમાળા" માં આપણા પ્રાચીન ઐતિહાસિક અવશેષોનાં ચિત્રો દોર્યા છે, તેમાંથી મળે છે.

પછી તેમને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની "સિવિલ સર્વિસ" માં નોકરી મળતાં, તેઓ 'હેલીબરી' પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા દાખલ થયા. અહિં એમનો અભ્યાસ વખણાયો અને અનેક ઈનામો મેળવવાને ભાગ્યશાળી નિવડયા હતા. તે ઈનામોમાં જાણીતા પૂરાવિદ સર વિલિયમ જોન્સનો સંપૂર્ણ ગ્રંથોનો સેટ તેમને બક્ષિસ મળ્યો હતો, તે મિત્રોને દેખાડતાં કહેતા કે, "મને એ પ્રીતિદાનમાં મળ્યો છે અને એમાંના વિષયો ઉત્તમ છે."

ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૩ ની ૧૫ મી તારીખે તેઓ હિન્દના કિનારે ઉતર્યા; અને પ્રથમ તાલીમ લેવાને અહમદનગરના કલેકટરની પાસે હિન્દુસ્તાનીમાં પરીક્ષા આપી પસાર થાય ત્યાંસુધી રાખવામાં આવ્યા હતા. એ પરીક્ષા એમણે બે મહિનામાં પાસ કરી અને એ જ રીતે મરાઠીમાં પસાર થતાં તેમને વાર થઈ નહિ. ત્યારબાદ તેમની જૂદે જૂદે સ્થળે બદલી થતી રહી; અને સન ૧૮૪૬ ના નવેમ્બરમાં તેઓ અમદાવાદમાં આસિસ્ટંટ જડજ નિમાઈ આવ્યા. અહિંની ભવ્ય શિલ્પાકૃતિ જોઇ તેઓને "લાગ્યું કે કોઇ પૂર્વે થઈ ગયલા પ્રતાપી લોકોના મહિમાનાં એ અવાચિક ચિહ્ન છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન ચિહ્નવાન પણ દીન થઈ ગયેલા ગુજરાતસહ સમભાવ થઇ અંતઃકરણથી દયા થઇ આવી."* પ્રથમ ઇંગ્રેજી હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર ભોગીલાલ પાસે ગુજરાતીનું શિક્ષણ લેવા માંડયું, પણ એ વિષયમાં અભિરુચિ જાગતાં અને ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો મેળવવા

* ફાર્બસ જીવનચરિત્ર પૃ. ૭.

તપાસવા આખો સમય એમની પાસે રહી શકે એવા શિક્ષકની જરૂર પડતાં એમણે સરદાર ભોળાનાથભાઈની ભલામણ પરથી કવિશ્રી દલપતરામને વઢવાણથી બોલાવ્યા. એ પ્રથમ મેળાપનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે તે જ આપવું મનોરંજક થશેઃ—

"કાવ્ય અલંકાર તણા ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી
જીવ જોડી રાખ્યો તો મેં કવિતાની જકમાં;
શોધતો હતો હું કોઈ શાણો સરદાર નર
બોધતો હતો હું મહીનાથને મુલકમાં;
કોઈ દીલદાર ને ઉદાર દરબારમાં હું
રહેવાની રૂચી અતિ રાખતો ઈશિકમાં;
દીલમાં વિચારતો હું હતો દલપત કહે
ફારબસ તણું તેડું આવ્યું તેવી તકમાં. ૧
ખાનપરે દ્વારે જ્યારે નદિને કિનારે સારે
મેળો થયો મારે ચાંદા સૂર્યના મહેલમાં;
ઈસ્વિસો અઢારે અડતાળીશમી સાલ ત્યારે
પ્યાર કીધો પ્યારે પરિપૂરણ પહેલમાં."×

તે પછી એ બંને વચ્ચે અતિ ગાઢ પરિચય જામ્યો, એટલે સુધી કે, તે બે સ્નેહી મિત્રો હોય એમ વર્તતા. અને ફૉર્બસના અવસાન વખતે જે મિત્રવિલાપ કવિએ "ફાર્બસ વિરહ"માં કર્યો છે તે આપણા સાહિત્યનું એક અમોલું રત્ન નિવડ્યું છે, તેમ કવિના પીડિત અને દ્રવતા હૃદયનું સચોટ પ્રતિબિંબ પાડે છે. એવી યુગલ જોડી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં થોડી જ સાંપડશે. કવિ દલપતરામ આશ્રયની શોધમાં હતા એટલામાં તેમને આમ અચાનક એક ગુણગ્રાહક અને કદરદાન આશ્રયદાતા મળ્યો અને ફૉર્બસને તેના કાર્ય માટે જેવા સાથીની જરૂર હતી એવો યોગ્ય કાર્યકર્તા પ્રાપ્ત થયો. જેમ દૂધમાં સાકર ભળે તેમ—એથી ગુજરાતી સાહિત્યને મોટો લાભ થયો છે.

'રાસમાળા' માટે તેઓ જુના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની ખોળ કરતા, જુનાં કાવ્યોની નકલ કરાવી લેઈ, તે કવિ પાસે વાંચતા અને તેનો અર્થ સમજતા. આ પ્રમાણે કામ કરતાં અને લોકજીવનના સંસર્ગમાં આવતાં તેમને

× સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન, પૃ. ૨૫.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ અને ખીલવણી માટે “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી” નામની સંસ્થા સ્થાપવાની સ્ફુરણા થઈ આવી, જેને લગતી હકીકત પાછળ પ્રકરણ ૩ માં વિસ્તારથી નોંધાઈ છે.

વળી જુના કાળમાં કવિઓના ડાયરા કેમ જામતા, તેમને રાજાઓ તરફથી કેવી રીતે આશ્રય અપાતો, સમાજમાં તેમને કેવાં માન અને સ્થાન હતાં, એ બધું જાણવાને તેમ આપણી રાહરસમો, આચારવિચાર, લગ્ન અને મૃત્યુ વિધિઓ, તીર્થધામો વગેરે વિષે માહિતી મેળવવાને તે સદા ઉત્સુક રહેતા.

આ કારણે ઈડરના ઠાકોર સાહેબ પાસે પોતે મહિકાંઠામાં પોલિટિકલ એજંટ હતા ત્યારે, કવિઓને નિમંત્રણ અપાવી એક “કવિમેળો” ગોઠવ્યો હતો, જેનું રસિક બ્યાન આપણને કવીશ્વર દલપતરામના “કવિતા વિલાસ” માંથી મળે છે. એ અવસરે દલપતરામે એક કવિના મુખે કહેવડાવ્યું છે કે:—

> “કુથ્થા[1] પુસ્તક કાપિને, એનો ન કરિશ અસ્ત;
> ફરતો ફરતો ફારબસ, ગ્રાહક મળ્યો ગૃહસ્થ.”

કુલીન કુટુંબના એટલે ખાનદાનીના ગુણો તો એમને વારસામાં મળેલા; તેમાં એમના દયાળુ સ્વભાવ અને ધર્મનિષ્ઠા ભળતાં, તેમની લોકપ્રિયતા ખૂબ વધી પડી હતી. તે વખતે એક યુરોપિયન અમલદાર એટલે કે પ્રાંતનો એક સુબો—એટલો માન મરતબો અને સાહેબી, એટલો મોટો અધિકાર અને સત્તા, પણ ફૉર્બસ સાહેબ તો એમનાં લોક કલ્યાણનાં અને પરોપકારી કાર્યોથી, જ્યાં ગયા ત્યાં યશ, પ્રીતિ અને માન આબરૂ પામ્યા હતા. પ્રવાસ કરવાની એમની રીતિ પણ વિચિત્ર હતી. પોતે પગે ચાલતા અને પાસે નકશો, નાણાંની કોથળી, પીસ્તોલ અને લાકડી એટલું રાખતા; અને માર્ગમાં ભાતભાતના વિવિધ વટેમાર્ગુ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાર્તા કરતા, અને તેઓને સર્વ સમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેઓની રીતિભાતિ, તેઓના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેઓની ધારણાઓ, તેઓના દુઃખસુખની વાર્તાઓ, તેઓના સરકાર વિષેના વિચાર કેવા છે તે, એ આદિ અનેક વિષયો સ્પષ્ટ જાણ્યામાં આવતા;”* અને એમના વિનોદી સ્વભાવનો પરિચય થવા સારૂ એક પ્રસંગ જાણવા જેવો છે:

---

૧ કાગળ ખાનારો જીવડો કુથ્થો.

* ફાર્બસ જીવનચરિત્ર, પૃ. ૧૯ ૨૦.

" એક સમયે પંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં વનરાજની મૂર્ત્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરજી નામે ઘરડો ભાટ સાહેબની કીર્તિ સાંભળી એક પુસ્તક લઈ ભેટ કરવા આવ્યો, અને બોલ્યો કે, ' એક વાર ગાયકવાડને અમારા વૃદ્ધે એક જુનું સરસ પુસ્તક દેખાડયું હતું, તેથી સરકારે ખુશી થઈ એક ગામ બખશીશ આપ્યું છે. તો અંગ્રેજ તો મ્હોટો રાજા છે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશા છે." સાહેબને આ વાત સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું. પછી ક. દલપતરામને કહ્યું કે ' હનુમાન નાટક 'ની પેલી વાર્તા એ બારોટને તમે સંભળાવો. તે આ હતી:-એક સમયે નાટકમાં હનુમાનનો વેશ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું કે ' ઓ હનુમાન બાપજી! તમે મને બાયડી મેલવી આપો તો હું તમને તૈલ સિંદૂર ચડાવું.' હનુમાને ઉત્તર આપ્યું કે-' તને પરણાવવા મારી પાસે સ્ત્રી હોય તો હું જ કુંવારો રહું !' સાહેબે પેલા બારોટને કહ્યું કે, ' ભાઈ! તમને ગામ આપવાની મારી શક્તિ હોત તો હું જ આ ચાકરી શા વાસ્તે કરત' !"×

બીજો એક પ્રસંગ આપીશું, જેમાં એઓ આપણા ધર્મની લાગણીને કેવું માન આપતા તે માલુમ પડે છે. કોઈ ધર્મસ્થાને જવાનું થાય તો પોતાના " બુટ " કહાડી જ્યાં સુધી જવાનો બાધ ન હોય ત્યાં સુધી જ જતા; અને દેવસ્થાનમાં ઉંચે સ્થાને બેસતા નહિં. પાટણનો પુસ્તકભંડાર જોવાનું પ્રાપ્ત થતાં, ત્યાં એમને એમના ઉંચા દરજ્જા પ્રમાણે ખુરશી આપવા માંડી પણ એક ચાકળા પર લાંબે પગે બેઠા એટલું જ નહિ પણ પૂજ્ય મુનિ મહારાજોનો માનવસ્ત્ર આપીને સત્કાર કર્યો હતો. એ બધું બતાવે છે કે તેઓ આપણી રીતભાત અને જીવનથી બહુ જ માહિતગાર થયા હતા.

એમની એ લોકપ્રિયતા, લોકજીવનનો પરિચય અને કામની કુનેહ અને કાબેલીઅતને લીધે નામદાર સરકાર મુશ્કેલીના પ્રસંગોએ એમનો ઉપયોગ કરતી. આવું ત્રણ વાર-બનાવોમાં-બન્યું હતું અને તે સૌમાં એમને યશ મળ્યો હતો. અહિં ફક્ત સુરતનો દાખલો આપીશું:

શહેર સુધરાઈ વિષેનો સન ૧૮૫૦ નો ૨૬ મો આક્ટ સુરતમાં ચલાવવા સારૂ સરકારે નિશ્ચય કર્યો છે, તે જાણવામાં આવતાં જ પાછળના ત્રાસના સ્મરણે સુરતની પ્રજા ખળભળી ઉઠી હતી. સરકારે જોયું કે આ કટોકટીનો મામલો ફાર્બસ સાહેબ જ ઉકેલી શકશે. એથી એમની શહેર સુધરાઈના અમલદાર તરીકે નિમણુંક કરી; અને એ કાર્ય એમણે એવી કાર્યદક્ષતા

× ફાર્બસ જીવનચરિત્ર, પૃ. ૧૯.

અને ચતુરાઈથી પાર ઉતાર્યું કે સરકાર અને પ્રજા ઉભય એમના કાર્યથી સંતોષ પામ્યાં. લોકો કહે કે 'આ તો સાહેબ કંઈ અપર જ છે એઓના જેવું તો અમે કોઈ માણસ દીઠું નથી. આ તો પ્રજાના માબાપ જેવાં છે;'* અને સરકારે નીચેના શબ્દોમાં એમનો ઉપકાર માન્યો હતો:

"I have been directed to convey to you the thanks of Government for the tact and judgment which you have displayed in conducting this delicate commission."×

આવા બીજા ત્રણેક વિકટ પ્રસંગોએ પણ સરકારની નજર એમના તરફ ગઈ હતી અને તે કાર્યો એમણે એટલી ખબરદારીથી અને યશસ્વી રીતે પાર ઉતાર્યા હતાં.

સન ૧૮૫૭ ના બળવાના સમયે પણ એમણે મનનું સમતોલપણું ગુમાવ્યું નહોતું; પણ પ્રજાપક્ષનો બચાવ કરવા વસ્તુસ્થિતિ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રજુ કરતાં સમજાવ્યું હતું કે, "લોકોના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય થયા તેથી જ બળવો થયો;" અને વધુમાં ઉમેર્યું હતું કે "અન્યાય થાય છે એવું સમજી જે દેશની પ્રજા શત્રુ થઈ હોય, તે દેશમાં કદાપિ રાજ્ય રખાઈ શકાય નહિ (માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લૉર્ડ એલેન્બરો કહે છે તે યથાર્થ અને સત્ય છે."+

એક સ્થાને સ્થિર થઇ એમને નોકરી કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહોતો. જૂદે જૂદે ઘણે સ્થળે ફરવાનું થયલું; પણ જ્યાં રહેલા ત્યાં માન અને કીર્તિ મેળવેલી.

છેવટે સન ૧૮૬૨ માં મુંબાઈ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ નિમાઇ આવ્યા. અહિંનું વાતાવરણ એમના સ્વભાવને ખૂબ અનુકૂળ થયું. એમના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ વધી પડ્યો; તે પ્રજાના અગ્રેસર થઈ પડ્યા. મુંબાઇની એશિયાટિક સોસાઈટીના ય પ્રમુખ નિમવાની માંગણી થઈ; પણ એમના વિનયી સ્વભાવે તેમ થવા ન દીધું; માત્ર ઉપ-પ્રમુખનું પદ લેવાનું સ્વીકાર્યું. સરકારે તેમને મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર નીમીને માન આપ્યું. પણ જીવલેણ માંદગીનો ભોગ થઈ પડતાં, તે એ પદ પર ઝાઝું રહેલા નહિ.

* ફાર્બસ જીવનચરિત્ર, પૃ. ૧૩.

× ફાર્બસ જીવનચરિત્ર, પૃ. ૧૩.

+ ફાર્બસ જીવનચરિત્ર, પૃ. ૩૫.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં રચ્યાપચ્યા રહેવા છતાં, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય માટે એમનો અનુરાગ અજબ હતો. મુંબાઈમાં ઠરીઠામ પડતાં જ શ્રી મનઃસુખરામભાઇને શ્રી ગુજરાતી સભાની વાત નિકળતાં, જણાવ્યું હતું કે, "મારા મનમાં એ વિચાર નિરંતર રમ્યા કરતો હતો, પરંતુ મારી પાસે સાધન ન હતાં તેથી સિદ્ધ કરી શક્યો નથી. અવે એ કામમાં.........હું પણ યથાશક્તિ પરંતુ બહુ પ્રીતિથી સર્વ પ્રકારે સામીલ રહીશ."*

શ્રી ગુજરાતી સભા કાઢવાનો નિર્ણય થતાં, પ્રાથમિક સભા એમને બંગલે બોલાવવામાં આવી હતી. પછી તા. ૨૫ મી માર્ચ સને ૧૮૬૫ ના દિવસે ટાઉન હૉલમાં જાણીતા ગૃહસ્થોને આમંત્રી, એ મંડળની રીતસર સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને તે કાર્ય માટે યાદી કરતાં, મુંબાઇના શ્રીમંતોએ રૂ. ૩૭૦૦૦ અને કાઠિયાવાડના રાજા-રજવાડાઓએ રૂ. ૨૮૦૦૦ ભર્યા હતા.

એવામાં શેર મેનીઆનો વા ફાટી નિકળવાથી મુંબાઈના ભલભલા શ્રીમંતો પાયમાલ થઈ પડયા અને ફૉર્બસ સાહેબનું પણ ટુંક મુદતમાં અવસાન થયું; પણ સ્વર્ગસ્થના મિત્રો અને પ્રશંસકોએ એ ઉપાડેલું કાર્ય બંધ ન પડે અને સ્વર્ગસ્થનું નામ કાયમ રહે, એ હેતુથી શ્રી ગુજરાતી સભાના નામ સાથે ફૉર્બસ સાહેબનું નામ જોડયું અને પ્રયાસ કરીને જે નાણાં આવી મળ્યાં તેની વ્યવસ્થા એવી દક્ષતાથી કરી છે કે મુંબાઈમાં તે એક સમૃદ્ધ સાહિત્યસંસ્થા બની છે; અને તે એમનું સાચું સ્મારક છે. કવીશ્વર દલપતરામે સાચું ભાખ્યું હતું,

"મળ્યાં હશે બીજાંઓને મોટાં મોટાં માનપત્ર,
ચીંથરાં થઈ જશે તે ચુંથાઇ ચુંથાઈને;
બનાવી બનાવીને બેસાર્યા હશે બાવલાં તે,
પાવલાંની કિંમતે કદી જશે વેચાઈને;
મસીદો મિનારા કે કરાવેલા કિરતીસ્થંભ,
ઘણે દા'ડે તે તો જશે સમૂળા ઘસાઈને;
કવિતાથી ઠામ ઠામ કહે દલપતરામ,
ફારબસ તણા ગુણ રહેશે ફેલાઈને."+

---

* ફાર્બસ જીવનચરિત્ર, પૃ. ૫૦.
+ સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન, પૃ. ૩૨.

'રાસમાળા' રચીને એમણે ગુજરાતની કિંમતી સેવા કરી છે અને તે વડે એમની કીર્તિ દેશપરદેશમાં પ્રસરેલી છે. પણ નવી માહિતી અને સાધન-સામગ્રી મળી આવતાં, આજની દૃષ્ટિએ તે ઇતિહાસમાં અનેક ઉણપો, દોષો અને અપૂર્ણતા જણાશે. તોપણ જે પરિસ્થિતિમાં, જે જૂજ લબ્ધ સાધનો પરથી, જે સમયે એમણે તે પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું તે લક્ષમાં લેવાય તો એનું મૂલ્ય બરોબર સમજાશે; તેમ છતાં તેમાંના અંતર્ગત ગુણોને લઇને તેની મહત્તા અને ઉપયોગ ઓછાં થનાર નથી.

એક મોટા અધિકારી તરીકે, એક લેખક અને ગ્રંથકાર તરીકે, એક મિત્ર તરીકે, એક સદ્‌ગૃહસ્થ તરીકે આપણને એમનામાં અનેક ગુણોની પ્રતીતિ થશે; અને એમની લોકપ્રિયતાનું કારણ સમજાશે.

પણ અમારા નમ્ર અભિપ્રાયે એમનું ચિરસ્થાયી અને કાયમ ઉપયોગી કાર્ય તે "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી"ની સ્થાપના છે; તે અને મુંબાઇમાં સ્થાપેલી "શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા" એમનાં, ખરું કહીએ તો, જીવંત સ્મારક ચિહ્નો છે.

અંતમાં આપણે કવિ સાથે ઉચ્ચારીશું કેઃ—

"ઓ પ્રભુ આપ તો એવાજ આપજે, શાણા રૂડા સરદાર."

પ્રકરણ ૧૦.

પુસ્તકો અને તેનો પરિચય.

" To educate people and then not to provide them tools to work with, is obviously a blunder, if not a crime. "

(St. Loe Strachy.)

મનહર છંદ.

"ઇનામો આપીને નવા રચાવ્યા નિબંધો રુડા,
પુસ્તક પ્રગટ કર્યાં છાપથી છપાવીને;

× × × ×

કવિતાનો શોખ ગુજરાતમાં વિશેષ વધ્યો,
લેખન વિદ્યા વધારી નિબંધો રચાવીને;
કહે દલપતરામ ધન્ય ફારબસ નામ,
વખણાયો ઘણો તે વિદ્યાનાં બીજ વાવીને."

(**દલપત કાવ્ય,** ભા. ૧, પૃ. ૩૨૧.)

સામાન્ય રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, જ્ઞાન સમૃદ્ધિ અને જ્ઞાનપ્રચાર કરવામાં મહત્વનાં સાધનો, શાળા અને પુસ્તકાલય, ચોપડીઓ અને છાપાં મનાય છે; આમાંના ત્રણ વિષે પાછળ કેટલીક હકીકત આપી છે. હવે આપણે પુસ્તકો વિષે વિચાર કરીશું.

પુસ્તક વાંચનારાઓની સંખ્યા શરૂઆતમાં થોડી હતી. નવી કેળવણી લેનાર વર્ગ હજુ ઉભો થતો હતો અને પૈસા ખરચીને પુસ્તકો ખરીદનાર એવા ગૃહસ્થો તો જૂજજાજ મળી આવતા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં સોસાઇટીના સંચાલકોએ મથાળે અવતરણમાં કહ્યું છે તેમ લોકને કેળવણી આપવી પણ તેમને પુસ્તકો પૂરાં પાડવાં નહિ એ ગુન્હો નહિ તો કસુર છે, એ ખામી દૂર કરવા, નવાં પુસ્તકો રચાવવાં ને પૂરાં પાડવાને જે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગ ગ્રહણ કર્યાં તેનું નિરીક્ષણ કરીશું.

પ્રથમ અઠવાડિક "વર્તમાન" અને માસિક "બુદ્ધિપ્રકાશ" માં પ્રગટ થયલા તેમ છૂટા નિબંધો જન ઉપયોગી, માહિતીના લેખો ન્હાના ન્હાના ચોપાનિયારૂપે પણ જૂજ કિંમતે વેચવાનો અખતરો અજમાવાયો હતો. આમાંનાં ઘણાં ચોપાનિયાં હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી. તેનો ઉપયોગ તે કાળપુરતો હતો. પણ તેનાં નામો સોસાઇટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની આખી યાદી છપાયલી છે, તેમાં માત્ર સચવાઈ રહ્યાં છે. સને ૧૮૭૮ સુધીમાં ૮૧ પુસ્તકો બહાર પડયાં હતાં; તેમાં ઉપરની કોટિમાં મૂકી શકાય એવાં ૨૯ ચોપાનિયાં હતાં. તેની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. નિર્મળપણા વિષે.
૨. કરજ વિષે.
૩. ઘરેણાં વિષે.
૪. ખેતી વિષે.
૫. ઋતુ વિષે.
૬. રેશમ વિષે.
૭. ખેડુ વિષે.
૮. આળસુ છોકરો.
૯. કપાસનો છોડ.
૧૦. કાઉટ્રી.
૧૧. સ્ટોર્ચ પક્ષી.
૧૨. સાકર.
૧૩. તામસી છોકરો.
૧૪. ક્રોધ વિષે.
૧૫. અવિચાર વિષે.
૧૬. ચોરી વિષે.
૧૭. વિજળી વિષે.
૧૮. કૉલેજના ફાયદા.
૧૯. નોટોના ચલણ વિષે.
૨૦. લાંચ વિષે.
૨૧. બાલવિવાહ નિષેધક.
૨૨. કાનડા દેશ વિષે.
૨૩. નિમકહલાલ નોકર વિષે
૨૪. ધંધા વિષે.
૨૫. બોધ કથા.
૨૬. રસાયનશાસ્ત્ર.
૨૭. અર્જુન ગીતા.
૨૮. ગુજરાતનો નકસો.
૨૯. કાળા સમુદ્રનો નકસો.

પ્રસ્તુત યાદી તપાસતાં જોઈ શકાશે કે ઘણાંખરાં ચોપાનિયાં પ્રાથમિક શાળાના નિશાળીઆઓને બોધપ્રદ અને જ્ઞાનદાયક થાય એવાં અને થોડાંક જનતાને ઉપયોગી નિવડે એવાં છે. "ઋતુ વિષે" એ નામના ચોપાનિયાની પ્રત મળેલી છે, તેમાંની પ્રસ્તાવના આ લેખોના વિષે કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે. તે પ્રસ્તાવના આ પ્રમાણે છે:

આ ગ્રંથની ઊતપર્તી.

તારીખ બીજી ફેબરવારી સંને ૧૮૫૨ નેં રોજ ગુજરાતી વરનાકયુલર સોસાઈટીની નીશાળમાં વારશીક પરીક્ષા થઈ હતી. તે વેલાએ ચાર છોકરા

નીબંધ લખી લાવ્યા હતા. તેમાંથી નીચે લખેલા ચાર નીબંધ એ સોસાઈટીને તથા જે લોક એ પરીક્ષાની વખતે હાજર હતા તેમને ઘણા પસંદ પડયાથી તથા તે નીશાળ સ્થાપે ફક્ત એ વર્ષ થએલાં તેટલામાં શીખાઊ છોકરાઓએ જે મેહેનત લેઈ હુંશીઆરી પકડી છે તે સરવે લોકોને જણાવવા તથા તેથી કરીનેં એ છોકરાઓનેં હુંશ વધતી જાએ એવા ઈરાદાથી એ નીબંધ છપાઆ છે.

છોકરાઓનેં ધરાંણાં પેહેરાવ્યાથી શાં શાં જોખમ થાઅ છે તે વીશે.

ઋતુ વીશે

ખેતીવાડી વીશે

રેશમ વીશે."

વળી 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના પહેલા વોલ્યુમમાં (સન ૧૮૫૪) એક જાહેર ખબર મળી આવે છે તેમાં આળસુ છોકરા વિષે, કપાસના ઝાડની વિષે, કાઉટ્રી, સાકર વિષે, નીમકહલાલ ચાકર વિષે, શીળી વિષે—વગેરે નિબંધના લેખક તરીકે મગનલાલ વખતચંદનું નામ આપેલું છે. તેમણે "વર્ત્તમાન"પત્રમાં અને "બુદ્ધિપ્રકાશ"માં લેખો આપેલા તેની આ પુનરાવૃત્તિ હતી એમ સમજાય છે. તેઓ સોસાઈટીના પ્રથમ આસિ. સેક્રેટરી હતા.

આ પ્રકારનાં પુસ્તક પ્રકાશન વિષે વધુ ખુલાસો કવિ દલપતરામ સંપાદિત "વિદ્યા બોધ"ની પ્રસ્તાવનામાંથી નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે:

"અહિંના લોકોને પુસ્તકના પૈસા ખરચવાની ટેવ નહોતી, માટે તેઓને રસ લાગવા સારૂ શસ્તા ભાવની નહાની નહાની ચોપડીઓ રચાવીને ફેલાવી. તે એક પાઈની કિમતથી તે રૂ. ૧) ની અંદર સુધીની કવિતામાં તથા ગદ્યમાં વાંચવા લાયક તરેહ તરેહ બાબતની ચોપડીઓ રચાવી જેથી છેક ગરીબ લોક હોય તેને પણ ચોપડી વેચાતી લેતાં કઠણ પડે નહિ.

જેમ બાળક, નહાને નહાને કોળિયે પ્રથમ જમવા શીખે છે તેમજ ગુજરાતના લોકો પ્રથમ નહાની નહાની ચોપડીઓ ખરીદ કરવા શીખ્યા; તે આ સોસાઇટીના ઉદ્યોગનું ફળ છે."

પુસ્તક પ્રકાશનની બીજી રીત ઈનામો જાહેર કરી, નિબંધો લખાવી મંગાવી અને તેમાંના ઉત્તમ લેખ પસંદ કરી તે છપાવવાની હતી. આ પ્રમાણે મળેલા અને પ્રસિદ્ધ થયલા નિબંધોના સાલવાર કે વિષયવાર વિભાગ નહિ પાડતાં, તે નિબંધોની, લેખકવાર નામાવલી ગોઠવી, અવલોકન કરવું એ વધુ સવડભર્યું થશે.

કડવા કણબી વિષે નિબંધ.

એ તો જાણીતું છે કે કડવા કણબીની જ્ઞાતિમાં લગ્ન બારે વર્ષે માતા બોલે ત્યારે થતાં. તે માટે ઉમિયા માતા સમક્ષ ચીઠ્ઠી નાંખી, તેમાં જે તીથી આવે તે દિવસે ઘણાંખરાં લગ્નો કરી દેવામાં આવતાં. તેથી ભારે દોડધામ અને ધમાલ થઈ રહેતી, અને તે દિવસે "કડુવા કણબીનો ગોર ભમે કે જે રીતે વનમાં વખૂટો પડયાથી રોઝ ભમે છે એ જ રીતે સર્વેને ઘેર ભમી વળે નેં સમેવર્તે સમય કરાવે;" પણ તેની અનિષ્ટ રૂઢિ એ હતી કે કદાચ યોગ્ય વર મળી ન આવે તો કોઈ ગરીબ નાતીલાને બોલાવી, તેને પાંચ પચીસ રૂપિયા આપવાનું પરઠી, તેની સાથે હાથેવાળો મેળવી ફેરા ફેરવતા. તેને બાંઘવર કહેતા એટલે કે લગ્ન થયા પછી પેલો પુરૂષ એને ઘેર ચાલ્યો જાય અને કન્યાને તેના માબાપ એ ધણી મરી ગયો છે એમ માથાબોળ નવડાવે; પછી યોગ્ય સમયે તેને ઠામ બેસાડે એટલે નાતરૂં કરાવે; અને એ રીતે બાંઘવર જો ન મળે તો ફુલનો દડો લાવીને મંગલફેરા ફેરવતા. ત્યાર બાદ તે ફુલના દડાને વાવ કે કુવામાં, નદી કે તળાવમાં ફેંકી દેતા અને પછી તેને બાંઘવર કન્યાની પેઠે ઠામ બેસાડતા.

એ કુચાલ લગભગ બંધ પડયો છે અને તેમાં સુધારો થયો છે એ ખુશી થવા જેવું છે.

સદરહુ નિબંધમાં કર્તાએ કડુવા કણબીની ઉત્પત્તિ વર્ણવી આ ચાલ કેવી રીતે ઉપસ્થિત થયો તેની હકીકત આપી છે; અને એ કડુવો કણબી કેવો ગમાર હતો તે વિષે સધરા જેસંગના દરબારમાં બનેલી પરભુદાસ પટેલના બે ભાઇઓના બબુચકવેડા ને મુર્ખાઇની વાત કહી, જણાવ્યું છે,

"કોહોવાડે ચીરી કરૂં કડુવા કેરૂ મુખ
બોલ્યાથી બેહેબાકળે, હાથે સઉને સુખ."

પ્રસ્તુત વિષયને લેખકે ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં વર્ણવ્યો છે અને તે બદલ સન ૧૮૫૪ માં તેને–ઉત્તમરામ પુરૂષોત્તમને–રૂ. ૫૦) નું ઇનામ મળ્યું હતું. પોતાની પિછાન આપતાં તે કાવ્યના છેડે કહે છેઃ—

"કુલ ગાંમ મેહેમદાવાદના ઊદીચ બ્રાહ્મણ તેહ
આખ્યાંન રચ્યુ ઊમીયા તણું ઊતમરાંમ એહ
ઓગણીસે અગીયારના કારતીક શુદી સાર
પંચમી તીથી વાર ગુરૂ આખ્યાંન રચ્યુ એ વાર."

બીજો નિબંધ ડાક્યણ વિષે છે. તે અમદાવાદના વતની અને જ્ઞાતે સાઠોદરા નાગર, ખુશાલરાય સારાભાઇએ લખ્યો હતો. સર્વેયર તરીકે એમની નોકરી પંચમહાલ જીલ્લામાં હતી, ત્યાં આ વિષયની માહિતી મેળવવાની અને તપાસ કરવાની અનેક તકો એમને પ્રાપ્ત થયલી. ગોધરાની ડાકયણો પ્રસિદ્ધ છે, તેનું કારણ શોધી કાઢવા પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ માન્યતા લોકમાં કેમ ઠસી ગઈ છે તેનો ખુલાસો, પ્રસ્તુત લેખમાં આપ્યો છે. સંક્ષેપમાં ડાકયણ વિષેની ભ્રમણા અજ્ઞાની અને વહેમી લોકોમાં જડ ઘાલી બેઠી હતી તે દૂર કરવા એમણે સારો શ્રમ લીધો છે. કવિ દલપતરામના "ભૂત નિબંધ" જેટલી ખ્યાતિ આ નિબંધને મળેલી નથી પણ તેનું વાચન આજે પણ ઉપકારક જણાશે. કેવા સંજોગમાં એ વિષય એમણે હાથ ધર્યો તેનું વિવેચન કરતાં, તેઓ લખે છેઃ—

"ડાકયણપણું એ પણ એ વેહેમની શાખા છે, એવું મારા શુભેચ્છક ગુરૂએ (રા. સા. ભોગીલાલભાઇએ) મને કહેલું, તે વચન ઉપર મને સંપૂર્ણ આસ્તા હતી; માટે મેં હિંમત રાખીને તપાસ કરવા માંડયો. ત્યારે તો જુઠું ચાલ્યું છે, એમ માલુમ પડવા માંડયું. તેથી અધિક શોધ કરવા મને હિંમત વધી, ને શોધ કરતાં મારા ગુરૂએ કહેલું તે પ્રમાણે મારી ખાતરી થઈ, ત્યારે મારા મનમાં ઘણી દયા ઉત્પન્ન થઈ કે, અરેરે! બિચારી નિરઅપરાધી સ્ત્રિયોને માથે નાદાન લોકોએ પ્રાચીન કાળથી કેવો અઘટિત દોષ લાગુ કર્યો છે, ને તેથી તેમને તથા બીજા લોકોને કેટલું બધું દુઃખ છે? ને તે દુઃખ દૂર કરવા મારી શક્તિ તો પોંહોંચી નથી; પણ જેવું હું સમજ્યો તેવું ઘણા લોકના સમજ્યામાં આવે તો, એ વેહેમ ધીરે ધીરે કમી થતો જાય, તે આગળ ઉપર કોઈ વખતે પણ એ દુઃખ દૂર થાય, ને મારા સ્વદેશિયોનો સુધારો થાય એમ સમજીને જેવું મને માલુમ પડેલું તેવું આ ગ્રંથદ્વારે વિદિત કર્યું છે."*

આમ, આપણા સમાજમાંથી વહેમ અને ઢોંગસોંગ કાઢનાર શરૂઆતના સુધારકોમાં લેખકનું નામ ગણાવું ઘટે છે.

ત્રીજો વિષય ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે. તે તે વખતે હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરનાર સ્કોલર એદલજી ડોસાભાઇએ લખ્યો હતો. સદરહુ નિબંધ ફૉર્બસના હાથમાં આવતાં, તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા અને પ્રથમ વર્ષના રીપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે, "તે ચોપડી સારી ગુજરાતી ભાષામાં લખેલી છે માટે તે

* ડાકયણ વિષે નિબંધ, પૃ. ૪૬.

ઝટ છપાવવી જોઇએ" અને તેમના પછી મી. સિવર્ડે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે, "એ ચોપડી બનાવનાર સ્કોલર યોગ્ય અને ઉદ્યોગી છે અને એ ચોપડી ઘણું કરીને નિશાળોમાં ચલાવવા લાયક છે; અને ઘણીજ ઉપયોગી છે."+

આ ઇતિહાસ લખવામાં લેખકે મિરાતે એહેમદીનો સારાંશ મી. બર્ડે ઇંગ્રેજીમાં છપાવેલો તે, ને ગ્રાન્ટ ડફના મરાઠાના ઇતિહાસનો ઘટતો ઉપયોગ કર્યો હતો. તે પછી ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક ઇંગ્રેજીમાં એમણે સન ૧૮૯૪ માં છપાવ્યું હતું તે પણ વાચકને ઉપયોગી અને માહિતીવાળું માલુમ પડશે. એ પુસ્તકમાંથી જહાંગીરે ગુજરાતના સુબા તરીકે અમદાવાદના એમના નવ માસના નિવાસ દરમિયાન જહાંગીર-નૂરજહાંનના સંયુક્ત નામથી સિક્કા પડાવ્યા હતા એમ પ્રથમ જાણેલું અને તે સિક્કો ડૉ. જી. પી. ટેલરના સિક્કા સંગ્રહમાં છે એવી ભાળ મળતાં, તે જોવાનો અને તે પછી એમની (ડૉ. ટેલરની) પાસે એ વિષયનો (numismatics) અભ્યાસ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો એમ અમારે કૃતજ્ઞાપૂર્વક કહેવું જોઇએ.

સન ૧૮૭૮ માં તેઓ સીટી સર્વે ખાતામાં ડેપ્યુટી કલેક્ટરના હોદ્દે હતા.

એવા ઉપયોગી બીજા ઐતિહાસિક વિષયો ન્હાના નિબંધરૂપે, પ્રાચીન દેશો ઇરાન, આસિરિયા, ઇજીપ્ત, ગ્રીસ, વગેરે વિષે સોસાઇટીને ગુજરાતમાં પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચારક રણછોડલાલ ગીરધરદાસે લખી આપ્યા હતા. તે વિષે અમે કંઈ નહિ કહેતાં એમના જીવનચરિત્રમાંથી નીચેનો ફકરો ઉતારીશું:—

"મીસ્તર કરટીસ અમદાવાદ હાઇસ્કૂલના માસ્તર તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના સેક્રેટરી હતા. તેમની સલાહથી કેટલાંક પુસ્તકોનું ભાષાંતર એ સભાને વાસ્તે કરેલું અને તે સોસાઇટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલાં. એ ગ્રંથોનાં નામઃ—મીસર દેશનો ઇતિહાસ, (પ્રાચીન) ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ, બાબીલોન તથા આસુરી દેશનો ઇતિહાસ, રોમનાં રાજ્યનો ઇતિહાસ, એ પુસ્તકો અસલ મરેઠીમાં મેડમ વીલસને કરેલાં તેનાં ગુજરાતી ભાષાંતર રણછોડદાસે સોસાઇટીને કરી આપેલાં પણ તે બદલ કંઈ રકમ સોસાઇટી પાસે લીધેલી નહીં."*

+ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૫૪.

* વસન્ત, વર્ષ ૩, પૃ. ૪૧૯

"સોની વિષે નિબંધ" અને "કિમિયાગર ચરિત્ર," એ તે વખતે પ્રચલિત વહેમો, ખોટી માન્યતાઓ અને ભ્રમો જનતામાંથી દૂર કરવાને લખાયા હતા. સોની કસબચોર છે; અને કિમિયાગર તેની કપટ જાળમાં અનેક ભોળા પણ લોભી મનુષ્યને ફસાવે છે, એના પુરાવા આજે પણ મળી આવશે. પણ તેમનાથી સાવધ રહેવાને, આપણે અને તેટલા તેમના કિસ્સાથી વાકેફ રહેવાની જરૂર છે; અને તે માટે ઉપયોગી માહિતી ઉપર જણાવેલાં બે નિબંધોમાંથી મળી આવશે. અખા સોનીની કંઠીની વાત જાણીતી છે. સોની વિષે ભાગ્યેજ કોઇને વિશ્વાસ બેસે. તે શબ્દો વાપરે તે પણ સંજ્ઞાત્મક. એવા શબ્દોની એક યાદી, જેને "સોનીની પારસી" કહે છે, તે પ્રસ્તુત નિબંધમાં લેખકે આપી છે. તેમાંથી નમુના તરીકે થોડાક શબ્દો આપીશું:—

સમશા.	અર્થ.	સમશા.	અર્થ.
કણો	૧	બેડ	૬
સમાણી	૨	સગાર	૭
એકલવાઈ	૩	આંગલ	૮
એરણ	૪	વંન	૯
ગુલ	૫	આંગલ અથવા પરી	૧૦

કિસબચોર તો સોની લોક પહેલાંથી કહેવાય છે. તેથી કહે છે કે, તેમના ઘરની બાંધણી સામાસામી બારણાની નહિ, પણ, એક બીજાની પછીતે તેઓ દ્વાર રાખતા; અને તેના પુરાવામાં પીપરડીની પોળનો દાખલો લેખક નોંધે છે:

"જો જે અમદાવાદમાં રાયપરમાં દરવાજા પાસે ઊગમણી તરફ પેહેલી પોલનું નામ પેપયડીની પોલ કેહેવાય છે. તે અસલની વાતથી એ પોલ સોનીની છે; એટલે એ ઠેકાંણે સોની લોકોએ મેહેલો બાંધેલો છે, કે પોતાનો કિસબ........જાય નહીં. વાસ્તે નસ સોનીજ વસેલા, તેમાં પણ પાંચ બાંધા કરેલા છે. તે કોઈ કોઈના ઘરનું બારણું સામાસામી રાખેલું નહીં. સઘળાં બાયણાંની સામે પછીતો માલંમ પડે; કારણ કે કિસબ બીજા માણસના દીઠામાં ના આવે."*

સોની લોક તો ચાર આઠ વાલ કે ગદીઆણા સોનાની ધાપ મારે પણ કિમિયાગર તો બધુંય ઘરેણું હોઇઆં કરી ગયાના અનેક દાખલા મોજુદ છે.

---

* જુઓ, સોની વિષે નિબંધ—પૃ. ૬૭.

'જ્યાં લોભીઆ હોય ત્યાં ધુતારા કદી ભુખે ન મરે' એ કહેવત સાચી છે. આખું ય રસાયનશાસ્ત્ર એક રીતે એ કિમિયાની શોધમાંથી ઉદ્‌ભવ્યું છે. આપણે તેની વિગતોમાં ઉંડા નહિ જઇએ પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે લોકોના વહેમ અને અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ અનેક કપટી કિમિયાગરોએ ભોળા પુરુષોને ભરમાવી, તેમનો ભક્ષ કર્યો છે. એ વહેમ ટાળવાને કિમિયા કપટ અને કિમિયાગર ચરિત્રનાં પુસ્તકો સોસાઇટીના આરંભ કાળમાં લખાયાં હતાં. કિમિયાગર ચરિત્ર એક વિદ્વાને લખી આપ્યું હતું એમ તેના મુખપૃષ્ટ પર જણાવેલું છે; પણ લેખકનું નામ તેમાં જણાવ્યું નથી. તે ગ્રંથને અગીઆર પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખી જૂદી જૂદી ઠગાઈની વાતો લખેલી છે; અને તેનો હેતુ, લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ, કિમિયાગર કેવી તદબીરથી ઠગે છે, અને કેવા કેવા હુંશીઆર લોકો પણ તેના ફાંસામાં આવી જાય છે તેના ખરેખરા બનેલા દાખલા પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય, તે લોકોના જાણવામાં આવે, તો પછી કિમિઆગરથી ઠગાય નહિ. કિમિયા કપટ પણ એજ ધાટીનો નિબંધ છે અને તે 'સોની વિષે નિબંધ'ના લેખક સાંકળેશ્વર આશારામે રચીને પોતે છપાવ્યો હતો. તેમના વિષે 'સાઠીના સાહિત્યના દિગ્દર્શન"માં લખ્યું છે કે—

"સ્વ. સાંકળેશ્વર જોષી ગુજરાતમાં યાંત્રિકકળામાં ઘણા નિપુણ હતા..........વિપળ, પળ, સેકંડ, મિનિટ, કલાક, ઘડી, તિથિ, વાર, પક્ષ, માસ, વર્ષ વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો બતાવતું ઘડીઆળ એમણે બનાવ્યું હતું. ધ્રાંગ્ધરામાં મિનારા પર મુકેલું ઘડીઆળ પણ એમણેજ કરેલું છે."+

અને વધુમાં એમ જણાવીશું કે, સન ૧૮૭૬ માં ઓનરરી સભાસદ નિમવાનો નિયમ સામાન્ય સભાએ મંજુર કર્યો તે પછી બીજે વર્ષે સોસાઇટીએ એમને ઑનરરી સભાસદ નીમીને માન આપ્યું હતું.§

આટલા પરથી વાચકને એમની બુદ્ધિ શક્તિ અને કળા કૌશલ્યાનો ખ્યાલ આવશે.

હોળીનું ધિંગાણું અને બિભત્સતા પહેલાં જેટલાં હવે નથી રહ્યાં; પણ અગાઉ એ એક રંજાડનારો કુચાલ હતો અને તેની અસર પણ માઠી

+ જુઓ, 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન'—પૃ. ૪૦.

§ જુઓ, સન ૧૮૭૬ નો રીપોર્ટ: પૃ. ૩.

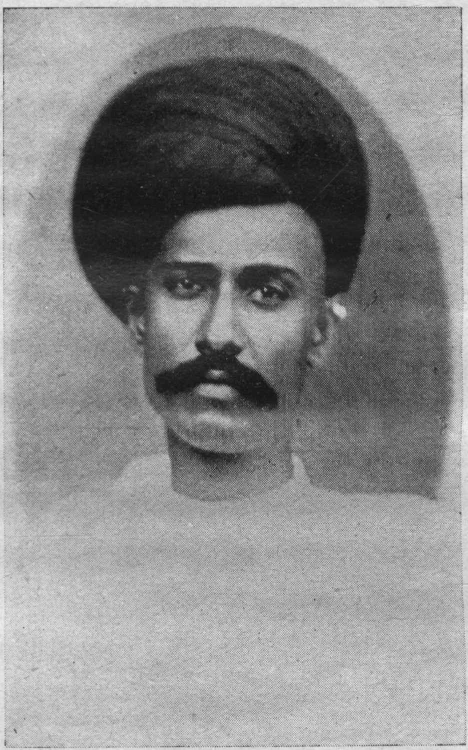

મગનલાલ વખતચંદ.

થતી હતી ધૂળેટીને દિવસે ધૂળ, કાદવ ને રંગ ઉડાડી જે દેખાવ થઈ રહે છે, તે કોઇ રીતે શોભાસ્પદ ન જ કહેવાય. એવી તોફાન મસ્તીનો એક દાખલો મગનલાલ વખતચન્દે એમના 'હોળી વિષેના નિબંધ'માં આપ્યો છે, તે એ કાળના એક નિર્લજ્જ દૃશ્ય તરીકે જોવા જેવો છેઃ—

"આશરે ચારેક વરશ ઊપર માહારી જ પોલમાં પચીસ પચીસ ત્રીશ ત્રીશ વરશના ભાઅડા તથા તેવડીજ બાઅડીઓ હોળી રમતાં હતાં નેં એક કુવા આગળ એંઠવાડના પાંણીથી કાદવ થઓ હતો તે કાદવ અરશ પરશ છાંટતાં હતાં. હેવામાં એક પુરૂષ એક બાઅડીનું મોહો લપેડવાનેં પકડવા ગઓ એટલામાં બીજી બાઅડીયોએ કાદવનાં કુંડા લાવીનેં એના ઊપર રેડાં તેથી તે, હેવો દેખાવવા માંડયો કે જાણે એને કાદવના લુગડાં પેહેરાં છે. એ દાવ વાળવાનેં એણે એક બાયડીનેં પકડી તેહેના મોહોમાં કાદવ ઘાલવા લાગ્યો નેં બીજાં ભાઅડા કાદવ છાંટવા લાગ્યા. હેવામાં બે ચાર સારા માંણસ ટીપ કરવાને આવ્યા તેમનેં દેખીનેં પેલા સરવે ચપોચપ નાશી ગઆ. હવે વીચાર કરો કે હેવું કરવામાં જો લાજવાનું નોહોતું નેં એ નઠારી ચાલ નોહોતી તો તેઓ શા વાસ્તે નાશી ગઆં? તે લોકો તેમનેં શું મારેત?" †

વળી હોળીની ઉત્પત્તિ વિષે જૈન શાસ્ત્રોમાંથી રવિશેખર અને હુલિકાની પ્રેમકથા અને તેમાંથી પરિણમતો જોગ્યણના ભોગનો વૃત્તાંત એમણે આપ્યો છે. તે કથા વાંચનારને નવાઈભરી લાગશે.

એમની 'કથનાવળી' દલપતરામે તૈયાર કરેલી ૭૦૦ કહેવત સંગ્રહની સુધારાવધારા કરેલી પુનરાવૃત્તિ છે. એમણે છૂટક છૂટક લેખો 'વર્તમાન'માં અને 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં લખેલા તેનો ઉલ્લેખ અગાડી કરવામાં આવેલો છે. એલાસિસ રીપોર્ટ એટલે કે સદર દિવાની અદાલતના ફેંસલા એ કાયદાનું પુસ્તક છે. પણ એમનું અગત્યનું અને કિમતી પુસ્તક તે "અમદાવાદનો ઇતિહાસ" છે. તે પુસ્તક વિષે કમિટીએ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતોઃ—

"એ નિબંધ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં સારી રીતે લખાયલો છે; તેમાં અમદાવાદ શેહેર સ્થપાયાથી ને તે ઉપર મોગલ, મરેઠા અને ઇંગ્રેજી રાજ્ય થયાં ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ છે. તેમાં શેહેરની હાલની સ્થિતિ તથા પરાં

† જુઓ હોળી નિબંધ, પૃ. ૩૩.

વિષે કહેલું છે તથા જુદી જુદી પોલો, વેપારવણજ, મુખ્ય મુખ્ય ઇમારતો અને છેવટે મુખ્ય મુખ્ય વેપારીઓનાં નામ તથા ઇતિહાસ લખેલો છે."

આ નિબંધ માટે લેખકને સોસાઇટીનું રૂ. ૧૫૦ નું ઇનામ મળ્યું હતું. આ રચવામાં બર્ડકૃત મિરાતે એહેમદીનો સાર—અંગ્રેજીમાં, ગ્રાન્ટ ડફનો મરાઠાઓનો ઇતિહાસ, બ્રિગ્સ્કૃત ગુજરાતનાં શહેરો (Cities of Gujarat), તેમ વાર્તા, દંતકથા વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં જે સ્થાન મિરાતે એહેમદીની પૂર્તિનું છે તે સ્થાન અર્વાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં આને પ્રાપ્ત થયલું છે. પાંચ વર્ષ પર "ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ" નામનું એક કિમતી પુસ્તક બહાર પડેલું છે, તેમ છતાં એક પ્રારંભ ગ્રંથ તરીકે આનું મૂલ્ય છે જ; અને તેનો લાભ હમેશ લેવાતો રહેશે, એવું તે માહિતીપૂર્ણ અને કિમતી છે.

એમણે રચેલો ગોડર્ડનો રાસડો પણ એમના ઐતિહાસિક શોખના સાક્ષીરૂપ છે. તેમાં ગોડર્ડે અમદાવાદ લીધું તે વખતનું વર્ણન છે. એક મહત્વના બનાવની નોંધ પુરતો તે રાસડો ઉપયોગી છે અને તેની પ્રત અપ્રાપ્ય હોવાથી વાચકના આનન્દ ખાતર તે આખોય અહિં ઉતારીએ છીએઃ

ગાડર્ડનો રાસડો.

ગરબાની દેશી.

માતા સરસ્વતી પાયે લાગુ રે, કર જોડીને આગના માગુરે;
અમદાવાદ ગાડર્ડ આવ્યોરે, સાથે વિલાયતી ફોજ લાવ્યો.
વાલો મારો ટોપીવાલો હવે આવ્યો રે, તેં તો જગમાં ડંકો વગાડો;
વાલો મારો ટોપીવાલો હવે આવ્યોરે. ૧.

અમદાવાદ શી રીતે લીધુ રે, પછી લોકોને શું કીધુરે;
હું કહું છું એ સર્વ વાતરે, એ તો થયો છે માહા ઊતપાત.
વાલો માહારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨.

લેસલી સાહેબ જબ મરીયો રે, તેની જગાયે ગાડર્ડ ચઢીયો રે;
એને બાહાદુરીનાં કામ કીધાં રે, લડાઇઓ જીતીને જસ લીધા.
વાલો માહારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩.

પાઘરી શરકારે વધારી રે, જનરેલની જગ્યો આલી રે;
દેખાડી બડી બાહાદુરી રે, એ તો મારે તેની તરવારી.
વાલો માહારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૪

રાઘોબા પેશવા સઊ જાંણે રે, પેશવાઈ લેવાને માહાલે રે;
તેથી મોટી લડઇયો ચાલે રે, વાલો ટોપીવાલો એની વારે.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૫.

તે મારે ગાડર્ડ આવ્યો તો રે, ભાંજગડ મરેહાથી કરતો રે;
શેહેર સુરત પાસે પડયો તો રે, ત્યાંહાં રાઘુબા આવીને મલ્યો તો.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૬.

સરકાર મુબઈના હુકમથી રે, સલ્હા કીધી ફતેસીંગથી રે;
સંને સતસ્સેનેં એંશીરે, જાનેવારી તારીખ છવીશી.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૭.

આપ્યો ગાયકવાડે કુંપનીને રે, દક્ષિણ મુલક તાપીને રે;
અઠાવીશી નામ પ્રસિદ્ધ રે, શેહેર સુરતનો ભાગ દીધ.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૮.

ફતેસીંગે વચન વળી દીધુ રે, ઘોડા ત્રીસેહેસનું ખાધું પીધુ રે;
અંગરેજના ઘોડા તે જાણો રે, ગાડર્ડ બાહાદુર કેહેવાણો.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૯.

ગાડર્ડે વચન ત્યાંહાં દીધુ રે, અપાવવું જઇને સીધુ રે;
ડભોઈ અમદાવાદ જાણો રે, તેમાં ભાગ હતો પેશવાનો.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૦.

ગાડર્ડે હલાં કીધી રે, ઘેરો ઘાલી ડભોઈ લીધી રે;
તેની કુચીયો ફારબસને દીધી રે, દીશા પકડી અમદાવાદ શાધી,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૧.

સંવત્ અઢારસે જાંણો રે, ઊપર છત્રીસ પ્રમાણો રે;
માહા મહીનાની ઊજલ પક્ષ રે, ભેટુ રાજનગર છઠ દીવશે.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૨.

આવી અમદાવાદ અડીયો રે, શાહાભીખણ ઊપર પડીયો રે;
તોપો ગાડર્ડે ભરીયો રે, થઈ ખાનજાંહાં સાંમી ઝડાઝડી.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૩.

પેશવાઈ સરસુબો જાંણો રે, અમદાવાદમાં વખાંણો રે;
બાપજી પંડિત તેનું નાંમ રે, લઢવાનેં કરે ધુમધાંમ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૪.

ગાડર્ડે કેહેવા મોકલીયુ રે, બાપજીને તે માણસ મલીયુ રે;
તુમે શરણ આવો ગાડર્ડને રે, નહી તો સામે થાવ બાહાદરને,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૫.

પંડીત બાપજી ઉત્તર વાળે રે, માહારૂ કશુએ ન ચાલે રે;
લશકર માહારૂં બહુ તાણે રે, તેઉનેં સમજાવું જો માનેં,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૬.

ગાડર્ડે વાત વીચારી રે, દસ્તુર મરેઠાની જાંણી રે;
એ તો ભોળવ્યાની નીશાંની રે, આઠમે ગાડર્ડે ફોજ તાંણી,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૭.

વળી છત્રીસ વાજુ વાજે રે, આકાશ ભલી પેરે ગાજે રે,
કાયરનાં હઇયાં ભાગે રે, સુરાનેં સુરાતંમ જાગે,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૮.

છ હજાર આરબ તાજા રે, દોયસેહે સથી અસ્વાર જાઝા રે;
વળી વાજે મરેઠી વાજાં રે, પણ નહી રહી પંડીતની માઝા,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૯.

બીજુ પાયદલ બહુ જાણો રે, આવ્યા લેઇ ધનુસ્ય બાણો રે;
માણેક બુરજે ચડાવી તોપો રે, ઘર વાશી માંહી પેઠા લોકો,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૦.

સુદી આઠમ બપોર વેળા રે, ગાડર્ડે ચલાવ્યા ગોળા રે;
અમદાવાદના કોટ ડોલ્યા રે, ખાંનજહાં આગળ કોટ તોડયા,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૧.

માહા સુદી દશમી જાંણો રે, રાત્ય પડતાં કોટ તે પાડો રે;
ચાકી કરી વાહાણા વાહાણો રે, બીજે દી થયા લોક હેરાંણ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૨.

હાર્ટલી સાહેબ માહા બળીયો રે, ઊંચા લોકની કંપુથી ચલીયો રે;
કીકીયારા કરંતો પડયો રે, મરણીયો થઇને અડીયો રે,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૩.

કેઈ મરીયાને કેઈ પડીયા રે, કેઈ નાહાને કેઇ અડીયા રે;
કેઈ ઊભાને કેઇ વઢીયા રે, પણ બાપજીને બહુ નડીયા,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૪.

તરવાર સમશીયો ફરતી રે, એક કોળીયો તેનો કરતી રે;
જાણે વીજળીયો ઝબુકતી,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૫.

ચાલે ગોળા તે બહુ ધુધાટે રે, બીહીકણની છાતી ફાટે રે;
થયું જુધ્ય તે દાહાડે નેં રાતે રે, ચાલ્યુ સુબાનું નહી કેઈ વાતે,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૬.

એક હજાર માણસ પડીયાં રે, પણ બાહાદુરીથી બહુ લડીયાં રે;
પંડીતના કાંઈ ન ચલીઆ રે, વળી એકસોવીસ જાંગળીયાં,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૭.

એકાદશી વહાણે પેઠો રે, આવી ભદરમાં બેઠો રે;
ચડયો વાવટો ફરફર ફરકે રે, ગાડર્ડનું હઇયું બહુ હરખે,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૮.

ગાડર્ડને પેઠો જાણ્યો રે, ત્યારે બાપુજી ઘણો ઘભરાણો રે;
વીચારો વખત હવે માઠો રે, ખાંનપુર દરવાજેથી નાઠો,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૯.

સેહેર લૂટવા માટે ફરિયો રે, તીન દીન પીછે બંધ કરયો રે;
રહીયતસે તુમ મત ડરીયો રે, હેવો ગાડર્ડે હુકમ કરિયો,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૦.

ફોજ ચાલી હવે દસોદસરે, લાલચને પડીયા છે વશ રે;
વળી જાંગલા લોક વીશેસરે, વીલાયત તેઊનો દેશ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૧.

આ વાત નગરશેઠ જાણે રે, કાજી સેખ મેંહમદ સાલે રે;
મીરજાં અબુ પાછઈ દીવાન રે, ગયા ગાડર્ડને મળવાને,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૨.

ગાડર્ડને વીનંતી કીધી રે, નુકશાંન ઘણું લુટાથી રે;
ત્યારે ગાડર્ડ દીયે જવાપ રે, હઈયાનું ખોલીનેં પાપ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૩.

હેવી બીક હતી જો તમને રે, શા માટે ન નમીયા અમને રે;
નહી રદ કરીયે હુકમને રે, તુમારાં કરીયાં તે તો તુમને,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં વાલો. ૩૪.

નથુશા નગર શેઠઇએ રે, ધીમે રહી ઊતર દીયે રે;
રક્ષણ કરયું બાપજીએ રે, કેમ નીમકહરાંમ થઇએ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૫.

ન્યાયે કરી વાત વિચારી રે, ગાડર્ડે વ્યાજબી જાણી રે;
સજનની વીનતી માંની રે, સર્વ ફોજને પાછી તાણી,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૬.

અમદાવાદ એ રીતે લીધુ રે, લેઇને ફતેસંઘને દીધુ રે;
દીન બાર મુકાંમજ કીધુ રે, જે કાંમ હતુ તે સીધુ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૭.

પછી વાત એવી સુણુ તારે, સીંધીઆ હુલકર આવતા રે;
ઘોડુ વીસહજાર લાવતા રે, સુણી ગાડર્ડ ઇહિંથી ચાલતા,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૮.

જાંહાં સીંધીઆ હુલકર પડીયો રે, જઈ બરોદે ગાડર્ડ અડીયો રે;
ખબર દુશમનને તે પડીયો રે, ત્યાંહાંથી ઊપડી દુશમન ચલીઓ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૯

એણી રીતે આ શરકારે રે, બાપજી પંડિતને વારે રે;
લેઈ સેહેર પંડીત નસાડે રે, પછી દીધુ લીધુ ગાયકવાડે,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૪૦.

દસ વરસ લગે તે ચાલ્યું રે, ગાયકવાડી તાબે માહાલ્યુ રે;
તસ સુબાએ રાજ્ય તે પાલ્યું રે, પેશવાયે પાછું હાથ ઝાલ્યું,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૪૧.

સંવત્ ઓગણીસે સાતે રે, રચી વાત તે બહુ ઊલાસે રે;
હવે ગાડર્ડ પુને જાસે રે, તુમે સાંભલો કહે સીંહ રાશે રે,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૪૨.

(સમાપ્ત.)

સોસાઇટીના તેઓ પહેલા આસિ. સેક્રેટરી હતા. સિવર્ડ સાહેબના ગયા પછી સોસાઈટીનો ચાર્જ રા. સા. ભોગીલાલભાઇએ લીધેલો અને સન ૧૮૫૩ માં તેમની બદલી થતાં કેટલોક વખત સોસાઈટીનું બધું તંત્ર તેમના હસ્તક રહ્યું હતું. તે પછી સરકારી નોકરી મળતાં તેમણે સોસાઈટી છોડેલી; પણ તેના કામકાજમાં કાયમ રસ લેતા.* સન ૧૮૫૭ માં તેઓ મ્યુનિસિપલ કમિશ્નરના સેક્રેટરી તરીકે હતા અને સન ૧૮૬૪ માં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માંની નોંધ પરથી જણાય છે કે તેઓ વિમા કુંપનીના મેનેજર નિમાયા હતા.

શરૂઆતના વર્ષોમાં જ્યારે મુશ્કેલીઓ અનેક હતી ત્યારે સોસાઇટીને સ્થિર ટકાવી રાખવામાં એમની સેવા વિસરાય એવી નથી અને કલમથી પણ તેઓ લોકને બોધ આપવા ને સુધારવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કરતા રહેતા. અને "અમદાવાદનો ઇતિહાસ" એ પુસ્તક તો એમની કાયમ યાદગીરી છે.

પણ આ સઘળા લેખકોમાં અગ્રસ્થાને બિરાજે અને જેમની સાહિત્ય સેવા સોસાઈટીનું ગૌરવ વધારનારી તેમ દેશનું હિતસાધક, કલ્યાણકારી હતી, એવા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ હતા. જમાને જમાને યુગપ્રવર્તક મહાપુરુષો પાકે છે એમાંના તેઓ એક હતા. એમના વિષે એક જુદું જ પ્રકરણ આવવાનું છે એટલે અહિં વધુ નહિ લખતાં, એમના ગ્રંથોનું અવલોકન હાથ ધરીશું; અને તેમાં પ્રથમ એમના ગદ્ય લેખો તપાસીશું.

'ભૂત નિબંધ' એ એમની પહેલી કૃતિ હતી. તે વિષે એમણે જણાવ્યું છે કે (સન ૧૮૫૯) પહેલા વર્ષમાં કમિટીએ એવો "ઠરાવ છપાવીને પ્રગટ કર્યો કે ભૂતપ્રેતનો વેહેમ મનમાં પેસે છે તે શું હશે અને એ કાઢવાને વાસ્તે શા શા ઉપાય કરે છે તે વિષેનો નિબંધ રચાવવાની જાહેર ખબર છપાવવી અને તે વિશે લખાઇ આવેલા નિબંધોમાંથી સૌથી સરસ માલમ પડે તેના લખનારને રૂ. ૧૫૦) નું ઇનામ આપવું. તે ઉપરથી ત્રણ નિબંધો લખાઇને આવ્યા હતા. તેમાંથી દલપતરામ ડાહ્યાભાઇનો નિબંધ કમિટીને પસંદ પડયાથી તે ઇનામ તેમને આપ્યું; અને એ. કે. ફારબસ સાહેબે એ પુસ્તકનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરીને બૉમ્બે ગેઝીટ પ્રેસમાં છપાવ્યો; અને તે ઉપરથી દીલ્લીની એક મંડળીએ ઉરદુમાં તરજુમો કરીને ત્યાં છાપ્યો."×

× 'બુદ્ધિપ્રકાશ', વર્ષ ૧૮૭૮-પૃ. ૧૨.

* જુઓ, સન ૧૮૫૪ અને ૫૫ નો રીપોર્ટ. પૃ. ૧૨.

આના અનુસંધાનમાં બીજા વર્ષના સોસાઈટીના રીપોર્ટમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય કિમતી અને જાણવા જેવો થશેઃ

" The first work, the Bhut Nibandh, has met with very marked approbation, not only on account of the purity and vigour of the language, but that it is also written in a spirit of freedom of opinion and defiance of prejudice (rarely met with, and therefore the more highly to be prized, in bringing to light the darkness of National superstition. ")*

કેળવણીનો પ્રચાર થતાની સાથે જનતામાંથી ભૂત, પ્રેત, ડાકણ, પિશાચ વગેરે વિષેના વહેમો અને મૂર્ખાઈભર્યા વિચારો દૂર થવા પામ્યા છે; જો કે કહેવું જોઈએ કે તેનો સદંતર નાશ થયો નથી. અદ્યાપિ એવા ઘણા પુરુષો મળી આવશે કે જેઓ અંધારી રાત્રે સ્મશાનમાં જતા બ્હીશે. અમુક ઘરોમાં ભૂતનો નિવાસ છે એવી ભ્રમણાથી તેને ત્યજી દેશે, અથવા આંબલી અને વડના ઝાડોમાં ભૂતાવળ વસે છે, તેથી તેની નજદિક જતાં અચકાશે; એટલુંજ નહિ પણ અવારનવાર વર્ત્તમાનપત્રોમાં અજ્ઞાન અને નબળા મનનાં મનુષ્યો ભુવા અને મંત્રજંત્રની સિદ્ધિવાળા જતિયોના કેવળ ભોગ થઈ પડેલાના દાખલાઓ આપણે હજી પણ વાંચીએ છીએ, ત્યારે એ સમયે શી સ્થિતિ હશે તેનો માત્ર ક્યાસ કરવો બસ થશે. ઘોર અજ્ઞાનતા અને વહેમોભર્યું લોકજીવન ખાસ લક્ષમાં લઈને જ કમિટી આ વિષયને પ્રથમ પસંદ કરવા પ્રેરાઈ હશે.

તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવવા વાચકે તે નિબંધ સાદ્યંત વાંચવો ઘટે છે; તે સમયનું લોકમાનસ સમજવાને એ ઉપયોગી છે; પરંતુ કવિશ્રીએ પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ વ્યક્ત કરતાં કેટલીક હકીકત પ્રસ્તાવનામાં નોંધી છે તે એ વિષયનો પરિચય કરવામાં થોડેક અંશે સહાયભૂત થશે; તેથી ઉપયુક્ત ભાગ નીચે ઉતારીએ છીએ.

" ભૂતભ્રમ ઉત્પત્તિ ૧. ભ્રમસોધન સત્યવાર્તા ૨. ભ્રમછેદન વર્ત્તમાન ઉપાય ૩. ભૂતભ્રમાદિક વાર્તાવિસ્તાર ૪. એવા નામથી પ્રકરણ ૪ નો આરંભ કરીશ. તેમાં મારા મનનો અભિપ્રાય એવો છે કે, મેં પ્રથમ બાળપણાથી

---

* Report of the G. V. Society for the year 1850, page 8.

કરમકાંડના ગ્રંથ સહિત સામવેદનો અભ્યાસ કરયો છે. તથા કાંઈક પુરાણો વ્યાકરણો ભણવાથી વાંચવામાં તથા સાંભળવામાં આવ્યાં છે. તે શાસ્ત્રોમાં ભૂતની વાતો ઘણિયો આવે છે. તથા મુસલમાંનોના શાસ્ત્રોમાં પણ એ ભૂતને શેતાન કેહે છે, તથા ખ્રીસ્તીશાસ્ત્રમાં પણ તેને મલીન દેવ કેહે છે, પણ તેમાં એટલો ફરક પડે છે, જે હિંદુ લોકો કેહે છે, કે માણસનો જીવ મરીને ભૂત થાય છે. અને મુસલમાન તથા ખ્રીસ્તીધર્મવાળા કેહે છે કે, શેતાન શ્રષ્ટીથી પેહેલો હતો, અને ત્યારપછી જીવ ઊત્પન્ન થયો છે, અને સારા મુસલમાનો કેહે છે, કે સારાં માણસોનો શેતાંન નાશ પામે છે. અને ભ્રષ્ટ માણસનો શેતાન (ભૂત) થાય છે. વળી જૈનધર્મવાળા તે ભૂતને કુતોહળદેવ કહે છે, તે માટે એ વેદ આદિક શાસ્ત્રની વાતો જુઠી, એવું હું નથી કેહેતો પણ જેમ એ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, કે માણસ સ્વર્ગમાં જઇને પાછાં આવતાં, તથા સ્વર્ગના દેવતા માણસ પાસે આવતા, એવી વાતો અસલ થતી હશે. પણ આજના સમયમાં એવી વાતો માનવા લાયક નથી. તથા તે શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, કે મંત્રથી આવું કામ થાય, તથા બાંણ ચાલે તે અશલ થતું હશે. પણ આજ તો કેવળ પરમેશ્વરના નામનો મંત્ર તે મુવા પછી જીવનું કલ્યાણ કરે, પણ બીજી રીતના મંત્રજંત્ર સિદ્ધ થતા નથી. અને જે સમે હનમાનજી પ્રત્યક્ષ હતા. તે સમે તો સારાં માણસોને તથા નરસાં માણસોને જોવામાં આવ્યાં હશે. પણ આજ કોઈ કેહે છે, કે હનમાનજી મારા શરીરમાં આવીને ધૂણે છે, એવી વાત કોઈ દિવસ અમારા માનવામાં આવતી નથી. કેમકે શાસ્ત્રમાં કોઈ ઠેકાણે એવો લેખ નથી, કે હનમાનજી માણસમાં પેશીને ધૂણશે, અને તે હનમાનજી સદાકાળ રામચંદ્રજીની શેવામાં રેહે છે. ત્યાંહાંથી નવરા ક્યારે થાય, જે માણસમાં પેશીને ધૂણે. તેમજ ભૂત આદિક દેવ ભૂતલોકમાં રેહે છે, તે અશલ પૃથ્વી ઊપર આવતા હશે, પણ આજ કોઈ કેહે છે, કે મેં ભૂત નજરે દીઠું, તથા કોઈ કેહે છે, મારા શરીરમાં ભૂત આવે છે. એવી વાતો મનાતી નથી, કેમકે અમારે ભૂત નજરે જોવાની ઇચ્છા ઘણી હતી. અને કોઇ કેહે કે અહિંયાંથી વીશ ગાઊ ઊપર ફલાણે ઠેકાણે ભૂત રેહે છે, તો તે જોવા સારૂ ત્યાંહાં જવું, એવો અમારો સ્વભાવ હતો. એ રીતે વર્ષ ૨૮ ની અવસ્થા અમારી થઈ, પણ એ ભૂત આદિકની વાત સાચી જોવામાં કોઈ ઠેકાણે આવી નહીં. તથા મંત્રશાસ્ત્ર જે મંત્ર મહોદધી શારદા તીલક તથા રૂદ્રયામલ તેનો અભ્યાસ મારી ઘણી પેહેડીઓથી ચાલો આવે છે, તે મંત્રના પ્રયોગ તથા બીજા કેટલાએક પ્રકારના મંત્ર સાધવા સારૂ કાળી

ચઊદશની રાતે તથા ગ્રહણ વેળાયે કોઈ જતીના પ્રસંગથી મેં પ્રથમ ઘણુ-એક ઊપાય કરયા હતા. તેમાં કેટલાએક તો મોઢેથી કેહેવા લાયક તથા લખવા લાયક નથી, પછી સ્વામીનારાયણના સાધુનો સંગ થયાથી કેવળ જીવના કલ્યાણને અર્થે વેદના મંત્ર વિના બીજા મલીન મંત્રજંત્ર આદિકનો વિસ્વાસ ગયો. પછી તે ઊપાય પણ પડયો મુક્યો. અને એ મંત્ર આદિકમાં કાંઈ સારાંશ પણ દીઠું નહી, એ પ્રયોગની રીત આ ચોપડીમાં આગળ ત્રીજા પ્રકરણમાં થોડીએક લખીશ. પણ મંત્ર પ્રગટ લખવાની ઈચ્છા મારી નથી. અને કેટલાએક યાવની મંત્ર તથા બૌધ મંત્ર લખવા લાયક હશે તે લખીશ, પણ એમ જાણવું કે, કોઈ મંત્રથી દીકરો તથા દીકરી ઊત્પન્ન થાય અથવા મીલકત ઊત્પન્ન થાય, કે મંત્રથી શત્રુ મરે, એવી વાત આજની વેળામાં જરૂર માનવી નહી. કેમકે અમે સર્વે પ્રકાર કરી જોયા છે, પણ કાંઈ થયું નહિ. અને એ ભૂતના ભ્રમથી તથા એ મંત્રના ભ્રમથી કેટલાએક ભોળાં માણસોના જીવ ટળી જાય છે, તથા ઊનમાદનો રોગ થઇને ઘણુ દુઃખ પામીને હેરાન થઇને મરી પણ જાય છે. તે માટે એવા ભોળા માણસોના જીવનો ઊગાર થવા સારૂ તથા તેમના સુખ સારૂ આ ગ્રંથ હું બનાવું છું. તે ગ્રંથ વાંચવાથી તથા સાંભળીને વિચારથી ભૂત આદિકનો ભ્રમ લોકોને મટશે. એવી ઇચ્છાથી આ ગ્રંથનું નામ ભૂતાદિક ભ્રમભંજન એવું ઠરાવ્યું છે."×

બીજો એવો ઇનામી નિબંધ તે "જ્ઞાતિ વિષે" છે. મૂળ ચાર જ્ઞાતિમાંથી ચોરાશી અને તેમાંથી સેંકડો કેમ થવા પામી તેનાં કારણો, સ્થળ પરત્વે, ધંધા પરત્વે, મતમતાંતરને લઇને ઘોળ–એકડા–ના પરિણામે માલુમ પડે છે; પણ તેની અસર સમાજપર નુકશાનકારક નિવડી છે એટલુંજ નહિ પણ દેશની પ્રગતિ અને સુધારામાં વિરોધક અને અંતરાયરૂપ થઇ પડી છે. અત્યારે તેનાં બંધનો શિથિલ થયાં છે; પણ તે તોડે જ જનતાનો છૂટકારો છે.

સરકાર તરફથી બોમ્બે ગેઝીટીઅર વો. ૯ ગુજરાતી જ્ઞાતિઓ વિષે Gujarati Hindu Population, અને મી. એન્થોવનનાં મુંબાઇ ઈલાકાની નાતજાતો વિષે ત્રણ ભાગો પ્રસિદ્ધ થતાં આપણને એ વિષયપર જાણવા જેવી ઘણી માહિતી પ્રાપ્ત થયલી છે; પણ સન ૧૮૫૨ માં પ્રસ્તુત નિબંધ કવીશ્વરે રચ્યો ત્યારે એવાં સાધનો છૂટાંછવાયાં, વિખરાયલાં અને જૂજજાજ હતાં, અને અત્યારે પણ એ નિબંધ વાંચતાં આપણને કેટલીક

× ભૂત નિબંધ–પ્રસ્તાવના.

વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થશે, તે પરથી જોઇ શકાશે કે લેખકનું વાંચન અને અભ્યાસ કેટલો બધો અને બારીક હતો.

નિબંધને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યો છે. જ્ઞાત્યુત્પત્તિ (૧), જ્ઞાતિભેદ (૨), જ્ઞાત્યાચાર (૩), જ્ઞાતિઓનાં લાભ (૪). એમાંના મુદ્દાની ચર્ચામાં અમે નહિ ઉતરીએ, પણ ગ્રંથના તારતમ્યરૂપ શરૂઆતમાં પ્રાર્થના કરી છે તેમાંના સારનો ભાગ, પ્રબોધક હોઇને આપીશું:—

"જે પરમેશ્વરે આ જગતમાં સઘળાં માણસોને સરખાં બનાવીને તેઓને રહેવા સારૂ એકજ પૃથ્વી બનાવી, તેઓને પ્રકાશ કરવા એકજ સૂર્ય કીધો, ખાવા સારૂ સૌને એક સરખું અન્ન, અને પીવાને એકજ પાણી બનાવ્યું છે, અને સઘળાં માણસો ઉપર જેની સરખીજ દયા છે, એવા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને હું એટલું માગું છું કે, આ હિંદુસ્તાનમાં લડાઈ તથા વેહેમ વગેરે કારણોથી જૂદી જૂદી અસંખ્યાત નાતો બંધાઈ છે, કે જેનાં સાબેતીવાળાં ઉદાહરણ હું આગળ લખીશ. તેઓમાં વળી એક બીજાના ઘરનું પાણી પીવાથી; તથા અન્ન જમવાથી વટલાવા વગેરેના વેહેમ પેઠેલા છે, તે એવા કે હિંદુના કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં તે વાત લખેલી નહિ, ફક્ત માણસોએ કરેલા બંદોબસ્ત, કે જેમ વડનગરા નાગર, વિસલનગરા નાગરથી વટલાય છે. અને વળી કેટલાએક અજ્ઞાનીઓ એમ સમજે છે કે આ જૂદી જૂદી નાતોના બંદોબસ્ત પરમેશ્વરે બાંધ્યા છે, વાસ્તે એક નાતનો બ્રાહ્મણ બીજી નાતના બ્રાહ્મણને ઘેર જમે તો તે પરમેશ્વરનો ગુન્હેગાર થાય, અને પાપી કહેવાય; ઇત્યાદિ ભ્રમણા મારા સ્વદેશી લોકોમાં ઘણી વધી ગઇ છે, તેથી પરદેશ જવા વગેરેમાં ઘણી હરકતો થાય છે, અને ધંધા રોજગાર સારી પેઠે ચાલી શકતા નથી, લોકો નિર્ધન થાય છે, વાસ્તે તેઓનું કલ્યાણ ઇચ્છીને આ ચોપડી હું લખું છું. તે વાંચીને મારા દેશી મિત્રોનો વેહેમ જાય, અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી રહેવાનો સાચો ઉપાય શોધી કાઢે."

ત્રીજો વિષય 'બાળલગ્ન વિષે' હતો. તે માટે બે ઉમેદવારોના નિબંધો મળ્યા હતા, કવિ દલપતરામ અને સાંકળેશ્વર આશારામ જોશી તરફથી; અને બંનેના નિયમો લાયક જણાયાથી ઈનામની રકમ સરખે ભાગે, એટલે રૂ. ૭૫, રૂ. ૭૫ દરેકને વહેંચી આપવામાં આવી હતી. સાંકળેશ્વર આશારામ, જેમના સોની નિબંધ વિષે અને કિમિયાકપટ નિબંધ વિષે અગાઉ લખેલું છે, તેમનો નિબંધ જોવામાં આવ્યો નથી; શારદા એક્ટ પસાર થયા

પછી એ આપત્તિ દૂર થઈ છે એમ આપણે કહી શકીએ; પણ તે કાળે એનાં અનિષ્ટ પરિણામો ઝાઝાં હતાં; તેમાં વહુઆરોને જે હાડમારી અને વિપત્તિઓ વેઠવી પડતી તે વર્ણવી જાય એમ નથી. વહુના દુઃખ સમજવાને આપણે એકાદ પ્રાચીન લોકગીત સાંભળવું જોઇએઃ—

"મારી રે સાસુ એવી તે ધૂતારી જો;
દહાડે દળાવે ને રાતડિયે ખંડાવે જો;
પાછલે તે પરોઢિયે પાણી મોકલે.

× × ×

મારી માતાને આંગણ લીમડી
તેની શીતળ આપે છાંય જો—
એ માતા કેમ વીસરે ?

મારી સાસુને આંગણ બોરડી
તેના કાંટા વાગે પાય જો—
એ સાસુ કેમ સાંભરે."†

કવિશ્રીએ પ્રસ્તુત નિબંધ ત્રણ પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખ્યો છે, પહેલા પ્રકરણમાં બાળ વિવાહનાં ફળ વર્ણવ્યા છે અને બીજામાં બાળવિવાહનાં કારણો દર્શાવ્યાં છે અને ત્રીજું પ્રકરણ બાળોદ્ધાભ્યાસનું છે. પહેલા બે પ્રકરણનો પ્રથમ ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તેનું 'બાળ-વિવાહ નિબંધ' એવું નામ રાખ્યું છે; જ્યારે ત્રીજું એટલે કે છેલ્લું પ્રકરણ બાળોદ્ધાભ્યાસ પ્રકરણ એ નામથી છૂટું છપાવ્યું છે અને તેમાંનો વિષય નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છેઃ—

"નેં નાનપણમાં પરણાવ્યાથી તે છોડીને ઘરધંધો શિખવા વગેરેની ફિકર પેસે છે, તથા વાર તેહેવારે સાસરે જવું પડે છે, તેથી તેને ભણવાનો અભ્યાસ સારી પેઠે ચાલતો નથી, નેં જ્યારે વિદ્યા અભ્યાસ થઈ શકતો નથી; ત્યારે નજર બાંધવી, રેણ ચીરવું, એવા વેહેમના અભ્યાસ, તથા ફટાણાં કુટણાં ગાવાનો અભ્યાસ, તથા અવલચંડીપણા વગેરે બેવકુફીનો અભ્યાસ ચાલે છે. નેં ઘણું કરીને કુસંપથી લડાઇ ટંટામાં તેના દહાડા જાય છે, માટે નાનપણામાં કેવી કેવી ચોપડિયો છોડિયોયે ભણવી જોઇએ, તેનું

† (જુઓ 'વહુ' પરનો નિબંધ, રા. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ.)

વિસ્તારથી વરણન કરીને આ નિબંધ મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે પરમેશ્વર જેવી મારા દીલમાં પ્રેરણા કરશે, તેવો બનાવીશ."§

આ પછીનાં ત્રણ પુસ્તકો તે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં છૂટક પ્રસિદ્ધ થયલા લેખોના સંગ્રહ છે. અને તે લોકોને સસ્તી કિંમતે વાંચન પૂરૂં પાડવાને યોજવામાં આવ્યા હતા.

"વિદ્યાબોધ" માં શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ, મનઃસુખરામ સુરજરામ, રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ આદિક વિદ્વાનોના લેખો આપેલા છે અને તેનો આશય વિદ્યા પ્રચારનો કહે છે; તેથી એ સંગ્રહને 'વિદ્યાબોધ' નું નામ આપ્યું છે અને પ્રસ્તાવના અંતે એક દોહરો મૂક્યો છે કે,

"કરો સહુ ઉસકેરણી, વિદ્યા તણી વિશેષ;
કોઇ દિવસ દલપત કહે, સુધરે સગળો દેશ."

વળી વિષયોનો નિર્દેશ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છેઃ—

"પહેલા ત્રણ વિષયોમાં માણસ ઉપર દયા રાખીને તેઓને સુધારવા બાબત છે. પછીના ત્રણ વિષયોમાં કેવા પુસ્તક ઉપર પાકો ભરૂંસો રાખવો, તથા વિદ્વાનોની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી, તે બાબત છે. પછી સાતમા અને આઠમા વિષયોમાં મરનાર માણસની કેડે રોવું કુટવું નહિ, તથા અતિશે દીલગીર થવું નહિ, તે બાબત છે. તે પછીના ત્રણ વિષયોમાં બાળકને કેળવણી આપવા બાબત છે. પછીના ત્રણમાં દેશી રાજાઓને તથા પ્રજાને શિખામણ છે, અને છેલ્લા વિષયમાં તર્કશક્તિનો અભ્યાસ કરવા બાબત છે."

ત્રીજું પુસ્તક 'ગુજરાતી પિંગળ' છે. આ પુસ્તક કવિતાનો અભ્યાસ કરવાનું સુગમ બને તે હેતુથી કવિશ્રીએ લખ્યું હતું, અને તે પ્રથમ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં આવતું હતું, પણ તે માટે બહોળી માગણી થતાં, પુસ્તકરૂપે તેની પહેલી આવૃત્તિ લીથોમાં છાપવામાં આવી હતી.

પિંગળ વિષે અગાઉ ગુજરાતીમાં એકકે પુસ્તક ન હોતું; કવિ નર્મદાશંકરે કેવા સંજોગોમાં તેનો અભ્યાસ કર્યો અને પિંગળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તે હકીકત તેમના પિંગળમાં આપેલી છે.

કવિ દલપતરામે સન ૧૮૫૮ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં કવિતાની શાળા વિષે મહત્વની માહિતી આપી છે અને એમાં દર્શાવેલા પિંગળગ્રંથોનો એમણે

§ 'બાળ વિવાહ નિબંધ'-પ્રસ્તાવના પૃ. ૫.

અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પરથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ એમણે રચ્યો હતો. આજ દિન સુધીમાં કહેવું જોઇએ કે, એની લગભગ એક લાખ પ્રતો ફેલાવો પામી છે.

સન ૧૮૮૮ સુધી સદરહુ પિંગળ સરકારી કેળવણી ખાતુ છપાવતું; તે પછી તેનો કોપીરાઈટ કવિશ્રીને મળ્યો ત્યારે નવી આવૃત્તિ છપાવતા અગાઉ શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે, તે અભ્યાસ માટે વધુ સુતર બને તે સબબથી મૂળ પ્રતમાં કેટલાક ફેરફાર અને સુધારા સૂચવ્યા હતા, જે કવિશ્રીએ સ્વીકાર્યા હતા, અને સન ૧૯૨૨ માં તેની ૨૨ મી આવૃત્તિ છાપવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે ફરી પાછી આખી પ્રતને દી. બા. કેશવલાલભાઇએ સુધારી આપી હતી અને તેમની સૂચનાથી મૂળ નામ 'ગુજરાતી પિંગળ' ફેરવીને તે 'દલપત પિંગળ' રાખ્યું હતું.

અને તે વિષે વધારે મગરૂર થવા જેવું એ છે, કે "કવિશ્રીએ સન ૧૮૯૩ માં પિંગળ છપાવવાનો હક્ક સોસાઇટીને સોંપ્યો હતો, એવી શરતે કે, જીવનપર્યન્ત તેનો અડધો નફો કવિને મળ્યા કરે."

ચોથું પુસ્તક "સ્ત્રી સંભાષણ એટલે ગૂજરાતી બાઇડિયોની વાતચીતનું વર્ણન" છે. પરભાષાથી આપણે ગમે તેટલા પરિચિત હોઇએ પણ એ તો સામાન્ય અનુભવ છે કે તે ભાષાના ઘરગથ્થુ, ચાલુ વપરાશના શબ્દો, પ્રયોગ, ઇડિયમ (idium) વગેરેના અર્થ બરાબર આપણા સમજવામાં આવતા નથી; અને એ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા દલપતરામ નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે:—

"એક દક્ષણી માણસ પોતાના મનમાં એવું ધારતો હતો કે હું ગૂજરાતમાં ઝાઝાં વરસ રહ્યો છું, તેથી ગૂજરાતી ભાષા તથા ચાલચલગત સારી પેઠે જાણું છું. એવું કોઈ ગૂજરાતી માણસ આગળ તેણે કહ્યાથી, પેલા ગુજરાતીએ એ દક્ષણીને કહ્યું કે, તમે ગૂજરાતમાં સરકારી કામમાં રહેલા માટે જેટલા શબ્દો સરકારી કામમાં આવ્યા હશે, તેટલા તમે જાણતા હશો. પણ અમારા ઘરમાં બાઈડિયો, છોકરાં, શી રીતે બોલે છે તે જ્યારે તમારા જાણવામાં હોય, ત્યારે તમે ગૂજરાતી ભાષા સારી પેઠે જાણો છો, એમ કહેવાય. માટે તે તમે જાણતા હો તો કહો કે "ઘૂમણી ઘાલવી" એટલે શું? પછી તેનો અર્થ પેલા દક્ષણીના સમજવામાં આવ્યો નહિ."

આ પરથી ઘરવ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો શી વાતો કરે છે અને કેવી ભાષા વાપરે છે, તેનો પરિચય થવા ફૉર્બસ સાહેબ માટે કવિશ્રીએ આ પુસ્તક ખાસ લખ્યું હતું. એ વિષે "ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગ-

સૂચક સ્તંભો" એ પુસ્તકમાં (પૃ. ૩૯) નીચે મુજબ અભિપ્રાય ફુટનોટમાં દર્શાવાયો છે:—

"ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માંહોમાંહે વાતચીત કેવી રીતે કરે છે, તે ફાર્બસ સાહેબને દર્શાવવા લખાયલું, "સ્ત્રી સંભાષણ" સરળતાનો નમુનો છે, સ્ત્રીઓ માંહોમાંહે વાતચીત કરતાં જે ભાષા વાપરે છે, તે ભાષા એમાં આબેહૂબ દર્શાવી છે. એમને માટે એવું કહેવાય છે કે એઓ પોતે નવી બનાવેલી કવિતા સ્ત્રીઓને સમજાય તેવી છે કે નહિ, તે તપાસવાને શેરીમાંની સ્ત્રીઓને વાંચી સંભળાવતા અને તેમને ન સમજાય એવું જણાતું ત્યાં ત્યાં યોગ્ય ફેરફાર કરતાં."

જેમ પ્રસ્તુત પુસ્તક સાહેબ માટે લખ્યું હતું તેમ એમની સૂચના અને સહાયતાથી એમણે 'લક્ષ્મી નાટક' લખ્યું હતું. તે જાણીતા ગ્રીક નાટકકાર એરિસ્ટોટલની કૃતિ છે; અને તેનો સારાંશ એ છે કે અન્યાયથી, અધર્મથી તથા ચાડીયાપણાથી ધન પેદા કરવું નહિ. કવિશ્રીને ફાર્બસ સાહેબે જે હકીકત સંભળાવેલી તે પરથી નાટકનું ખોખું ઉભું કરવામાં આવેલું જણાય છે. તે અનુવાદ નહિ પણ 'ભટ્ટના ભોપાળા'ની પેઠે રૂપાંતર જ છે, એમ તેમાં "ચાડીયા વિષે" જે પ્રસંગ આવે છે, તે પરથી કહી શકાય. મૂળ ગ્રંથ ઇંગ્રેજી અનુવાદ અમે મેળવી શક્યા નથી, નહિ તો, તેની સાથે સરખામણી કરવાનું અનુકૂળ થઈ પડત. બ્રિટિશ અમલ પૂર્વે આપણે અહિં ચાડીયાનું બહુ પ્રાબલ્ય હતું; તેનો ઉલ્લેખ શરૂઆતના પ્રકરણમાં કરેલો છે અને તેનું જ સૂચક વર્ણન આ નાટકમાં છે, તે કવિનું પોતાનું ઉમેરેલું અમને જણાય છે. એ ભાગ આ રહ્યો:—

"**ચાડિયા૦**—હાય, હાય, અમારાં નશીબ કેવાં ઉલટાં થયાં.

દેસાઈભા૦—આ વખતમાં અમારે માથે આભ તુટી પડ્યો.

ભીમ૦—અરે દૈવ, હે પરમેશ્વર, હે દીનાનાથ, આ માણસને માથે આવો શો આપદકાળ આવ્યો હશે?

દે૦—અરે ભાઈ, આ દેવિયે અમને હાલ ખાવાપીવા ટાળ્યા, ભીખ માગતા કીધા, પણ કાંઈ ફિકર નથી, જો સરકારી કાયદાની એક કલમ લાગુ થશે તો એ દેવીને પાછી અમે આંબળી કરી વીશું, કેમકે પડોશીની રજા વિના એવું કામ થાય નહિ.

શા૦—આ માણસ આવો ધભરાટમાં કેમ છે ? કોઈ લુચ્ચો માણસ હશે ?

ભી૦—લુચ્ચો ખરો, અને એના ભુંડાજ હાલ થવા જોઇએ.

દે૦—પણ પેલો માણસ ક્યાં ગયો ? જે આગળથી બોલતો હતો કે અમે સૌ લોકોને પૈસાવાળા કરીશું અને હવે ઉલટો કેટલાએક લોકોની ખરાબી કરે છે, પણ શું કરિયે અમારામાં ચુક આવી, નહીં તો એની પાસેથી સરકારી કાગળમાં લખાવી લીધું હોત તો ઘણું ઠીક થાત.

ભી૦—અરે કેની ખરાબી કરી છે ?

દે૦—મારી જ.

ભી૦—કેમ તમે લુચ્ચા અને હરામખોરની ગોળીમાં હતા કે શું ?

દે૦—હું જાણું છું કે તમે બંને જણ કાંઈ સારાં મનુષ્ય નથી, અને અમારી મિલકત તમે જ દબાવી રાખી હશે ?

ભી૦—અરે આ ચાડિયો આવડો આકળો કેમ બોલે છે, હડકાયો થયો છે કે શું ?

દે૦—કાંઇ ફિકર રાખશો નહી, તમે નક્કી જાણજો કે હું તમને છોડનાર નથી, ફોજદારીમાં લેઇ જઇને બેસાડી મુકાવીને કબુલાત કરાવી લેઇશ.

ભી૦—લીધું લીધું, મોત.

શા૦—હે દુઃખ, આ દેવનું તો મોટું માહાત્મ જાણવું જોઇયે કે આવા પાપીસ્ટ લોકોને પીડા કરવાનો અભિપ્રાય જણાય છે.

દેશાઇ૦—અરે તમે પણ આ કામ કરવામાં છો કે, એમ જ હશે, નહીં તો કાલે તમે ફાટાં મેલાં લુગડાં પેહેર્યાં હતાં, અને આજ આવા જાનઇયા જેવા શાથી થયા ?

શા૦—અમે કાંઇ તારાથી બીતા નથી, આ ઘંટાકરણનો જંત્ર માદળીયામાં મારી પાસે છે. વિશ્વંભર જોશી પાસેથી મને મળ્યો છે, તેથી સરપ તથા વાઘનો ભય પણ અમારે નથી.

ભ૦—શાસ્ત્રીબાવા, સરપ વાઘનો ભય તો નહી પણ ચાડિયા લોકોનો ભય તો ખરો, એ તો કાંઇ એવા જંત્રને માને નહિ.

દેશાઇ૦—અરે તમે અમારી મશ્કરી કરો છો ? હસવું હોય એટલું હશી લ્યો, પણ આ કામ બાબત તમારે સાફ જવાબ આપવો પડશે કે તમે મોટા પૈસાવાળા શાથી થયા ? અને બીજા લોકોને કેમ હેરાન કરો છો ? એ કામ કાંઇ સારૂં નથી.

ભીમ૦—હા. તારે તો સારૂં નથી.

દેશાઇ૦—તે શેનું સારૂં હોય, અમારી મિલકત ધુળધાણી કરીને આ ઘરને ખુંણે પેસીને તરેહ તરેહના પાક બનાવો છો તે.

ભીમ૦—ઠીક ત્યારે, પાકમાંથી તમને ખાવાનું મળે ત્યાં સુધી તમે અને તમારી સાહેદી પુરનારાઓ પતરાળીઓ, પડિયા, લેઇને બેસો.

દે૦—કેમ પાક નથી બનતો, ત્યારે આ દુધપાક, શીરાપુરી, માલપુડાની બાસ ક્યાંથી આવે છે ?

ભીમ૦—હાં, તે બાસ તમારા મોંમાં આવી, ત્યારે હવે તમારે શું જોઇયે ?

શાસ્ત્રી૦—અરે ભાઈ તું જાણતો નથી કે, ચાડિયા લોકોનું એ જ કામ છે, કે કાંઈ ન હોય તોપણ જુઠું તોમત ઉભું કરીને પણ તેની પાસેથી કાંઇ લેવું.

દે૦—અમે જન્મથી જ જે જે કામ કીધાં હશે તે સરકારના ફાયદા વાસ્તે. અને લોકોના કલ્યાણ વાસ્તે હશે, પણ કહેવત છે કે, ગણનો ભાઇ દોષ. આ લોકો આજ અમારી મશકરી કરે છે.

ભીમ૦—તમે ફાયદો અને કલ્યાણ કીધાં ?

દે૦—હા, હા; અમારા જેવાં બીજા કોઇયે પણ નથી કીધાં.

ભીમ૦—ત્યારે હું પુછું તેનો જવાબ આપો.

દે૦—શું કહે છે ?

ભીમ૦—શું તમે ખેડુત છો ? કે ઘણું અનાજ પકવીને જગતનો ફાયદો કીધો ?

દે૦—અમને તું હળખેડુ જેવા જાણે છે?

ભીમ૦—ત્યારે તમે દેશાવરની મુલકગીરી કરીને લોકોનો ઉપકાર કીધો છે?

દે૦—ના. એ તો કાંઇ નથી કર્યું, પણ અમે કોઇ વખત કાંધાખત કર્યાં છે ખરાં.

ભીમ૦—ત્યારે તો એમાં લોકોને ખરો ફાયદો દીવાની તુરંગમાં છે, એટલો પણ તને કાંઈ નવો કીસબ બજાવ્યો છે?

દે૦—નવા કીસબની શી જરૂર છે, અશલથી જે કરતા હોઇયે, તે કરવું.

ભીમ૦—તે અશલથી તમારો શો ધંધો છે?

દે૦—અમે અદાલત્તમાં બેશીને સરકારનું કામ અને લોકોનું કામ બજાવિયે છીયે.

ભીમ૦—હરેક લોકને ટંટામાં નાખવા એ ઉપકારનું કામ છે?

દે૦—પણ શીધે રસ્તે ચાલે નહીં, તેને શિક્ષા કરાવવી એ શું સારૂં કામ નથી?

ભીમ૦—તેનો તપાસ રાખનારા અમલદાર લોકો નથી? તમારે શો ઉચાટ છે?

દે૦—પણ અમલદારને જાહેર કરનાર કોણ?

ભીમ૦—જેની મરજી.

દે૦—તે હું છું, ત્યારે જુઓ સરકારના ફાયદાનું કામ ખરૂં કે નહિ?

ભીમ૦—વાહ! વાહ! એ તો મોટો ફાયદો. પણ એવું કામ કરવાથી અજગરની પેડે ઘરમાં સુખે બેસી રહેવું એ સારૂં છે કે નહીં? અને એથી બીજું સારૂં કામ કાંઈ તમને સુજતું નથી?

દે૦—અમારે અજગર જેવા થવું નથી.

ભીમ૦—તારૂં અંગરખું ઉતાર.

શાસ્ત્રી૦—અલ્યા સાંભળતો નથી કે શું?

ભીમ૦—પાઘડી પણ લાવ્ય.

દે૦—એ કેને કહે છે ?

શાસ્ત્રી૦—તને જ કહે છે.

દે૦—મને લુંટનાર કોણ છે.

ભીમ૦—તે હું છું.

દે૦—હાય, હાય, ભરયા શેહેરમાં ખરે બપોરે લુંટી લે છે.

ભીમ૦—તમે નિરંતર બીજા લોકોના કામમાં હાથ નાંખતાં હતા, પણ હાલ અમે તમારા કામમાં હાથ નાંખીએ છીએ.

દે૦—ક્યાં ગયો ? અલ્યા કપુરચંદ તું શાહેદી રહેજે.

ભીમ૦—અહિં કોઈ તારી શાહેદી પુરે એવો નથી, એ તો સરવે નાશી ગયા.

દે૦—જુઓ, જુઓ ભાઈ, મને વગર વશીલાવાળા ગરીબને લુંટી લે છે.

ભીમ૦—અરે હળવો બોલ.

દે૦—હાય, હાય.

ભીમ૦—શાસ્ત્રીબાવા તમારાં જુનાં લુગડાં લાવો આ ચાડિયાને આપીએ.

શાસ્ત્રી૦—પ્રભુ પ્રભુ ભજ, એ તો અમે ઘણાં વર્ષ થયાં બાધા રાખી છે, કે આ લુગડાં માતાજીના ધ્વજદંડ ઉપર મેલવાં.

ભીમ૦—આ લુચ્ચા ચાડિયા જેવો બીજો ધ્વજદંડ ક્યાંથી મળશે, અને માતાજીના ધ્વજદંડ ઉપર તો જરી પટકા જોઇએ એવાં લુગડાં હોય નહીં.

શાસ્ત્રી૦—તું એની પાઘડી લેઇને શું કરીશ.

ભીમ૦—એ લુચ્ચાના હાથ પાછેવાહી બાંધીશ.*

---

* 'લક્ષ્મીનાટક'—પૃ. ૪૩ થી ૪૮.

પ્રકરણ ૧૧.

કવિતાની ચોપડીઓ.

"The poet differs from ourselves simply because inspiration comes more often to him, and when it comes, he is able to give it beautiful and satisfying expression "

F. H. Pritchard.
(Books and readers, page 33.)

"To classify a given metrical composition as verse rather than as poetry is not therefore to condemning it utterly.

Poetry is the art which expresses in metrical and otherwise fitting or congruous laungage, self, life, nature, God and all their interactions realized or apprehended in a mood of emotional and imaginative exaltation. "

(The Realm of Poetry. **S. J. Brown,** page 71.)

" ભુંડા ભલા લોક તણા સ્વભાવ,
તથા બનેલા નવલા બનાવ;
તે વાતનું વર્ણન હું કરીશ,
ધીમાનની આગળ તે ધરીશ.

પરોપકારી જન જે જણાયા,
કીધાં રુડાં કામ રુડા ગણાયા;
તેઓ તણી કીર્તિ વળી વખાણું,
કવિત્વનું સાર્થક એજ જાણું.

કહીં વળી યુદ્ધ તણો પ્રસંગ,
ભક્તિ તણો ભેદ કહી અભંગ;
વળી પ્રભુનો મહિમા વખાણું,
જેથી થયું જીવન સાર્થ જાણું."

(**દલપતકાવ્ય**, ભા. ૧, પૃ. ૧૯.)

પહેલા ત્રીસ વર્ષમાં સોસાઈટીએ જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં તે બહુધા ગદ્ય લેખો હતા. કોઈ કવિતાનું પુસ્તક ખાસ રચાયેલું નહિ. ગોડડનો રાસડો મગનલાલની કૃતિ હતી અને તે બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રથમ છપાયો હતો. એ જ રીતે કવિતાની બીજી ચોપડીઓ કવિ દલપતરામે રચેલી તેનો બહોળો પ્રચાર થવા સોસાઇટીએ તેને સસ્તી કિમ્મતે છપાવી હતી. જાદવાસ્થળી, સંપલક્ષ્મી સંવાદ, હુન્નરખાનની ચઢાઈ, એ કાવ્યો કવિએ પહેલવહેલાં સુરતમાં ગાઈ સંભળાવેલાં અને તે લોકપ્રિય થઈ પડેલાં. એ કાવ્યોની ઉત્પત્તિ એમના સોસાઈટીના ઇતિહાસમાં કવિશ્રીએ નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છેઃ—

"તે સમે સુરતમાં પરહેજગાર નામની એક સભા હતી. તેનો હેતુ એવો હતો કે સભાના મેમ્બરોએ કેફી વસ્તુથી દૂર રહેવું. તે સભાનો સેક્રેટરી રોમન કેથોલીક પંથનો હતો અને આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી રા. મહીપતરામ રૂપરામ હતા. મહીપતરામભાઈ તે વખતે ત્યાંની સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તે સભાની તરફથી દર પખવાડીએ "પરહેજગાર" પત્ર એવા નામનું એક વર્તમાનપત્ર નીકળતું હતું. તેના દરેક અંકની કીંમત ૦॥ આનો હતી. તે સભાની ફરમાશથી કેફનિષેધ ગરબાવળી, તથા જાદવાસ્થળી વગેરે કવિતા દલપતરામે રચી હતી, અને એંડ્રુસ લૈબ્રેરીની સભામાં વાંચવા સારૂ હુન્નરખાનની ચઢાઈ અને સંપલક્ષ્મી સંવાદ દલપતરામે રચ્યો હતો, અને તે સભામાં ભાષણો કરયાં હતાં. મિ. કરટીસ સાહેબ તે વખતે ત્યાંની સ્કૂલમાં આસિસ્ટંટ માસ્તર હતા, અને હુન્નરખાનની ચઢાઈની કવિતા એંડ્રુસ લૈબ્રેરીમાં વંચાઈ ત્યારે સભાપતિની ખુરસીએ કરટીસ સાહેબ બિરાજ્યા હતા. હુન્નરખાનની ચોપડીની નકલો ૨૦૦૦ તથા સંપલક્ષ્મી સંવાદની ૧૦૦૦ બનાવનારની તરફથી સુરત સમાચારના શીલાપ્રેસમાં છપાઈ હતી."×

× બુદ્ધિપ્રકાશ–૧૮૭૮–પૃ. ૨૯.

એવી રીતે સન ૧૮૫૪ ના ઓગસ્ટ માસમાં સોસાઇટીના ઓન. સેક્રેટરી મી. કરટીસે કોઈ સાર વિષય ઉપર કવિતા રચીને વિદ્યાભ્યાસક મંડળીમાં વાંચી સંભળાવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું; તે પરથી એમણે 'રાજવિદ્યાભ્યાસ' નામનું કાવ્ય રચ્યું હતું. તેઓ જણાવે છે, "એ વખતમાં રાજાના કુંવરોને ભણાવવાનો કાંઈ પણ બંદોબસ્ત નહોતો માટે તે વાત ઘણી જરૂરની જાણીને રાજ વિદ્યાભ્યાસ નામની કવિતા રચીને સાદરેથી આવીને તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૫૪ ને સોમવારને રોજ સભામાં વાંચી સંભળાવી."

અને એમના "રાણીજીના છંદ" સન ૧૮૫૮ માં તા. ૮ મી નવેમ્બરના રોજ મહારાણીનું જાહેરનામું સભા મળી વાંચી સંભળાવ્યું હતું ત્યારે પહેલવહેલા વંચાયા હતા.*

અંગ ઉધારનો ઝઘડો, કવિતા વિલાસ, હંસ કાવ્ય વગેરે બુદ્ધિપ્રકાશમાં કટકે કટકે છપાયલાં; અને સામળ શતસાઈ મી. કરટીસની સૂચનાથી સામળના ગ્રંથો પરથી ગુંથેલી. ફૅાર્બસ વિરહ દલપતરામે ફૅાર્બસનું અવસાન થતાં લખેલું. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં તે એક ઉત્તમ વિલાપિકા કાવ્ય છે; અને તે આપણને કવિવર ટેનિસનનું 'ઇન મેમોરિયમ'નું સ્મરણ કરાવે છે. તેની રચના સંબંધમાં કવિ લખે છે કે, "સન ૧૮૬૫ ના ઓગસ્ટની ૩૧ મી તારીખે તેણે પૂનામાં દેહ મૂક્યો તેણે સ્વર્ગવાસ કર્યાથી મુંબઈ તથા ગુજરાતના લોકો બહુ દીલગીર થયા ને વર્તમાનપત્રોમાં પોકાર થઈ રહ્યો. તેનું નામ કાયમ રાખવા સારૂં હરેક ઠેકાણેથી લોકોએ આતુરતા દેખાડી. આપણા દેશી લોકો સાથે તે બહુ મિત્રતા રાખતો હતો. તેની યાદગીરી રાખવા સારૂ મારા અંતઃકરણના સ્નેહના ઉભરાથી મેં આ ફાર્બસ વિરહ નામની ન્હાની ચોપડી રચી છે."

ખરે જ, દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના શબ્દોમાં કહીએ તો, "દ્રવતા હૃદયે એમણે આ કાવ્ય લખ્યું છે. વાચકનું અંતઃકરણ દ્રવે એવા ભાવવાળી અને મિત્ર વિરહની વેદના વહન કરતી કવિતા એઓ લખી શક્યા છે."×

"ગરબાવળી ભા. ૧" લો એમની પ્રસિદ્ધ ગરબીઓનો સંગ્રહ છે અને "કચ્છ ગરબાવળી" કચ્છનાં મહારાણીશ્રી નાનીબા સાહેબની ફરમાશથી રચી હતી.

---

* જુઓ ગુ. વ. સોસાઇટીનો ૫૦ વર્ષનો રીપોર્ટ–પૃ. ૭૪.

× ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો, પૃ. ૩૫.

વસ્તુતઃ એમનાં એ બધાં છૂટક કાવ્યો એમના મહાન્ ગ્રંથ "દલપત કાવ્ય"માં આવી જાય છે અને એ કાવ્ય સંગ્રહ ગુજરાતી પ્રજાને એમના તરફથી એક અમૂલ્ય વારસો છે, એમ કહેવામાં અમે અતિશયોક્તિ કરતા નથી.

દેશમાંથી વહેમો દૂર કરવા, સમાજમાં સુધારો કરવા, જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા અને જનતાને નીતિ અને ધર્મના પંથે વાળવા એમના સઘળા પ્રયાસો હતા.

જૂદી જૂદી કોમ અને જાતિમાં એકતા અને સંપની જરૂરિઆત હાલના કરતાં તે કાળે જાદે હતી; આજે પણ હિન્દુ મુસ્લિમ અને અંત્યજના પ્રશ્નથી દેશનું વાતાવરણ કેટલું બધું ક્ષુભિત અને વિષભર્યું થઈ પડયું છે, રાજકીય સુધારામાં અંતરાયરૂપ નિવડયું છે એ વિષે ભાર મૂકવાની અગત્ય નથી. પણ દલપતરામની જાણીતી પંક્તિઓ ઉતારીને કહીશું કેઃ—

"દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો,
હાં રે જો કોઈ સંપ તજીને સુખ પામે
તેના સૂતેલા શત્રુ જાગે રે—દેશમાં સંપ કરો.
હાં રે તજી સંપ લડાલડી આવે,
તેમાં તુર્ત ત્રીજાને ફાવે રે—દેશમાં સંપ કરો."

સ્વદેશી વાપરો એ ભલામણ આજે કેટલાકને આશ્ચર્ય પમાડે છે અને વિપરીત ભાસે છે; પણ એ પોકાર આજથી પોણોસો વર્ષ પર કવિ દલપતરામે કર્યો હતો અને દેશમાં હુન્નર વધારવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. જુઓ, એ જાણીતી ગરબીઃ

"દેશી મિત્રો, દુઃખ સરવ ટાળોરે આપણા દેશનું"
કાંઇ કાજ કરો, રાજ નવલ આવ્યું છે હુંનરનરેશનું—ટેક૦
દોલત ગઈ પરદેશી હાથે,
તે મોટી ભૂલ તમો માથે,
તમે સંપ ન રાખ્યો કોઈ સાથે. દેશી મિત્રો.
આ વખત જુઓ તમે વીચારી,
નિર્ધન થઇ એઠાં નરનારી,
કંઇ ધૂળ મળ્યા ધંધાધારી. દેશી મિત્રો.

તમે દિવસે સૂવું દૂર કરો;
ભલી વિદ્યાના ભંડારે ભરો,
હવે જાગૃત થઈ કાંઈ જુક્તિ કરો. દેશી મિત્રો."×

એ જ પ્રમાણે દારૂ કેફી વસ્તુનું પ્રાબલ્ય તે કાળે આજના જેટલું વિસ્તૃત પ્રમાણમાં નહોતું; તેમ છતાં એ વ્યસનમાંથી દૂર રહેવા જે ઉપદેશ તેમણે આપ્યો છે તે સદા હિતકારક માલુમ પડશે:

" સજ્જન લોક વિચારી, સારી શિખામણ મન ધરીએજીરે;
જેમ તેમ મુખ બોલાએ, જેથી દિલમાં તેથી ડરીએ.
કેફ ન કરીએજી. ૧

તાળી પાડી દોષ દેખાડી, કહું છું દહાડી દહાડીજીરે;
મારૂં વેણ તમે માનો તો, તજજો મદિરા તાડી—કેફ. ૨

કેફ કર્યાથી ઘટશે ભાઈ, ચિતમાંથી ચતુરાઈજીરે;
ધન ખરચી લેવી લુચાઇ, મોટી એ મુરખાઈ—કેફ. ૩

લાજ ઘટે ને કાજ ન સુધરે, એમ ન વિચારે અંધોજીરે;
સાર નથી એમં અંત્યે, ઘર ખોવાનો ધંધો—કેફ. ૪

વેદ પુરાણ કુરાન કિતાબો, જોજો તેહ તપાશીજીરે;
એ લક્ષણ તજવાથી મળશે, સઘળેથી સાબાશી—કેફ. ૫

કાજી મુલ્લાંનો મત એ છે, એ મત અખ્યારૂનોજીરે;
હિંદુમાં ગૌહત્યાથી પણ, દોષ ઘણો દારૂનો—કેફ. ૬

મદિરા સારૂ મારૂં તારૂં ચોર્યાનું ચિત્ત થાશેજીરે;
કોઈ સમે સાંકડમાં આવી, જીવ તેમાંથી જાશે—કેફ. ૭

વસ્ત્ર તજીને લાજ વિનાના, ખરની રીત રખડશોજીરે;
કહે દલપત કરમાં દીવો લઇ, કોઈ ન કુવામાં પડશો—કેફ."§ ૮

વળી કરજ ન કરવા વિષે એમની શિખામણ લક્ષમાં લેવાય તો સંસારમાંથી ક્લેશ જરૂર ઘટે:

× હુન્નરખાનની ચઢાઇ, પૃ. ૩૦.
§ દલપતકાવ્ય, ભા. ૧, પૃ. ૨૧૨.

તેઓ કહે છે,

"સગપણમાં કે સ્નેહમાં દેણા લેણા કામ
અંતે હેત રહે નહી કરજો જોઇને કામ.

× × ×

એક રામ ચઢતાં ગયું રાવણ કેરૂં રાજ
સોલ રામ શિર પર ચઢે, કહો રહે, ક્યમ લાજ."

એમના રાજાવિદ્યાભ્યાસમાંની

"પૂરી એક અંધેરી નગરી ને ગંડુ રાજા
ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજાં."–

એ લીટીઓ વિસરાય એવી નથી. તેથી કવિએ યોગ્ય જ કહ્યું છેઃ

"ભણી ગણી જે ભૂપતી, ભણે કાયદા આજ
રહેશે તેના હાથમાં, નિજ રઇયતનું રાજ."

એમની ગરબીઓ પુષ્કળ છે; અને તેની લોકપ્રિયતાથી તેમને ગરબી ભટ્ટનું ઉપનામ અપાયું છે. ગરબી અને ધોળનો ભેદ તેઓ આ પ્રમાણે દર્શાવે છેઃ

"માંડવી ફરતાં ફરીને તાળી પાડીને ગાઇ શકાય એવા જેટલા રાગ છે, તે ગરબીઓ છે; અને ફરીને ન ગાઈ શકાય, તથા જે રાગ વિવાહમાં શોભે છે, તે ધોળ અથવા ગીત કહેવાય છે; તોપણ કેટલાંએક ધોળ ટુંકા રાગથી ગરબીમાં પણ ગાઇ શકાય છે; જેમકે "અમે ઇડરીઓ ગઢ જીત્યા રે, આનંદ ભલો." ઇત્યાદિ.

અને એમનું 'કવિતા વિલાસ' નું પુસ્તક જૂની ધાટીની કાવ્યરચના અથવા સાયરોના મુસાયરામાં એક બીજા કવિઓ હરીફાઇમાં ઉતરી શીઘ્ર કવિતા કેવી રીતે રચે છે, તેના નમુના તરીકે વાંચવા વિચારવા જેવું છે. તેનું મૂલ્ય નવીન કવિતાની દૃષ્ટિએ ભલે ઓછું અંકાય. પણ જેઓ પ્રાસવાળી, દ્વિઅર્થી, નીતિપ્રબોધક અને રમુજભરી શીઘ્ર કવિતામાં રસ ધરાવે છે, તેમને એ એક નમુનેદાર પુસ્તક જણાશે.

દલપતરામની કવિતાની પરીક્ષા કે તુલના કરવાનું કાર્ય અમે હાથ ધર્યું નથી. અમારો ઉદ્દેશ માત્ર સોસાઇટી તરફથી એમની જે કાવ્યકૃતિઓ

પ્રસિદ્ધ થઈ તેનો પરિચય કરાવવાનો છે, એટલે આ વિષયને વધુ નહિ વિસ્તારતાં, લેખનકાર્ય વિષે એમણે જે સુંદર વિચારો પ્રદર્શિત કર્યાં છે, તે પ્રતિ વાચક તેમ લેખક બંધુનું ધ્યાન દોરી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું:—

"ન લખીશ નીતિ તલમાત્ર તજી,
ન લખીશ શબ્દ દિલ દ્વેષ સજી;
ન લખીશ જુક્તિ કરી જૂઠ જરી,
ન લખીશ ધર્મ નિજ દૂર ધરી.

લખ સત્ય કૃત્ય હરિનાં હરખી,
લખ પુણ્ય કામ જનનાં પરખી;
લખ દેશ કાજ ઉપદેશ ઘણો,
લખ સંપ થાય જન જાત તણો.

ગીતિવૃત્ત.

ફટ દઇ પડજે ફાટી, જનિતા જગમાં કપૂત જણનારી;
તેમજ જાજે તૂટી, લખતાં લેખણ અનીતિ લખનારી."×

× દલપતકાવ્ય ભા. ૧, પૃ. ૨૪.

પ્રકરણ ૧૨.

પુસ્તકો રચાવવા માટે મળેલાં ફંડ અને બક્ષીસ રકમો.

"સેક્રેટરી સાહેબ તરફ લખ્યું લેટરમાં,
આપના આસિસ્ટંટે જે વાત મુજને કરી;
તે સુણીને ખરેખરો ખૂબ ખુશી થયો છું હું,
રકમ તો આપીશ અઢી હજારની ખરી;
તેના વ્યાજમાંથી દર સાલ સો રૂપૈયા તણો,
નિબંધ રચાવજો ઇનામ આગળે ધરી;
બારમી એપ્રિલે લેખ લખી આપ્યો એવી રીતે,
ધન્ય શેઠ સોરાબજી ઉદારતા આદરી."*

"Physicists tell us that all the diverse sights that we see in the world around–field and hedgerow, town street, heaving sea–sky and twinkling stars–are but varying patterns which the Electron has made for itself. In the same way all the different literary forms in which man has comemorated what he felt to be votable arise from the same primary impulse and maintain some at least of these qualities which marked the earliest attempt at expression."

(**F. H. Pritchard** Books and Readers, page–78.)

આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે સોસાઇટીએ વિધ વિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ એકી સાથે ઉપાડી લીધાથી તેની પાસે નવાં પુસ્તકો રચાવા માટે આરંભથી પુરતું નાણું ફાજલ પડતું નહિ, અને તેનો હાથ હમેશાં સખ્ત ભીડમાં રહેતો હતો; પણ જેમ સવડ મળતી ગઇ તેમ તે એક પછી એક પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થતી ચાલી અને પછી તો પુસ્તક પ્રકાશન પ્રતિ તેણે વિશેષ લક્ષ આપવા માંડ્યું હતું.

* દલપતકાવ્ય–ભા. ૧; પૃ. ૩૧૮

તે સમયે પુસ્તકો મોંઘાં પડતાં તેથી શાળોપયોગી પુસ્તકો જેમ બને તેમ સસ્તી કિંમતે વિદ્યાર્થીઓને મળી શકે તે માટે કેળવણી ખાતા સાથે સહકાર કરી હજારો પુસ્તકો સોસાઇટીએ પૂરાં પાડયાં હતાં; અને તે કામને પહોંચી વળવા સારૂ તેણે ખાસ નવાં પ્રેસો પણ ખરીદ કર્યા હતાં અને બીજી અનેક રીતે ખાતાની પડખે તે ઉભી રહી હતી. તે વિષે એક જૂદુંજ પ્રકરણ રોકવાનું છે તેથી અગાડી વધતાં સોસાઈટીની સાહિત્ય સેવાની કદર થઈ, તેને પુસ્તક પ્રકાશનાર્થે જે નાણાંની મદદ જૂદી જૂદી રીતે મળી આવી હતી તેની નોંધ પ્રથમ કરીશું.

સન ૧૮૬૪ માં શેઠ સોરાબજી જમશેદજીનું અમદાવાદમાં કાર્યવશાત આગમન થતાં, ઑન. સેક્રેટરી મી. કરટીસે કવિશ્રી દલપતરામને તેમની પાસે સોસાઇટીના કાર્યમાં સહાયતા મેળવવા માટે મોકલ્યા હતા. કવિશ્રી એમના વાક્ચાતુર્ય અને વિનયથી ભલભલાનાં મન રંજન કરતા એ બીના જાણીતી છે. સોસાઈટીનો ઉદ્દેશ અને એના કાર્યની પુરી સમજ પાડતાં, શેઠ રાજી રાજી થઈ ગયા અને પોતે તેથી સંતોષ પ્રદર્શિત કરી સોસાઇટીને રૂ. ૨૫૦૦ ની રકમ ભેટ આપવાનું જણાવ્યું. આથી સોસાઈટીના કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો એટલુંજ નહિ, પણ અન્યને એજ કાર્યમાં મદદ કરવા માર્ગદર્શન થયું હતું. પારસી કોમ સાહસિક તેમ દિલની ઉમરાવ છે એ એક પ્રસિદ્ધ વાત છે; અને સોસાઈટીને ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તેજનાર્થે રૂ. ૨૫૦૦ નું ફંડ પ્રથમ એક પારસીબંધુ તરફથી મળ્યું હતું એ એ કોમને ઓછું માનાસ્પદ નથી.

એ અવસરે શેઠ સોરાબજીએ ઑન. સેક્રેટરીને જે પત્ર લખી મોકલ્યો હતો તે સોસાઈટીની કારકિર્દીમાં, અને તેની કદરસનાશી તરીકે, મહત્વનો હોઇને અને સોસાઇટી હસ્તકનાં ટ્રસ્ટ ફંડોનાં પુસ્તકમાં તેની નકલ પૂરી આપેલી નથી, તેથી તે આખો ઉતારવાનું અમને વાસ્તવિક જણાય છેઃ—

"ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટીના સેક્રેટરી સાહેબ,

અમદાવાદ;

સાહેબ,

હું ગઈ વખતે હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટયુટમાં આવ્યો ત્યારે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટીના આસિષ્ટંટ સેક્રેટરીને મળ્યો હતો. અને સોસૈટીએ કરેલાં કેટલાંક ઉપયોગી કામોથી વાકેફ થયો તેથી સોસૈટીનું ઉપયોગીપણું વધા-

રવાને મને ઘણી આતુરતા થઈ. તેથી હું રૂપીઆ અઢી હજારની રકમ આપને મોકલું છું. આ સાથેની યાદીમાં લખેલી સરતો સોસૈટી કબુલ રાખે તો, વરસોવરસ, નિબંધ રચાવીને મારા નામથી ઈનામ આપવા સારૂ તે રકમ સરકારી જામીનગીરી નીચે મુકવી.

અમદાવાદ. તા. ૧૨ એપ્રિલ સને ૧૮૬૪.	હું છું. ઇત્યાદિ. (સહી) **સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ.**

યાદી.

ગુજરાતના તરૂણ પુરૂષોને બુદ્ધિના કામમાં મંડયા રેહેવાને ઉત્તેજન આપવાની તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટીનું ઉપયોગીપણું વધારવાની મારી ઇચ્છા હોવાથી, આ સાથે, હું તમને રૂ. ૨૫૦૦) બે હજાર અને પાંચસેં રૂપીઆની રકમ, સરકારની જામીનગીરી નીચે મુકવાને મોકલું છું. તેનું વ્યાજ નીચેની સરતો પ્રમાણે, નિબંધ લખનારને વરસોવરસ ઈનામ આપવામાં ખરચવું.

૧ ઇનામ ઓછામાં ઓછું સો રૂપીઆનું હોવું જોઇએ.

૨ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટીએ, આશરે ૭ ગુજરાતી પત્રોમાં અકટોબર માસથી આરંભીને એપ્રિલના અંત્ય સુધી, નિબંધનો વિષય પ્રસિદ્ધ કરવો, અને દર વરશે તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સુધીમાં અથવા તે પેહેલાં નિબંધો સેક્રેટરીને સ્વાધિન કરવાનો હુકમ ફરમાવવો.

૩ નિબંધનો વિષય ગુજરાતના દેશને, લોકોને અથવા ભાષાને લગતો જોઇએ.

૪ નિબંધ ગુજરાતી ગદ્યમાં લખાવવો અને આઠ પેજી નાના પૈકા ટાઇપથી છાપતાં ૬૦ થી વધારે પૃષ્ટ થવાં ન જોઇએ; તેમ ૪૦ થી ઓછાં પણ થવાં ન જોઇએ.

૫ નિબંધ તપાસનારી કમિટીમાં ૩ ગૃહસ્થો જોઇએ તેમાંના ૨ સોસૈટી નીમે અને ૧ હું અથવા મુંબાઇમાં મારો પ્રતિનિધિ હોય તે નીમે.

૬ સરસાઈ ઉપર હમેશાં ધ્યાન આપવામાં આવશે અને ઓછામાં ઓછા ત્રણ લખનારામાંથી જેનો સારો હશે તેને ઇનામ આપવામાં આવશે.

૭ જોઇએ તેટલી સરસાઇ નહિ હોય અથવા આવેલા નિબંધો ઈનામને લાયક નહિ હોય તો ઈનામ નાહ આપે અને તે ઈનામ આવતા વરસના ઈનામમાં મેળવી દેવામાં આવશે.

૮ પાસ થયેલો નિબંધ પાસ થયા પછી એક મહિનાની અંદર, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટી પ્રગટ કરશે, અને તેનું ઈનામ જાહેર સભામાં આપશે.†

અમદાવાદ.
તા. ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૮૬૪. } સહી **સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ.**

પ્રસ્તુત ફંડના ઇનામમાંથી આજ પર્યન્ત ૨૧ પુસ્તકો રચાઇને બહાર પડેલાં છે; પણ આ પહેલા ખંડની કાળમર્યાદા સન ૧૮૭૮ સુધી રાખેલી છે, તેથી અમે એ ગાળામાં જે નિબંધો લખાઇને આવેલા તેની જ સમાલોચના કરીશું.

પહેલો નિબંધ 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' એ વિષયપર શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસનો આવેલો અને તેની ઉત્તમતા વિષે એટલું નોંધવું બસ થશે કે તેનું સ્થાન લે એવું બીજું પુસ્તક અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ નથી; અને એમની એ વિષયની યોગ્યતા વિષે કવિશ્રી દલપતરામે 'ઉત્સર્ગ માળા'ની પ્રસ્તાવનામાં એમની–શાસ્ત્રીની–અન્ય કૃતિમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય ટાંકીશું:–

"ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીઓ છે પણ આવો નિબંધ રચી શકે એવા તો વ્રજલાલ શાસ્ત્રી જ છે. એ શાસ્ત્રી વિદ્યા ખાતાને ઘણા ઉપયોગી છે."

સદરહુ નિબંધ રચવામાં એમણે ઘણાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરેલો અને તે કાર્યમાં સાધનો જોતાં એમનો એ પ્રયાસ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર લેખાય. એમણે એ નિબંધમાં નોંધેલી ઘણી ખરી હાથપ્રતો ગેરવલ્લે ગઈ છે એ બહુ શોચનીય થયું છે.

આવો બીજો ભાષા વિષયક નિબંધ "ઉત્સર્ગમાળા" નામથી એમણે રચ્યો હતો. એમાં સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત, પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ અને અપભ્રંશ-માંથી જુની ગુજરાતી કેવી રીતે વિકાસ પામી હાલની સ્થિતિએ પહોંચી છે તેના ઉત્સર્ગ નિયમો સમજાવેલા છે; અને ભાષાનો વિકાસ અને વિકાર સમજવા માટે આ નિબંધ અભ્યાસીને મદદગાર અને ઉપયોગી થાય એવો છે; એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતીમાં આ વિષયનો અભ્યાસ કરનારને આ

† બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૭૮, પૃ. ૧૫૪–૧૫૫.

સિવાય બીજાું એકકે પુસ્તક નથી; એ પરથી વાચક એનું મૂલ્ય સમજી શકશે. કોઇને એમના નીચેના શબ્દો અભિમાનભર્યાં જણાશે, પણ અમારું માનવું છે કે એ વિષયમાં એમની પારંગતતાને લઇને તે આત્મવિશ્વાસના ઉદ્‌ગારો છે.

"મેં સંસ્કૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણના ઘણા ગ્રંથો જાણ્યા છે અને ભણાવ્યા છે અને ગૂર્જર આદિ ભરતખંડના ઘણા દેશોની ભાષાઓના ગ્રંથો જોયા છે. માટે મારા લખેલા ઉપર કોઇ દોષારોપ કરે તો તેણે પ્રથમ પોતાની છત તપાસી કરવો. વાંચનાર જો વિદ્વાન હશે અને તે જો સત્ય રાખીને આ નિબંધ વાંચશે તો તે આ નિબંધને વખાણશે."+

સોસાઈટીના એક સમયના આસિ. સેક્રેટરી રા. સા. હરિલાલ મોહનલાલ જેઓ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરના હોદ્દે પહોંચ્યા હતા, તેમની યાદગીરી રાખવા ખેડા વિભાગના મહેતાજીઓએ એક ફંડ ઉભું કર્યું હતું, તેમાંથી રૂ. ૨૦૦) ની રકમનું ઇનામ પ્રસ્તુત વિષયપર નિબંધ લખી મોકલનારમાંથી જેનો પસંદ થાય તેને આપવાનું જાહેર કર્યું હતું. એ નિબંધો મળ્યા હતા તેમાં શાસ્ત્રી વ્રજલાલનો લેખ પસંદ થયો હતો.

આના જેવી બીજી એક રકમ—રૂ. ૧૦૦ ની સન ૧૮૬૯ માં કચ્છના સાહિત્ય રસિક શેઠ ગોવિંદજી ધરમશી ઠક્કરે "મિથ્યાભિમાન વિષે હાસ્યરસમાં નાટકરૂપી નિબંધ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' જેવડાં ૫૦ પૃષ્ટનો" લખાવી મંગાવવા સોસાઈટીને સોંપી હતી, તેનો ઉલ્લેખ થવો ઘટે છે; તદનુસાર જાહેર ખબર છપાવતાં પાંચ નિબંધો આવ્યા હતા, તેમાં કવીશ્વર દલપતરામનો શ્રેષ્ઠ ઠર્યો હતો. આ પાંચે નિબંધો ઇનામ આપનાર ગૃહસ્થે જાતે તપાસ્યા હતા અને તે વાંચતાં પોતે જે સંતોષ અને આનંદની લાગણી અનુભવેલી તેનું વર્ણન એમણે સોસાઇટીના મંત્રી પર લખેલા પત્રમાં કર્યું હતું. એનો ખ્યાલ પત્ર વાચનથી આવે તેમ છેઃ—

કચ્છ—માંડવી, તા. ૮ મી નવેમ્બર સને ૧૮૭૦.

મહેરબાન એમ. એચ. સ્કોટ સાહેબ,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના સેક્રેટરી,

અમદાવાદ.

આપનો કાગળ ચાલતા માસની તા. ૨ જીનો લખેલો આવ્યો તેની પહોંચ કબૂલ કરતાં જણાવવાની રજા લઉ છું કે મારા તરફ પાંચ નિબંધ આવ્યા, તેમાંથી "ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ" એ નિશાનીવાળું નાટક મને પસંદ પડયું, તે આપને લખી જાહેર કર્યું. તેનાં જુજ પાનાં વાંચતાંજ મને એમ જણાયું કે આ કોઇ વિદ્વાનનું લખાણ છે અને જેમ જેમ આગળ

+ ઉત્સર્ગમાળા પૃ. ૮

વાંચતો ગયો, તેમ તેમ મારા વિચારોને મજબુતી મળતી ગઈ. તેમાં જ્યારે પાને ૪૪ મેં જરાવસ્થા વિષે દ્વિઅર્થી છપય વાંચ્યો ત્યારે નિશ્ચય થયો કે આ રચના કોઈ તેજસ્વી કવિના મગજમાંથી ચમકી નીકળી છે. કેમકે થોડાં વર્ષો ઉપર અહીંના માસ્તર ચતુર્ભૂજ શિવજીએ મને સરસ કવિતા રચના વિષે એક પોતાનું જોડેલ કવિત વંચાવ્યું હતું. તે એ કે,

કવિત—મનહર.

કવિ કૈયે તેજ જેના કથનની છબિ જાણે,
ર**વિ**ના પ્રકાશ પેર હણે અંધકારને;
નીર**દ**થી નીર ઝરે, વીર હાથ તીર ખરે,
ભેદે દિ**લ** ભૂમિ એવા શોધે શબ્દસારને;
સ્વદેશનું **પ**રમેશ પાસે હિત માગે સદા,
વાણી છે શિક્ષિ**ત** અને પ્યારી નર નારને;
ગાયે અહોનિશ **રા**મ, સત્ય જે સુંદરશ્યામ,
ચતુર કરે પ્રણા**મ** કાવ્ય કરનારને.

(એની પહેલી લીટીનો પહેલો, બીજીનો બીજો, એમ ચઢતો અક્ષર લેતાં કવિ દલપતરામનું નામ નીકળે છે) એ મુજબ આ આખા નિબંધમાં આદ્યંત એ પ્રકારનીજ છુટક કવિતા મારા જોવામાં આવતાં મને તે નાટક દુરસ્ત લાગ્યું.

વિશેષ, સોસાઇટીએ પણ મારૂં પસંદ કરેલ નાટક બહાલ કર્યું અને વળી કવીશ્વર દલપતરામની કલમથી લખાયેલ છે, એવું આપે જણાવ્યું; તો હવે તે રસયુક્ત હોય તેમાં હું કાંઈ આશ્ચર્ય સમજતો નથી. એ નાટકનો પ્રથમ છપાવ્યાનો હક્ક મેં આગળ લખ્યો છે તેમ તેના રચનારનેજ આપશો, અને રૂા. ૧૦૦) તેની હકદારીથી ઈનામ આપી બીજા રૂા. ૫૦) ની હુંડી મેં આ સાથે બીડી છે, તેમાં લખ્યા રૂપિયા કવીશ્વર દલપતરામને શાલના કરીને આપશો, તથા જણાવશો કે, નાની રકમ ઉપર જરા પણ નજર ન પહોંચાડતાં એ નાટકના ગુણોથી મારા મોહની નિશાની તરીકે તે અંગીકાર કરશો.

તે સારા કાગળ તથા સફાઈથી તરત છપાવવા વાજબી ભાસે તો તજવીજ કરાવશો, અને તે છપાઈ બહાર પડે ત્યારે મારે માટે નકલ ૫૦ મોકલશો. તેની કીંમત હું આપીશ; એજ વિનંતી.

લી૦

ઠક્કર ગોવિંદજી વિ. ધરમશીની
સલામ.

વિશેષમાં એટલું ઉમેરીશું કે એ “મિથ્યાભિમાન નાટક” કવિ દલપતરામની એક ઉત્તમ કૃત્તિ છે; તે સાવ નવીન અને સ્વતંત્ર છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચાર્લ્સ ડિકન્સ્‌ના પિકવિકની પેઠે અથવા સર રમણભાઇના ‘‘ભદ્રંભદ્ર” ની પેઠે એમનું સર્જેલું “જીવરામ ભટ્ટ” નું પાત્ર ચિરંજીવ રહેશે.

સન ૧૮૭૮ સુધીનાં સોસાઇટીનાં પ્રકાશનોની યાદી પ્રથમ આપેલી છે, તેમાં આ પુસ્તકનું નામ દાખલ કરેલું નથી; તેનું કારણ એવું સમજાય છે કે, સદરહુ પુસ્તકનું ગ્રંથસ્વામિત્વ, ઉપરોક્ત પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કવિને પ્રાપ્ત થયલું; અને પાછળથી તેમની અન્ય કૃતિયોની પેઠે આનું પ્રકાશન પણ એમણે સોસાઇટીને સોંપી દીધું હતું.

ફરી પાછા આપણે મૂળ વિષય તરફ આવીએ. “ગુજરાતના ભીખારીઓ” એ વિષયપર સોરાબજી ફંડ ઇનામ માટે નિબંધો મંગાવેલા; તેમાં શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ અને મી. મોરેશ્વર ગોપાળ દેશમુખ એ બંનેના નિબંધ ઉત્તમ માલુમ પડેલા; અને તે બંને છપાવવામાં આવ્યા હતા. બંને નિબંધો જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ લખાયેલા છે. મી. મોરેશ્વરે આપણો ધાર્મિક ઇતિહાસ—તેના ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો અને પંથો અવલોકી—તે અધમ સ્થિતિએ પહોંચીને કેવી રીતે તેણે ભિક્ષુકની સંખ્યામાં ઉમેરો કર્યો તે સચોટ વર્ણવ્યું છે; અને છેવટના ભાગમાં તેના નિવારણના ઉપાયો દર્શાવ્યા છે; જ્યારે રા. વિઠ્ઠલદાસે તેમના નિબંધમાં વ્યવહારિક નજરે ભિક્ષુકોની વર્ગવારી કરી તે વિષે કેટલીક ઉપયુક્ત હકીકત નોંધી છે, જે આજે પણ જાણવા જેવી જણાશે. ખાસ કરીને એ સમયે સ્વદેશીના પ્રચારાર્થે અને દેશમાં નવા હુન્નર ઉદ્યોગ સ્થાપવા વિષે એ બંને ગૃહસ્થોએ વ્યકત કરેલા વિચારો વિચારણીય થઈ પડશે.

બીજા વહેમોની પેઠે જ્યોતિષનું પોકળ પણ તે કાળે ઓછું પ્રચલિત નહોતું. અજ્ઞાન જનતાને શાસ્ત્રને નામે અનેક બ્રાહ્મણો છેતરતા; અને એ કેવું જૂઠ છે, તે બતાવવાને સોરાબજી ફંડ ખાતેથી “જ્યોતિષના ફળાદેશના નિરુપયોગીપણા” વિષે નિબંધો મંગાવેલા; તેમાં કવીશ્વર દલપતરામનો લેખ પાસ થયલો અને તે “દૈવજ્ઞ દર્પણ” એ નામથી છપાયો હતો. “જોષીનાં રાંડે નહિ અને વૈદ્યનાં મરે નહિ” એ લોકોક્તિ જાણીતી છે, અને આ લેખના અવલોકન પરથી વાચક જોઈ શકશે કે નબળા મનના મનુષ્યોને ધુતી ખાવાનો એ એક પ્રપંચ જ છે; અને તે કવિશ્રીએ બહુ મનોરંજક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે.

તે પછીનો નિબંધ "ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન" એ વિષયપર છે; અને તે માટેનું ઈનામ શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈને મળ્યું હતું. હિન્દુસ્તાનમાં વેપારની પાયમાલીનાં કારણો એમણે ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં-થી ઉતારો કરીને દર્શાવ્યાં હતાં. તે વખતે પણ પ્રજા સરકારની આપમતલબી રાજનીતિથી અજ્ઞાત નહોતી તે એ ઉતારો બતાવી આપે છે. જુઓ, તેમાં શું લખ્યું છે:

૧. અંગ્રેજોનું રાજ થયા પછી હિંદુસ્તાનનું બજાર માલ મોકલનારને બદલે ખરીદનાર થયું, તેથી વેપાર અને નફાને ઘણું નુકશાન પહોંચ્યું.

૨. હિંદુસ્તાનના રાજાઓ જો કે પેહેલાં નકામું લશ્કર રાખીને ઘણો ખરચ કરતા હતા, પણ તેથી વેપારને કદી કાંઈ નુકશાન થતું નહીં. પણ હાલમાં તો લશ્કરી સામાન સરંજામ વિલાયતથી મગાવતાં લાખો રૂપીઆ વિલાયત મોકલવા પડે છે.

૩. અમીર ઉમરાવો પેહેલાં પોતાનો ભભકો રાખવાને હજારો પૈસા ખરચતા હતા પણ તેઓ હાલમાં પડી ભાગ્યા છે. અને તેથી તેટલા પૈસાની છત બજારમાં ઓછી થઈ છે.

૪. અગાઉના વખતમાં મુખ્ય અધીકારીઓ દેશીઓ હતા માટે પૈસો દેશમાંજ રહેતો, પણ અંગ્રેજી રાજમાં મોટા હોદ્દેદારો અંગ્રેજો છે, તેથી તેઓ ઘણો પૈસો વરસોવરસ વિલાયત મોકલે છે. તેમજ મરનાર અંગ્રેજોનાં બૈરાં છોકરાંને પેનશન તરીકે હિંદુસ્તાનને દર વરસે મોટી રકમ આપવી પડે છે.

૫. વળી હિંદુસ્તાનનું જાણીતું લશ્કરી ભારે ખરચ, તે પણ મુખ્ય કારણ છે. કેમકે તેથી હિંદુસ્તાનને દર વરસે મોટી રકમ વિલાયત મોકલવી પડે છે.

૬. રેલવે, કનાલ વગેરે યુરોપીઅનોએ (યુરોપીઅનોના પૈસાથી) સ્થાપી છે, જેથી સરકારની બાંહ્યધરીનું વ્યાજ તેમને મળે છે, ને તેનું ફળ બધું ઈંગ્લાંડ જાય છે ને તેથી પડતી ખોટ હિંદુસ્તાનને આપવી પડે છે.

૭. આ વિના વળી લોકોને ભારે કર આપવા પડે છે (તે પણ કારણ છે).

૮. છેલ્લે વેપારમાં પણ યુરોપીઅનો એટલા લાગ્યા છે કે, તેમની બરાબરી દેશીઓ કરી શકતા નથી."†

† ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન વિષે નિબંધ, પૃ. ૧૩૧ થી ૧૩૩.

શ્રીયુત વિઠ્ઠલદાસનો 'હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ' ગઈ પેઢીમાં ખૂબ પ્રચાર પામ્યો હતો. એમનું દુર્ગાદાસનું પુસ્તક પણ એટલી ખ્યાતિ પામ્યું છે; અને એમના સોસાઈટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયલા નિબંધો એમના બહોળા વાચનનો તેમ એ વિષયની ઉત્તમ નિરૂપણ શૈલીનો અને વિવેક શક્તિનો સરસ પરિચય કરાવશે. એ વખતે તેઓ નિબંધો લખીને સંતોષ માનતા નહિ, પણ એમના વાચનમાં ઇંગ્રેજી જર્નલોમાં જે કાંઈ ઉપયોગી લેખો જણાતા તેના અનુવાદ તેઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, ગુજરાત શાળાપત્ર આદિ માસિકોમાં મોકલી આપતા; અને મહીપતરામના હાથ નીચે લાલશંકર, કાંટાવાળા, ખુશાલદાસ ગોકળદાસ વગેરેનું એક ન્હાનું મંડળ જામ્યું હતું, તેમાંના તેઓ એક હતા. એમના વિષે કેટલીક ઉપયુક્ત અને મહત્વની માહિતી "સાહિત્ય" માં હરગોવિંદદાસભાઇએ 'વિઠ્ઠલદાસનાં સંસ્મરણો' એ નામથી એક લેખ લખ્યો છે, એમાંથી મળશે.

આપણા સમાજમાંના અન્ય દોષોની પેઠે આપણી જમણવારની ચાલમાં સુધારો થવા માટે રાવ સાહેબ હરિલાલ, જેમના વિષે નિર્દેશ "ઉત્સર્ગમાળા"ના નિબંધના સંબંધમાં કર્યો હતો, તેમણે રૂ. ૨૦ "જમણવાર વિષે" નિબંધ લખાવવાને સોસાઈટીને સોંપ્યા હતા; અને સોસાઇટીએ તેમાં બીજા રૂા. ૩૦ ઉમેરીને જમણવારની રીતિમાં ફેરફાર અને સુધારા સૂચવતો નિબંધ મંગાવ્યો હતો; પણ તે માટે કોઈના તરફથી લેખ મળ્યો નહિ તેથી એ રકમ વધારી રૂા. ૧૦૦ ની કરી હતી, અને ફરી માગણી થતાં અમદાવાદ પ્રેકટીસીંગ સ્કુલના મહેતાજી મોહનલાલ કલ્યાણજીનો નિબંધ ઈનામને યોગ્ય જણાયો હતો. તેમાં જમણવારના ચાલની ઉત્પત્તિ, જમણવારના જુદી જુદી મોટી જ્ઞાતિઓમાં પ્રસંગ અથવા ટાણાં, જમણ વખતે બેસવાની જગા, જમણવારનાં પાત્ર, જમણ, જમણવારનો ખરચ, તેથી થતા ફાયદા ગેરફાયદા અને જમણવારની હાલની રીતોમાં શો સુધારો થઈ શકે તથા કરવો જોઇએ, વગેરે બાબતોનું વિવેચન કર્યું છે.

ખેદની વાત એટલી છે કે આપણે હજી એ વિષયમાં કંઈ પણ સંતોષકારક સુધારો કરી શકયા નથી.

આ વિષય સૂચવનાર રાવ સાહેબ હારલાલ મોહનલાલે સોસાઈટીના આસિ. સેક્રેટરી તરીકે, સન ૧૮૫૪ માં આઠ માસ કામ કર્યું હતું; અને તે એવી રીતે કે તેઓ "ઇજિનેરી ખાતામાં નોકરી હતી ત્યાં કામ કરતા અને રોજ થોડા કલાક સોસૈટીનું કામ કરતા હતા."×

× બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૮૭૮, પૃ. ૭૭.

એમનો જન્મ ૧૮ મી જાન્યુઆરી ૧૮૩૬ ના રોજ થયો હતો. માતપિતા ગરીબ હતાં; અને મામાને ત્યાં રહીને મોટા થયા હતા અને વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રાથમિક અભ્યાસ સરકારી ગુજરાતી નિશાળમાં તુલજારામ મહેતાજીના હાથ નીચે કર્યો હતો અને ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ રા. સા. ભોગીલાલભાઈ અને મી. ટી. બી. કર્ટીસ પાસે આશરે સાડાપાંચ વર્ષ કર્યો હતો. તે દરમિયાન મરાઠી તથા ઉર્દુ ખાનગી શિખ્યા હતા.

શરૂઆતમાં લશ્કરી પે-ખાતામાં નોકરી કરી હતી; પછી ખેડા વિભાગના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશન ઈન્સ્પેક્ટર નિમાયા હતા, અને પાછળથી મામલત મેળવી હતી.

તેઓ જેમ કાર્યકુશળ અને બુદ્ધિશાળી તેમ સ્વભાવે મિલનસાર અને મમતાળુ હતા. તેના પરિણામે તેઓ ઉપરી અધિકારીની મહેરબાની મેળવી શકતા તેમ પ્રજાની ચાહના સંપાદન કરતા; અને ખેડા જીલ્લામાં ડેપ્યુટી તરીકે કામ કરતી વખતે તેઓએ એ જીલ્લાના મહેતાજીઓનો એટલો બધો પ્યાર મેળવ્યો હતો કે તેમની બદલી બીજા ખાતામાં થતાં, તેમના સંભારણામાં તેઓએ એક ઉઘરાણું કરી, તે રકમ એમની નામના કાયમ રહે એવો એકાદ વિષય પસંદ કરી, તે પર નિબંધ લખાવવા સોસાઇટીને સોંપી હતી.

આથી સોસાઇટીએ સન ૧૮૬૮ ના જાન્યુઆરીમાં જાહેર ખબર છપાવી કે, "ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી કેવી રીતે અપભ્રંશ થયા અને ગુજરાતી વાક્યોમાં તે શબ્દો કેવી રીતે વપરાય છે" તે વિષે સરસ નિબંધ લખનારને રૂ. ૨૦૦ નું રાવ સાહેબ હરિલાલ મોહનલાલ ઈનામ સોસાઇટી આપશે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસનો નિબંધ મંજુર થયો હતો અને તે "ઉત્સર્ગમાળા" નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો, જે વિષે પૂર્વે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

એ નિબંધ વિષે લેખકે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે "આ ઉત્સર્ગને ધ્યાનમાં રાખનાર પુરૂષ સંસ્કૃત ઉપરથી ગૂર્જર ભાષા આ પ્રમાણે થઇ છે તે સમજશે અને શબ્દ ઘડવાની ટંકસાલ તેને હાથ લાગશે." †

† ઉત્સગમાળા પૃ. ૮.

પ્રકરણ ૧૩.

સરકારી કેળવણી ખાતાની સહાયતા અને સહકાર.

" Nature is a great friend of co-operation; it is a gross libel upon to say she is always " red in tooth and claw. "

H. G. Wells.

(The work, Wealth and Happiness of Mankind, page 37)

" Some noteworthy biologists to-day maintain that this creative synthesis born through mutual service and self-sacrifice is the key to all phases of evolution, inorganic, organic, mental and social. An atom, a molecule, a plant, an animal, a human society are cooperative systems. Each exihibits a unique type of synthesis. "

H. H. Brinton.

(Creative worship, page-31)

" જીવનવ્યવહારનું સૂત્ર સખ્ત હરીફાઈ નહિ પણ પરસ્પર સહાયતા છે; જીવનકલહ નહિ પણ સહકાર એ જ ઉન્નતિનો માર્ગ છે. "

(**બુદ્ધિપ્રકાશ,** ૧૯૨૬, પૃ. ૨૧૪.)

પુસ્તક પ્રકાશન અને ઉત્તેજન અર્થે સોસાઇટીએ અનેકવિધ માર્ગ ગ્રહણ કર્યાં હતા, તેમાં સરકારી કેળવણી ખાતા સાથે સહકાર કરી અને તેની મદદ મેળવવી તે એક માર્ગ હતો; અને એ પ્રકારે જે સંગીન કાર્ય તે સાધી શકી તે જેમ માર્ગદર્શક અને લોકોપકારી તેમ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કિમતી અને અગત્યનું હતું. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં એ જ વિષયને ચર્ચીશું.

સોસાઇટી સ્થપાઈ તે સમયે કેળવણીનું તંત્ર બૉર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન હસ્તક હતું, અને તેના વહિવટ પર દેખરેખ મુલ્કી અધિકારીઓ રાખતા હતા; પણ સન ૧૮૫૪ માં સર ચાર્લ્સ વુડનો ખરીતો લખાઈ આવ્યો તે પછી પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઇ અને કંપની સરકારને નવું કેળવણી ખાતું

ખોલવાની ફરજ પડી. નવી વ્યવસ્થા થઈ તેમાં ગુજરાતના સારા નસીબે મી. થિયોડર સી. હોપને સન ૧૮૫૬ માં ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર નિમવામાં આવ્યા. એમના સમભાવી વર્તન અને મીઠી નજરથી પ્રાંતમાં કેળવણીના કાર્યને પુષ્કળ વેગ મળ્યો અને એઓ જોઈ શક્યા કે એ કાર્યમાં સોસાઇટીની સેવા બહુ મદદગાર થાય એવી છે. તેથી તેઓ સોસાઇટીના લાઇફ મેમ્બર થયા એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે 'ગુપ્ત રીતે એક સારી રકમ સોસૈટીને ભેટ કરી.' વળી અમદાવાદમાં કૉલેજ સ્થાપવાનો વિચાર એમણે જ પ્રથમ ઉપાડી લીધો અને પ્રાથમિક શાળા માટે સારાં પાઠ્યપુસ્તકોની ખોટ પૂરી પાડવા સારૂ "વાચનમાળા" ના પ્રયોજક તેઓ જ હતા; જે વાચનમાળા પાછળથી હોપ વાચનમાળાના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી છે; પરંતુ તે વખતે લોક એટલા અજ્ઞાન હતા કે તેઓ કેળવણીનું મૂલ્ય સમજતા નહિ અને પાઠ્ય પુસ્તકો જેની કિંમત મોંઘી રહેતી તેથી તે ખરીદતા નહિ. પાઠ્ય પુસ્તકોના મોંઘાપણા વિષે પછાડી લખેલું છે જ. અને આ અડચણ ઓછી કરવા એક ઉપરી અધિકારીએ શરૂઆતમાં ફતેહમંદ વિદ્યાર્થીને સાલ, પાઘડી કે દુપટ્ટા આપવાનો રિવાજ હતો તે બદલીને, તેને બદલે શાળોપયોગી પુસ્તકો આપવાની પ્રથા પાડી હતી. એ વિષે સન ૧૮૫૦–૫૧ ના બૉર્ડ ઑફ એજ્યુકેશનના રીપોર્ટમાં નીચેની પંક્તિઓ મળી આવે છેઃ—

"..................this year however I ventured to supply books instead of pagrees etc. In introducing this slight change............I was principally influenced by the consideration that parents have frequently been represented as unwilling to purchase books for their children, exceeding one rupee in price, while the greater number of books yet published in Gujarati are of a considerably higher price." (Page 42)

સસ્તાં શાળોપયોગી પુસ્તકો.

આ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઇને હોપ સાહેબે સોસાઇટીને શાળોપયોગી પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે છાપી આપવાનો આગ્રહ કર્યો. દલપતરામ એમના સોસૈટીના ઇતિહાસમાં લખે છે, "હોપ સાહેબે એવું કહ્યું કે સરકારી નિશાળોમાં ભણવાની ચોપડીઓ મુંબાઇમાં છપાય છે તેનો ભાવ ઘણો મોંઘો

લે છે, તેથી ગરીબ લોકોને તે ચોપડીઓ ખરીદ કરવી મુશ્કેલ પડે છે; માટે ગુજરાત દેશના ભલા વાસ્તે તે ચોપડીઓ સસ્તે ભાવે છાપી આપવાનું કામ સોસૈટી માથે લે તો ઘણું સારૂં ને એ કામ સોસૈટીએ જરૂર કરવા જેવું છે; કારણ કે પુસ્તક કરવા સારૂ આ સોસૈટી સ્થપાઈ છે."*

કમિટીને આ માગણી વાસ્તવિક જણાઈ અને તે માટે ચાર શિલાપ્રેસો નવાં ખરીદ કરીને, સરકાર માટે પાઠ્ય પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે પૂરા પાડવાનું કામ સોસાઇટીએ હાથ ધર્યું.

સન ૧૮૫૬-૫૭ ના રીપોર્ટમાં સદરહુ યોજના પ્રમાણે સોસાઇટીએ જે પુસ્તકો—હોપકૃત—છાપી આપ્યાં તેની વિગત નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

ભૂગોળ વિદ્યા	ભા. ૧ લો	૪૦૦૦ નકલ
,, ,,	ભા. ૨ જો	૨૦૦૦ ,,
દેશી હિસાબ	ભા. ૧ લો	૨૦૦૦ ,,
,, ,,	ભા. ૨ જો	૨૦૦૦ ,,
	કુલ	૧૦૦૦૦ નકલો.

એક દશકાથી વધુ સમય સોસાઇટીએ સરકારી કેળવણી ખાતાને શાળોપયોગી પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે છાપી આપવાનું કામ કર્યું હતું અને તેની માહિતી સોસાઇટીના વાર્ષિક રીપોર્ટમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે, તે જાણ માટે ઉતારીશું.

સન ૧૮૬૦-૬૪ ના પંચ વાર્ષિક રીપોર્ટમાં નીચેનાં નામો દર્શાવ્યાં છે:—

નં.	ચોપડીનું નામ.	પૃષ્ટ સંખ્યા.	નકલ.
૧	કાવ્યદોહન પેહેલું પુસ્તક	૩૯૦	૩૦૦૦
૨	કાવ્યદોહન બીજું પુસ્તક	૪૭૬	૨૦૦૦
૩	શાળોપયોગી નીતિગ્રંથ	૧૮૮	૧૦૦૦
૪	હિતોપદેશ શબ્દાર્થ	૧૮૨	૧૦૦૦
૫	કથિત પાઠમાળા	૧૬૮	૩૦૦
૬	ગુજરાતનો ઇતિહાસ	૯૬	૧૦૦૦
૭	વ્યાકરણ લેશ	૪૪	૧૦૦૦

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૯૯-૧૦૦.

૮	નિશાળોમાં હિસાબ રાખવાના નમુના	૬૦	૩૦૦
૯	દેશી હિસાબ ભા. ૧ લો	૪૦	૩૦૦૦૦
૧૦	,, ,, ભા. ૨ જો	૭૮	૧૯૦૦૦
૧૧	,, ,, ભા. ૩ જો	૧૨૪	૩૦૦૦
૧૨	ભૂગોળનો ઉપયોગ કરવાની રીતિનો ગ્રંથ	૫૪	૫૦૦
૧૩	નિરખ વિષે	૨૭	૫૦૦
		કુલ.	૬૨૬૦૦

આ ધોરણે સન ૧૮૬૮ સુધી જે પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે અપાયાં હતાં તેની સંખ્યા ૧૪૧૭૫૦ આપેલી છે; તેમ સોસાઇટીનાં પ્રકાશનની સંખ્યા ૨૭૫૬૯૯ જણાવેલી છે. આ સિવાય બીજા લેખકોનાં પુસ્તકો સોસાઈટી હસ્તક વેચાયાં તેની સંખ્યા ૨૫૯૩૯૮ ગણત્રીમાં લેતાં એકંદરે પુસ્તક પ્રચારનો આંકડો ૬૭૬૮૪૭ થાય છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય કે જ્ઞાન પ્રચારની દૃષ્ટિએ સોસાઇટીનું આ કાર્ય, જનતામાં કેળવણીનું વાતાવરણ ઉભું કરવામાં મદદગાર અને ઉપયોગી તેમ વખતસરનું હતું, એમ કોઈ પણ તટસ્થ નિરીક્ષકને કબુલવું પડશે.

આની આડકતરી બીજી અસર એ થઇ હતી કે સરકારે સોસાઈટીનાં પ્રકાશનોને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું; અને હોપ સાહેબે તો નિયમ કર્યો હતો કે, “તેમના તાબાની તમામ ગુજરાતી નિશાળોમાં ઈનામ વેહેંચવાને જેટલા રૂપિઆની ચોપડીઓ જોઇએ તેમાંની અરધી સરકારની અને અરધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટીની ચોપડીઓ લેવા માંડી. એટલે વરસ દહાડામાં આશરે હજાર રૂપીઆની ચોપડીઓ તેઓ ખરીદ કરતા હતા; ને બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીઉં પણ નિશાળ લૈબ્રરીઓમાં તેમણે રખાવ્યું.”×

હોપ વાચનમાળા.

નિશાળ માટે સારાં પાઠ્ય પુસ્તકો તે સમયે નહોતાં અને તે ખામી પૂરી પાડવાને હોપ સાહેબે વાચનમાળાની યોજના ઉપાડી લીધી હતી; અને તે કાર્યમાં સોસાઈટીના પ્રાણરૂપ કવિ દલપતરામની સેવા સોસાઇટી પાસેથી ૭ માસ માટે ઉછીતી માગી. તેમણે કમિટીને કહ્યું કે, “૭ મહિના સુધી ચોપડીઓ રચવાના કામમાં દલપતરામને અમને સોંપો અને સોસૈટીના

× બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૮૭૮, પૃ. ૧૪૬

હોપ વાંચનમાળા કમિટીના સભ્યો

આસિષ્ટંટ સેક્રેટરીનું કામ કરવાને તેટલી મુદત સુધી બીજા માણસને રાખો. દર મહીને રૂ. ૧૦૦ નો પગાર અમે દલપતરામને આપીશું. સેક્રેટરીએ તે પ્રમાણે તો કબુલ રાખ્યું નહિ પણ એવો ઠરાવ કર્યો કે એક દિવસ દલપતરામ બુક કમિટીમાં કામ કરે અને એક દિવસ સોસૈટીમાં કામ કરે, અને મહિનામાં પંદર દિવસનો પગાર રૂ. ૫૦ સરકાર આપે અને સોસૈટીમાંથી મહિને રૂ. ૩૦ મળે છે તે પંદર દિવસના પગારના આપે; એ રીતે મહિને રૂ. ૮૦ નો પગાર આપવો. દલપતરામે કહ્યું કે મારી આંખે બીલકુલ દેખાતું નથી, ત્યારે તે સાહેબોએ કહ્યું કે "અમારે તમારી આંખની નોકરી જોઇતી નથી, અમારે તમારી જીભની નોકરી જોઇએ છીએ. તમારી પાસે લખવાને કારકુનો અમે જોઇએ તેટલા આપીશું."*

આ પ્રસંગે આપણી એ પ્રારંભની વાચનમાળા વિષે ટુંક હકીકત આપવી એ ઉપયુક્ત થશે—સાહિત્યની તેમ કેળવણીની દૃષ્ટિએ; અને આપણે આનંદ પામવા જેવું એ છે કે એ વાચનમાળા યોજનાર કમિટીના એક સભ્ય રા. બા. મોહનલાલભાઇએ તેનો વૃત્તાંત લખી રાખ્યો હતો, જે દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇએ જાણીતા સામાસિક "ગુજરાતી"ના સન ૧૯૧૦ ના દિવાળી અંકમાં છપાવ્યો હતો, તેમાંથી સારભાગ આપવો વાજબી ગણાશે.

વાંચનમાળાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

"એ વેળાએ ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના તમામ ડેપ્યુટી ઈન્સ્પેકટરોને સરકારની પરવાનગી લઈ [હોપ સાહેબે] અમદાવાદમાં ભેગા કર્યા હતા...અમને બે જણને (રા. બ. મોહનલાલ તથા રા. બ. પ્રાણલાલ મથુરદાસને) ડેપ્યુટીના કામથી છુટા પાડી બુક કમીટીમાં મેમ્બર ઠરાવ્યા. તથા રા. સા. ભોગીલાલને હમારી બુક કમીટીના પ્રેસીડેંટ ઠરાવ્યા. નિશાળોમાં ચાલતી ચોપડીઓ કેટલાંક દૂષણોને લીધે બંધ કરી તેને બદલે નવી વાંચન પાઠમાળા તૈયાર કરવાનું કામ હોપ સાહેબે આરંભ્યું. કમીટીની ઓફીસ ટ્રેનીંગ કોલેજના એક ઓરડામાં રાખવામાં આવી હતી.

આ કામમાં હોપ સાહેબનો જાતિશ્રમ અથાગ હતો. ગુજરાતી વાંચન પાઠમાળા તૈયાર કરવાને સારૂ ઈગ્લાંડમાં તથા હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી અંગ્રેજી સ્કૂલ વાંચન પાઠમાળાઓનાં પુસ્તકો ભેગાં કર્યાં હતાં. તેમાંથી તે નિશાન કરે તે મુજબ સારી સાદી ભાષામાં ગુજરાતી પાઠો તૈયાર કરવા અમને બે

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૧૦૪

જણને ફરમાવતા, તે પાઠ તૈયાર કરી અમે બુક કમીટીમાં અમારા પ્રેસીડેંટ રા. સા. ભોગીલાલ આગળ વાંચી જતા ને તેમની સૂચના મુજબ ભાષામાં કે બાબતમાં જે સુધારો કરવો ઘટાર્થ હોય તે કરતા. કમીટીમાં મંજુર થયા પછી તે પાઠ હોપ સાહેબ જાતે વાંચી જોતા ને તેમાં કંઈ ફેરફાર કરવા જેવું હોય તો તે પાઠ બનાવનારને બતલાવી વધારો ઘટાડો કરવો પડે તે કરીને તેની સાફ નકલ ઉતારવા બુક કમીટીના કારકુનને આપતા. દરરોજ અમારે એ પ્રમાણે સવારના દશથી તે પાછલા પહોરના પાંચ લગી કામ કરવું પડતું. ફક્ત પહેલી ચોપડી તૈયાર કરવાને મહીપતરામ અને હોપ સાહેબ બેને અઢી માસ કરતાં ઓછી મુદત લાગી ન હતી. એવી મતલબથી એ ચોપડી રચી છે કે બાવન અક્ષરો **અ** થી **જ્ઞ** સુધી આવે ને તેની સાથે બારાખડી ને જોડાક્ષરની સમજ પણ આવી જાય; કે નાનાં બાળકોને વર્ણમાળા શીખવાને જે નીરસ શ્રમ પડે છે, તે ન લેવો પડે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને વાકયો તથા શબ્દો ગોઠવ્યાં છે. વર્ણ, બારાખડી અને જોડાક્ષર શીખતાં નાનાં છોકરાંને ૩–૪ માસ લાગે છે, તે કષ્ટ દૂર કરી અર્થસહિત વાંચન શીખે તો તેથી બાળકને આનંદ થાય, ને વળી આંખની સાથે અક્કલ પણ કેળવાય. એવી મતલબ એ પહેલી ચોપડીમાં રાખેલી હતી, પણ મૂળ ધારણા રાખનાર પુરૂષની ઇચ્છા ફળીભૂત થઇ નહિ...વાંચનમાળાના પાઠોની વહેંચણ એવી રાખી હતી કે વિદ્યા સંબંધી તથા સાધારણ (સામાન્ય) જ્ઞાન સંબંધી પાઠો તૈયાર કરવાનું મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. નીતિ સંબંધી ને ભૂગોળ સંબંધી પાઠો રચવાનું કામ રા. સા. મહીપતરામને તથા વનસ્પતિ ને પ્રાણી સંબંધી પાઠો લખવાનું રા. સા. મયારામને, ઇતિહાસ સંબંધીના પાઠો રા. સા. પ્રાણલાલ લખતા. ઇતિહાસના પાઠો અંગ્રેજીમાં જે. બી. પીલ સાહેબ તૈયાર કરતા...કવિતાના પાઠ રચવા સારૂ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇને બુક કમીટીમાં દાખલ કર્યા હતા. કયા વિષયપર કવિતા કરાવવી તે કામ રા. સા. મહીપતરામની મુનસફીપર છોડવામાં આવ્યું હતું, તથા બીજાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તકોમાંથી યોગ્ય પાઠ તૈયાર કરવાનું કામ પણ રા. સા. મહીપતરામ જ કરતા. પ્રત્યેક પાઠ ચાર વખત વાંચવામાં આવતો. પ્રથમ બુક કમીટીમાં પ્રેસીડેંટની રૂબરૂ વંચાય, પછી હોપ સાહેબ વાંચે, તેમાંની કાઢેલી ખામીઓ સુધારી બીજી વખત બુક કમીટીમાં વંચાય, ને હોપ સાહેબની મંજૂરી અંતે થાય ત્યારે તેની સાફ નકલ થાય. એવી રીતે એ કામ અમે જૂનથી અકટોબર આખર

લગી એક સરખું જારી રાખ્યું, ને વાંચનમાળાનો પોણો ભાગ તૈયાર કર્યો. પછી રા. સા. ભોગીલાલભાઇને પોતાના વિભાગમાં જવાનો હુકમ થયો, તેમજ રા. સા. પ્રાણલાલ તથા રા. સા. મયારામ પણ ડીસ્ટ્રીકટમાં ગયા. મારે તથા રા. સા. મહીપતરામને છેક ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૯ સુધી રહેવું પડ્યું હતું. કારણ એ લખાયલા તમામ પાઠોને અનુક્રમવાર સાત ચોપડીઓને લાયક ગોઠવવા તથા લાંબા ટુંકા કદમાં હોય તે સરખા કરવા તથા છાપવાને લાયક તેની નકલો કરાવવી, એ કામ અમારે બે જણને માથે રાખવામાં આવ્યું હતું...આ વાંચનમાંથી કેટલીએક ચોપડીઓ લઈ કેળવણી ખાતાના ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર રેવરંડ ગ્લાસગો જે સુરતમાં રહેતા હતા તેમની મંજુરી અમદાવાદથી સુરત જઈ હોપ સાહેબ ઘણી ત્વરાથી લઈ આવેલા. "×

સદરહુ વાચનમાળા રચતી વખતેજ શબ્દોની જોડણીનો પ્રશ્ન મુશ્કેલ થઇ પડેલો અને તેનું નિરાકરણ કરવા હોપ સાહેબે એક જોડણી કોષ તૈયાર કર્યો હતો; તેની લિખિત પ્રત સોસાઇટીના સંગ્રહમાં છે. એ હાથ પ્રતના મુખપૃષ્ટ પર તેમણે લખ્યું છે કે આ ગુજરાતી ભાષાનો જોડણી કોષ સન ૧૮૫૮માં નવી વાંચનમાળા લખવા રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસ, મી. મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ, મી. મયારામ શંભુનાથ અને રા. સા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસની એક કમિટી નિમાયલી તેણે મિ. થિયોડર સી. હોપની સૂચનાનુસાર તૈયાર કર્યો હતો,

વળી તે હાથપ્રતમાં ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરે સન ૧૮૫૮–૫૯ની સાલનો વાર્ષિક રીપોર્ટ સરકારને કરી મોકલેલો તેમાં સદરહુ જોડણી કોષ વિષે ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેનો ગુજરાતી સાર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"ગુજરાતી જોડણીમાં અત્યાર સુધી બહુ અનિયમિતતા પ્રવર્તતી હતી અને નવી વાંચનમાળા રચવામાં એ પ્રશ્ન બહુ મુઝવતો હતો. તેથી કમિટીના સભ્યોએ માંહોમાંહે ચર્ચા કરી, જોડણી વિષે કેટલાક નિયમો ઘડી કાઢ્યા હતા, જે નિર્ણય સાથે બહારના વિદ્વાનોએ પણ અનુમતિ આપી હતી."

તદનુસાર વાંચનમાળામાંથી આશરે ૭૦૦૦ શબ્દો પસંદ કરી, તેની જોડણી ઉપરોક્ત નિયમાનુસાર કમિટિની બહાલીથી રાખી હતી.

સદરહુ જોડણીના નિયમો ગુજરાતી ભાષાન્તરકાર ડો. ગ્લૅાસગોએ મંજુર રાખ્યા હતા. જોડણી પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવામાં આથી એક પગલું

× જુઓ 'ગુજરાતી' નો દિવાળી અંક તા. ૩૦ મી ઓકટોબર ૧૯૧૦, પૃ. ૭૩.

આગળ વધ્યા એમ કહી શકાય. જ્યાં સુધી ગુજરાતી શબ્દકોષ તૈયાર થાય નહિ ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નનો છેવટનો નિર્ણય કરવો એ એક કઠિન કાર્ય રહેશે.

૪૮. પ્રસ્તુત વાચનમાળાનું કામ પુરૂ થયે તેની પ્રત તપાસવા માટે ડો. ગ્લૅસગોને મોકલી અપાઇ હતી. એ કાર્ય પસંદ પડયું છે, એવી નોંધ સાથે એમણે કેટલીક કિંમતી સૂચનાઓ લખી મોકલી, તે જોડણીના નિયમાનુસાર વ્યવસ્થિત કરી, તેની સાફ નકલ રા. સાં. ભોગીલાલને રાજકોટ મોકલી આપવામાં આવી હતી.”

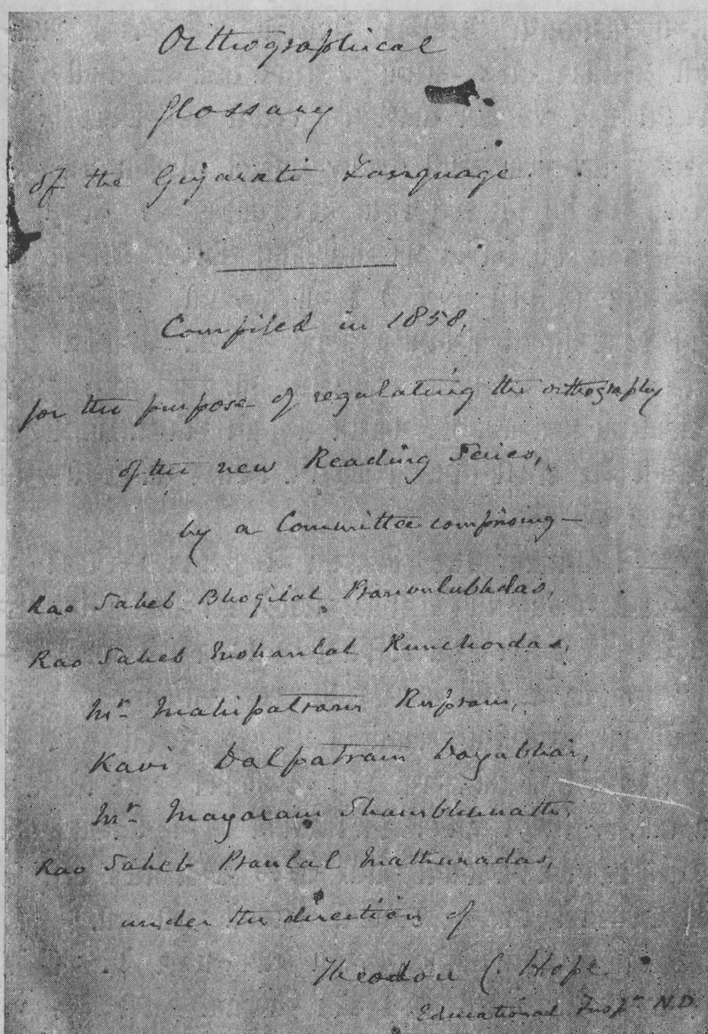

Orthographical
Glossary
of the Gujarati Language.

Compiled in 1858,
for the purpose of regulating the orthography
of the new Reading Series,
by a Committee comprising—
Rao Saheb Bhogilal Pranvullubhdas,
Rao Saheb Mohanlal Runchordas,
Mr. Mahipatram Rupram,
Kavi Dalpatram Dayabhai,
Mr. Mayaram Shambhunath,
Rao Saheb Pranlal Mathuradas,
under the direction of
Theodore C. Hope.
Educational Inspr. N.D.

પણ એ કમિટીમાં આ જોડણીનો પ્રશ્ન કેવી રીતે ચર્ચાતો અને જુદા જુદા શબ્દોની જોડણી વિષે સભ્યોમાં કેવો મતભેદ થતો તેનું રસિક બ્યાન કવિ દલપતરામે પડદા પાછળથી 'ગુજરાતી લખાણ વિષે' એ શિર્ષક નીચે કર્યું છે, તે કમિટીની પદ્ધતિપર તેમ તેના કામકાજ વિષે સારો પ્રકાશ પાડે છે, અને તેનું વાચન એ વિષયમાં રસ લેનારાઓને જરૂર ઉપકારક થશે. એ લખાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

મી. હોપનો ઠરાવ.

મેહેરબાન ટી. સી. હોપ સાહેબે જ્યારે સાત ચોપડીયો નવી રચાવી ત્યારે ગુજરાતના સઘળા વિજીટર સાહેબોને અમદાવાદમાં એકઠા કરીને, એવો ઠરાવ કર્યો કે ગુજરાતી લખવાની એકજ રીત નકી કરવી. પછી તે વિદ્વાનો કેટલાએક શબ્દોનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પ્રથમ એવી વાત કહાડી કે હ્રસ્વ દીર્ઘ શી રીતે લખવા? ત્યારે કેટલાએકે કહ્યું કે ટુંકો બોલાતો હોય તે હ્રસ્વ, અને લાંબો બોલાતો હોય તે દીર્ઘ લખવો. પછી પુછ્યું કે, 'કીડી' એ શબ્દ શી રીતે લખવો? ત્યારે એકે કહ્યું કે હું તો કિડિ, કિડિ, કિડિ એમ બોલું છું, માટે મને તો લાગે છે કે એ બન્ને અક્ષરો હ્રસ્વ લખવા. બીજાએ કહ્યું કે 'કિડી' આમ લખવું. ત્રીજાએ કહ્યું કે 'કીડિ' એમ લખવું. આ વખતે તેમાં હું પણ સામેલ હતો. પણ ગદ્ય બોલવા ઉપરથી હ્રસ્વ કે દીર્ઘનો કાંઈ નકી ઠરાવ કહી શકવાની મારી નજર પહોંચી નહીં, અને હજી સુધી પણ પહોંચતી નથી. કવિતામાં જે શબ્દો આવે તે ઠેકાણે તેનો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર થયો કે દીર્ઘ ઉચ્ચાર થયો, તે હું સેહેલથી કહી શકું છું. અને ગદ્યમાં તો ફક્ત 'નદિયો' એ રીતે ઇકારને પછવાડેય આવે ત્યાં ઇકાર ઝડપથી હ્રસ્વ બોલાય છે એટલું મારાથી સમજાય છે.

"મેં થોડો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને ઘણા શાસ્ત્રીઓનો સમાગમ મેં કર્યો છે. સંસ્કૃતમાં કેટલાએક શબ્દો હ્રસ્વ, અને કેટલાએક દીર્ઘ લખવાનો ઠરાવ છે. પણ જેમ અંગ્રેજીમાં છે કે, ફલાણા અક્ષરો લખ્યા હોય, ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર આ રીતે કરવો. તેથી ઘણા શબ્દો ધારી ધારીને યાદ રાખવા પડે છે, તેમજ સંસ્કૃતમાં પણ ઉચ્ચાર ઉપરથી હ્રસ્વ દીર્ઘ જાણી શકાતા નથી, માટે ઘણા શબ્દોની લખવાની રીત ધારીધારીને યાદ રાખવી પડે છે, અને જો યાદ ન હોય તો કોશના પુસ્તકમાં જોવું પડે

છે. વળી ઘણાએક શબ્દો એવા પણ છે કે તે હ્રસ્વ તથા દીર્ઘ બંને રીતમાં લખાય છે. તેનું કારણ એવું જણાય છે કે કેટલાએક વિદ્વાનોનું મત હ્રસ્વ લખવાનું, અને કેટલાએકનું દીર્ઘ લખવાનું હશે, તેથી છેવટ તે બંને રીત કબુલ રાખવી પડશે.

હવે કીડી શબ્દ વિષે છેવટ એવો વિચાર ઉઠયો કે સંસ્કૃતમાં કીટ શબ્દ છે, તેનો સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે નારી જાતિમાં કીટી શબ્દ થાય. તે ઉપરથી અપભ્રંશ થઇને કીડી શબ્દ થયેલો જણાય છે. માટે અશલ શબ્દ ઉપર વિચાર રાખીને કીડી એ રીતે બંને અક્ષરો દીર્ઘ લખવા.

અશલ શબ્દ ઉપર નજર રાખવી, એ વિચાર પણ કેટલાએકને પસંદ પડયો નહિ, તોપણ છેવટ ઘણાખરા શબ્દોનો ઠરાવ અશલ ઉપર નજર રાખીને કર્યો. માટે દશ, વીશ, ત્રીશ, ચાળીશ, પચાશ. એ રીતે લખવાનો ઠરાવ થયો. તેના અશલ શબ્દો એવા છે કે, **दश**, **विंशति**, **त्रिंशत**, **चत्वारिंशत्**, **पंचाशत्**. અનુસ્વાર ગયા તેને બદલે દીર્ઘ થયા. જ્યાંથી અનુસ્વાર અથવા વ્યંજન જાય, ત્યાં દીર્ઘ થવાનાં ઉદાહરણો આગળ બુદ્ધિપ્રકાશમાં ઘણાં આપેલાં છે. ષનો અપભ્રંશ સ થાય છે; જેમકે ષોડશ તેના સોળ. ષષ્ઠિ તેના સાઠ. અને શત એ અશલ શબ્દ ઉપર નજર રાખિયે તો 'શો' એમ લખવું પડે, પણ તે સૌની નજરમાં ઉતર્યું નહિ. માટે 'સો' એમ લખવાનો ઠરાવ રાખ્યો. ઘરના કરા વિષે લખવાની તકરાર નિકળી. ત્યારે ફક્ત એક જણ સિવાય તે બધા વિદ્વાનોએ એવું મત આપ્યું કે 'કહેરો' એમ લખવું. ઘણી વાર સુધી તકરાર ચાલી, છેવટ બીજા દિવસ ઉપર વિચાર રાખ્યો. બીજે દિવસે રાવ સાહેબ મોહનલાલ રણછોડદાસે કહ્યું કે, એતો આપણી ભૂલ થઈ અને 'કહરો' એમ તો કોઈ બોલતું નથી. માટે 'કરો' એમ લખવું ઠીક છે. સાબાશ છે એ વિદ્વાનને કે મનમાં વાત ઉતર્યા પછી મમત ખેંચ્યો નહીં. પછી સૌએ તે વાત કબુલ રાખી. અશલ શબ્દ ઉપર નજર રાખવાનું જેઓનું મન હતું તેઓએ પણ કહ્યું કે, કર એટલે હાથ. ઘરના બે હાથ તે કરા. પછી ચસમાં, ગુમાસ્તો અને તરેવાર. એ શબ્દો વિષે તકરાર ચાલી. જે વિદ્વાનનો ફારશી, અરબીનો વિશેષ અભ્યાસ હતો તેણે કહ્યું કે અશલમાં ચશમા, ગુમાસ્તો, અને તરેહવાર એ રીતે છે માટે તે તેમજ લખવા જોઇએ. બીજા કેટલાએકને તે વાત પસંદ પડી નહિ. એ ત્રણ દિવસ સુધી તેની તકરાર રહી હતી, છેવટ એવું થયું કે બીજા કેટલાએક શબ્દો સંસ્કૃત અશલ ઉપર નજર રાખવાની તમે ના

પાડો છો, માટે તે વાત તમે કબુલ કરો તો આ વાત અમે કબુલ કરીયે.

પછી તેમ થયું, તોપણ ચસમા, અને ગુમાસ્તો એ બે શબ્દોમાં સકાર લખવાનો ઠરાવ રાખ્યો. ' ચૂક ' એમાં ' દીર્ઘ ઊ લખવાનો ઠરાવ રાખ્યો. " મોહો " શબ્દ વિષે મોહ, મહો, મોહો, મોં, એ રીતે જુદા જુદા વિચાર અપાયા. મૂળ શબ્દ ' मुख ' ખનો હ અને ઉનો ઓ, જેમકે ચિત્ર-લેખા, ચિત્રલેહા, ગુડનો ગોળ તે પ્રમાણે જોતાં ' મોહ ' લખવું જોઈએ, પણ છેવટ " મોં " એમ લખવાનો ઠરાવ થયો. 'નહિં' શુદ્ધ સંસ્કૃત છે, તોપણ તે ઉપર નજર ન રાખતાં " નહીં " એમ લખવાનો ઠરાવ થયો. જ્યાં ઇ, એ, ઐ; આવે અને તેની પછવાડે ઓ, આ વગેરે સ્વર આવે, ત્યાં 'યા' 'યો' ઉચ્ચાર થાય તોપણ આ, ઓ લખવા; અને તેના ઉચ્ચાર યા, યો, એમ કરવા. જેમકે નદીઓ, કવિઓ, વાણીઆ, ઇત્યાદિ. પણ ' તૈયાર ' એમ લખવું, કારણ કે એ ઠેકાણે ફારશીમાં બેવડો ય છે, માટે ય લખવો. હુશીઆર આશીઆ ખંડ એમ લખવું. ફક્ત એક જણે એવી તકરાર લીધી કે વાવ્ય, આંખ્ય, ઇત્યાદિક શબ્દો કે જેના અશલ શબ્દો ઇકારાંત છે, वापी, अक्षी, તેઓમાં યકાર જોડવા જોઇયે. એ વિષે છેવટ ઠરાવ થયો કે, ઘણા જોડાક્ષરો લખવાથી પારશી લોકો કંટાળે છે. માટે એવા શબ્દોમાં યકાર જોડવા નહીં; પણ જ્યાંના લોકો યકારનો ઉચ્ચાર કરતા હોય, તે લોકો ભલે તેમ ઉચ્ચાર કરે તેમાં મહેતાજીઓએ ઉચ્ચાર ફેરવાવવો નહીં. નાનું, મોટું, એમ લખવું. પણ નહાનું, મહોટું, ન્હાનું, મ્હોટું, એમ લખવું નહીં. કહેવું, રહેવું, એમ લખવું. હ અને ડ જોડે આવે ત્યાં ઢ લખવો. જેમકે કાઢવું, વાઢવું ઇત્યાદિ. પણ તે ઢ નો ઉચ્ચાર હ અને ડ જોડેલા હોય તે રીતે કરવો. અનુસ્વારની પરદેશી લોકો ભૂલ કરે છે, માટે બીજી વિભક્તિ ઉપર અનુસ્વાર લખવો નહીં, અને ત્યાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર કરતા હોય તેમજ કરવા દેવો. એ અનુસ્વાર વિના કોઈ ઠેકાણે અર્થ ફરી જાય છે. જેમકે—

	અર્થ
વાણીઆને છોકરે લાકડી મારી	વાણીઆના છોકરાએ લાકડી મારી.
વાણીઆનેં છોકરે લાકડી મારી	છોકરે વાણીઆને લાકડી મારી.

એ રીતે અર્થ ફરી જાય છે તોપણ અનુસ્વાર લખવો નહીં એવો ઠરાવ થયો. કિમત કિલ્લો, દિલ્લી, મીઠું, ચોખું, લખવું. માલુમ નહીં પણ 'માલમ' લખવું. બાહાર નહીં પણ ' બહાર ' 'પહાડ' લખવું. નોહે.તું

નહીં પણ 'નહોતું' લખવું. તુરત નહીં પણ તરત લખવું. આંહીં નહીં પણ 'અહીં' લખવું. એવો ઠરાવ થયો. હવે સંસ્કૃત શબ્દોમાં કેટલાએક હ્રસ્વ અને કેટલાએક દીર્ઘ લખવા. તે નીચે પ્રમાણેઃ

પ્રીતિ, રીતિ, નીતિ, ગતિ, રવિ, કવિ, આકૃતિ, પૃથ્વી, નદી, નારી, સ્ત્રી, લક્ષ્મી, બુદ્ધિ, વાણી, પ્રાણી, ઇત્યાદિ ઘણા શબ્દો યાદ રાખવાની જરૂર પડશે. ફક્ત વાંચતાં લખતાં શિખીને નિબંધ લખવાની આશા રાખે તે નિષ્ફળ થશે એવું થયું. સાત ચોપડિયોમાં જેટલા તકરારી શબ્દો આવ્યા, તેનો કોશ લખીને તે મેંબરોએ સહીઓ કરી. અને તેની એક એક નકલ કરાવીને તે દર એક મેંબરને આપવાનો ઠરાવ થયો. દર એક જણના મનમાં એટલું તો રહ્યું ખરૂં કે તમામ શબ્દોનો મારી મરજી પ્રમાણે લખવાનો ઠરાવ થયો નહીં. તોપણ લખવાની રીત એક મુકરર થઈ તેથી સૌને સંતોષ થયો. એ કોશની નકલ અમારી પાસે આવી હતી પણ તે ખોવાઇ છે, માટે મેહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર સાહેબ તરફથી ફરી નકલ મળવા અમે રીપોર્ટ કર્યો છે, તે મળ્યા પછી તેમાંના યાદ રાખવા લાયક શબ્દો બુદ્ધિપ્રકાશમાં થોડે થોડે પ્રગટ કરીશું. અમારી સોસાઇટીને મદદ આપનારા કોઈ એક વિદ્વાન એવી તકરાર લે છે કે સ્ત્રિયો એ રીતે ગુજરાતીમાં ઉચ્ચાર થાય છે, તથા એજ રીતે સંસ્કૃતમાં શુદ્ધ લખાય છે, તેમ છતાં સ્ત્રીઓ લખવું તે અમને પસંદ નથી, તથા નાહ શુદ્ધ સંસ્કૃત છતાં નહીં લખવું તે પણ ઠીક નથી.

તે ખરૂં તોપણ જ્યાં સુધી બીજો ઠરાવ થાય નહીં ત્યાં સુધી મી. હોપ સાહેબના ઠરાવ પ્રમાણે લખવાની એકજ રીત રહે તો ઘણું સારૂં; એવો અમારો વિચાર છે. કવિતામાં લખનારની મરજી મુજબ લખે એવો ઠરાવ રાખેલો છે.

જેમ ગુજરાતીમાં મારૂં, મહારૂં, મ્હારૂં, એ રીતે જુદી જુદી તરેહથી કેટલાએક લખે છે, તેમજ સંસ્કૃતમાં પણ ઘણા શબ્દો જુદી જુદી તરેહથી લખાય છે. જેમકે નાળીએરના ઝાડને नारिकेल, नालिकेर, नारिकेली नारिकेलि એમ લખે છે. છેવટ કોશ કરનારાઓએ, એ તમામ રીતો કબુલ રાખી છે. એટલુંજ નહીં પણ કેટલાએક શબ્દો એક જાતમાં, બે જાતિમાં અથવા ત્રણે જાતિમાં લખાય છે. તેમજ હિંદી ભાષામાં ઘણું એક શબ્દ બે ત્રણ રીતે લખાતા આવ્યા છે. પણ ગુજરાતી ભાષા સુધારવા ચહાનારાઓનો

હાલ એવો વિચાર છે કે એક શબ્દ બે રીતે લખવો નહીં, એકજ રીતે લખવો.×

એ કૂટ પ્રશ્ન એટલેથી અટકેલો નહિ. સદરહુ વાંચનમાળાને નવેસર સુધારી સ્ટીરીઓ ટાઇપમાં છાપવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે તેની જોડણી ફરી જોઈ જવા એક કમિટી નિમાઈ હતી, જેમાં સરકારી અધિકારીઓ સાથે તે વખતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા, એટલે તેમની ભલામણો સામાન્ય રીતે સર્વમાન્ય થઈ હતી; અને સરકારે પણ તે નિયમો કેળવણી ખાતા માટે મંજુર કર્યા હતા.

તેને બહોળી પ્રસિદ્ધિ આપવા આ નિયમો ડિસેમ્બર સન ૧૮૬૮ ના ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’માં તેમ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં મી ટી. બી. કર્ટિસની સહીથી છાપવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટરના હોદ્દા પર હતા; તેની સાથે સોસાઇટીના ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે પણ કામ કરતા હતા.

જોડણીનો ઉકેલ આણવામાં આ પ્રથમ પ્રયાસ હતો અને તે રીપોર્ટને આપણા ભાષા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્થાન છે, એટલુંજ નહિ પણ એ વિષયના અભ્યાસીએ તે જોવો વિચારવો ઘટે છે અને તે સુલભ કરવાના હેતુથી તે આખો ફરી છાપીએ છીએ.

ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના નિયમ.*

સરકારી ગુજરાતી નિશાળોમાં સાત ચોપડીઓ ચાલે છે તે સ્ટિરિઓ ટાઇપમાં છપાવવાના મનસુબાથી તેઓને તપાશી જઈ સુધારવાને સર એ. ગ્રાંટ, ડિરેકટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રકશને, મેહેરબાન સુરત જીલ્લાના કલેકટર હોપ સાહેબ, રાવ સાહેબ મોહનલાલ રણછોડદાસ, રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ તથા રાજેશ્રી નંદશંકર તુળજાશંકરની એક કમિટી ઠરાવી. તે ઉપરથી એ ચોપડીઓ તપાસવા બેઠા ત્યારે એવું સૂઝયું કે પ્રથમ જોડણીના નિયમ ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં અમદાવાદની કમિટીએ ઠરાવ્યા હતા તે જોઈ જવા અને તેઓમાં જે સુધારો કરવો દુરસ્ત લાગે તે કરવો. એ વધારે સરસ થાય માટે એ કમિટીએ નીચે લખેલા અનુભવી વિદ્વાનોને પોતાની મદદે આવવાની વિનંતિ કીધી અને તેઓ આવ્યા.

× બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૮૬૨, પૃ. ૨૪૪.

* ગુજરાત શાળાપત્ર, પુ. ૭, સન ૧૮૬૮-ડિસેમ્બર અંક.

૧. મેહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ. ૨. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર. ૩. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ. ૪. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ.

એમાંના પહેલા બે ગૃહસ્થો સ્વતંત્ર છે અને સ્વદેશના લાભને અર્થે જ એમણે તસદી લીધી છે. એઓની જોડે ખૂબ વિચાર કરી એમના અનુમતથી નીચેના ઠરાવ કર્યા.

૧. શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડોજ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવો; જેમ "દાશી" ને બદલે "દાસી" 'પરમાણે' ને બદલે 'પ્રમાણે'. 'મારગ' ને બદલે 'માર્ગ', 'વના' ને બદલે 'વિના'.

૨. અસલ અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં ઘણો ફેર હોય, તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા. જેમ 'માર્ગશિર્ષ' ને બદલે 'માગશર,' 'ક્ષેત્ર' ને બદલે 'ખેતર' 'ગૃહ' ને બદલે 'ઘર.'

૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારશી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા જેમકે 'સૂક્ષ્મદર્શક' 'દૂરબીન.'

૪. ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.

૫. એકજ અર્થના છેક જૂદા જૂદા શબ્દો ગુજરાતના જૂદા જૂદા ભાગમાં બોલતા હોય તો તે બધા રાખવા; જેમ 'આબવું' (પહોંચવું), 'પૈડું' (પૈ), 'ગોતવું' (શોધવું), 'ઓલ્યું' (પેલું), 'નોખું' (જૂદું).

૬. સંસ્કૃત તથા હિંદી ધાતુ પરથી ક્રિયાપદ અને તેની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવી, જેમ કહેવું, સહેવું, રહેવું. ઈત્યાદી.

૭. ઈકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઈ દીર્ઘ રાખીને તે સ્વર લખવો. જેમ 'નદીઓ' પણ હ્રસ્વ ઈ કરીને ય ઉમેરે તોએ ચાલે; જેમ 'નદી', 'નદિયો'; 'છોડી' 'છોડિયો,' ઉકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઉ જ રાખવું, જૂ, જૂઓ; લીંબુ, લીંબુઓ; ઈત્યાદી.

૮. કાંસું, રાતું વાંચવું વગેરે શબ્દોમાં નાન્યતર જાતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુસ્વરવાળો હ્રસ્વ ઉકાર છે; અને અંત્યાક્ષરી ઉ પણ હ્રસ્વ લખવો. જૂ, લૂ, વગેરે ઉકારાંત એકાક્ષરી શબ્દોમાં અંત્યસ્વર દીર્ઘ છે. બે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉકાર પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઉકાર દીર્ઘ

છે; જેમ ફૂટ, દૂધ, ધૂળ, ચૂક, મૂક, ખૂબ, ઇત્યાદિ તેમજ ઉકારની પછીનો અક્ષર દીર્ઘ હોય ત્યાં પણ એજ નિયમ ઘણું કરીને લાગે છે; જેમ ચૂનો, ખૂણો, ઇત્યાદિ; અને તેમજ ધાતુ કે નામમાં ઉ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ હોય તેને પ્રત્યય આવ્યાથી અથવા સમાસમાં પણ ઉપલો નિયમ ફરતો નથી; જેમ મૂકનાર, સૂવાળો, દૂધભાઈ, વગેરે. એથી વધારે અક્ષરોના શબ્દોમાં પહેલા અથવા વચમાંના ઉકારથી પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઉ દીર્ઘ કરવો અને જો તે અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે ઉ હ્રસ્વ લખવો; જેમ કૂબડો, કૂટડો, ખુશાલ, વગેરે. ઇકારાંત શબ્દોમાં જે ઇકાર તે દીર્ઘ છે; જેમ ઘી, કઢી, નાખી. એ અને તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઇકાર, હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઉ કાર સંબંધી નિયમ પ્રમાણે લખાય છે; જેમ બીક, કીડી, ખીચડી, નાળિએર, રૂપિઓ, ઇત્યાદિ.

૯. ગુજરાતી શબ્દોમાં 'સ' હોય તેમાં ઈ કે ય મળવાથી તાળુ 'શ' બોલાય છે, જેમ 'ડોસો' હોય પણ ઈ આવવાથી 'ડોશી', માસો, માશી, પીરસો, પીરશું. વગેરે એ નિયમ સુરત, ભરૂચ સિવાય આખી ગુજરાતમાં ચાલે છે માટે તે રીત ચોથા નિયમને આધારે રાખવી.

T. C. HOPE.	દુરગારામ મંછારામ.
T. B. CURTIS.	નર્મદાશંકર લાલશંકર.
મોહનલાલ રણછોડદાસ.	દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.
મહીપતરામ રૂપરામ.	વ્રજલાલ કાળીદાસ.
નંદશંકર તુલજાશંકર.	

આ ધારા મેહેરબાન ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબના હુકમથી છાપી પ્રગટ કર્યા છે.

ઉત્તર પ્રાંતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર કરટિસ સાહેબને પણ એઓ સાહેબે એ કમિટીના મેંબર નિમ્યા હતા, પણ માંદગીના સબબથી કમિટીના કામકાજમાં તેઓ સામેલ થઈ શક્યા નહોતા, પરંતુ એ ધારા તેમને માન્ય છે, તેથી તેઓએ સહી કરી છે.

સુરત તા. ૩૧ મી અકટોબર ૧૮૬૮.

T. B. CURTIS,
Educational Inspector, N. D.

હોપ વાચનમાળાનું કામ પૂરૂં ન થયું એટલામાં તો ડાયરેકટર ઑફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રકશન મી. હાવર્ડની માગણીથી કવિ દલપતરામે "શૈહેર સુધરાઈ" પર એક નિબંધ લખી આપ્યો હતો; અને એમના આ અને અન્ય કાર્યોથી પ્રસન્ન થઈ, તેની કદર તરીકે, કવિશ્રી દલપતરામને કેળવણી ખાતાએ સન ૧૮૬૦ માં અમદાવાદ હાઇસ્કૂલમાં અને સન ૧૮૬૧ માં ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં એકેક કલાક કવિતા શિખવવાની પરવાનગી આપી; એ રીતે રૂ. ૫૦) ની માસિક આવક કરી આપી.

ગુજરાતી કાવ્યદોહન

તદુપરાંત મે. હાવર્ડ સાહેબે ગુજરાતી કાવ્યદોહનનું પહેલું પુસ્તક સંપાદન કરવાનું કામ તેમને સોંપીને કહ્યું કે "જો તે પુસ્તક સારું થશે તો ડાયરેકટર સાહેબ રૂ. ૫૦૦) ઈનામના આપશે;" અને સદરહુ કાર્ય માટે સોસાઇટીની મેનેજીંગ કમિટીની અનુમતિ મેળવીને એમને એવી સવડ કરી આપવામાં આવી હતી કે, તેઓ એ પુસ્તક સોસાઇટીની નોકરીના વખતમાં રચે, એટલુંજ નહિ પણ લખવા વાંચવાને વાસ્તે કારકુન રાખવા વગેરેનું જે ખર્ચ થાય તે સરકાર આપશે.*

ખૂબ પરિશ્રમ લઈ તેમણે નવ માસમાં તે પુસ્તક તૈયાર કરીને મે. ડાયરેકટર સાહેબને સોંપી દીધું અને તે એટલું બધું લોકપ્રિય નિવડયું કે જુજ સમયમાં તેની બે આવૃત્તિઓ નિકળી, ૩૫૦૦ પ્રતો ખપી ગઈ; એથી ખુશ થઈ મે. હાવર્ડ સાહેબે તેનું બીજું પુસ્તક રૂ. ૧૦૦૦ નું પારિતોષિક આપીને કવિશ્રી પાસે રચાવ્યું હતું.

આપણા પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યનો પરિચય કરાવતું આ પહેલવહેલું પુસ્તક હતું; પ્રથમ ભાગ, ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયો હતો અને ત્રણ ખંડોનું એક પુસ્તક સન ૧૮૭૬ માં થયું. જુના કાવ્યદોહનનાં પુસ્તકો છપાવવાનો હક્ક સરકારે સોસાઇટીને સોંપ્યો તે પછી તરતજ તે બહાર પડયું હતું. એ જ વર્ષના સપ્ટેમ્બરના અંકના પુંઠાપર કાવ્યદોહનનો સ્વીકાર કરતાં લખેલું છે કે "કાવ્યદોહનનું પેહેલું પુસ્તક જેમાં ત્રણ ભાગ છે તે, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેની એક નકલ ભેટ દાખલ અમને પહોંચી છે."×

---

* જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ,' સન ૧૮૭૮; પૃ. ૧૪૮.

× 'બુદ્ધિપ્રકાશ,' સન ૧૮૭૬; પૃ. ૧૯૩.

ત્યારબાદ રા. સા. મહીપતરામે પહેલા અને બીજા ભાગોની સુધારેલી આવૃત્તિ એક પુસ્તકરૂપે કાઢેલી તે લગભગ વીસમીસદીના પ્રથમ દાયકા સુધી પ્રાથમિક શાળાઓમાં અને માધ્યમિક શાળાના છેવટના વર્ગમાં એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે પુષ્કળ પ્રચાર પામ્યું હતું; અને ગઈ પેઢી સુધી આપણી જુની કવિતાના સંસ્કાર આપણામાંના ઘણાખરાને એ જ પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા, એમ નિઃશંક કહી શકાય.

એના ગુણદોષ કે મૂલ્ય વિષે આજે અમે કંઈ કહીએ તેના કરતાં એ વખતે જ સોસાઈટીના ઑનરરી સેક્રેટરી મી. કર્ટિસે એ કાવ્યસંગ્રહ વાંચીને જે અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો તે ઉતારવો એ વધુ બંધબેસ્તું થશે.

"૧. આ ચોપડીને ગુજરાતી કિસ્ટોમેથી નામ છાજે નહિ, કારણ કે, તેમાં માત્ર ગુજરાતી કવિયોની સારી સારી છૂટક કવિતા લેવામાં આવી છે. આપની ઇચ્છા એવી હતી કે, ગદ્ય તથા પદ્ય બેહુમાંથી વિષયો ચૂંટી લેઇ, આ ચોપડીમાં આણવા. પરંતુ તે પ્રમાણે કરવામાં નથી આવ્યું, તેનાં કારણ હું ટુંકામાં લખી જણાવું છું. ગુજરાતી પદ્યનાં હાથે લખાએલાં જૂનાં પુસ્તક ઘણાં છે, અને તેમાંની ઘણી ખરી મતલબ ગુજરાત પ્રાંતના અદ્ધા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ ઘણું કરી શુદ્ધ ભાષામાં રચાએલાં છે; તેથી તેમના બનાવનાર વિદ્વાન હતા એવું કહી શકાય. પણ ગદ્યના ગ્રંથ થોડા છે; અને તેમાંની ભાષા હવણાનાં સમયમાં કોઈ અભણેલ માણસ જેવી અશુદ્ધ ભાષા વાપરે તેવી છે. કેટલાક ગ્રંથ જતીઓએ રચેલા છે: તેઓ મારવાડમ થી ગુજરાતમાં આવ્યા, માટે તેમના ગ્રંથમાં પુષ્કળ મારવાડી શબ્દ તથા રૂઢ છે. દેશની કથા, ચરિત્ર, મહાત્મ્ય આદિ લેઇને, કવિતામાં કે હિંદી, અથવા વ્રજભાષામાં જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત રામાયણ અને મહાભારતનાં ભાષાંતર ઘણું કરી ગુજરાતી કવિતામાં છે. વળી આ કાવ્યદોહનનું પુસ્તક આપને જેવું જોઈએ તેવું એક રીતમાં નથી, તે એ કે, ગુજરાતી ભાષાની વૃદ્ધિ થઈ હોય એવું તેમાંથી જણાતું નથી; કારણ કે આદિથી અંત સુધી એક પ્રકારની ભાષાની ધાટી જોવામાં આવે છે, તો પણ મારે એટલું જણાવવું જોઇએ કે, સામળ ભટ્ટ, જેમણે આશરે સંવત ૧૭૩૫ ના વર્ષમાં ગ્રંથ રચ્યા, તેમની પહેલાંના પ્રાચીન કવિયોએ હિંદી કે ઉરદુ શબ્દ જવલેજ વાપરયા છે; પણ સામળ ભટ અને તેની પછી જે કવિયો થયા તેમણે તેવા શબ્દ વાપર્યા છે ખરા; પણ તે ઝાઝા નથી.

૨. વાસ્તે આ પુસ્તકને "ગુજરાતી કવિયોની કવિતાનો સાર સંગ્રહ"

ગણી શકાય. કવિ દલપતરામે તેને " કાવ્યદોહન " નામ આપ્યું છે. મારા મત પ્રમાણે આ નામ ઘણું શોભતું છે.

૩. પ્રતાવના, અનુક્રમણિકા, તથા કઠણ શબ્દના કોશ સુદ્ધાં, હાથે લખાએલાં કાવ્યદોહનનાં ૫૦૦ પૃષ્ટ થયાં છે. જ્યારે તે છપાશે ત્યારે તેનાં મરાઠી નવનીતનાં પૃષ્ટ જેવડાં ૪૦૦ થશે. એના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે પ્રત્યેક સંપૂર્ણ છે. તેની અનુક્રમણિકા કાળના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવી છે.

૪. ૧૦૬ કવિયોનાં પુસ્તક જાણ્યા પ્રમાણે છતમાં છે. તેમાંની સરસ ઉપયોગી કવિતા લેવામાં આવી છે. તે કવિયોનાં નામની ટીપ સાથે તેમની જન્મભૂમિ, રહેવાસ અને તેમને લગતી બીજી કેટલીક બિના મળી શકી, તે આ કાવ્યદોહનમાં દર્શાવેલું છે. આગળ કોઈ સમય ઉપર અમે આ કવિયોનાં નામની સંપૂર્ણ ટીપ આપવાની આશા રાખીએ છિયે, પણ હવણાં જેટલાં નામની ટીપ આપી છે તેટલી તૈયાર કરતાં ઘણી મહેનત પડી છે.

૫. આ ટીપમાં પ્રથમ નામ કાઠીઆવાડમાં જૂનાગઢના નાગર બ્રાહ્મણ નરસિંહ મહેતાનું છે. તે પંદરમા સૈકામાં થયા. તે ગુજરાતી કાવ્યનો પિતા નહિ હશે તો, જેટલા કવિયોના ગ્રંથ હયાત છે, તેમાંનો જૂનામાં જૂનો કવિ છે, એટલું તો સહુ કોઈ માન્ય કરે છે. તેણે કૃષ્ણનાં વખાણ વિષેનું હારમાળા નામનું મુખ્ય પુસ્તક શુદ્ધ ગુજરાતીમાં રચેલું છે; તેમાં સંસ્કૃત શબ્દ ઝાઝા નથી. તે સંવત ૧૫૧૨ અથવા સન ૧૪૫૬ માં રચાયું હતું. આ કાવ્ય કદાપિ સર્વોપરી નહિ હશે, તો પણ ઘણુંજ લોકપ્રિય છે, અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓને તે બહુ વાહાલું લાગે છે.

૬. તેના પછી તુળશીદાસ, દેવીદાસ, વિષ્ણુદાસ, શિવાનંદ અને શિવદાસનાં નામ ટીપમાં આવે છે. તેમના ગ્રંથમાં સન ૧૫૫૮, ૧૫૬૨, ૧૫૯૮, ૧૬૦૧ અને ૧૬૧૭નાં વર્ષ દીઠામાં આવે છે. કવિયોના ગ્રંથમાં મારા ધાર્યા કરતાં થોડા સંસ્કૃત શબ્દ ભાળવામાં આવ્યા; અને મને લાગે છે કે, ઉરદુ શબ્દ તો એકે નથી. વિષ્ણુદાસના મુખ્ય ગ્રંથ સંસ્કૃત રામાયણ અને મહાભારતનાં ગુજરાતી ભાષાંતર છે.

૭. ત્યારપછી પ્રેમાનંદ ભટ, સામળભટ, વલ્લભભટ, અને પ્રીતમદાસ થયા. તેમની ભાષાની શુદ્ધતા તથા તેમણે ઘણાં પુસ્તક રચ્યાં છે, એ બેહુ વાતથી, તેઓ ગુજરાતના કવિયોમાં નામાંકિત ગણાયલા છે. તેઓ સન ૧૬૭૭, ૧૭૨૫, ૧૭૩૪, અને ૧૭૮૨ માં થયા.

૮. બીજા કવિયોનાં નામ ઉપર કહી ગયા, તે ટીપમાં જોવામાં આવશે.

૯. જીવતા કવિયોના ગ્રંથમાંની કોઈ કવિતા લેવામાં આવી નથી.

૧૦. કેટલીક કવિતા વખાણવા યોગ્ય છે, તેમાં વિશેષે કરી કૃષ્ણરામ કૃત ગરબો છે. તેમાં તે કવિએ પોતે જે સમયમાં થયો તે સમયનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં સાલ લખી નથી, તો પણ એવું ઊઘાડું છે કે, તે ગરબો પેશ્વાના રાજ્યમાં રચાયો હતો.

૧૧. પ્રસ્તાવના, કવિઓ તથા તેમના ગ્રંથ વિષે જે વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તે કવિ દલપતરામે પોતે દર્શાવ્યા છે. વાસ્તે આ કાવ્ય દોહનનું પુસ્તક એક ખરેખરા દેશીથી રચવામાં આવ્યું છે. જેમ મરાઠી નવનીતનો ફેલાવ થયો છે, તે રીતે આ પુસ્તકનો થશે, એવો મને નિશ્ચય છે.

૧૨. આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇએ ઘણું કરી આઠ માસનો બધો કાળ રોક્યો હતો. મહેરબાન હોપ સાહેબના ધારવામાં હતું કે, આવા પ્રકારનું પુસ્તક રચવા સારૂ વર્નાક્યુલર સોસાઇટી પાસે હાથે લખાએલાં જૂનાં પુસ્તકો પુષ્કળ છે. પરંતુ તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે, ગુજરાતી ભાષામાં જેટલાં પુસ્તક છતમાં હતાં તેમાંનો દશમો ભાગ પણ સોસાઇટી પાસે નહોતો. ગુજરાતના સઘળા ભાગમાંથી હાથે લખાએલી જુની ચોપડીઓ વેચાતી લેવાની, અને કેટલીક ચોપડીઓ ઉતારો કરી લેવા સારૂ ઊછીતી લેવાની અગત્ય પડી હતી. કોઈ કોઇ વેળા જુનાં પુસ્તકોનું મ્હો જોવું પણ કઠણ પડતું. જેટલાં જુનાં પુસ્તક છતમાં છે, તેટલાંની પ્રત્યો કવિ દલપતરામને કદાપી મળી ના હોય તો પણ એમણે એટલાં પુસ્તક જોયાં છે તથા વાંચ્યાં છે કે કાવ્ય દોહનનું નામ અપાય એવું પુસ્તક રચવાને શક્તિમાન થાય.

૧૩. મે માસની રજાનો મારો ઘણોખરો કાળ આ કાવ્યદોહન તપાસવામાં ગયો હતો. તે પુસ્તકના ગુણ સંબંધી તોલ કરવામાં મને બોરસદ મિશનના રેવરેંડ જોસેફ ટેલર સાહેબે ઘણી સહાય આપી હતી.

૧૪. તે સાહેબના મત મારા મતને અનુસરે છે કે આ પુસ્તક ઘણું વખાણવા લાયક છે. ગુજરાતી અક્ષર વિદ્યાના ગ્રંથમાં તે એક ઉપયોગી પુસ્તક થશે, લોકપ્રિય થશે અને લોકમાં વાંચવાની ઉલટ વધારશે. મેહેરબાન હોપ સાહેબે તથા ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરોએ જે ચોપડીઓ રચી છે તે અને આ કાવ્યદોહન મળી, ગુજરાતી ભાષામાં સરસ સુધારો કરશે."

૧૫. મેહેરબાન હાવર્ડ સાહેબે હાથે લખાયલા કાવ્યદોહનની પહોંચ કબુલ કરતી વખતે કવિ દલપતરામના શ્રમના પેટામાં તેમના ઉપર રૂ. ૫૦૦) મોકલ્યા. પહેલા કાવ્યદોહનની પહેલી આવૃત્તિની માત્ર ૧૦૦૦) નકલો છપાવી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી, તે થોડા માસમાં ખપી ગઈ, તેથી બીજી આવૃત્તિ કરવામાં આવી તેની ૨૦૦૦) નકલો છપાવી હતી."*

વળી સદરહુ સંપાદન કાર્યમાં કવિ દલપતરામનું દૃષ્ટિબિન્દુ જાણવા સમજવાને એ બે ભાગમાં જે પ્રસ્તાવના એમણે લખી છે, તેમાંનો ઉતારો લંબાણના ભયે નહિ કરતાં, પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યના અભ્યાસીને તે જોઈ જવા વિનતિ કરીશું.×

એ પછી સન ૧૮૭૫ માં "કાવ્ય સંક્ષેપ" નામથી ગુજરાતી કાવ્યદોહનનું ૩ જું પુસ્તક મે. ડાયરેકટર સાહેબની આજ્ઞાથી, રા. રા. મહીપતરામની દેખરેખ હેઠળ કવિશ્રીએ યોજ્યું હતું અને તે બદલ એમને રૂા. ૩૫૦ નું પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું. તે પુસ્તક બાળબોધ લિપિમાં છાપવામાં આવ્યું હતું અને તેની સરકારે ૬૦૦૦ પ્રત કઢાવી હતી. સન ૧૮૭૫ના રીપોર્ટના શબ્દો વાપરીએ તો "એ પુસ્તકમાં ફક્ત ત્રણજ કવિયોની કવિતા લીધી છે. તેમાં પ્રથમ ગીરધરકૃત રામાયણમાંથી કેટલીએક કવિતા ઇતિહાસ દાખલ છે, તેમાં અસલના અયોધ્યાના રામની વાત છે. તે પછી લલ્લુરામકૃત અભિમન્યુના આખ્યાનમાંથી કેટલોએક ભાગ લીધો છે. તે પછી શામળભટના વિવિધ વિષય તથા પદ્માવતીની વાર્તા સંક્ષેપમાં લીધી છે. એ વાર્તામાં સતિયો સ્વયંવરથી પરણેલી એ ચાલ ઘણો વખાણવા લાયક છે. એમાં અઘટિત શૃંગાર રસ નથી પણ યોગ્ય રીતે શૃંગાર રસ છે. એ ત્રણે કવિઓની કવિતામાંથી ધર્મને લગતાં વાક્યો તથા અઘટિત શૃંગાર રસને લગતાં વાક્યો આમાં લીધાં નથી. માટે એ પુસ્તકનું નામ 'કાવ્ય સંક્ષેપ' રાખ્યું છે."÷

ઉપરનાં વાક્યોમાં વિક્ટોરિયન યુગના ધર્મ નીતિ અને શૃંગાર રસ વિષે જે વિચારો પ્રવર્તતા હતા તેનો સાફ પડઘોજ સંભળાશે.

---

* ગુ. વ. સોસાઈટીનો વાર્ષિક રીપોર્ટ સન ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૪, પૃ. ૭ થી ૧૧

× જુઓ "ગુજરાતી કાવ્યદોહન" સન ૧૮૮૯ ની બીજી આવૃત્તિ.

÷ જુઓ ગુ. વ. સોસાઈટીનો રીપોર્ટ સન ૧૮૭૫, પૃ. ૯-૧૦.

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

કોઈપણ ભાષાનો અભ્યાસ કરવાને તેનું વ્યાકરણ અને શબ્દ કોષ આવશ્યક છે અને હિન્દની બીજી ભાષાઓમાં એ કામ પ્રારંભમાં ઉપાડી લેવામાં આવ્યું હતું એમ તે ભાષાઓમાં છપાયલા શબ્દકોષ અને વ્યાકરણ ગ્રંથો પરથી જોઈ શકાય છે, પણ આપણે અહીં એ કામ પદ્ધતિસર બહુ મોડું ઉપાડી લેવામાં આવ્યું હતું. છેક સન ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૪ ના રીપોર્ટમાં ઓન. સેક્રેટરી અસંતોષના ઉદ્‌ગાર કાઢે છે કે "ગુજરાતી ભાષામાં સરસ વ્યાકરણ થયું નથી અને શબ્દ કોષનું નામ શોભે એવો કોશ હજી લગી બનાવવામાં આવ્યો નથી."+

આ શબ્દો ડિરેકટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનના કાને, જાણે કે પહોંચ્યા ન હોય તેમ મી. હાવર્ડ તે પછી સોસાઈટીને રૂ. ૫૦૦ ની રકમ ગુજરાતી ભાષાનું એક સંપૂર્ણ વ્યાકરણ રચાવવાને સોંપે છે અને આવા મ્હોટા કાર્ય માટે આટલું પારિતોષિક પુરતું નથી એમ માનીને સોસાઈટીએ તેના ફંડમાંથી રૂ. ૫૦૦ બીજા ઉમેરી તે કામ રેવ. મી. જે. વી. એસ. ટેલરને રૂ. ૧૦૦૦ નું ઈનામ ઠરાવી સોંપ્યું હતું, જે લેખકે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેની ઉપયોગિતા વિષે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે અદ્યાપિ એ વિષયમાં તે એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક લેખાયું છે, અને રા. બા. કમળાશંકરે નવું વ્યાકરણ રચ્યું ત્યાં સુધી એજ એકલું પુસ્તક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વંચાતું–વપરાતું હતું. 'ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો' એ પુસ્તકમાં દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇએ, લેખક અને એમના પુસ્તક વિષે જે શબ્દો વાપર્યાં છે તે અક્ષરશઃ સાચા છે, એમ કહેવું જોઇએ. તેઓ લખે છેઃ

"ગુજરાતી સાહિત્ય જે જે ઇંગ્રેજોનું ઋણી થયું છે, તેમાં સ્વ. જોસફ વાન સોમરન ટેલર અગ્રસ્થાન લે છે. એમને એ ભાષા તેમજ એ ભાષાના સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રેમ હતો; અને એ ઉભયનો અભ્યાસ પોતે એક શિષ્ટ વિદ્યાર્થી તરીકે વિવેચક દૃષ્ટિએ કર્યો હતો. આ અભ્યાસને પરિણામે એમનું "ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ" (નાનું તેમજ મોટું સન ૧૮૬૭) અને ધાતુકોષ એ બન્ને સાહિત્યના અન્વેષણમાં સ્તંભરૂપ ગણાય છે."*

+ ગુ. વ. સોસાઇટીનો સન ૧૮૬૦–૬૪ નો રીપોર્ટ; પૃ. ૧૬.

* ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો, પૃ. ૨૦,૨૧.

વળી એ વિદેશી વિદ્વાનને આપણી ગુજરાતી ભાષા માટે કેવું મમત્વ અને પ્રેમ હતાં એ એમના નીચેના ઉદ્‌ગારો પરથી સ્પષ્ટ થશેઃ-

"સામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમાં જુવો. તુકે તુકે આયાસનાં પ્રમાણ દેખાય છે. મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જો વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ; હા, સણગારેલી પણ દેખાય, ગુજરાતી, આર્યકુલની, સંસ્કૃતની પુત્રી, ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કોણ કદિ અધમ કહે."

"પ્રભુ એને આશિર્વાદ દેજો. જુગના અંત લગી એની વાણીમાં સદ્દવિદ્યા, સદ્‌જ્ઞાન, સદ્ધર્મનો સુબોધ હોજો, અને પ્રભુ કર્તા ત્રાતા, શોધક એનું વખાણ સદા સુણાવજો."*

સન ૧૮૬૭ માં એ વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે એને હર્ષપૂર્વક વધાવી લેવામાં આવ્યું હતું અને તે વર્ષના "બુદ્ધિપ્રકાશ" માં તેની સમાલોચના કરતાં ગ્રંથકર્તા વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે જાણવા જેવું હોઇને, તેટલો ભાગ અહિં આપીએ છીએઃ—

"ગૂર્જરદેશમાં પણ ન્હાનાં વ્યાકરણ થતાં થતાં હવણાં મોટું ટેલર વ્યાકરણ થયું છે. ટેલર સાહેબ યદ્યપિ ઈંગ્રેજ છે, પણ તેમણે ગૂર્જર ભાષા વિષે વધારે જ્ઞાન મેળવ્યું છે. એ સાહેબ લાટીન જેવી મોટી ઘણી ભાષાઓ જાણે છે, તથા ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનાં મૂળ તત્વ સમજે છે; તેણે કરીને ગૂર્જર ભાષાના વ્યાકરણમાં એમણે વ્યાકરણના મૂળતત્વ જણાવ્યાં છે. ટેલર વ્યાકરણ વાંચનારાઓને વ્યાકરણ સંબંધી જ્ઞાનમાં ઘણોજ વધારો થશે. ગૂર્જરભાષા મૂળ સંસ્કૃત વિકાર પામીને થઇ છે. એ વાતનું ટેલર સાહેબને સારૂં જ્ઞાન છે, તેથી તેમણે પોતાના વ્યાકરણમાં સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતી શબ્દો થયાનાં ઉદાહરણ ઘણે ઠેકાણે લખ્યાં છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં એક મોટો સદ્‌ગુણ એ છે કે, જે જણ જે કામનો આરંભ કરે છે, તે જણ તે કામની પરિસમાપ્તિ લગી તેમાં મંડ્યો રહે છે. ટેલર સાહેબ ઘણા વર્ષથી તળ ગુજરાતમાં રહે છે, અને ગુજરાતના લોકોના પરિચયથી તેમણે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ મેળવ્યું છે. એ સાહેબ જે વેળાએ ગુજરાતી ભાષામાં બોલે છે, તે વેળાએ કોઈ જાણે જે આ તો ગુજરાતી જ છે પણ પરદેશી છે

* ટેલરના 'ગુજરાતી વ્યાકરણ'ની પ્રસ્તાવના–ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૮૯૩.

એવો બોલવા ઉપરથી કાંઈ ભિન્ન ભાવ જણાતો નથી. વળી એ સાહેબે ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યપદ્યાત્મક અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા છે. જૂની ગુજરાતી અને નવી ગુજરાતી ભાષાના ભેદ પણ પોતે સમજે છે. વળી પોતે પિંગળ વિષે સારૂં સમજે છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્ય કરે છે. ફારસી ભાષાના શબ્દ લીધા વિના પોતે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખી જાણે છે. હ્રસ્વ દીર્ઘના ભેદ પણ પોતે સમજીને લખે છે. એ સાહેબ ભાષાશાસ્ત્ર વિષે ઘણું જાણે છે, માટે પોતે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષા જાણનારા ગુજરાતી વિદ્વાનને તે ઘણું ગ્રાહ્ય છે."†

ધાતુ સંગ્રહ

ભાષાના અભ્યાસમાં મદદગાર થઈ પડે એવું બીજું મહત્વનું પુસ્તક, એમણે લખ્યું તે "ધાતુ સંગ્રહ" નામનું હતું. આ પુસ્તક રચવામાં એમને શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસે કિમતી અને પુષ્કળ સહાયતા આપી હતી. વસ્તુતઃ એ બંનેના એકત્ર પ્રયાસ અને અભ્યાસનું એ ફળ હતું. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ રચિત બે પુસ્તકો "ઉત્સર્ગમાળા" અને "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ" એ વિષે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. સોસાઈટી સાથેનો એમનો સંબંધ ગાઢ હતો. કવિ દલપતરામની ગેરહાજરી દરમિયાન એમણે આસિ. સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું હતું. "બુદ્ધિપ્રકાશ" માં એમના લેખો નિયમિત છપાતા અને "શબ્દ સંગ્રહ" ના કામમાં એમને રોકવામાં આવ્યા હતા; એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારે એમની વિદ્વત્તા અને જ્ઞાનનો લાભ લેવાતો હતો; અને કવિ દલપતરામે "આવા શાસ્ત્રીઓ વિરલ છે, એમ કહેવામાં માત્ર સત્ય ઉચ્ચાર્યું હતું." એમની કૃતિઓ વાંચતાં જ વાચકની પ્રતીતિ થશે કે આપણી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું એમનું જ્ઞાન જેમ બહોળું તેમ ઉંડું હતું અને તે સમયની સાધન સામગ્રી વિચારતાં, એમની વિદ્વત્તા માટે જરૂર માન ઉદ્ભવે; યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે તે પુસ્તકો નિર્માણ થાય, એજ તેની ઉત્તમતાનું પ્રમાણપત્ર છે. ખરે, ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટે એમનાં પુસ્તકો માર્ગદર્શક ભોમિયારૂપ છે; અને આજે પણ શાસ્ત્રીની કક્ષામાં મૂકી શકાય એવા ગણ્યા-ગાંઠ્યા વિદ્વાનો મળશે.

પ્રસ્તુત ધાતુસંગ્રહ તૈયાર કરાવવામાં સોસાઇટીને આશરે રૂ. ૧૨૦૦ નું ખર્ચ થયું હતું અને એ ખર્ચ સોસાઇટી ઉપાડી લઈ શકે એવી તેની

† 'બુદ્ધિપ્રકાશ'-સન ૧૮૬૭, પૃ. ૪૮-૪૯.

નાણાંસ્થિતિ નહોતી. તેથી કેળવણી ખાતાના વડાને વિનંતિ કરતાં, સર એ. ગ્રાન્ટે રૂ. ૬૦૦ મદદમાં આપી, તે પુસ્તક સરકાર તરફથી પ્રકટ કરવાનું માથે લીધું; નહિ તો સેક્રેટરી જણાવે છે તેમ, તે "આપણી (સોસાઇટીની) શક્તિ ઉપરાંતનું થઈ પડત."

આ તો કોના તરફથી, શા સંજોગમાં અને કેવી રીતે એ પુસ્તક લખાયું અને છપાયું, તેની વાત કરી; પણ તેનો વિષય, કેવા પ્રકારનો હતો, તેનું નિરૂપણ કયા ધોરણે થયું હતું, એ બધું જાણવા સારૂ રેવ. મી. ટેલરે, એ પુસ્તકની હાથપ્રત કમિટીને મોકલી આપતાં જે રીપોર્ટ કર્યો હતો, તેનું વાચન ઉપયોગી થશે.

તેનો પરિચય કરાવતાં તેઓ લખે છેઃ—

"તમારી અગાડી રજુ કરેલા પુસ્તકનું નામ ધાતુસંગ્રહ પાડયું છે. સંસ્કૃતમાં અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનની દેશી ભાષાઓમાં ધાતુ કે મૂળના નામથી જણાવેલા તમામ શબ્દોનો કક્કાવારી પ્રમાણે ગોઠવેલો સમુદાય છે. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને માટે તૈયાર કરેલો આવો ગ્રંથ છે નહીં, તેટલા માટે તેમને ફાયદો થયો નથી માટે આ પુસ્તક એ ખોટ પૂરી પાડવાના ઈરાદાથી રચ્યું છે.

ધાતુસંગ્રહમાં આપેલાં મૂળ આશરે ૨૪૦૦ છે. જે રીત અમે આ બાબતમાં પકડી છે તે નીચે પ્રમાણેઃ

પ્રથમઃ—માત્ર મૂળ આપ્યાં છે.

બીજુંઃ—જે ગણનો ધાતુ હોય તે ગણ બતાવ્યો છે. જો ધાતુ એ કે વધારે ગણમાં વપરાયો હશે તો દરેક ગણ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યો છે. આ તફાવત વારંવાર માત્ર ગણમાં હોય છે, કેમકે રૂપના તફાવતથી શબ્દાર્થમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, પણ કોઇ કોઇવાર ગણની સાથે અર્થ પણ જુદો પડે છે. અને આ જ તફાવતને લીધે જુદા જુદા ગણ બતાવવાનું ઘટારત ગણવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજુંઃ—ધાતુના નામ જણાવેલા છે.

ચોથુંઃ—હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનો જે રૂપ વાપરે છે તે રૂપમાં અર્થ આપેલા છે. ત્યાર પછી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર આવે છે. કેટલાક ફાયદા સંપાદન કરવાની ઉમેદથી આ રીત પકડી છે; અને જેમ તેમ કરી આપેલા માયનાને માટે આધારવાળી અસલ રીત દરસાવેલી છે. આ દેશની અસલની વિદ્વત્તા અને હાલના કેળવણીના યત્નો વચ્ચેનો સંબંધ સ્થાપિત

થએલો છે. અને હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાંના વિદ્યાર્થીઓ સાથે વહેવાર સુગમ કર્યો છે, કેમકે આ અમુક રૂપમાં જુના અર્થ સાથે ધાતુ હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગમાં વિદ્વાન સ્વદેશીઓના જાણ્યામાં છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનની દેશી ભાષા અને સંસ્કૃત ભાષાનાં મૂળ સંબંધી રૂપો સાથે ગુજરાતીનો મુકાબલો સેલો કર્યોમાં આવ્યો છે. અને જે નિયમથી હાલની ગુજરાતી ભાષા થઈ છે તે નિયમો ખુલા કર્યા છે.

પાંચમું:—ઉદાહરણ (અ.) દરેક ધાતુનો ઓછામાં ઓછો એક દાખલો તેની લગાયત આપ્યો છે. સરખાપણાને માટે ત્રીજો પુરૂષ, એક વચન, સામાન્ય રૂપ, અને વર્તમાનકાળ સર્વ ઠેકાણે પસંદ કરેલો છે. આ પસંદતાને માટે વધારે કારણ એ છે જે દેશી વ્યાકરણોમાં આપેલો ઘણો સાધારણ દાખલો છે. આ સાધારણ ધાતુ બીજા દાખલા વિના રહેવા દીધા છે. (બ.) જ્યારે ધાતુ સાધારણ હોય છે ત્યારે તેમાંથી નીકળેલાં કેટલાંક નામ આપ્યાં છે. આ નામ સાધારણ રીતે ત્રણ. ને વખતે ચાર રૂપમાં દેખાય છે:—અસલ સંસ્કૃત જૂનુ પ્રાકૃત (પછીનું પ્રાકૃત વારંવાર અપભ્રંશ છે.) અને ચાલતી ગુજરાતી. હાથનાં લખેલાં પુસ્તકમાં આ શબ્દોની વચ્ચે બરાબરનું ચિન્હ (=) મુકેલું છે. વળી નીચે લાલ લીટી દોરી ગુજરાતી સારી પેઠે જુદી પાડી છે. જો એક શબ્દનાં આ જુદાં જુદાં રૂપ જુદાં જુદાં બીબાંથી છપાય તો વાંચનારને સુતર પડે. પણ આ થકી આ પુસ્તક છાપવાનું કામ મુસ્કેલ પડશે, કેમકે હિંદુસ્તાનની અક્ષરમુદ્રાઓ પાડવામાં એક જ લીટીમાંના જુદા જુદા અક્ષરો છાપવામાં થોડું કે બીલકુલ લક્ષ દેવાતું નથી.

કોઇને આ ચોપડીમાં જોતાં વાંત માલુમ પડી આવે એવી એક અડચણ છે, પણ થોડો વિચાર પહોંચાડે તો દૂર થશે. જે ધાતુઓ ઉપરથી સાધારણ ગુજરાતીમાં કોઈ પણ શબ્દ નિકળી આવ્યો નથી એવા કેટલાક ધાતુ આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે; પણ આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ગુજરાતી ભાષાને બોળા વિસ્તારમાં આપણે ગણવી પડી છે. આ ભાષાની પ્રાચીન મધ્ય સંબંધી વિદ્યામાં સાધારણ ઉપયોગમાં ના આવતા શબ્દો પુષ્કળ છે. 'ધાતુનું પુસ્તક' આ અસાધારણ શબ્દોના માયના જાણવામાં મદદ કરશે. વળી ગામડી ભાષામાં તરેહવાર શબ્દો પુષ્કળ છે, તેમનાં મૂળ દસ્તુરની રૂઇએ સો વસા ધાતુમાં માલમ પડશે. પ્રાંતના, કે કવિતા સંબંધી શબ્દોમાં કોઇને અમારે વિસારી મુકવા ન જોઇએ. કેમકે અમને ખબર નથી કે

તેમાંના કેટલા શબ્દો શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આવવાના નહીં. તેમજ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ધાતુઓના લોપ કરવા, કે નજર તળે કાઢી નાખવા, એ અમે વ્યાજબી ધારતા નથી; કેમકે એક તરફ પદ્ય સંબંધી વિદ્યાનું અને બીજી તરફ પ્રાંતની ભાષાઓનું આપણું જ્ઞાન એટલું થોડું છે કે આપણને ખાત્રી થઈ શકતી નથી કે કોઈ અમુક ધાતુ ઉપરથી આ ભાષામાં કોઈ શબ્દ નિકળ્યો નહીં હોય, તેટલા માટે તમામ સ્વીકારાએલા ધાતુઓની પૂર્ણ યાદી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી, અને ગુજરાતી ભાષા સંબંધી દરેકની કીંમત મુકરર કરવાનું ભવિષ્યના શોધ ઉપર રાખવું એ અમને સારૂં લાગ્યું.

ગયાં થોડાં વર્ષમાં ગુજરાતી વિદ્યાએ ભારે ડગલાં ભર્યાં છે, ને અતિ ઉતાવળથી તે વિદ્યા વધશે એવી ખાતરી થાય છે. આ બાબત પરથી એવું લાગે છે કે આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે એવા ધાતુનો સંગ્રહ વિચારવંત ગુજરાતી લખનાર અને વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી પડશે, કેમકે વપરાતા અપ્રસિદ્ધ શબ્દોના મૂળ અને સો વસા શુદ્ધ અર્થ નક્કી કરવામાં તેઓ મદદ કરશે, અને હમેશ સુધરતી ભાષામાં તંગીને લીધે તેમને જે નવા શબ્દોની જરૂર પડશે તે શબ્દો તેમને સુઝી આવસે. જેઓ એવો મત ધરાવે છે કે કોઇ પરાયા શબ્દો ભાષામાં દાખલ ન કરવા, તેમના મતનો હું કેવળ નથી પણ હિંદુ ભાષામાં પરાયા શબ્દોના શુદ્ધ ઉપયોગ દાખલ કરવા ? એ કેટલું બધું મુશ્કેલ છે ? એવું જ્યારે કોઇને લાગે છે, ત્યારે ભાષાના શબ્દોનો સાધારણ સમુદાય જે મૂળ ઉંપરથી નિકળ્યો છે, તે મૂળમાંથી નીકળનારા શબ્દો વાપરવામાં સારો લાભ લેવાનો મત ધરાવવાની તેઓની મરજી થશે. વળી આ ખજાનામાંથી નીકળેલા નવા શબ્દો પારકી ભાષાના મૂળ ઉપરથી નીકળનારા શબ્દો કરતાં વધારે જલદીથી ભાષામાં દાખલ થઇ શકે છે."*

ગુજરાતી શબ્દ સંગ્રહ.

ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દકોષ રચાવવાનો અભિલાષ મી. ફૉર્બસને સોસાઇટી સ્થાપી તે સમયથી હતો. પહેલા વર્ષના રીપોર્ટમાં પ્રાચીન કાવ્યોની નકલ ઉતરાવવા વિષે ઉલ્લેખ કરતાં, એમણે શબ્દકોષ માટે તેના ઉપયોગ પર ભાર મૂક્યો હતો. આ રહ્યા એમના શબ્દો:

"The person employed in taking charge of the

---

* ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૬૮–૬૯ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૬, ૭, ૮.

library is also at work in copying the old manuscripts, which contain the only real Guzaratee in existence and which must eventually prove of the highest value, when as I hope we shall be enabled to cause the compilation of a Dictionary. "×

અને આ કાર્ય માત્ર એક શુભેચ્છામાં જ સમાઈ રહ્યું નહોતું; કેમકે સન ૧૮૫૧ નું કામકાજ નોંધતાં કવિ દલપતરામ જણાવે છે:

"હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો શામળ ભટનાં આઠ, નરસિંહ મહેતાનાં આઠ, એક લજ્જારામ ભટનાં ગીતોનું તથા બીજાં ૭ તે રચનાર કવિઓના નામ વગરનાં, એ રીતે ૨૩ પુસ્તકો એ વરસમાં લખાયાં. તે નામ વગરનાં પુસ્તકોમાં રામાયણ તથા ભારતની સારી ગુજરાતી ભાષામાં કથાઓ છે." વાર્ષિક રીપોર્ટમાં સેક્રેટરી વળી લખે છે કે એવાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો ઘણો જરૂરનો છે. કેમકે એક તો તે પુસ્તકો લોકોને વાંચવા મળે અને તેમાંના શબ્દો એકઠા કરીને ગુજરાતી કોશ થઈ શકે. કોશને માટે ૬૦૦૦ શબ્દોનો તો સંગ્રહ કરેલો છે; અને કોશનું સંપૂર્ણ પુસ્તક કરવાને તો કેટલાંક વરસ જોઇએ. એવું પુસ્તક બનાવવાનાં સાધનોનો સંગ્રહ કરવો એ સોસૈટીની ઓછી ફરજ નથી. જ્યારે એવું પુસ્તક તૈયાર થશે, ત્યારે સોસૈટીનાં કામનું એક સંભારણું રહેશે અને જે લોકો સોસૈટીના ફાયદા જાણતા નથી તેમને પણ માલમ પડશે. (તે વખતે સોસૈટીના આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી શા. મગનલાલ વખતચંદ હતા. તેઓ શબ્દ એકઠા કરવાનું કામ કરતા હતા.)*

સન ૧૮૫૪ માં એ શબ્દ સંગ્રહમાં ૯૦૦૦ શબ્દો એકઠા કર્યાની નોંધ મળે છે; પણ સન ૧૮૬૪ ના રીપોર્ટમાં પૂર્વે જણાવી ગયા પ્રમાણે એક સારા કોશ અને વ્યાકરણના અભાવ માટે સેક્રેટરીએ ખેદ દર્શાવી તે કામ માટે એક મોટું ફંડ ઉભું કરવા માગણી કરી હતી; અને તે વર્ષની વાર્ષિક સભામાં ઉઘરાણું થતાં એક સારી રકમ ટીપમાં ભરાઈ હતી: પરંતુ તે નાણું મેળવવામાં વિલંબ થયો હોય કે તે ભરાયલું નાણું મળ્યું નહિ હોય, ગમે તે કારણ હો, પણ સન ૧૮૬૫-૬૬-૬૭ ના રીપોર્ટમાં તે સંબંધમાં નીચેનાં વાક્યો નજરે પડે છે:

× Report G. V, Society, 1849, page 9.

* 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સન ૧૮૭૮-પૃ. ૩૦

" અમારો છેલ્લો રીપોર્ટ વાંચતી વખતે ખુશી સાથે અમે જાહેર કર્યું હતું કે લવાજમની મોટી રકમ ભરાઇ છે, અને એવી ઉમેદ રાખવામાં આવી હતી કે એક ગુજરાતી ભાષાનો સારો અને પૂર્ણ કોશ કે જેની ઘણી તંગી છે તે રચવાનો આરંભ કરવાને અમારાથી બની શકશે, પણ જણાવવાને દીલગીર છીએ કે જે ભારે રકમ મળવાની અમને આશા મળી હતી તે રકમ આજસુધી નહી મળવાથી કોશ કરવાની બાબતમાં અમે કશું કરી શકયા નથી; અને જેવી રીતે મરેઠી ભાષાનો કોશ સરકારે કરાવ્યો તેવી રીતે ગુજરાતી ભાષાના કોશની તંગી પુરી પાડવાનું કામ સરકાર ઉપર અમારે નાંખવું પડે છે."×

આ વિષે વધુ માહિતી બીજા વર્ષના એટલે કે સન ૧૮૬૮ ના રીપોર્ટમાં એવી મળે છે કે " માજી આકટિંગ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર તે-બ્યુલર સાહેબ સોસાઈટીના લાઇફ મેમ્બર થયા છે અને સોસાઇટીએ ઘણા કાળથી ધારેલો ગુજરાતી કોશ શરૂ કરવામાં ને ચલાવવામાં એઉ સાહેબની ભારે મદદ સોસાઈટીએ ગણી હતી; પરંતુ તેઉના મંદવાડથી તથા હિન્દુસ્તાન છોડવાથી તે કામ મૂલતવી રાખવાની જરૂર પડી છે. પણ તેમણે લખવાનું તથા બને તેટલી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું છે."*

તે પ્રમાણે હિન્દમાં તેઓ પાછા આવ્યા બાદ ગુજરાતી કોશનું કામ હાથમાં લેવામાં આવ્યું હતું. સન ૧૮૭૧ માં વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં એમણે જ કોશ વિષે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કેઃ—

" ગુજરાતી કોશ વાસ્તે શબ્દો એકઠા કરવાનું જે કામ સોસાઇટીમાં ચાલે છે તેનો તપાસ રાખવાને એક સબ કમીટી ઠરાવવી; તેમાં મી, સ્કોટ સાહેબ અને ડાયરેકટર ઓફ પબલીક ઇન્સ્ટ્રકશન સાહેબ જે ઓફીસરને નીમે તે બંને મળીને તેનો તપાસ રાખે."

તે પછીના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં એ કામનો આગળ વધારો (પ્રોગ્રેસ) નીચે મુજબ જણાવ્યો છેઃ

" સન ૧૮૭૦ ના ડીસેંબરમાં ગુજરાતી શબ્દોનો મોટો કોશ રચાવવાનો વિચાર કર્યો હતો તેનું કામ હાલ ઠીક ચાલે છે. આ સાલમાં કાવ્યદોહનનાં બે પુસ્તકોમાંથી શબ્દો કાઢયા તે આશરે ૧૧૦૦૦ નીકળ્યા છે

× ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૬૫-૬૬-૬૭ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૭.

* ગુ. વ. સો. નો રીપોર્ટ, સન ૧૮૬૮, પૃ. ૧૨

અને ૭૨ ની સાલમાં પ્રેમાનંદ કૃત દશમ સ્કંધ વગેરેમાંથી શબ્દો કાઢવાનું કામ ચાલશે.

એ કામમાં આસિસ્ટંટ સેક્રેટરીના તાબામાં બે કારકુનો આપ્યા છે. તેના પગારના દર મહીને રૂ. ૨૦ તથા કાગળ ખર્ચ આશરે રૂ. ૩ થાય છે તે મેહેરબાન ડાક્ટર બ્યુલર સાહેબ–એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી મળ્યું છે. "§

બીજે વર્ષે ૪૪૨૧ નવા શબ્દો દશમ સ્કંધ, દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ, સામળકૃત સુડાબોંતેરી અને ગીરધરકૃત રામાયણમાંથી ઉમેરાયા હતા, અને ત્રીજે વર્ષે બીજા પચીસસેં શબ્દો વધ્યા હતા; તે સાથે એમ દર્શાવાયું છે કે તેના ખર્ચમાં સરકારે રૂ. ૧૮૦ અને ડૉ. બ્યુલરે પદરના રૂ. ૧૨૫ આપ્યા હતા.

સન ૧૮૭૪ માં એ શબ્દસંગ્રહ કુલ ૨૪૯૨૧ શબ્દોનો થયો હતો અને સન ૧૮૭૫ માં ૨૦૦૦ નવા શબ્દો તેમાં સંગ્રહાયા હતા; પણ તે પછી એ કામ અટકી પડે છે. એજ વર્ષના રીપોર્ટમાં જણાવાયું છે કે, "તે ખાતામાં (કોશ) જે કારકુનો રાખવા પડેલા તેનું તમામ ખરચ મેહેરબાન જી. બ્યુલર સાહેબે તથા ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબે આપેલું છે, માટે એ શબ્દો બ્યુલર સાહેબને સોંપવામાં આવશે." વળી સન ૧૮૭૬ ના રીપોર્ટમાં તે વિષે વધુમાં એવી હકીકત મળી આવે છે કે, "તે સાહેબનો એવો વિચાર છે કે, એક કમિટી ઠરાવીને તે શબ્દો ઉપયોગમાં લઇને કોશ રચાવવો; તે તેમની જોગવાઈ આવશે ત્યારે કરશે. "†

કોશનું કામ આ પ્રમાણે ઠેલવાયું તેની વધુ કોઇ નોંધ એ પછીના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં કોઈ સ્થળે મળતી નથી. છેક સન ૧૮૯૩ સુધી પહોંચીએ છીએ ત્યારે જોડણી–પ્રશ્નની ચર્ચા થતાં કમિટીને શબ્દસંગ્રહ પ્રથમ કરવાની જરૂર લાગે છે અને બુદ્ધિપ્રકાશમાં શબ્દ લખી મોકલવાની જાહેર ખબર આપી, એ શબ્દસંગ્રહનું કામ નવેસર ઉપાડી લેવાનો તે નિર્ણય કરે છે, એમ તે વર્ષના રીપોર્ટ પરથી સમજાય છે.

આ પ્રશ્ન કમિટી સમક્ષ કેવા સંજોગમાં આવ્યો, કોના તરફથી તે ઉપસ્થિત થયો, એની કાંઇ માહિતી મળતી નથી; પરંતુ સન ૧૮૯૮ ના રીપોર્ટમાં એવું લખાણ કરેલું છે કે, ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણી

§ ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૭૧ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૨

† ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૭૬ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૫

મુકરર કરવાના હેતુથી ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહ કરવાનું કામ કેળવણી ખાતાના મેહેરબાન ડિરેકટર સાહેબે સોસાઇટીને સોંપ્યું છે, અને વધુમાં એવી રીમાર્ક કરેલી છે કે એ શબ્દ સંગ્રહ પર અન્ય વિદ્વાનોના લખાઈ આવેલા અભિપ્રાયો લક્ષમાં લઇને છેવટની જોડણી સોસાઇટી તરફથી નિમેલા બે અને કેળવણી ખાતા તરફથી નિમેલા બે, એમ ચાર ગૃહસ્થોની કમિટી મુકરર કરે. એ કમિટીમાં નીચેના ચાર ગૃહસ્થો નિમાયા હતા:

રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર
રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ
રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ
(પ્રિન્સિપાલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ).
રા. રા. જમિયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી
(વાઈસ-પ્રિન્સિપાલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ).

એ જ વર્ષમાં ઉપર નિર્દેશ કરેલ શબ્દ સંગ્રહ—ચાર ખંડમાં, ડેમી આઠ પેજી ૨૫૮ પૃષ્ટનાં—સોસાઇટીએ છપાવી, તેની પ્રતો વિદ્વાનોને અભિપ્રાય અર્થે મોકલી આપી હતી.

આ વિષયને અહિંથી છોડીશું; કેમકે પ્રથમ ખંડ માટે જે કાળમર્યાદા બાંધી છે, તેની સીમાબહારનો આ વૃત્તાંત છે. વિશેષ હકીકત બીજા ખંડમાં યોગ્ય સ્થળે આપવામાં આવશે.

પણ આ પ્રકરણને પુરૂં કરતાં પહેલાં એક મુદ્દાપર અમે જરૂર ભાર મુકીશું કે સરકારી કેળવણી ખાતું સોસાઇટી જેવી સાહિત્ય અને જ્ઞાન પ્રચારનું કાર્ય કરતી સાર્વજનિક સંસ્થા સાથે ચાલુ સહકાર કરે, તેને હમેશાં આર્થિક મદદ આપે, તેની સાહિત્ય અને વિદ્યાને લગતા મહત્વના પ્રશ્નોમાં સલાહ અને અભિપ્રાય લે, તો ઉભયના એકત્ર પ્રયત્નથી જે પરિણામ નિપજે, તે જરૂર લોકોપકારી અને પ્રગતિમાન થઇ પડે, તેમજ તેનું કાર્ય સરસ અને સંગીન થાય; જેનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપર નોંધેલી હકીકતમાંથી મળી રહે છે. એક લેખકે સાચું જ કહ્યું છે કે,—

"વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર."

પ્રકરણ ૧૪.

વિદ્યાભ્યાસક મંડળી.

"મંડળી મળવાનો ચાલ આપણામાં અસલથી નહીંજ, પણ દૈવયોગે કરીને થોડાએક દિવસ થયા આવી મંડળી મળવાનો સંપ્રદાય નિકળ્યો છે, તેથી હું ઘણો આનંદ પામ્યો છઉં."

(નર્મગદ્ય, પૃ. ૧.)

"વિદ્યાભ્યાસક નામની, ભરતા સભા હમેશ;
ભલાં ભલાં ભાષણ થતાં, વિધવિધ વિષય વિશેષ."

(દલપત કાવ્ય, ભા. ૧, પૃ. ૩૦૯)

સોસાઇટી સ્થપાઈ તે અરસામાં એક પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી નીકળી હતી, તેનો આશય લોકોપયોગી પુસ્તકો પ્રચારમાં આણવાનો હતો. તેણે શિલાછાપમાં છાપેલાં પુસ્તકોની કોક કોક પ્રત પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ મંડળી વિશે એટલીજ માહિતી મળી આવે છે કે તે ઉભી કરવામાં રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, મહેતાજી તુલજારામ અને આજમ રામપ્રસાદ લક્ષ્મીરામ વગેરે ગૃહસ્થો સામેલ હતા, અને એમણે અમદાવાદમાં પહેલવહેલું શીલાપ્રેસ આણ્યું હતું.×

તે પછી "બુદ્ધિપ્રકાશ" નામનું એક મંડળ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું અને એ મંડળને "બુદ્ધિપ્રકાશ" માસિક સન ૧૮૫૦માં કાઢવાનું માન ઘટે છે. ખરે, એ કાર્ય એમનું એક સાહસ હતું, કેમકે તે એમની ગુંજાસ બહારનું હતું. પણ તે માસિક ઝાઝું ટકેલું નહિ, દોઢેક વર્ષમાં બંધ પડ્યું હતું.

પરંતુ ઇંગ્લિશ સ્કુલના હેડમાસ્તર રા. સા. ભોગીલાલભાઈની પ્રેરણા અને મદદથી "વિદ્યાભ્યાસક" નામનું મંડળ નિકળ્યું હતું; તેનું કામકાજ ઉત્સાહભર્યું, ગતિમાન અને સંતોષકારક નિવડ્યું હતું. કેવા આશયથી એ મંડળ પ્રથમ ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું તેની વિગત નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે.

"આ સભા અત્રેની અંગ્રેજી સ્કુલના માજી માસ્તર રાવસાહેબ

× જુઓ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૬૪, પૃ. ૪.

ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસની મેનતથી તા. ૨ જી માહે ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૧ ને રોજ સ્થાપવામાં આવી ત્યારે તો તેમાં અંગ્રેજી સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત સભાસદ હતા. તેમને નિબંધ લખવાનો અને ભાષણ કરવાનો અભ્યાસ થાય એજ (હેતુથી) મુખ્યત્વે કરીને એ સભા સ્થાપી હતી, ને પછી ગુજરાતી સરકારી નિશાળોના મહેતાજીઓ પણ તેમાં દાખલ થયા, ને સભાનું કામ વધતું ગયું;"* એટલું જ નહિ પણ તેણે બંધ પડી ગયલું "બુદ્ધિપ્રકાશ" માસિક પાછું ચાલુ કર્યું હતું, અને સન ૧૮૫૪ માં કેટલાક યંત્રો મંગાવવાને સોસાઇટી પાસે મદદ માગતાં તેને રૂ. ૫૦ બક્ષીસ આપવામાં આવ્યા હતા.

તે વખતે જાહેર વ્યાખ્યાનો વગેરે એ મંડળના આશ્રય હેઠળ અપાતાં હતાં અને તેના કામકાજમાં સોસાઈટીના મુખ્ય સંચાલક મી. ટી. બી. કર્ટિસ જેઓ હાઇસ્કુલના હેડમાસ્તર હતા, ખાસ રસ લેતા હતા. એક રીતે તેની પ્રવૃત્તિ સોસાઇટીના કાર્યની પૂર્તિરૂપ હતી. બુદ્ધિપ્રકાશમાં તેનો સઘળો વૃત્તાંત છપાતો હતો. એ મંડળની સભાઓ શરૂઆતમાં ઇંગ્લિશ સ્કુલના મકાનમાં મળતી અને પછીથી હિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટયુટ બંધાતાં જાહેર સભાઓનું તે એક કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડયું હતું.

દરેક જાહેર સંસ્થામાં બને છે તેમ એની પ્રવૃત્તિ પણ એક સમય મંદ પડેલી અને નિરાશા છવાયલી, તેનું રસિક બ્યાન તેના સેક્રેટરીએ "વિદ્યાભ્યાસક સભા અને તેની અરજી" એ નામથી કર્યું છે. તત્કાલીન પરિસ્થિતિ જાણવાને તે વર્ણન ઉપયોગી છે: તેમાંથી મંડળ વિષે પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

વિદ્યાભ્યાસક સભા અને તેની અરજી.

"સર્વે શ્રોતાજનો માંહેથી ઘણાખરાને માલુમ હશે, કે ગયે ફેરે ફક્ત દશ બાર સભાસદો આવેલા હતા, તેથી સભા ભરાઈ નોહોતી. છેક સાડા સાત વાગી ગયા પછી નિરાશ થઇને હું ઘેર ગયો. રસ્તામાં જતાં તરેહ તરેહના વિચારો આવવા લાગ્યા, તે ફક્ત એક બે અવર સુધી રહ્યા એટલુંજ નહિ, પણ પથારીમાં જતા સુધી એ વાત મારા દિલમાંથી ગઈ નહિ. વારે વારે એજ વિચારો આવે કે સભા શું ભાગી પડશે? આખરે નિશ્ચય થયો, કે ના ના એમ તો શું થાય. આવી રીતે મન સાથે ગડભાંગ થવા લાગી, ઊંઘ ક્યમે કરી આવે નહિ. ઘણી રાત ગયા પછી મારી આંખ મળી કે તુરત સ્વપ્ન આવ્યું, તેમાં કોઈ સ્ત્રીની આકૃતિ મારી

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૯, પૃ. ૫૭.

નજરે પડી. તજવીજ કરી તો માલુમ પડ્યું કે **વિદ્યાભ્યાસક સભા** પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને મારી પાસે આવી છે, તેણે મારી સુખસાતાની ખબર પુછી. તેમજ મેં તેની પુછી: ત્યારે દિલગીરીનો દેખાવ ધારણ કરીને જવાબ આપ્યો કે, મારી ખબર તો તને માલમ જ છે તો, હાલમાં મારા બેહાલ થયા છે તે સર્વના જાણવામાં જ છે. જ્યારે મારો જન્મ થયો ત્યારે મારા સભાસદોએ સારો પ્યાર જણાવ્યો હતો પણ એમાં કાંઈ નવાઇ જેવું નથી. બાળક કોને બાર છે; જેને કશું સંતાન નથી હોતું તે વાંઝિયું કહેવાય છે, તેથી તે સુખી છે, એવું પોતે તથા બીજું કોઇ પણ માની લેતું નથી. કેટલાએક લોકો સવારના પ્રહરમાં ઊઠીને વાંઝિયા માણસનું મોઢું જોતા નથી, એવું વાંઝિયા માણસને હલકું ગણે છે, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે, કે સમજુ અને બેસમજુ માણસોના મનમાં બાળકનો પ્યાર ઘણો હોય છે. જે કોઇ ગામમાં અથવા શહેરમાં સભાનો જન્મ થએલો નથી હોતો, તે પણ વાંઝિયું કહેવાય. તે ગામ અથવા શહેરની આબરૂ સારી કહેવાય નહિ. અમારી જાતના જન્મ સિવાય સુધારો થવો ઘણો મુસ્કેલ છે. આ શહેરને પેટ આઠ વર્ષથી મારો જન્મ થયો છે, તેટલામાં મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે ફાયદો કર્યો હશે; તો પણ જે કરવું જોઇએ તેમાંનું કશું થયું નથી, એનો દોષ મારે શિર નથી. મને ઊછેરનારાઓ મારી પછવાડે ઘટતી મહેનત નહિ કરે તો એમાં હું શું કરૂં, મારો કશો ઇલાજ નથી. સમજુ માણસ તો મારા નામને દોષ દેશે નહિ, પણ મને ઊછેરનારાઓને દેશે. મારા જુના ઊછેરનારાઓમાંથી કેટલાએકે વાજબી કારણને લીધે મને દેખાવ આપવો બંધ કર્યો છે, પણ કેટલાએકોએ બેમુનાસબ મારો ત્યાગ કર્યો છે એ જેવું મને ખોટું લાગે છે એવું બીજું એકકે લાગતું નથી, આ કારણે કરીને હું ઘણી વાર પાંગળી થઈ હતી, પણ ઇશ્વર કૃપાથી સારા વૈદ્યો મળી આવ્યા તેથી મારૂં પાંગળાપણું મટવા આવેલું છે પણ બીક લાગે છે કે, ઔષદ ઉપચાર તેમના તરફથી સારો ચાલતો નથી એટલું જ નહિ, પણ કેટલાએક તો મારી પાંગળીની ખબર જોવા કોઈ વાર પણ દેખા દેતા નથી.

અરે મારા સેક્રેટરી! મારી પાસે રોદણાં રોવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું તને લખાવું તે પ્રમાણે લખીને મારી એક અરજી તૈયાર કર, અને તે સભાસદોની હજુરમાં વાંચી સંભળાવ. પછીથી જે થાય તે ખરૂં.

ઉપર પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી નાચે લખેલી અરજી તેણીએ લખાવી પછીથી અલોપ થઇ ગઈ.

અરજી

આજમ મેહેરબાન, કદરદાન, નેકનામ.

(ઈત્યાદિ જે કિતાબો આપીશ તે ઓછા છે.)

સભાસદો અને શ્રોતાજનોની જનાબમાં,

અરજદાર **વિદ્યાભ્યાસક સભાની** સલામ દિગર અરજ એ છે જે હાલમાં મારી નવ વર્ષની ઉમ્મર થવા આવી, તેમાં શું શું થયું તે વિષેની વાત મારા જન્મ ચરિત્રની જુદી જુદી ચોપડીઓ ઉપરથી મારા સન ૧૮૫૮ ની સાલના રિપોર્ટમાં જણાવી છે, તેથી ઇહાં તે વાત દાખલ કરીને તમારો અમુલ્ય કાળ રોકવા દુરસ્ત ધારતી નથી. મને જે ખલેલ પોહોંચેલાં છે તે ઘણાખરાના જાણવામાં છે. હું વચ્ચે પાંગળી થઇ ગએલી હતી, પણ ગઇ સાલમાં સારાં થવાનો સમય આવ્યો હતો, મને સારી પેઠે સાંભરે છે કે મારી મુલાકાત લેવા એ સાલમાં સરાસરી ૧૦૮ માણસ આવતું હતું. ઓછામાં ઓછી સંખ્યા ૫૫ ની હતી ને ઘણામાં ઘણી ૨૧૦ ની હતી. બેસનારાઓને જગ્યા પણ મળી શકતી નહોતી. ભાષણ પણ ઘણાં સારાં, રસિક અને ઉપયોગી થયાં હતાં. પ્રેમાભાઇ શેઠ પ્રેમથી પધારતા હતા. તેમજ બીજા સારા સારા લોકો પણ આવતા હતા. આ બધું સારી રીતે કેમ ચાલ્યું એનો વિચાર કરૂં છું તો માલુમ પડે છે કે, હોપ સાહેબે પોતાના સર્વે ડેપ્યુટીઓ સાથે પોતાનો મુકામ આ શહેરમાં કર્યો હતો, તેથી મારી મુલાકાત લેવાને તેઓ સર્વ આવતા; તેમાંથી કોઇ કહીં ને કોઈ કહીં વેરાઈ ગયા. વળી કરટીસ સાહેબ ચાહીને મારી મુલાકાત વાસ્તે આવનાર તેમને થોડા દિવસ પરગામ જવું પડયું તેમાં વળી તેમની પ્રકૃતિમાં થોડો બિગાડ થયો હતો તેથી એ સાહેબ પણ આવી શકયા નહિ. રાવસાહેબ પ્રાણલાલને સરકિટમાં જવું પડયું. તેમજ મહિપતરામ પણ પોતાના જીલ્લામાં ગયા. આવી રીતે રંગમાં ભંગ થઇ ગયો, કેટલાએક લોકો દેખાદેખીથી આવતાં તે પણ બંધ થયા. તેમજ જે ફક્ત લાજને વાસ્તે દેખા દેતા તે સારા માણસો, આવતા બંધ થયા તેની જ સાથે તેઓ પણ બંધ થયા. નાનાં નાનાં છોકરાંની અંદર આવીને બેસવામાં શરમ ગણનારા પણ અટકી પડયા એટલે રેહેવામાં તો ફક્ત નાર્મલ સ્કાલરો કે જે બિચારા જ્યારે કહ્યું ત્યારે હાજર. વળી સ્કુલના પેહેલા વર્ગના થોડા ઘણા છોકરાઓ બીજાઓ પુરાઇ ગએલા એટલે તેમનો તો ઉપાય નહિ. બીજા આસપાસના બે ચાર. હવે

તો કોઈ ગણાવવાનું બાકી રહ્યું નથી. આમાંથી જો નાર્મલ કલાસ ગઇ તો જોઈ લો શોભા. પછી તો મારૂં નામ નામનું ચાલે છે તે પણ ઢંકાઇ જશે. કોઇ મારો ભાવ પુછશે નહિ. પણ કાંઈ ફિકર નહિ. મારે ગભરાઇ જવું જોઈતું નથી. આગળ નાર્મલ કલાસ કયાં હતી. આગળ હોપ સાહેબ કયાં હતા. મારે હવે હૈયે હાથ રાખવો જોઇએ. કોઇને મારી દયા ના આવી પણ આખરે ઇશ્વિરને તો આવી, એની કૃપાથી કરટીસ સાહેબ આરોગ્ય થયા છે, રાવસાહેબ પ્રાણલાલ અને મહિપતરામ પણ સરકિટ ફરી આવ્યા છે. એ સુધારાના આગેવાન લોકોને તો મારી ફિકર હશે એમાં શક નથી. પણ બીજા કેટલાએક જે મારી ખબર લેવા આવતા નથી તે મારા ઊપર કયાં સુધી રિસાયેલા રહેશે. હવે તો એઓએ રીસ રાખવી નથી જોઇતી. જુવાન વિદ્વાનો અને વિદ્યાને ચાહનારાઓને ઘણા લાંબા પોકારથી કહું છું કે, મુંબઈના જવાન વિદ્વાનોની પેઠે તમે સુધારામાં આગળ પડો. ત્યાંહાંના લોકોએ અમારી જાતનું જેમ માન વધારી દીધું છે તેમ તમે પણ વધારવા પછવાડે મેહેનત કરો. તમે ભણ્યાગણ્યા કોણે જાણ્યું, તમે જ્ઞાન મેળવ્યું કોણે જાણ્યું. તમે ડાહ્યા થયા કોણે જાણ્યા. એ તો જ્યારે બીજાને ભણાવો, બીજાને જ્ઞાની કરો, બીજાને ડાહ્યા કરો ત્યારેજ તમારી મેનત સફળ થઇ એમ કહેવાય. જેમ કોઈ માણસ પોતે એકલાનું પેટ ભરી બેસી રહે અને બીજાની ફિકર ચિંતા રાખે નહિ એ જેવું નીચું કહેવાય તેવુંજ અથવા તેથી પણ જાદે, પોતે સમજુ થઇને બીજાને સમજુ ના કરે તે નીચું કહેવાય. તમારો તો ધર્મ છે, કે બીજા અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાની કરવા, તેમને માણસાઇમાં લાવવા, ખરાબ અને વેહેમી રસમો દુર કરવી. તેને વાસ્તે ભાષણો કરીને લોકોના કાન ખુલ્લા કરવા.

તમારે જે જે કરવું જોઇએ તે જો ઈહીં લખું તો ઘણું લંબાણ થાય. તે સર્વ તમે સારી પેઠે સમજો છો, એવું છતાં આંખ્યો આડા કાન કરો છો એ તમને ઘટારત નથી. જ્યારે તમે મારા મદદગાર નહિ થાઓ ત્યારે બીજું કોણ થશે. જ્યારે તમે આગળ નહિ પડો ત્યારે બીજું કોણ પડશે. સુધારાનાં કામ કરવાને જ્યારે તમે લોકોને ઉશ્કેરશો નહિ, ત્યારે બીજું કોણ ઉશ્કેરશે; અને ટુંકામાં આ સર્વ કામ તમે માથે નહિ લો ત્યારે બીજું કોણ લેશે. મારી અરજ તમારે સારી પેઠે ધ્યાનમાં આણવી જોઇએ છૈયે. મારી મુલાકાત લીધાથી કેટલો ફાયદો છે એ વાતની સમજુતી લોકોને જ્યારે તમે નહિ આપો, અને તમે પોતે જ નહિ આવો ત્યારે પછી

સર્વ પત્યું. મારે કોઇના આગળ રોદણાં રોવાના રહ્યાં નહિ. જ્યારથી હિમાભાઇ ઇન્સ્ટિટયુટે મને પોતાની ગોદમાં લીધી ત્યારથી તો મારી ઘણી અડચણ દુર થઈ છે; રેહેવાને વાસ્તે સાત હજાર રૂપિયાની હવેલીનો મેડો મલ્યો છે; નીચે મનમાન્યાં પુસ્તકો અને વર્ત્તમાનપત્રો ગોઠવાએલાં છે; આ વગેરે સર્વ સુખ સારૂ છે, પણ મારૂં જીવતર તમારા હાથમાં છે. જો મારા આવરદાની દોરી તમે તાણી, તો તુટી ગયા વગર રેહેનાર નથી, અને જ્યારે એમ થયું ત્યારે ઉપરનું સર્વ સુખ શા કામનું.

શેહેરના શેઠીઆઓ અને ગૃહસ્થો તમારે પણ મારી મુલાકાત અવશ્ય લેવી જોઇએ. વિદ્વાન લોકો સુધારા વાસ્તે જે જે મેહેનત કરે તેમાં તમારે તન મન ને ધનથી મદદ કરવી. તે લોકો તો ફક્ત સારા રસ્તા બતાવશે અને તમને બનતા સુધી મદદ કરશે. પણ જ્યારે તમે મારી મુલાકાત સારૂ આવશો નહિ ત્યારે તમારા જાણવામાં સર્વ વાતો કયાંથી આવશે માટે અવશ્ય તમને ઘટે છે, કે પંદર દહાડે એક બે અવર ફુરસદના કહાડવા. બીજાની ખાતર ના આવો તો મારી ખાતર વાસ્તે આવો. પણ મારી મુલાકાત લ્યો લ્યોને લ્યો. તમને ઘણા આગ્રહથી અને નમ્રતાથી કહું છું કે તમે મારૂં કેહેવું ભૂલી જશો નહિ. કેવત છે કે "સમજુને ઇશારત ને મુરખને ટોકણી." તમે ભુલશો નહિ એવી મને આશા તો છે પછી કોણ જાણે. આટલું કહીને તમને અરજ કરવી તો બંધ કરૂ છું પણ તમારા ઉપરી જે નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ છે તેમને ઉપરના કરતાં વધારે એટલુંજ કહું છું કે તમારા સ્વર્ગવાશી પિતાજીનો કીર્ત્તિસ્થંભ જે "હિમાભાઇ ઇન્સ્ટિટયુટ" તેણે મને પોતાના ખોળામાં લીધી છે, માટે તમે જો મને વિસારી મુકશો તો ઘણું અઘટિત કરયું કેહેવાશે. મને તમારી ખાતરી છે કે તો પણ વખત છે માટે યાદ દેવરાવ્યું. આગળ તો તમે મારી મુલાકાત લેવા ચુકયા નથી પણ હાલમાં ફુરસદ નહિ મળવાના સબબથી અવાતું નહિ હોય, પણ હવેથી તો આવશો. તમને વધારે કાંઈ કેહેવાનું નથી એટલીજ મારી અરજ છે તે દિલમાં રાખવી.

વિદ્વાનો, જ્યારે તમારી તરફ નજર કરૂં છું, ત્યારે મારા દિલમાં ઘણા વિચારો ઉઠે છે; પણ તે આ અવસરે તો સર્વ જવા દઉં છું; તોપણ એક વાત કહું છું કે સર્વ જગ્યાએ મારો ભભકો ઘણો વાગેલો છે; મારૂં નામ દેશાવરો ખાતે ફેલાઇ ગએલું છે તેથી દુરના માણસો તો ધારે છે કે મારાથી કોણ જાણે શોય સુધારો થતો હશે, મેં શાં શાં કામ કરયાં તે જાણવા

સમશેર બહાદુરવાળો તો પોકાર મારે છે. પણ જાણતો નથી, કે નામ મોટાં ને દરષણ ખોટાં છે. આ વિષેની લાજ બધા તમને છે માટે આશા છે કે મારી હકિકત ધ્યાનમાં લઈ મારી હાલત સુધારવા તથા મારી મુલાકાત લેવા જરા પણ આંચકો ખાશો નહિ. જો આવી રીતે થયું તો મારી આશા પૂર્ણ થઈ એમ સમજીશ."*

કોણ વ્યાખ્યાતાઓ હતા અને કેવા વિષય પર વ્યાખ્યાનો મંડળ હસ્તક અપાતાં હતાં તેની સૂચી પ્રકરણના અંતે પરશિષ્ટ ૩ માં આપી છે; અને તેમાંના ઘણાખરા "બુદ્ધિપ્રકાશ" માં છપાયલાં જણાશે. અહિં એક ખાસ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરવાનું મન થઈ આવે છે અને એ પ્રસંગ તે મંડળના મંત્રી શ્રી. બાબારાવ ભોળાનાથ કોલેજમાં વધુ અભ્યાસ અર્થે મુંબાઇ જતાં, મંડળ તરફથી એક માનપત્ર અપાયું હતું, તે હતો. એમાં નવીન કે ધ્યાન ખેંચે એવું કાંઈ વિશેષ નથી પણ શરૂઆતમાં માનપત્ર કેમ લખાતાં તેના નમુના તરીકે તેનું મહત્વ છેઃ—

માનપત્ર

અમદાવાદ તા. ૨૬ મી ડિસંબર સંને ૧૮૫૭

રાજેશ્રી બાબારાવ ભોળાનાથ

વિદ્યાભ્યાસક મંડળિના સેક્રટરી.

સાહેબ,

તમોએ વિદ્યાભ્યાસક મંડળિની તરફથી ગયા મે મહિનાથી આજદીન સુધી સેક્રેટરીનું કામ સારી રીતે ચલાવ્યું, તેમાં વચમાં કેટલાએક દહાડા કાંઈ કારણોથી મંડળિ બંધ પડી હતી, પણ તમે ઊદ્યોગ કરીનેં પાછી જાગતી કરી અનેં સારાં સારાં ભાષણો કરવાની સભાસદોને ઊમેદ વધે એ રીતે વચનની મિઠાસથી સહુ સાથે તમે અંતરશુદ્ધ મિત્રતા રાખી એવી તમારી લાયકી અનેં નમ્રતાનો ગુણ અમેં વિસરનાર નથી, અનેં તમે અહીંની ગુજરાતી સરકારી નિશાળમાં તથા ઈંગ્રેજી સ્કુલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરીને વળી વિશેષ વિદ્યાભ્યાસ કરવા સારૂ મુંબાઈ તરફ સિધાવવાના છો પણ અમે આશા રાખીયે છૈયે કે તમે ત્યાંહાં રહીનેં આ મંડળિને કોઇ કોઇ વખતે કોઇ ત્રેહથી મદદ આપશો, અનેં અમારી સાથે તમે જે મિત્રાચારી રાખી છે તે વિસારશો નહીં. અમે પરમેશ્વર પાસે માગિયે છૈયે કે

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૯, પૃ. ૧૨૬ થી ૧૩૨.

તમે જ્યાંહાં જ્યાંહાં જાઓ ત્યાં તમારા મનની ઇચ્છા પૂરી થાય અને ત્યાંહાંની મંડળિયોમાં પણ પ્રખ્યાત થાઓ અને આવી રીતે માંનપત્ર પામો.

સહી ટી. બી. કરટીસ સાહેબ આનરેરી પ્રેસિડેન્ટ

,, રાવસાહેબ પ્રાણલાલ મથુરાંદાસ.

,, મેહેતાજી તુળજારામ સુખરામ.

,, રણછોડ ઉદેરામ સેક્રેટેરી.

,, લાલભાઇ રૂપરાંમ પ્રમુખ.

,, કવીશ્વર દલપતરાંમ ડાહ્યાભાઇ ઊપ પ્રમુખ.

,, હરીલાલ દામોદર (નાર્મલ કલાસની તરફથી)"×

ગુજરાતમાં આ જાતનું મંડળ અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી એ પ્રથમ હતું અને તેનું કામકાજ સભાએ ઘડેલા અને મંજુર કરેલા નિયમપૂર્વક થતું હતું. કાયદાકાનુનની દૃષ્ટિએ તે ખરડો બહુ ઉપયોગી નહિ હોય; પણ તેમાંની કેટલીક માહિતી જરૂર રમુજ આપશે તેમ તેનો વહિવટ કેમ થતો હતો તે લક્ષમાં આવશે:

વિદ્યાભ્યાસક મંડળી.

(સ્થાપવામાં આવી તારીખ ૨ ફેબરૂઆરી સન ૧૮૫૧)

તા. ૨ જી જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૮ સુધી સુધારેલા કાયદા.

૧. આ મંડળી દર પખવાડિયે શનીવારે સાંજના ૭ કલાક વાગતે ભરાશે.

૨. એક આનરેરી પ્રેસીડેન્ટ, પ્રમુખ, ઊપપ્રમુખ, સેક્રેટરી અને બીજા કારોબારિયો મળીને આ સભાનું કામ ચલાવશે.

૩. આ સભામાં જે કોઈ સખસ સભાસદ થવાની ખાએસ રાખતો હશે તેને કારોબાર મંડળીના અનુમત્તથી સભાસદ કરવામાં આવશે.

૪. આ સભાના ખરચ સારૂં દર સભાસદ પાસેથી દર વર્ષને આરંભે ઓછામાં ઓછા બે આના લવાજમ લેવામાં આવશે. તે ઊપરાંત જે કોઇ સાહેબ આપશે તે ઉપકાર સાથે લીધામાં આવશે. અને જે કોઇ બક્ષિસ દાખલ આપશે તે પણ મોટા એશાનથી લીધામાં આવશે.

૫. આ મંડળીની વર્ષોવર્ષની છેલ્લી બેટકે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, સેક્રેટેરી અને કારોબારિઓને છુપા મતથી પસંદ કિધામાં આવશે.

× બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૭, પૃ. ૧૩૧-૧૩૨.

૬. આ સભાના સેક્રેટરી અને ખજાનચી એક જણનેજ ઠરાવવામાં આવશે. અને મંડળીના ખરચખુટણ વગેરેનો હિસાબ તથા સભાનાં વહિવટનું દફતર તે રાખશે. અને હિસાબ વગેરે કારોબારિયો ત્રણ ત્રણ મહિને તપાશશે. તથા વર્ષની છેલ્લી સભાયે સઘળો વહિવટ સેક્રેટરી સભાની આગળ વાંચી સંભળાવશે.

૭. આ સભામાં ચાલતા રાજ્ય સંબંધી તથા કોઇના ધર્મ સંબંધી નિંદા, સ્તુતી કરવી નહી.

૮. આ સભાના કાયદામાં ફેરફાર કરવો હશે તો ઓછામાં ઓછા અર્ધ્ધ સભાસદો હાજર હશે ત્યારે જ તે કામ થશે.

૯. રસાળો વાંચવાનો અથવા ભાષણ કરવાનો અધિકાર સભાસદોને.

૧૦. જે ધણીને રસાળો વાંચવાની વારી હોય તેને મહીના આગમચ સેક્રેટરિયે ખબર આપવી.

૧૧. રસાળો વાંચનારે પંદર દાહાડા આગમચ પોતાનો રસાળો સેક્રેટરીને પોહોંચતો કરવો કે તે રસાળો કારોબારી મંડળી તપાસીને સુધારવો ઘટે તેમ સુધારે.

૧૨. જેને વિષય લખવા ફરમાવ્યું હોય તેનાથી અડચણને લીધે ના લખી શકાય એવું હોય તો સેક્રેટરીને એક અઠવાડિયા આગમચ સૂચના આપવી. અને એમ નહી કરતાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે કોઈ પોતાનો વિષય તઇયાર કરી ૧૧ મા કાયદા પ્રમાણે સેક્રેટરીને પોહોચતો નહી કરે અથવા તેનું યોગ્ય કારણ નહી બતાવે તો તેનો એક આનો દંડ લીધામાં આવશે.

૧૩. રસાળો વાંચવા લાયક નહી હોય તો તે કારોબારી મંડળી રદ કરશે.

૧૪. કોઈ સભાસદે મંડળીમાં આવવાને ચુકવું નહી. જો યોગ્ય કારણ હોય તો તેની ચીઠી લખી સેક્રેટરીને મોકલવી, એથી ઊલટી રીતે કરશે તો પા આનો દંડ લીધામાં આવશે. અને એજ પ્રમાણે લાગટ ત્રણ બેઠક સુધી વર્ત્તશે તો તેનું નામ સભાસદોની ટીપ માહેથી કાહાડી નાખવામાં આવશે.

૧૫. રસાળો વાંચનારે પોતાનો નિબંધ પોર્ટુગીસ કાગળના ચોથા ભાગની તકતી પ્રમાણે સારા કાગળમાં લખી સેક્રેટરીને તુરત પોહોચતો કરવો.

૧૬. રસાળો વાંચી રહ્યા પછી સભામાં બિરાજનાર હરેક જણને તે રસાળાની બાબત ઊપર તકરાર કરવાનો હક છે અને તે તકરારનો નિવાડો પ્રમુખ પોતાના હાથમાં રાખશે.

૧૭. સભાસદે વિવેક અને અદબથી ચાલવું અને રસાળા લખવામાં અથવા વિવાદ કરવામાં પરસ્પર નિંદા કરવી નહીં.

૧૮. સભા બાહારના હરકોઈ માણસને વિષય અથવા ભાષણ કરવું હોય તો કારોબારી મંડળીની રજા જોઇયે.

૧૯. એ સભા શ્રાવણ માસમાં બંધ રેહેશે.

૨૦. પરગામીને સભાસદ થવાની મરજી હશે તો તેને પણ સભાસદ કીધામાં આવશે.

૨૧. જે કોઈ નવો સભાસદ દાખલ થશે તેની પાસેથી ઓછામાં ઓછા બે આના આગળથી લીધામાં આવશે.

૨૨. હરેક સભાનો વહિવટ નીચે લખ્યા પ્રમાણે થશેઃ—

૧ લું. પ્રમુખે સાંજના ૭ કલાકે ખુરશિયે બિરાજવું.

૨ જું. ગઈ સભાના વહિવટની હકીકત સેક્રેટરીયે વાંચી સંભળાવવી.

૩ જું. દરખાસ્તો કરવી.

૪ થું. રસાળો વાંચવો અથવા ભાષણ કરવું અને તે ઊપર ઘટતી રીતે વિવાદ કરવો.

૫ મું. આવતી સભામાં રસાળા વાંચવાના હોય અથવા ભાષણ કરવાનું હોય તે વિષે સેક્રેટરીયે ખબર આપવી.

૬ ઠું. સભા બરખાસ્ત કરવી.

સહી. રણછોડ ઉદેરામ.
સેક્રેટરી.*

રણછોડભાઇએ પ્રસ્તુત મંડળને ટકાવી રાખવામાં સારો ઉત્સાહ દાખવેલો, તેથી અમદાવાદમાંથી છેવટ જતી વખતે એક માનપત્ર એમને મંડળ તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. એ માનપત્રમાં નોંધેલી કેટલીક બિના સોસાઇટીનો ઇતિહાસ અને રણછોડભાઇના ચરિત્ર પરત્વે ઉપયોગી છે; અને આપણ. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ બનાવને સ્થાન ઘટે છે. એ પ્રસંગનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છેઃ—

" ભાઈ રણછોડ ઉદેરામને માનપત્ર આપવા સારૂ તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બરને રોજ સાંજના ૬ વાગતાં હીમાભાઈ ઇન્સટીટયુટમાં સભા ભરાઈ

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૮, પૃ. ૩ થી ૫.

હતી. મેહેરબાન અલેક્સાંડર જારડીન સાહેબ સભાપતિના ખુરશીએ બિરાજ્યા હતા. રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, આઝમ મગનલાલ વખતચંદ, રાવસાહેબ મહિપતરામ રૂપરામ, અને ગાયકવાડ મહારાજના વકીલ રાજેશ્રી સખારામ વિનાયકરાવ, તથા સ્કુલના શાસ્ત્રી ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે આશરે ૬૦ સભાસદો હતા. તે વખતે જે માનપત્ર આપ્યું તેની નકલ નીચે મુજબ:-

માનપત્ર

ભાઈ રણછોડ ઉદેરામ,

રહેવાસી મહુધા, જીલ્લે ખેડાના નાતે ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ.

ભાઈ, તમે અમદાવાદની હાઇસ્કુલમાં અંગરેજી અભ્યાસ કરીને અહિંના કેળવણી ખાતાનાં કામમાં, દિલ ઉલટથી ઘણી સારી મેહેનત લીધેલી છે; અને હાલ તમને અહિંના પરી. બેહેચરદાસ અંબાઈદાસે પોતાની મુંબઇની દુકાન ઉપર મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરયો વાસ્તે તમે એક બે દિવસમાં મુંબઈ જવાના છો. અને તમે અહિંના લોકો સાથે ઘણી પ્રીતિ મેળવી છે, માટે આ વિદ્યાભ્યાસક સભા તમારો ઉપકાર માનીને આ માનપત્ર આપે છે.

તા. ૧૯ મી ડીસેંબર સન ૧૮૫૭ થી તે ૬૧ ની સાલ આખર સુધી તમે આ સભાના સેક્રેટેરીનું કામ સારી રીતે ચલાવ્યું. અને પછી મેહેરબાન પીલ સાહેબની હજુરમાં તમને નોકરી મળ્યાથી પ્રગણામાં ફરવા જવું પડયું તેથી કામ છોડયું, તો પણ તમારૂં દિલ આ સભા તરફ હતું. ગુ. વ. સોસાઇટીના આસી. સેક્રેટેરીને આંખ્યોની દવા સારૂં મુંબાઈ જવું પડયું, ત્યારે સન ૧૮૫૯ માં માસ ૮ સુધી, તથા તેને કાવ્યદોહનનું પહેલું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં રોકાવું પડયું ત્યારે તા. ૨૧ એપ્રીલ સન ૧૮૬૦ થી અકટોબર આખર સુધી બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનિયાના એડીટરનું કામ તમે સારી રીતે ચલાવ્યું હતું. તમે ગુજરાતી કવિતાનો અભ્યાસ કરીને વિવિધોપદેશ નામની એક કવિતાની ચોપડી સન ૧૮૫૯ માં છપાવીને પ્રગટ કરી, તથા " જયકુંવરનો જય " એવા નામનું નાટક રચીને બુદ્ધિપ્રકાશમાં થોડે થોડે પ્રગટ કર્યું, તે હાલ સુધી છપાય છે; તે શિવાય ઘણા સારા વિષયો બુદ્ધિપ્રકાશમાં તમારા લખેલા છે તે સર્વે વાંચનારના મન ઉપર સારી અસર થાય એવા છે. તેથી તમારી યાદગીરી આ દેશના લોકોમાં ઘણાં વર્ષ સુધી રહેશે. મેહેરબાન પીલ સાહેબ પાસે, પછી મેહેરબાન ઍજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર ઉત્તર વિભાગના સાહેબની હજુરમાં તમે કેટલાએક મહિના સુધી નોકરી કરી,

પછી ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર સાહેબની હજુરમાં ગુજરાતી ટ્રાન્સલેશન એકઝી-ક્યુટરની રૂ. ૪૦ ના પગારની જગો તમને મળી તે કામ હાલ સુધી તમે કર્યું. તમ સરખા કેળવણી પામેલા અને પ્રમાણિક માણસ અમદાવાદમાંથી જવાથી અમે દિલગીર છૈયે પણ આશા છે કે બુદ્ધિપ્રકાશમાં તમારા સુંદર વિષયોના લખાણથી હમેશાં તમારી યાદગીરી અમને આપતા રહેશો. અહિંના વિદ્યા-ખાતામાં કેળવણી પામેલા ભાઈ વીરચંદ દીપચંદ વગેરે મુંબઇમાં છે, અને વળી તમારા જવાથી અમદાવાદના કેળવણી ખાતાની ખુબી મુંબઇમાં વધારે થશે. તમને સજનતાનો ગુણ પરમેશ્વરે બખશીશ આપેલો છે. કહ્યું છે કેઃ—

છપા.

સજ્જનતા ગુણ સરસ, મળે નહીં ખરચે મૂલે;
શિખવ્યાથી ન શિખાય, નથી ફળતી કો ફૂલે;
વિચરે દેશ વિદેશ, લેશ જિવમાં નહિ જામે;
પવિત્ર તીર્થ પ્રવેશ, કિધે પણ કોઈ ન પામે;
કદિ પ્રગટે નહિં દલપત કહે, ઘર ઘર અથડાયે ઘણું;
ઈશ્વર કરૂણાથી ઉપજે, પુરૂષ વિષે સજ્જનપણું. ૧

તરૂવરનો નહિ તાગ, ભાગ્યથી સુરતરૂ ભેટે;
હીરા મળે હજાર, કોહિનુર છેકજ છેટે;
બગલા બાણું કરોડ, હંસ તો ન મળે હળવો;
સમળા મળે અસંખ્ય, ગરૂડમહિમા કયાં મળવો;
જન તો બહુ જડશે જગતમાં, તન તાપ ન તેથી ટળે;
દિલ સત્યપણે દલપત કહે, મહાભાગ્ય સજ્જન મળે. ૨

માટે તમારા જેવા સજ્જન મળવા ઘણા દુર્લભ છે. અમે તમને જેટલું માન આપિયે તેટલું તમારી લાયકી પ્રમાણે થોડું છે. અમે પરમેશ્વર પાસે માગિયે છૈયે કે તમે જ્યાં બિરાજો ત્યાં, સુખ, આબરૂ અને આવાં માનપત્ર તમને ઘણાં મળે. એજ અમારો આશિર્વાદ છે.

પછી રણછોડ ગલુરામે કવિતા, અને સ્કુલના શાસ્ત્રીએ શ્લોક રચેલા વાંચ્યા હતા.× } તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૬૩.

× 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સન ૧૮૬૪, પૃ. ૮ થી ૧૦.

પરિશિષ્ટ ૩

વ્યાખ્યાનો.

	વિષય.	વ્યાખ્યાતા.	તારીખ.
૧	રાજ્ય વિદ્યાભ્યાસ ...	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ	૪-૯-૧૮૫૪
૨	વિદ્યાની આવશ્યક્તા ...	શ્રી વિષ્ણુપંત નરસોપંત	૨૮-૧૦-૧૮૫૪
૩	હુન્નર ન છુપાવી રાખવા વિષે	... ...	... ...
૪	વિદ્યાના લાભ ...	રા. સા. પ્રાણલાલ મથુરાંદાસ	સન ૧૮૫૬
૫	આળસ તજી ઉદ્યોગ કરવા વિષે.	રા. હરિલાલ દામોદરદાસ	૧૯-૧૨-૧૮૫૭
૬	ખોટા વ્હેમો તજવા વિષે.	રા. રણછોડભાઈ ઉદેરામ	૩-૧-૧૮૫૮
૭	ભૂગોળ વિષે	રા.સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ	૩-૭-૧૮૫૮
૮	ગુજરાતી ભાષા વિષે...	રા. મહીપતરામ રૂપરામ	૨૪-૭-૧૮૫૮
૯	ઇલેકટ્રીક ટેલીગ્રાફ ...	રા. મોહનલાલ રણછોડદાસ	૩૧-૭-૧૮૫૮
૧૦	રસાયણ પ્રયોગ ...	,, ,,	૨૩-૧૨-૧૮૫૮
૧૧	વરાળયંત્ર	રા. સા. પ્રાણલાલ મથુરાંદાસ	૧૪-૮-૧૮૫૮
૧૨	હિંદુસ્તાનમાં રૂ વિષે ...	રા. દોલતરામ ઉત્તમરામ	૨૮-૮-૧૮૫૮
૧૩	માણસ અને પશુ આદિ પ્રાણીમાં તફાવત ...	રા. સા. મયારામ શંભુનાથ	૨૮-૮-૧૮૫૮
૧૪	વાયુની જરૂરિયાત ...	રા. રતનશંકર મણિશંકર	૨-૧૦-૧૮૫૮
૧૫	ડાપણ	રા. લાલભાઇ રૂપરામ	૯-૧૦-૧૮૫૮

પ્રકરણ ૧૫.

બુદ્ધિપ્રકાશ

"સન અઢાર ચોપન તણો, મનહર મારચ માસ,
પ્રથમ થકી ચોપાનિયું, પ્રકટયું બુદ્ધિપ્રકાશ.
શશિ સૂરજ તારા તડિત, આપે ભલે ઉજાશ,
જડતા તિમિર ટળે નહિ, જ્યાં નહિ બુદ્ધિપ્રકાશ."

(**દલપતકાવ્ય**, ભા. ૧, પૃ. ૩૨૩.)

"We are happy to state this publication, (Buddhiprakash) which contains articles on History, Natural Philosophy, Morality, the general news of the month, and anything that is likely to be of interest has met with a success greater than was anticipated and bids fair to become (if it is not so already) one of the most popular Magazines in the Gujarati language."

T. B. Curtis.

(Report, G. V. Society, 1854–55.)

ગયા પ્રકરણમાં મંડળીઓ વિષે લખતાં અમે જણાવ્યું હતું કે "બુદ્ધિપ્રકાશ" નામના મંડળે એજ નામનું એક ચોપાનિયું કાઢ્યું, તેનો પહેલો અંક ૧૫ મી મે સન ૧૮૫૦ના દિવસે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે પખવાડિક હતું, અને તેની પૃષ્ટ સંખ્યા ૧૬ ની હતી અને વળી તે લીથોમાં છપાતું હતું. તે લેવાનું સૌને અનુકૂળ થાય તે માટે છુટક નકલ દોઢ આને વેચાતી મળતી હતી. એ માસિક કાઢવામાં તેના પ્રયોજકોનો શો આશય હતો એ પ્રથમ અંકની શરૂઆતમાં સમજાવેલો છે, તે પરથી એની રીતિ-નીતિનો ખ્યાલ આવશે.

પ્રસ્તાવના અથવા દીબાચો.

"આ ચોપાનીયું છપાવનારાઓની એવી ખાતરી થઈ છે કે જે દેશમાં બોલીનું કાંઇ ઠેકાણું નથી, તરે તરે વાર ચોપડી થએલી નથી, લોકોનું મન વિદ્યા તરફ લાગેલું નથી, નેં તેને લીધે વિદ્યા એ શી વસ્તુ છે. તે ભણ્યાથી શા શા ફાએદા થાએ છે. એવા દેશમાં મુળ પગરણમાં કંઇ બુદ્ધિ ઉઘડે,

લોકોના વહેમ જાઅ, નેં વિદ્યા ભણવા તરફ ચીત લાગે. લોકોની આંખ્યો ઉઘડે, કે વિદ્યા તે શું છે, પથરા છે, ઢેખાળા છે શું ? એવી એવી મ્હોટી મ્હોટી અનેક તરેની વાતો માંહી આવે, એવું ચોપાનીઊં થઆ વગર દેશમાં સુધારો થાઅ, લોકો સમજું ને ડાહ્યા, શાણા, વીચારવંત, જ્ઞાની વિદ્વાંન થાઅ એવું થવું મુશકલજ. પ્રથમ તો લોકોનું મોહોટું અજ્ઞાન એ છે જે, હરેક કંઈ વરતમાંન બાબતનો કાગળ અથવા ચોપાનીઊં હોએ છે તેમાં શી વાત લખેલી છે, મહી સાપ છે, કે ઘો છે, તે કાંઈ વાંચતા નથી. (શેઠ આવા તો કે વખારે નાંખો.) એવી તરેની તે લોકના મનમાં વાત વશેલી છે; વળી કોઈ લોક વાંચતા હશે તો તેમાં જે લખું છે, તે વાત ખરી છે, કે ખોટી છે, એ વાતનો કાંઇ વિચાર કરા વિના પાધરૂં શું કે " ગપાઊંસ છે, " એવી તરેનો લોકોના મનમાં વેહેમ આવીનેં દશેલો છે, કે જેટલાં મુંબાઇનાં વરતમાન અથવા ચોપાંનીઆં આવે છે, તેને લોકો ગપાઊંસ છે કેહે છે, વળી અહીંઆં જે વરતમાંન બુધવારે બુધવારે છપાએ છે તેનું નાંમ વરતમાંન છે તેને લોકો બુધવારીઊં એટલે ઘણુંઃ"હલકું નાંમ પાડું છે. વલી લોકો શું સમજે છે કે વિદ્યા ભણવી એટલે લખતાં વાંચતાં આવડયું, સાચું જુઠું બોલા, લોકોનાં કાલાં ધોળાં કરી માથાં ફરેલ થઆ, એ ભણવું; એવી એવી તરેના અનેક, કદાપી ગણીએ તો પાર ના આવે એવા વેહેમ ભરાએલા છે, કેટલીએક ઊલટી વાતો સમજાય છે, (અલબત તે કાંઇ લોકોનો વાંક નથી, કદાપી તેમને ખબર હોએ તો તે લોકો કદી એવું માંને નહી) મનમાં એકદમ કાંઇ નવી વાત ગમે તેવી સારી, ગમે તેવો તેમાંથી ફાઅદો થાઅ એવી હોઅ પણ તે થવી માહા મુશકલ. તારે તેટલા માટે આ ચોપાનીઊં છપાવનારાઓનો એવો ઇરાદો છે, કે એ ચોપાનીઆમાં એવી એવી વિદ્યાની, ઇતિહાસની, રસાએનશાસ્ત્રની, લોકોના વેહેપાર વિશે, લોકોના ચાલ ધારા વીશે, જે જે મ્હોટા મ્હોટા માંની લીધેલા વેહેમ છે તે વિશે વાતો લખવી કે તેણે કરીનેં લગીરેક લોકોના હાલના વિચારમાં ફેરફાર થાઅ; નેં હાલમાં જે જે અમુલ વસ્તુઓ છે તેને, જેમ કુકડાને મન રત્ન, તેમ ધીકારીનેં નાંખી દે છે, તે તે વસ્તુઓનેં ઓલખીનેં લેવી નેં જેમ હીરા, મોતી, માંણેકનેં માંન આપે છે, નેં સહાસ પ્રાણ રાખે છે, તેના કદાપી કરોડમા હીસાનું એ તેમનેં માંન આપે એવી રીતની છપાવનારાઓના મનમાં હોંસ છે; પછી તો દઇવ ઇચ્છા જે થાએ તે ખરૂં. અમનેં આશા છે કે કેટલા એક સારા, સમજું, ડાહ્યા, નેં વિદ્વાંન, લોકો આ વાત વાંચીનેં એવું બોલશે કે " નવરા ડોલ બેઠા બેઠા કાંઈ કામ તો

જોઇએ, રોજગાર નહી, ધંધો નહી, તારે કાંઈ કમાવવું જોઇએ કેને, તારે આ ખાસો ધંધો ઉભો કર્યો." તારે જે લોકોને મનમાં એવું આવે તે લોકોએ આ વાત સારી પેઠે સમજી લેવી જોઇએ, કે ચોપાનીઉં છપાવનારાઓનો એવો કંઇ ઈરાદો નથી કે એ ચોપાનીઉં છપાવીને તેમાંથી કંઈ નફો મેળવવો, પણ ફક્ત એટલુંજ, કે કંઇ કરતાં લોકોનું મન વિદ્યા તરફ લાગે છે. (કારણ કે વિદ્યા તરફ મન લાગું તો પછી હાલમાં તો કોઈની શકતી એવી નથી કે અગાડીથી પાંકી આપે કે અગાડી જતાં આવો ફાએદો થશે.) વળી એ ચોપાનીઉં ખપે, નેં લોકોને વાંચવાનો શોખ થાએ, અને તેમાંથી ફક્ત એના ખરચ જોગ નીકલું, એટલે બારપા થઈ. વલી એ ચોપાંનીઉં કાં તાલેવન, કાં ગરીબ, સરવે લોકોના વાંચવાના ઉપભોગમાં આવે, એટલા માટે તેની કીમત હાલમાં રૂ. ૦-૧-૬ ઠરાવી છે નેં એવો વિચાર છે, કે જો કદાપી એ ચોપાંનીઉં બહુ લોકો લેશે, તો આગળ ઉપર તેની કીમત રૂ. ૦-૧-૦ કરી નાંખવી. હવે જો કદાપી આ જે કીંમત ઠરાવી છે તે ઉપરથી કોઇ લગીરજ વીચાર કરશે, તો જણાઈ આવશે કે ફક્ત વિદ્યાની વૃદ્ધી થાઅ નેં મ્હોટા મ્હોટા લોકોને જોઇનેં વિદ્યાનેં ટેકો દે એવો લોકોમાં દેખાદેખી ચડશ વધે, એવો ઈરાદો છે માટે ચોપાંનીઉં છપાવનારાઓની એવી હોંસ છે કે એને બધા લોકો સારી પેડે પોતાનાંને જેવી મદત આપે છે એવું જ ધારીનેં આને પણ મદત આપશે.

આ ચોપાંનીઆમાં શી શી બાબતો આવશે તે કંઈ લખી શકાતું નથી પણ એટલું છે, કે ઘણું કરીનેં આ નીચેની વાર્તામાંથી છપાવામાં આવશે.

૧ રસાયનશાસ્ત્ર.
૨ નામીચા પુરૂષોનાં જન્મ ચરીત્ર.
૩ ઈતિહાસ એટલે આગળ બાદશાહા નેં રાજાઓ કેવા થઆ નેં તેમની રાજનીતિ શી રીતની હતી નેં તેઓએ શાંશાં પરાક્રમ કરાં.
૪ નકલી વાતો નેં કોઅડા,
૫ વેપાર બાબત.
૬ ચરચાપત્રો.

એ શીવાએ જે જે વાતો અનુકુળ આવશે નેં માલુંમ પડશે કે આવી વાતથી લોકોનેં કાંઈ પણ રસ પડીનેં લગીરેક સુધારો થાએ એવું છે એવી બાબતો છાપવામાં આવશે.

એ ચોપાનીઉં પહેલું વેહેલુંજ એટલે તારીખ ૧૫ મી મે અ સંને ૧૮૫૦ થી છપાવા માંડયું છે, તે દર મહીને ૧૫) મી અને છેલ્લી એ બે તારીખોએ છપાશે.

આ ચોપનીઊં જે મંડળી પ્રવરતાવે છે તે મંડળીનું નાંમ શું છે નેં તેમાં કોણ કોણ છે, તે બાબતનો વિસ્તાર આગળ ઉપર આવશે.

આ ચોપાનીઆનું કામ પેહેલવેહેલુંજ શરૂ કરૂં છે, તેમાં કાંઈ લખતાં તથા છાપતાં ભુલચુક થઈ હશે તો તે વાંચનારાઓએ કૃપા કરી માફ કરવી. હવેથી એ ચોપાનીઆનું કામ અમારાથી સુધરતું જશે, તેમ કરીશું એવી આશા છે."*

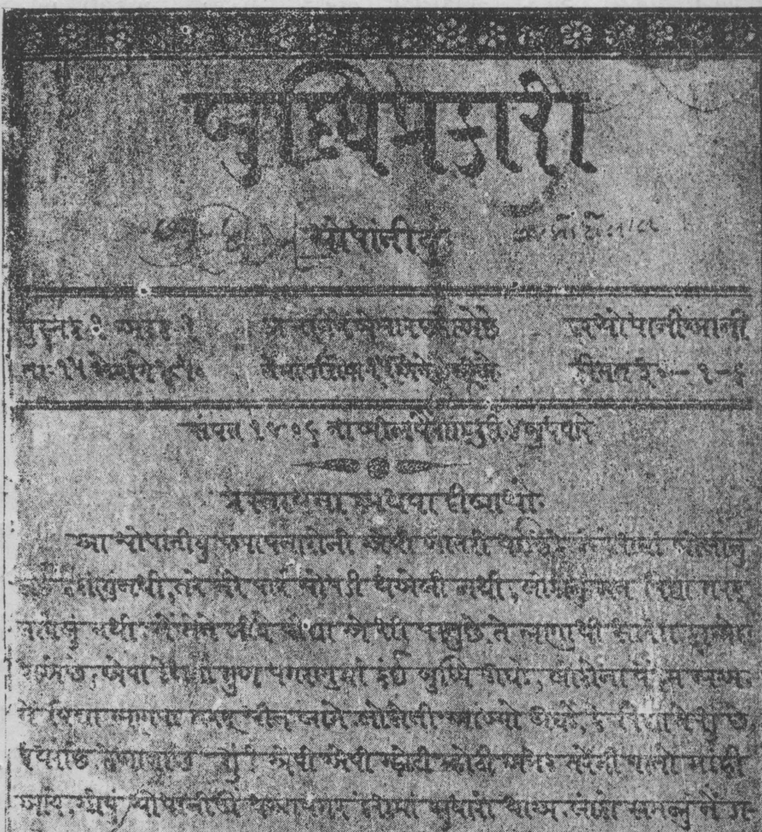
बुद्धिप्रकाश

* 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સન ૧૮૫૦.

વાચકબંધુ જોઇ શકશે કે આ અખતરો એક પ્રકારનું જ્ઞાનસાધન-વાચન જનતાને પૂરૂં પાડી, તેની સેવા કરવાનો હતો; પણ તે અલ્પ આયુષ્યવાળો નિવડ્યો હતો; છતાં એ પ્રવૃત્તિ પડી ભાંગી નહિ. વિદ્યાભ્યાસક નામની નવી મંડળી સ્થપાઈ તેણે એને ફરી સજીવન કર્યું અને તે કાર્યમાં સોસાઇટીની સહાયતા મેળવી.

આ પ્રમાણે સન ૧૮૫૪ ના માર્ચમાં વિદ્યાભ્યાસક મંડળે તે હાથમાં લીધું અને પહેલો અંક એપ્રિલમાં બહાર પાડ્યો, ત્યારથી બુદ્ધિપ્રકાશ સતત નિકળતું રહ્યું છે. એ સમયની વસ્તુસ્થિતિ સમજવાને અને એક નોંધ તરીકે એ મંડળે જે નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું તે મહત્વનું હોઇને તે નીચે આપીએ છીએઃ

પ્રસ્તાવના.

આ બુદ્ધિપ્રકાશ નામનું ચોપાન્યું બુદ્ધિપ્રકાશ નામની મંડળીએ ચલાવ્યું હતું તે વરસ દોહોડેકની મુદત સુધી ચાલ્યું પણ પછી એ મંડળીના બેસનારા પોતાના કામસર છુટા પડયાથી એ ચોપાન્યું ભાગી પડયું. હાલમાં વિદ્યા-ભ્યાસક મંડળીની નજરમાં એવું આવ્યું, જે આ દેશના લોકોને વિદ્યા ભણવાની કહીએ તેવી હોંશ હજુ સુધી પેદા થઈ નથી. માટે જુદી જુદી વિદ્યાની ચોપડીઓ લેવાનું ખરચ કરતાં લોકો લગીર વિચાર કરવા જાય છે. પણ થોડામાં ઘણું થાય, એટલે લોકોનેં થોડું ખરચ નેં બહુ ફાયદો થવાનેં માટે આ ચોપાન્યું છપાવું ધારયું. પણ એ ચોપાન્યાનું ખરચખુંટણ કરવાને સારૂ આ મંડળીની શકતી નોહોતી તેથી એવી મદત વર્નાકયુલર સોસાઈટી પાસે માગી તેથી એ સોસાઇટીએ મેરબાંની કરીનેં અમનેં મદત આપી તેથી આ ચોપાન્યું શરૂ કરયું છે. નેં એ ચોપાન્યાની તકતી આગળના બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાન્યાના જેટલી થશે ને તેમાં પૃષ્ટ ૧૨ હાલમાં આવશે. નેં જો તેહેનેં સારી પેઠે આશરો મળશે તો એકદમ ૧૬ પૃષ્ટ થશે. આ ચોપા-ન્યાનું નામ પણ બુદ્ધિપ્રકાશ જ રાખ્યું છે, તે દર મહીનેં એકવાર નીકળશે પણ મહીનામાં બે વાર નીકળવાનો સુમાર સ્વદેશીઓની મદત ઉપર છે, નેં વળી કયાં ગરીબ કે કયાં તાલેવાન સરવ લોકનેં આ ચોપાન્યું લેવાનું સેલ પડે માટે તેહેની કીંમત અગાઉથી આપે તો વરસ દહાડે રૂ. ાાા નેં પાછળથી આપે તો વરસ દહાડે રૂ. ૧) નેં છુટક એક રાખે તો તેનો આનો એક એ રીતનો ભાવ ઠરાવ્યો છે. આ ચોપાન્યામાં ઘણું કરીનેં નીચેની બાબતો આવશે.

ઇતિહાસ એટલે આગળના રાજા કોણ કોણ હતા, તેમના રાજ્યમાં

શું શું બન્યું તેમની રાજ્યનીતી કેવી હતી. તા. તેમણે શાંશાં પરાક્રમ કરચા. એ વીગેરે, નાંમિચા પુરૂષનાં જન્મ ચરિત્ર, હસવાની વાતો વિશય એટલે એમ કે ફલાણી બાબતથી કેટલા ફાયદા ને કેટલા ગેરફાયદા થાય છે, તા. એ મહીનામાં બનેલી વાતોનો સાર એ વીગેરે બીજી ઘણીક પ્રકારની બાબતો કે જેથી વિદ્યા અનેં બુદ્ધિ વધે ને લોકોનેં બહુ ફાયદો થાય એવી આ મંડળીનેં જે બાબતો લાગશે તે પણ આ ચોપાન્યામાં દાખલ કરવામાં આવશે. વિદ્યા અભ્યાશક મંડળી આ ચોપાન્યું ચલાવશે પણ હરકોઇ મહેરબાંની કરીને આ ચોપાન્યાને માટે લોકોને ઉપયોગી બાબતો લખી મોકલશે, તો મોહોટી મહેરબાંની થશે. નેં આ ચોપાન્યું ચલાવનારનેં સારી પેઠે આશા છે, કે સરવે દેશી તથા સાહેબ લોકો સારો આશરો આપશે.''×

પરંતુ એ વ્યવસ્થા સુગમ થઇ પડી નહિ; એ કામ એમને એમના ગજા ઉપરાંતનું જણાયું. તેથી એ તંત્ર સોસાઇટીને ઉપાડી લેવા ફરજ પડી અને તેનું સંપાદન કાર્ય આસિ૦ સેક્રેટરી હરિલાલ મોહનલાલને સોંપાયું. પણ ટુંક મુદતમાં સોસાઇટીમાંથી તેઓ છૂટા થતાં, બુદ્ધિપ્રકાશનો ચાર્જ મગનલાલ વખતચંદે સંભાળી લીધો. એઓ પણ સન ૧૮૫૫ માં સરકારી નોકરીમાં જોડાતાં, નવી મુશ્કેલી આવી પડી અને સારા કાર્યકર્તાના અભાવે સોસાઇટીનું નાવ ડામાડોળ થવા માંડયું; અને તે ક્યારે ડૂબશે એ કહેવું અચોક્કસ થઈ પડયું. આ કટોકટીના મામલામાં ઑાન સેક્રેટરી મી. ફૉર્બસે કવિ દલપતરામને સોસાઇટીના આસિ૦ સેક્રેટરી થવાને સૂચવ્યું; અને મી. ફૉર્બસે તે અભિપ્રાયને અનુમોદન આપતાં, દલપતરામે સાદરામાં સરકારી સારા લાભની નોકરીમાંથી મુક્ત થઇને પોતાનું સર્વસ્વ સોસાઇટીને—ગુજરાતી જનતાની સેવામાં અર્પણ કર્યું; અને બુદ્ધિપ્રકાશનું તંત્રીપદ લેતાં, સન ૧૮૫૫ ના જુલાઈ અંકમાં તેમણે લખ્યું હતું કે,

" જે જે સજ્જન જગતમાં, પઢશે બુદ્ધિપ્રકાશ;
તો તેની દલપત કહે, પ્રભુ પૂરી કર આશ.

વાંચનારા મહેરબાનોનેં વિજ્ઞપ્તી જે

હું દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સાદરાના મહેરબાંન પુલેટીકાલ સાહેબની હજુર કચેરીમાં મુલકગીરી દફતરના હેડ કારકુનનું કામ કરતો હતો ત્યાહાંથી વરનાકયુલર સોશાઇટીના મેંબર મહેરબાન વાલીશ* સાહેબ વીગેરેના અભિ-

× બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૪.

* રેવાકાંઠાના પુલેટીકાલ.

પ્રાય લેઈ સોસાઇટીના સેક્રેટરી ટી. બી. માસ્તર કરટીસ સાહેબે–મહીકાંઠાના પુલેટીકાલ સાહેબને કેટલીએક તરેથી શીપારશ કરી ઘણા આગ્રહથી મને સોસાઇટી ખાતામાં બોલાવી લીધો. તો મનેં પણ બીજું કામ કરવા કરતાં મારા દેશના સુધારાનું પરોપકારી કામ કરવાની ઘણી ખુશી છે. તેથી મહીકાંઠાના મહેરબાંન પુલેટીકાલ સાહેબે મારા ફાયદા સારૂં મનેં ઘણો દીલાસો મોટો દરજ્જે મલવાનો દીધો. તોપણ સોસાઇટીના કવેશ્વરની જગો, એ સરવથી મોટો દરજ્જો સમજીનેં આ જગો મેં કબુલ કરીનેં સેવટ એજંટ સાંહેબને રાજીખુશી કરીનેં હું અહ્રી આવો. તો–

હવેથી આ સોસાઇટી તરફથી બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીયાં જે છપાશે તેમાં કેટલાએક વિષય મારા બનાવેલા આવશે. તો મારી મહેનત સાંમું જોઇનેં મહેરબાની કરીનેં આ ચોપાનીયું ખુબ દીલ લગાડીનેં તમારે વાંચવું. નેં બીજાઓને વાંચી સંભળાવવું ને જે રીતે એ ચોપાનીયાનો વધારે ફેલાવ થાય, એ રીતે કરવામાં મેહેનત લેવી જોઇયે, કે જેથી આપણા દેશનું કલ્યાંણ થાય. લોકોની બુદ્ધિનો વધારો થાય એ કામ મોટા પરોપકારનું છે.

૧ આ ચોપાનીયામાં કાંઈ વધતા ઓછી વાત લખાઈ જાય તો એ વીશે મહેરબાંની કરીનેં પત્રદ્વારે મને લખી જણાવવું.

૧ કોઈ પ્રશ્ન મને પુછવાનેં ચાહતા હો તો તે વીશે પત્ર લખવો. એટલે માહારી બુદ્ધિ પ્રમાંણે તેનો ઉત્તર આ ચોપાનીયામાં પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક હ તો કરીશ.

૧ કાંઇ ચરચાપત્ર લખશો તો તે વીશે પણ ઉપર લખા પ્રમાણે વીચારમાં લાવીશ.

૧ આપણા દેશમાં વિદ્યા નેં સુધારો શી રીતે થાય. એ વીશેના અભિપ્રાય લખી મોકલશો તો ઘણું સારૂં.

૧ આ ચોપાનીયામાં કોઇ વખત ઘણી સારામાં સારી વાત તમને પસંદ પડે એવી છપાય ત્યારે તમારે અમનેં લખી જણાવવું. કે જેથી અમનેં માલમ પડે કે આવી વાતો વાંચવાથી તમો ખુશી છો વા પછી તેવી બાબતો વીશેષ લખીશું. નેં જે બાબત તમને મુદ્દલ પસંદ ન પડે તો તે પણ લખી જણાવશો તો તે વીશે વીચાર કરીશું.

૧ આ ચોપાનીયામાં જે ભાષા છપાય છે, તેમાં પણ શુદ્ધ અશુદ્ધ વીશે લખશો તો તે ઉપર પણ વીચાર કરીશું.

આ ચોપાનીયાં ભરૂચ, સુરત, મુંબાઇ, તથા કાઠીયાવાડ, કચ્છ, કરાંચી અંદર, શીંધ, હૈદરાબાદ. ન્હાની મારવાડ વીલાયત વીગેરે દેશાવરોમાં ઘણે ઠેકાણે જાય છે.

તારીખ ૧ જુલાઈ સને ૧૮૫૫ સંવત્ ૧૯૧૧ ના પ્રથમ અશાડ વદી બીજને વાર રવેવું. "

કા. દલપતરામ ડાઆભાઈ સ્હી. "+

સોસાઈટીમાંથી નિવૃત્ત થતાં સુધી એમણે એ તંત્રીપદને શોભાવ્યું હતું. માત્ર એમને આંખનું દરદ થતાં એ વખત દવા કરાવવાને રજા લેવી પડેલી, તે ગાળામાં રણછોડભાઈ ઉદયરામ અને શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસે આસિ. સેક્રેટરી તરીકે એ પત્રને એડિટ કર્યું હતું.

સન ૧૮૫૪ થી ૧૮૭૮ સુધીનાં બુદ્ધિપ્રકાશનાં પુસ્તકોની સૂચી પરિશિષ્ટ ૪ માં આપી છે, તે જોતાં જણાશે કે તેમાં કેવા કેવા વિષયો અને તે વળી વિવિધ પ્રકારના પ્રકટ થતા હતા; અને લેખક વર્ગની નામાવલિમાં મગનલાલ વખતચંદ, મનઃસુખરામ સૂર્યરામ, રણછોડભાઇ ઉદયરામ, રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ, રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસ, રા. સા. પ્રાણલાલ મથુરાંદાસ, શ્રીયુત વિષ્ણુ નરસોપંત, શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, લાલશંકર ઉમિયાશંકર, વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ, ખુશાલદાસ ગોકળદાસ, ગોપાલ હરિ દેશમુખ (લોકહિતવાદીની સંજ્ઞાથી) વગેરે જાણીતા નામો મુખ્યત્વે નજરે પડશે; એટલું જ નહિ પણ દરેકનું વ્યક્તિત્વ–ખાસીએત એમના લેખોમાં સ્પષ્ટ રીતે અંકિત થતું જણાશે.

કવિ દલપતરામ તો એમાં નિયમિત રીતે લખતા રહેતા; અને એમના લેખો–કવિતા માટે લોકને અજબ આકર્ષણ હતું. એ રીતે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લખેલા એમના લેખોનો જથો થોડો નથી; અને તેમાંના ઘણાખરા સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયલાં છે. ખરૂં કહીએ તો બુદ્ધિપ્રકાશની લોકપ્રિયતા કવિને આભારી હતી; એઓજ તેના આત્મારૂપ હતા.

પ્રથમ એ પખવાડિક હતું. તેની પૃષ્ટ સંખ્યા ૧૬ ની હતી અને કિમ્મત છૂટક અંકની દોઢ આનો હતી; પણ વિદ્યાભ્યાસક મંડળીએ તેને માસક કરી નાંખીને, તેની પૃષ્ટ સંખ્યા પણ ઘટાડી ૧૨ કરી; અને તેની કિમ્મત અંકની એક આનો રાખી અને જેઓ વર્ષ આખરે લવાજમ ભરે તેમના

+ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૫, પૃ. ૯૭–૯૮.

માટે વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયો એક ઠરાવ્યું અને તેના કાર્યકર્તાઓને માલુમ પડ્યું કે એ માસિકની માગણી અને કદર થાય છે ત્યારે તેની પૃષ્ટ સંખ્યા સન ૧૮૫૫ માં વધારી અને તે ત્રણ ફરમાનું એટલે કે ૨૪ પૃષ્ટનું કર્યું. તેનું વાર્ષિક લવાજમ અગાઉથી આપે તેમને માટે રૂપિયો એક અને પાછળથી ભરે તેમના માટે રૂપિયો દોઢ રાખ્યું.

કવિ દલપતરામે તેનું સુકાન હાથમાં લીધું ત્યારે તેનો ફેલાવો ૬૦૦ નકલનો હતો. શરૂઆતમાં સોસાઇટીનું પોતાનું પ્રેસ હતું, તેમાં "વર્તમાન" પત્ર નિકળતું ત્યારે એ માસિકની ખોટ માલુમ પડતી નહિ; પણ જ્યારે સોસાઇટીનાં પ્રેસો કાઢી નાંખ્યા અને કોન્ટ્રાક્ટથી કામ લેવાવા માંડ્યું ત્યારે બુદ્ધિપ્રકાશ પાછળની ખોટ ખૂંચવા માંડી. સને ૧૮૬૦ ના રીપોર્ટમાં તેની ખોટ આશરે રૂ. ૩૩૩ બતાવેલી છે અને તેણે દશમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધી તેની એવીજ આર્થિક સ્થિતિ રહી હતી. કવિ લખે છે, "હાલ બુદ્ધિપ્રકાશ ૬૦૦ ખપે છે, પણ આ વર્ષમાં (સન ૧૮૬૩) ઘરાકો વધવાની આશા છે. અમે સર્વ લોકો પાસે મદદ માગીએ છીએ કે ઘરાકો વધારવાની તસદી મેહેરબાની કરીને લેવી. બુદ્ધિપ્રકાશનું ખર્ચ તો ઉપજમાંથી પુરૂં થતું નથી. પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તેનું ખર્ચ પુરૂં કરે છે."*

બીજે વર્ષે એટલે સન ૧૮૬૪ થી બુદ્ધિપ્રકાશ ટાઇપમાં છપાવું શરૂ થયું; અને તે માટે "અમદાવાદ યુનાઇટેડ પ્રેસ" નામની કંપની કાઢવામાં આવી હતી; અને અમારી ભૂલ થતી ન હોય તો એ પ્રથમ ટાઇપિનું કારખાનું—પ્રેસ-હતું.× તે સ્થાપવામાં સોસાઇટીના કેટલાએક નોકરોનો હાથ હતો અને એક રીતે તે સોસાઇટીમાંથી ફણગો ફૂટયો એમ કહીએ તો ચાલે.†

સન ૧૮૬૮ માં શાસ્ત્રી વ્રજલાલ તેના કામચલાઉ તંત્રી નિમાતાં, એમણે માસિકનો શરૂઆતનો થોડોક ભાગ બાળબોધમાં છાપવાનું આરંભ્યું હતું. એક લિપિ વિસ્તાર પ્રચાર કામ કરનારાઓનો એ વિષયમાં આ પ્રથમ પ્રયોગ હતો એ નોંધવા જેવું છે.

નવી ગોઠવણ થયા પછી બુદ્ધિપ્રકાશના ફેલાવામાં સુધારો થતો જણાય છે. સન ૧૮૬૮ માં તેની ૧૦૦૦ પ્રતો નિકળતી હતી અને સન ૧૮૬૯ માં ૧૧૦૦; અને તેને બને તેટલું સ્વાશ્રયી અને પગભર કરવાને

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૬૩, પૃ. ૪.

× તે વખતના શિલા છાપના પ્રેસો માટે જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૬૪, પૃ. ૪.

† જુઓ ગુ. વ. સોસાઇટીનો રીપોર્ટ, સન ૧૮૬૦, પૃ. ૧૨.

સને ૧૮૭૧ માં તેનું લવાજમ વધારીને રૂપિયો દોઢ કરવામાં આવ્યું હતું. તે સંબંધમાં સન ૧૮૭૦ ના ડિસેમ્બર અંકના બુદ્ધિપ્રકાશના પુંઠા પર નીચે મુજબ જાહેર ખબર છાપેલી છે.

જાહેર ખબર

અમદાવાદ બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીઆના સર્વે ઘરાકોને જાહેર કરવામાં આવે છે જે—આગળ આ ચોપાનીઉં હલકા કાગળો ઉપર શિલાપ્રેસમાં છપાતું હતું ત્યારે દર સાલનો એક રૂપૈયો કિંમત ઠરાવી હતી. પછી ટાઈપથી સારા કાગળો ઉપર છાપવા માંડ્યું, તેથી ખર્ચ વધારે થાય છે તે પુરૂં થતું નથી. માટે સોસાઈટીના સેક્રેટેરી મહેરબાન એમ. એચ. સ્કાટ સાહેબે મેહેરબાન બ્યુલર સાહેબ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર ઉત્તર વિભાગના સાહેબની સલાહ લઇને આવતી સાલથી દર સાલનો રૂ. ૧–૮–૦ અંકે દોઢ રૂપૈયો કિંમત ઠરાવી છે. વરસ પુરૂં થયા પછી આપે તેની પાસેથી રૂ. ૨–૦–૦ અંકે બે રૂપૈયા લેવામાં આવશે. ”

અને સન ૧૮૭૧ નો રીપોર્ટ વાંચતાં માલુમ પડે છે કે લવાજમના વધારાથી બુદ્ધિપ્રકાશના ગ્રાહકની સંખ્યામાં ઘટાડો થવાની ભીતિ રખાતી હતી તે ખોટી પડી હતી અને તેનું વેચાણ ૧૨૦૦ ની આસપાસ રહ્યું હતું.

વળી બુદ્ધિપ્રકાશમાં આવતા લેખો માટે લેખકોને પારિતોષિક અપાતું હતું અને તે વિષેની જાહેર ખબર બુદ્ધિપ્રકાશમાં છાપેલી મળી આવે છે; તેમાં જણાવ્યું છે કે, “ ઈંગ્રેજીમાંથી, કે સંસ્કૃતમાંથી સાચી બાબતનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરીને, અથવા પોતાના મનના વિચારથી સાચી બાબત કોઈ લખી મોકલશે, તે સરસ હશે તો બુદ્ધિપ્રકાશમાં દાખલ કરીશું; ને બુદ્ધિપ્રકાશના દર પૃષ્ઠ ૧ ના રૂ. ૧) એક પ્રમાણે તે લખી મોકલનારને છપાયા પછી ફી મળશે. ”+

સદરહુ પ્રથા શરૂઆતથી ચાલુ હતી એવું પ્રમાણ આપણને બીજી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે પારિતોષિક આપીને લખાવેલાં લેખોનાં ગ્રંથસ્વામિત્વ વિષે સન ૧૮૫૫ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ લખેલી મળે છે.

“ આ ચોપાનીયામાં જે વીશય લખાય છે, તેમાંના ઘણાખરા વરનાકયુલર સોસાઇટીના માટેજ લખેલા હોય છે. અને કેટલાક વરનાકયુલર સોસાઇટી રૂપીઆ આપીને લખાવે છે. તેથી એ વીશય ઉપર માલકી વરનાકયુલર સોસાઇટીની છે. તેથી એ વીશય થોડે થોડે છુટક અંકમાં છપાય

+ બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસેમ્બર–પુંઠું–સને ૧૮૬૯.

છે, તે ફરીથી નવેથી જુદા જુદા છાપી ચોપડી બનાવાનો હક ફક્ત અમારોજ છે. વાસ્તે બધા લોકોને અમો ઝાહેર કરીએ છીએ જે અમારા વીશયમાંથી કોઈ લેઇનેં છાપી જુદી ચોપડી જેવું બનાવશે તો તે ૧૮૪૭ ના આકટ ૨૦ માંથી ઊલટા ચાલ્યા એવું ઠરશે." *

તેમજ સન ૧૮૬૦ ના રીપોર્ટમાં સેક્રેટરી જણાવે છે:

"જે લોક આ ચોપાનીઆ સારૂ વિષયો લખી આપે છે, તેમને મહેનતનો બદલો મળે છે. તેથી જુવાન વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને વિષયો લખવાનો ઉલટ વધે છે." ×

બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રથમ ધાર્મિક લેખો લેવાનો પ્રતિબંધ નહોતો પણ સન ૧૮૭૪ માં "દશ અવતાર" એ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં કંઇક ખટરાગ થયલો સમજાય છે, તેથી કમિટીએ બુદ્ધિપ્રકાશમાં ધાર્મિક લેખો નહિ લેવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો.†

એવી રીતે રાજકીય વિષયો નહિ દાખલ કરવા એ વિષે શરૂઆતથી વિદ્યાભ્યાસક મંડળીને મદદ કરવાનું સોસાઇટીએ કબુલ્યું, ત્યારથી તેની સાથે સરત કરી હતી કે "તેમાં (ચોપાનીઆમાં) રાજદ્વારી બાબતોની તકરાર છાપવી નહીં." +

તે સમયના સામયિક પત્રોમાં બુદ્ધિપ્રકાશ અગ્રસ્થાન ભોગવતું, એમ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એનો ફાળો મોટો છે અને તે વિસરાય એવો નથી.

સન ૧૮૫૬-૫૭ ના રીપોર્ટમાં ઓન. સેક્રેટરી લખે છે.

"માસિક ચોપાનિયું બુદ્ધિપ્રકાશ કે જેની ઊમર ૪ વર્ષની થઈ છે તોય પણ આપણી મરજી માફક તો આખા દેશમાં દોડવા શિખ્યું નથી, તથાપિ તેના અક્કલબાજ ચલાવનાર કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇના હાથ નીચે સુધરીનેં પોતાના જાતભાઈ બીજા ગુજરાતી ચોપાનિયાં કરતાં તે વિશેષ લોકોનું મન રંજન કરે છે." ‡

એ અભિપ્રાય તે કાળે સાચો હતો એમ સાહિત્યનો વાચકવર્ગ જરૂર સ્વીકારશે.

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૫, પૃ. ૧૬.

× ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૬૦ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૧૧-૧૨.

† બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૪, પૃ. ૧૪૪ ની સામે પુંઠા પર.

+ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૪, પૃ. ૯.

‡ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૮, પૃ. ૫૮.

પરિશિષ્ટ ૪

બુદ્ધિપ્રકાશની અનુક્રમણિકા

(સન ૧૮૫૪ થી ૧૮૭૮)

વિષય	લેખક	પુ. નં.	પાન નંબર
ઇતિહાસ			
અમદાવાદ વસ્યાનું કારણ ...	...	૨ જું	૫૨
અમદાવાદના ઇતિહાસ વિષે ...	...	,,	૮૭
અમેરિકાના ગુલામો વિષે ...	...	૯ મું	૪૬
અમેરિકાની લડાઈ	...	૧૦ મું	૧૨૪
અણહીલવાડ પાટણની સ્થિતિ વિષે	...	૨૫ મું	૧૫૬
આબુની હકીકત સારાંશ ...	...	૨ જું	૧૬૭, ૧૮૭
આબુ પર્વતનું વર્ણન ...	...	૩ જું	૭, ૨૯, ૪૩
આર્ય લોકોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ...	...	૨૨ મું	૨૪૧
ઇરાની લડાઈના સલાહના કોલકરારો	...	૪ થું	૭૭
ઇંગ્લંડ દેશની રાજ્ય ચલાવ-નારી સભા	...	,,	૯૩
ઇસ્રાયલ લોકો વિષે	...	૨૪ મું	૩૪
એક ચીનાએ લખેલા પત્રોનો તરજુમો...	...	૬ ઠું, ૭ મું	૧૪૯, ૧૭૩, ૧૯૫; ૧૩, ૪૪
એમ્પ્રેસ ઑવ્ હિંદ વિક્ટોરિઆ...	...	૨૪ મું	૧
અંગ્રેજ લોકોનું રાજ કઇ, કઇ જગાએ અમલ ભોગવે છે ...	...	૯ મું	૧૧૮
કાઠીયાવાડ અને કચ્છ પ્રાંતનું વર્ણન	...	૩ જું	૧૬૯, ૧૭૫, ૨૦૧
ક્રીસસ અને સોલન	...	૯ મું	૧૫
કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય પ્રબંધ ...	...	૧૨ મું	૧૯૪
કંડોલ પુરાણ વિષે	...	૧૯ મું	૧૪૭
ગુજરાતમાં દુકાળ પડયો તેની યાદી	...	,,	૨૮૧
ગુ. વ. સો. નો ઇતિહાસ ...	...	૨૫ મું	૩, ૨૭, ૫૩, ૭૬, ૯૯, ૧૪૭, ૧૭૧ ૨૦૨
ગ્રેકી લોકોનું વર્ણન	...	૩ જું	૭, ૨૯, ૪૩

ગોસાઇ અને વેરાગીઓની ઉત્પત્તિ	...	૧૨ મું	૨૬૦
ચાર જુગમાં થઈ ગયેલા ભાટો...	...	૧૯ મું	૨૮૦
ચાર યુગ વિષે	...	૨૧ મું	૨૮૧
જયશીખરી ચાવડાની વાત ...	...	૪ થું	૧૫૫
,, ,, ...	...	૫ મું	૧૩
જગતમાં રાજ્ય સ્થાપનનાં કારણ...	...	૮ મું	૧૧૧
જૈન કાલીકાચાર્ય પ્રબંધ ...	પ્ર. કા.	૧૧ મું	૧૦૭
ટાયરનો રાજા પેરીકલીસ ...	...	,,	૨૦૧, ૨૨૫, ૨૪૫, ૨૬૮
તાબુત વિષે...	...	૧૮ મું	૮૭
ત્રાવણકોર વિષે	...	૨૫ મું	૧૦૭
દક્ષિણના દુકાળ વિષે... ...	...	૨૩ મું	૨૭૯
દુનિયાંની વસ્તી	...	૨૪ મું	૧૬૩
નિજામના વંશ વિષે	લો. હિ.	૨૧ મું	૨૩૩
પટ્ટણ સોમનાથ વિષે	...	૧૭ મું	૧૫૩
પારસીયોના શ્લોક	...	૨૦ મું	૨૫૮
પારસી લોકો વિષે	...	૨૩ મું	૬૨
પ્રિન્સ ઑવ્ વેલ્સનું લગ્ન ...	...	૧૦ મું	૧૪૦
ફડ અને પેશ્વોની માહિતી ...	...	૨૩ મું	૨૨૬
બકરી ઈદ વિષે	...	૧૮ મું	૫૫
બ્રાહ્મણાબાદ વિષે	...	૧૭ મું	૭૮, ૧૦૬, ૧૩૫
બાવા ઘોર વિષે દંતકથાઓ ...	...	૨૨ મું	૪૫
બ્રાહ્મણોના ગોત્ર તથા પ્રવર વિષે...	લો. હિ.	,,	૧૪૫, ૧૬૯, ૧૯૨
બ્રિટિશ રાજ્ય અને આગલા રાજ્યનો મુકાબલો	...	૪ થું, ૫ મું	૧૬૭; ૨૬, ૪૪
બંગાળાના દુકાળ વિષે ...	...	૨૧ મું	૭૩
ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ...	...	૭ મું	૧૯૦, ૨૦૯, ૨૩૮, ૨૬૩, ૨૭૯
,, ,, ,, ...	...	૮ મું	૧૦, ૪૦
ભવાયાની ઉત્પત્તિ		,,	૧૮૩, ૧૯૭
ભવાઇનું ભોકારૂં	...	,,	૨૭૫
ભરતખંડી આર્યોનું વર્ણન ...	...	૧૩ મું	૩૫
ભારવિ પ્રબંધ	...	,,	૬૫, ૭૯
ભીન્નમાળ તથા દેવલાટીની હકીકત	...	૨૫ મું	૨૭૩
મહારાણી વિક્ટોરિયા સાહેબનું રાજ્ય સ્થાપન	...	૫ મું	૧૯૮

મહારાજા મહારાણા	...	૧૬ મું	૨૮૨
મનુષ્યની મૂળ પીઠીકા વિષે માહિતી	...	૨૦ મું	૨૦૪
મહારાણીના નવા ખેતાબની યાદગીરીમાં	...	૨૪ મું	૬૬
મ્લેચ્છોને હિંદુધર્મમાં લીધેલા છે...	...	૨૫ મું	૧૯૫
મિસરી લોકો અને તેમના રાજાઓનો ઇતિહાસ	...	૨ જું	૪૦
મુસલમાન વિષે માહિતી ...	...	૧૨ મું	૧૧૦, ૧૩૮, ૧૫૦, ૨૧૧
મુસલમાન લોકો વિષે... ...	લો. હિ.	૨૧ મું	૯૪, ૧૦૯, ૧૪૦, ૧૭૫, ૨૦૩
મુસલમાનોનું રાજ્ય સારૂં કે મરાઠાઓનું	...	૧૫ મું	૧૨૩
રાસમાળાની વાત	દલપતરામ	૫ મું	૪૦, ૬૩, ૮૦, ૯૮, ૧૧૩, ૧૨૯, ૧૫૨, ૧૬૭, ૨૦૯
” ”	...	૬ ઠું	૩૦, ૪૪
રાયકવાળ બ્રાહ્મણની નાત વિષે...	...	૨૩ મું	૪૭
રૂશો તુર્ક લડાઇનું જાહેરનામું ...	...	૨ જું	૧૯૨
રૂશિઆ તથા તુર્કસ્તાનની લડાઈ વિષે	...	૨૪ મું	૨૦૮
લગ્નમાં ઉકરડી નોતરવા વિષે ...	...	૮ મું	૧૧૬
લક્ષ્મણસેન પ્રબંધ	...	૧૬ મું	૨૭૫
લગ્નની પૂર્વ પીઠિકા	...	૨૪ મું	૫૬
વઢવાણ વિષે	...	૯ મું	૧૧૩
વડોદરાના ગાયકવાડ મહારાજની વંશાવળી	લો. હિ.	૧૯ મું	૨૭૦
વાયવ્ય ખુણા તરફના દુકાળ વિષે...	...	૮ મું	૬૬
વિસળદેવ પ્રબંધ	પ્ર. કા.	૧૬ મું	૩૩
વીરધવળ પ્રબંધ	પ્ર. કા.	૧૩ મું	૧૨૮, ૧૪૯, ૧૭૧, ૨૨૧
વિમળ પ્રબંધ	પ્ર. કા.	૧૨ મું	૫૫
શિલાદિત્ય પ્રબંધ	...	૧૬ મું	૨૭૮
શ્રીમાળી બ્રાહ્મણના કળેવા ...	દલપતરામ	૭ મું	૧૨૯
” ” લગ્નમાં ...	”	૮ મું	૧૧૪
શીખ લોકો વિષે	...	૨૪ મું	૫
સાભ્રમતીની રેલ વિષે... ...	...	૨૨ મું	૨૫૩

સિથિઅન લોકોનું હિંદુસ્તાનમાં આવવું	...	૧૯ મું	૧૮૬
સિંધિઆ મહારાજની વંશાવળી...	લો. હિ.	૨૦ મું	૫૬
સંજાનમાંથી જડેલા શ્લોક ...	...	૨૦ મું	૧૨૨
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ... ...	...	૧ લું	૨૨, ૪૧, ૫૭, ૭૦, ૮૧, ૯૭, ૧૧૩, ૧૨૯
" "	...	"	૧, ૨૭, ૩૬, ૭૨, ૧૩૬
હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન વિદ્યા ...	...	૨૦ મું	૧૨૫
હિંદુ લોકોની પ્રાચીન સ્થિતિ ...	...	૨૧ મું	૨૧, ૩૧
હોલકરના વંશ વિષે	લો. હિ.	૨૦ મું	૨૪૭

કવિતા

અભરાંમ કુલીના શ્લોકો ...	...	૧ લું ૨૩ મું	૨૯, ૫૫, ૯૧ ૧૯૩, ૨૧૭
અભિમાન તજવા વિષે ...	દલપતરામ	૫ મું	૧૮૧
અમદાવાદની તુરંગનો ગરબો ...	...	૧૦ મું	૯૭
અતિ લોભ તે પાપનું મૂળ ...	...	૧૫ મું	૪૨
અસલના રાજાઓ વિષે ...	...	"	૧૨૧
અતિશય સર્વ અસાર... ...	...	૧૭ મું	૭૩
ઇશ્વિર પ્રાર્થના	...	૬ ઠું	૧૩૨
" "	દલપતરામ	૯ મું	૧
ઇશ્વિર ભક્તિ વિષે	...	૧૦ મું	૮૭
ઇશ્વિરની માયા વિષે ગરબીઓ ...	દલપતરામ	૧૧ મું	૧
ઇશ્વિર ભક્તિ વિષે કવિતા ...	...	૧૨ મું	૨૬૫
ઇશ્વિર ભક્તનું પદ	...	૧૩ મું	૧૨૧
ઉપદેશી ધોળ	...	૯ મું	૧૨૧
ઉદાર કામમાં હાથ વાપરવા વિષે...	...	"	૨૬૫
ઉપદેશ વિષે...	...	૧૦ મું	૧૨૧
" "	...	૧૫ મું	૨૪૧
ઉપદેશી કુંડળિયા	...	૧૨ મું	૨૫
ઉપોદ્ઘાત્ સવાયો એકત્રીસો ...	...	૧૩ મું	૧
ઉત્તમ કુળ વિષે	દલપતરામ	૧૫ મું	૨૧૭
એક દિવસ યાદ રાખવા વિષે ...	...	૯ મું	૨૧૭
એક મિત્રે લખી મોકલેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર	દલપતરામ	૧૮ મું	૨

અંગ ઊધારનો ઝઘડો... ...	...	૨ જું	૧૦૬
અંતરજામીથી બીહે તો કપટથી કમાણી કરશે નહિ	દલપતરામ	૮ મું	૨૫
અંગ્રેજી રાગનું ગીત... ...	...	૯ મું	૧૬૯
ઋતુ વર્ણનઃ—	...	૨ જું	૧૮૩/૧૪૧, ૧૫૭, ૧૭૩
	...	૩ જું	૧, ૨૫, ૪૧, ૫૮, ૮૧, ૧૦૧, ૧૨૫
,, ગ્રીષ્મઋતુનું વર્ણન...	દલપતરામ	૨૪ મું	૯૭, ૧૨૪ ૧૪૫
,, વર્ષાઋતુનું વર્ણન ...	,,	,,	૧૬૯, ૧૯૩
,, શરદઋતુનું વર્ણન ...	,,	,,	૨૧૭
,, હેમંતઋતુનું વર્ણન...	,,	,,	૨૪૧
,, શિશિરઋતુનું વર્ણન...	,,	,,	૨૬૫
,, વસંતઋતુનું વર્ણન...	,,	૨૫ મું	૪૯
કહેવું તેવું સાંભળવું	...	૬ ઠું	૧૪૫
કપટીનો સંગ ન કરવા વિષે પદ...	દલપતરામ	૮ મું	૧
કળીકાળનું વર્ણન	...	૯ મું	૧૩૫
કટાવ	દલપતરામ	૧૬ મું	૨૬
કર તું તારૂં કામ	,,	૧૭ મું	૧૨૧
કવિ દીન દરવેશના કુંડળીયા ...	...	૧૮ મું	૨૫, ૧૬૯
કાન કવિના કુંડળીયા... ...	...	,,	૪૯
કુટ નારીઓને શીખામણ ...	દલપતરામ	૧૧ મું	૯૭
કૂડી સાખ્ય વિષે	,,	૧૨ મું	૨૧૮
કુંડળયા	...	૨૪ મું	૨૩૯
કેફીનાં લક્ષણો	...	૧ લું	૬૪
કેફીનો સંગ ન કરવા વિષે ગરબી...	...	૩ જું	૧૦૩
કેફ વિષે લાવણીઓ	...	૪ થું	૭૦
કેફીની નિંદા વિષેની લાવણી ...	...	,,	૮૮
કેવું કામ કરવાથી મરવું સારૂં ...	...	૧૨ મું	૭૩
કોળીનું વર્ણન	કવિશામળ	૮ મું	૧૭
કોણ સ્વર્ગે અને કોણ નર્કે જવાના...	...	૧૬ મું	૧૯૩
ગરૂડ પુરાણ માંહેની કથા ...	...	૪ થું	૯૭
ગરબી (શેઠ રૂસ્તમજી જમશેદજીની)...	દલપતરામ	૧૦ મું	૨૩
ગરબો	...	,,	૧૪૫
ગમાર બાવની	...	૧૫ મું	૨૬૫
ગાડર્નો રાસડો	...	૨ જું	૮૯, ૧૭૮
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની ગરબી	...	૫ મું	૭૮

ગ્રીષ્મઋતુનું વર્ણન	...	૨૪ મું	૨૧૭
ગુજરાતની બલિહારી	...	”	૨૮૨
ગાંઠનું ગોપીચંદન જાય	...	૮ મું	૨૬૫
ઘણું રળ્યાથી રીઝવું નહિ	...	૧૭ મું	૯૭
ઘર સુતરની આંટી ઉકેલવા વિષે ગરબી	...	૨૫ મું	૨૬
ઘોડાદોડ વિષે	...	૧૩ મું	૨૩૩
ચિત્ર કાવ્ય દોહરો	...	૧૮ મું	૨૭૧
ચેત્રવણી	...	૧૫ મું	૯૭
ચંદ્રાવળા	...	૯ મું	૨૫
જગતકર્તાની આરતી	દલપતરામ	૧૦ મું	૧
જગતરૂપી બાગનું ધોળ	...	૨૫ મું	૧૭૦
જીવને ઉપદેશ	દલપતરામ	૮ મું	૧૨૧
જુવાનીના તોર વિષે	...	૧૧ મું	૧૨૫
જેને જેથી સુખ તેને તે પ્યારૂં	...	૭ મું	૨૮૯
જે જાયું તે જાય	છો. ન.	૧૬ મું	૧૨૧
ટીકાકારનો પોકાર	...	૧૫ મું	૧૪૫
“તેં તો ઘટમાં ઘર કીધું વાલમ વરણાગીઆરે”	...	”	૭૩
તેનું શું કરે	દલપતરામ	૧૬ મું	૪૯
દિવા વિના અંધારૂં ઘોર	”	૯ મું	૧૯૩
દીકરીને વિદ્યાદાન દેવા વિષે	...	૧૦ મું	૨૫
દુરાચારીને શિખામણની કવિતા	...	૭ મું	૨૫
દુષ્ટ સ્વભાવ	...	૧૩ મું	૧૯૦
દેશાટન કવિતા	...	૧૨ મું	૨૬૫
દોહરા	ભાણશંકર જેશંકર	૧૯ મું	૧૧૨
દંપતી ધર્મ વિષે	...	૧૪ મું	૧૭૭
દૃષ્ટાંત વચન સભાશિક્ષક સુલેમાનનું	...	૮ મું	૨૧૯
ધણીનું ધાર્યું થાય	દલપતરામ	૧૭ મું	૧
ધીરજ વિષે પદ	”	૮ મું	૧૨૧
નરભમરને શિખામણનું ગીત	...	”	૧૯૩
નવા વર્ષ વિષે ઈશ્વર પ્રાર્થના	...	૧૦ મું	૨
તાવ વિષે	...	૧૩ મું	૨૪૯
નિરર્થક ગાન તાન વિષે	...	૭ મું	૨૪૫
નીર નેવનાં મોભે ગયાં	...	૧૧ મું	૪૯
નીતિ વિષે દોહા	...	૧૨ મું	૧૯૩
નિરાશ્રિત સ્થાન વિષે	...	૧૭ મું	૨૬૭
પ્રજાનું દુઃખ ટાળવાની ગરબી	...	૩ જું	૮૫

પરોપકાર કરવા વિષે	...	૬ ઠું	૨૦૯
પળ વિષે	...	૭ મું	૮૯
પ્રભુ પ્રાર્થના	...	૧૦ મું	૨૦૨
,, ...	...	૧૪ મું	૨૧૭
પરચુરણ છપ્પા	દલપતરામ	૧૦ મું	૨૬૫
પરસ્ત્રી વિષે...	શામળ ભટ્ટ	૧૧ મું	૧૨૧
પ્રાર્થના	દલપતરામ	૧૨ મું	૧
પડદાની વાત પેટમાં રાખવા વિષે...	...	,,	૧૦૧
પરમેશ્વરની પ્રાર્થના	દલપતરામ	,,	૨૧૭
પ્રભુ સ્તુતિ	,,	૧૬ મું	૧
પરનારીની પ્રીત વિષે... ...	,,	,,	૭૩
પ્રથમ પોતાનો સુધારો કરવા વિષે...	,,	૧૭ મું	૨૧૭
પ્રસ્તાવિક દોહરા વિષે... ...	,,	૧૮ મું	૯૭, ૧૨૧, ૧૪૫, ૧૯૩, ૨૧૭, ૨૪૧, ૨૬૫
પરચુરણ કવિતા	છોટાલાલ નરભેરામ	,,	૨૧૦
પ્રસ્તાવિક દોહરાઃ—	દલપતરામ	૧૯ મું	૨૫, ૪૯, ૭૩, ૯૭, ૧૨૧, ૧૪૫, ૧૬૯, ૧૯૩, ૨૧૭, ૨૪૧, ૨૬૫
પ્રભુ પ્રાર્થના	,,	,,	૯૩
પ્રસ્તાવિક દોહરાઃ—	,,	૨૦ મું	૧, ૨૫, ૪૯, ૭૩, ૯૭, ૧૨૧, ૧૪૫, ૧૬૯, ૧૯૩, ૨૧૭, ૨૪૧, ૨૬૫
,, ,, ...	,,	૨૧ મું	૧, ૨૫
પાણી પેલી ચણીયે પાળ ...	...	૧૦ મું	૧૯૩
પારકે ઘેર ઝાઝા દહાડા ન રહેવા વિષે	દલપતરામ	૧૧ મું	૨૧૭
પિતાજીની સ્તુતિ	...	૫ મું	૧૫૭
પિતાજીનું વચન પાળવા વિષે ...	...	૭ મું	૧૪૫
પીતળના અને સોનાના રંગ વિષે...	...	૯ મું	૧૪૫
પેટ ભરવા વિષે	...	૧૭ મું	૪૯

પૃથ્વીરૂપી નટડીની ગરબી ...	...	૨૫ મું	૨૫
ફરીથી પરણવાના બહાનાનું ગીત ...	...	૮ મું	૧૮૨
ફાર્બસ વિરહ	...	૧૪ મું	૧૯૧
ફુલણજી	...	૨ જું	૧૧૫
"	...	૮ મું	૧૪૫
ફાંસ કાઢતાં પેસે સાલ ...	દલપતરામ	૧૦ મું	૪૯
બુદ્ધિપ્રકાશની તારીખ... ...	...	૨ જું	૧૮૨
બુદ્ધિપ્રકાશની વિનંતી ...	...	૭ મું	૧
બોલે તેનાં બોર વેચાય ...	...	૧૦ મું	૨૪૧
ભરથાર વશ કરવાની ગરબી ...	...	૫ મું	૮૯
ભગવતની ભક્તિ કરવા વિષે સુચના	...	૬ ઠું	૧૩૭
ભણવા વિષે...	...	૧૬ મું	૨૪૧
ભાઇના હેત વિષે	...	૯ મું	૨૪૧
ભાવનગરની ગરબી	...	૨૫ મું	૨૬૫
ભૂમાનંદ કૃત મહિના... ...	...	૧૦ મું	૩૨
મડદાને બે બોલ	...	૬ ઠું	૮૧
મરણનો ભય છે માટે પ્રભુને ભજવો...	ભોળો ભગત	"	૧૮૫
મનને શિખામણ વિષે... ...	...	૯ મું	૯૭
મનુષ્ય મહિમા	...	૧૩ મું	૪૯
મનુષ્ય ધર્મ વિષે	...	૧૫ મું	૧૮
મહિના	દલપતરામ	૧૯ મું	૧૧૩
માતાજીની સ્તુતિ	...	૫ મું	૧૩૩
માણસના જીવતર વિષે ...	...	૬ ઠું	૬૫
માણસના સ્વભાવની જુદી જુદી જાતિ	...	"	૧૧૩
માતાના ગુણની ગરબી ...	...	૭ મું	૧૯૩
માણસ માત્ર પર પ્રીત રાખવા વિષે	દલપતરામ	૧૧ મું	૨૪૧
મિથ્યાપણા વિષે	...	૭ મું	૧૬૯
મિત્રતા વિષે...	હ. દા.	૨૧ મું	૨૫૧
મીઠા ભગતની શિખામણ ...	...	૭ મું	૨૪૪
મુંબાઇના શેઠ મંગળદાસની ઉદારતા	...	૯ મું	૨૩૩
મુંબઇ વિષે ગરબીઓ... ...	...	૨૫ મું	૧૨૧
મોતની સ્વારી	...	૬ ઠું	૯૭

મોટું ક્ષણ	...	૮ મું	૧૧૦
મોંઘવારી મટાડવા પ્રભુને પ્રાર્થના...	...	૧૦ મું	૧૬૯
મંગળાચરણ સવાયો	...	૧૫ મું	૧
રણછોડ ભગતે પોતાની સ્ત્રીને દીધેલી શિખામણ ...	...	૬ ઠું	૧૬૧
રાજ વિદ્યાભ્યાસ	...	૧ લું	૧૦૬, ૧૧૭
રામચંદ્રજીને સીતાજીના કાગળોની ધોળ	...	૪ થું	૩૩
રામચંદ્રજીએ વનવાસ જતાં સીતાજીને કહેલું ધોળ ...	...	,,	૫૫
રાજેશ્રી મહીપતરામ વિષે ...	...	૭ મું	૭૩
રાગ હોળી	દલપતરામ	૯ મું	૪૯
રાજનીતિ	...	૨૫ મું	૧૯૩
રાજબીજ વિષે	...	,,	૨૧૭
રૂસણું તોડવાની ગરબી ...	...	૫ મું	૧૮૫
રેવરેંડ ડાકટર વિલ્સન સાહેબનો ગરબો	ભ. પ્રી.	૨૪ મું	૨૦૭
રોગ શાન્ત્યર્થ પ્રાર્થના ...	...	૨૫ મું	૧૪૫
લક્ષ્મી વિષે...	...	૧૮ મું	૭૩
લખાઈ આવેલા પ્રશ્નો... ...	દલપતરામ	,,	૨૧૨
લોભ વિષે	,,	૧૬ મું	૧૪૫
વચન વિવેક...	...	૨ જું	૯
વહેમ તજવાની ગરબી... ...	...	૫ મું	૧૨૦
વહેમ તજવા વિષે	...	૯ મું	૧૮૭
વચન વિવેક બાવની	દલપતરામ	૧૧ મું	૧૯૩
વ્યભિચારી વિષે	,,	૧૭ મું	૧૯૩
વાણીયાના ગુણ તથા અવગુણના છપ્પા	શામળ ભટ્ટ	૧૧ મું	૧૪૫
વિકટોરિયા મહારાણીજીના છંદ ...	...	૬ ઠું	૧
વિશેષક છંદ	...	૭ મું	૨૧૭
વિધવાનો વિલાપ	હ. દ્વા.	૧૦ મું	૬૯
વિવાહ અને વરશી તે કરે ...	દલપતરામ	,,	૭૩
વિનય વિષે...	,,	૧૧ મું	૨૬૫
વિવેકી નર...	...	૧૩ મું	૧૧૮
વિદ્યા વિષે	...	,,	૧૪૫
વિદ્યા રૂપી આંબાનું ધોળ ...	દલપતરામ	૨૫ મું	૧૬૯
વીખનો વિલાસી જીવ, સાકરને શું કરે ?	...	૧૧ મું	૨૫

વેમ વિષે	...	૧૩ મું	૧૬૯
શક્તિ વિચારી કરીયે કામ	દલપતરામ	૧૭ મું	૧૪૫
શાણપણું શિખવા વિષે	...	૭ મું	૪૯
શિયાળા વિષે	...	૧૬ મું	૨૬૫
શુક સંદેશો	...	૧૭ મું	૧૬૯
શુભ કાજે બેનને તેડાવવાનાં ગીત	...	૨૫ મું	૭૩
શૂરવીર છત્રીસી	દલપતરામ	૧૧ મું	૧૬૯
શેર બજારનું પદ	,,	૧૨ મું	૨૦૬
શેરના તથા રૂના વેપારથી ખરાબી	...	૧૩ મું	૧૯૨
શ્રવણાખ્યાન	...	૧૭ મું	૧૧૧, ૧૨૭, ૧૫૯, ૧૮૭, ૨૧૧, ૨૩૨, ૨૫૬, ૨૭૩
સત્ય વિષે	...	૬ ઠું	૩૪
સર જમશેદજીનો પરજીયો	...	,,	૯૧
સ્વપ્નું આચારે વર્તાય	...	૮ મું	૨૧૭
સતભામાનું રૂશણું	...	૧૦ મું	૧૭૮
સત્સંગ મહિમા	...	૧૫ મું	૧૭
સ્વદેશાભિમાન વિષે	દલપતરામ	૧૬ મું	૪૯
સરસમાં સરસ. ને નરસમાં નરસકિયુ	,,	૧૭ મું	૨૫
સમસ્યા પૂર્તિ; અફીણિયાની નિંદા વિષે	...	૧૮ મું	૭૧, ૧૧૩, ૨૦૯, ૨૫૮
સાચ વિષે છપ્પા	...	૧૨ મું	૧૬૯
સારૂ કામ કરવા વિષે	...	૨૪ મું	૪૯
સાહેલીઓને શિખામણ	દલપતરામ	૨૫ મું	૨
સીતાજીનો પ્રત્યુત્તર ધોળ	...	૪ થું	૫૭
સ્ત્રી રૂપી પેટી વિષે	દલપતરામ	૨૫ મું	૯૭
સુખ દુખ બે સાથી છે	...	૬ ઠું	૧૭૬
સુધારાની વાત ધીરે ધીરે સંભળાવવા વિષે	...	૭ મું	૯૭
સુખ સાગરનું પદ	...	,,	૧૭૩
સુધારાની વૃષ્ટિનું પદ	દલપતરામ	૮ મું	૧૬૯
સુધારા વિષે	,,	૯ મું	૭૩
સુધારા વિષે છંદ	...	૧૨ મું	૧૨૧, ૨૪૧
સુજન ગુણ વર્ણન	...	૧૩ મું	૨૫
સુસંગતિ વિષે	દલપતરામ	૧૬ મું	૨૧૭
સૃષ્ટિજન્ય ઈશ્વરજ્ઞાન કાવ્ય	...	૧૩ મું	૭૩

સોપારી વિષે	...	૧૩ મું	૨૦૯
સોદાગર શેઠીયાનો ગરબો ...	દલપતરામ	૧૬ મું	૧૬૯
સંપની ગરબી	...	૩ જું	૮૩
સંતોષ વિષે...	...	૭ મું	૧૨૧
સંગના ગુણ	દલપતરામ	૧૨ મું	૨૧૩
હરિ હરિ બોલવા વિષે... ...	...	૧૦ મું	૨૧૭
હુન્નર શિખવા વિષે કવિતા ...	...	૧૩ મું	૯૭
હોરી	...	૧૨ મું	૪૯
		૧૫ મું	૪૧

ચરિત્ર

અલેકઝાન્ડર સેલ્કર્ક	...	૧૦ મું	૧૪૯
કબીરની ઉત્પત્તિ	...	૯ મું	૧૨૫
કરસનદાસ મૂલજી	...	૧૦ મું	૧૧૭
કવિ કેવળરામજી વિષે ...	...	૧૭ મું	૨૧૮
કવિરાજી રમાબાઈ	પ્રા. રા.	૨૫ મું	૨૦૬
ગાયનશાસ્ત્રી આદિતરામભાઈ વિષે	...	૨૪ મું	૨૩૬
જગન્નાથ કવિ	...	૭ મું	૨૫૩
જયાપા સિંધિયાનું મરણ ...	...	૯ મું	૨૮૫
જારડીન સાહેબનું મરણ ...	...	૧૦ મું	૧૧૬
જાન પાઉન્ડસ	...	,,	૧૨૨
જૈન પંડત મેરૂતુંગ	...	૧૯ મું	૨૦૮
ટામ્સ સિમ્પસન	...	૧૦ મું	૨૨૨
દાકતર ભાઉ દાજીનું મૃત્યું ...	દલપતરામ	૨૧ મું	૧૬૦
નગરશેઠ હિમાભાઇનો સ્વર્ગવાસ...	...	૫ મું	૧૭
નરભેરામ ભક્ત	...	૮ મું	૬૦
ફાર્બસ સાહેબનું મરણ ...	...	૧૨ મું	૨૨૯, ૨૪૫, ૨૭૬
ફાર્બસ સાહેબ વિષે	...	૧૩ મું	૧૪, ૨૯, ૬૨, ૮૪, ૧૦૩, ૧૨૩, ૧૫૭, ૧૭૭, ૧૯૬, ૨૧૪, ૨૩૪, ૨૫૨
ભાસ્કરાચાર્ય	...	૧૦ મું	૨૫૬
ભૂખણ વિષે...	...	૧૮ મું	૩૨
મહીપતરામ રૂપરામ વિષે ...	ઉત્તમરામ દલપતરામ	૮ મું, ૯ મું	૭૪; ૮૭

ભટ્ટકુમાર સ્વામિ	મ. સુ.	૧૦ મું	૧૭૫
માથ્યુહેલ નામનો ઉત્તમ ન્યાયાધીશ	હ. ફા.	”	૭૯
માધવ અને સાયણ વિષે થોડી હકીકત	રતનલાલ ત્રંબકલાલ	૧૯ મું	૧૨
મંડણ ભક્ત વિષે	મુ. ક.	૨૨ મું	૨૨
મહેતાજી દુર્ગારામનો સ્વર્ગવાસ ...	...	૨૩ મું, ૨૪ મું	૨૫૭, ૨૭૦; ૧૪, ૫૩, ૧૧૪, ૨૨૯
મિસ મેરી કાર્પેન્ટર	...	૧૭ મું	૫૪
રામકથા રચનાર તુલસીદાસ ...	...	૧૯ મું	૨૭૯
રા. બા. મણીભાઈ જશભાઈ ...	...	૨૩ મું	૧૧૫
રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ વિષે ...	...	૨૪ મું	૨૫૯
લાલશંકર ઉમિયાશંકર વિષે ...	...	૨૧ મું	૨૯૮
સ્વામિ દયાનંદ સરસ્વતિ ...	...	૨૨ મું	૨૩
હિમા ભગત વિષે	...	૧૮ મું	૧૫૭
હેમચંદ્ર	...	૧૯ મું	૨૦૬

ધર્મ-તત્વજ્ઞાન

આત્મા અમર તથા સ્વર્ગ નરક માનવા વિષે	...	૨૩ મું	૧
ઇશ્વરી ચોપડી વિષે	...	૮ મું	૧૯૫
ઇશ્વર પ્રાર્થના	...	૨૦ મું	૨
ઉદવાડામાં પારસી લોકોનો પવિત્ર અગ્નિ	...	”	૬૫
ઉપનિષદ વિષે	...	૨૨ મું	૧૨૧
કંડોલ પુરાણ વિષે	...	૧૯ મું	૧૪૭
ગોસાઇ અને વેરાગીઓની ઉત્પત્તિ...	...	૧૨ મું	૨૬૦
ગોસાઇજી વિષે	...	૨૦ મું	૨૬
ચાર્વાક મત...	...	૧૨ મું	૨૨૪
ચાર પુરુષાર્થ	...	૧૩ મું	૮૯
ચંડી પાઠ	લો. હિ.	૨૨ મું	૬૩
જગતકર્તા પરમેશ્વર છે તે વિષે...	...	૨૧ મું	૫૬
જનોઈ વિષે...	...	૨૨ મું	૧૭
જોગણીઓ તથા દેવીઓ વિષે ...	...	૨૩ મું	૯૩

ઢુંઢિયા તપાનાં મૂર્ત્તિ વિષે દૃષ્ટાંતો... ...	૧૯ મું	૩૯
તપ વિષે	૨૦ મું	૫૦
દશ અવતાર વિષે	”	૧૪૬, ૧૭૦, ૨૦૮
નાસ્તિક વિષે	૮ મું	૧૫૧
” ”	૧૯ મું	૯૯
ન્યાયનો આત્મવાદ	૧૩ મું	૨૬
પજુસણ અથવા પર્યૂષણ	૨૦ મું	૨૧૩
પીર મીરાં વિષે	૪ થું	૧૧૪
પુરૂષોત્તમ મહાત્મ્ય	૨૪ મું	૧૨૩
પૈરાણા વિષે	૧૮ મું	૨૭૨
ફ્રીમેશન પંથ વિષે	૨૫ મું	૧૭
બ્રહ્માંડ વિષે...	૨૦ મું	૨૩૬, ૨૭૦
બ્રાહ્મણ ધર્મનું મૂળ	૧૧ મું	૧૬૦, ૧૮૧, ૨૦૬, ૨૨૪
બુદ્ધધર્મની કથા	૧૨ મું	૧૮૦
બુદ્ધ વિષે	૨૧ મું	૧૯૩
યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ	૧૯ મું	૨૧૮
સ્વામિનારાયણ વિષે	૨૦ મું	૩૭
સંસ્કાર વિષે	૨૫ મું	૮૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૨૨ મું	૨૨૦
હિંદુ લોકોના ધર્મ સંબંધી તહેવારો વિષે	૧૭ મું	૧૮૧, ૨૦૨

વાર્તા

અભયકુંવરની વાત	૧૫ મું	૨૪૩
ઊદ્યમ કર્મની વાર્તા	૨૦ મું	૮૨, ૧૦૮, ૧૨૬, ૧૫૧, ૧૮૪, ૧૯૮, ૨૨૦, ૨૫૨, ૨૫૬
કમળાક્ષીની કથા	૧૨ મું	૧૫૪, ૧૭૧
કળશની વાર્તા	૨૨ મું	૧૦૫, ૧૩૦, ૧૫૧, ૧૮૫, ૨૩૩, ૨૪૫.
ફુરચંદ અને સુરચંદની વાત	૧૨ મું	૧૬
ખોવાયલું બાળક	૧૨ મું	૭૭, ૧૧૬, ૧૭૫, ૨૦૮
ગરૂડની વાર્તા	૧૪ મું	૧૬૧

ગંગાબાઈ અને જમનાબાઇની વાત	...	૧૩ મું	૧૮૧, ૨૦૦, ૨૨૬, ૨૪૪, ૨૫૬
ચડતી પડતી વિષે એક વાર્તા ...	...	૨૫ મું	૧૭૭
ચાંપારાજ હાડાની વાત ...	...	૧૭ મું	૫૦, ૭૪
ચંદ્ર ચંદ્રાવતીની વાર્તા ...	...	૨૧ મું	૪૧, ૫૨, ૮૧, ૧૦૨, ૧૩૪, ૧૫૩, ૧૮૩, ૨૦૪, ૨૩૬, ૨૬૭, ૨૮૪
જંગલની છોકરી	...	૬ ઠું	૧૪
જંગલનો છોકરો	...	”	૩૮
ટોપરાની શેષ	...	૨૫ મું	૧૯૯
ઠગ સાચાની વાત	...	૧૨ મું	૧૦૨
ડોન કવીકસોટ	...	૧૮ મું	૩૭, ૫૯
તાર્કિકપુરના સ્વયંવરની વાર્તા ૧ લી	...	૧૬ મું	૧૯૫
નિર્ધન દુખીઆરાની વાત ...		”	૧૪૭
નંદ બત્રીસીની વાર્તા... ...		૧૯ મું	૫, ૩૫, ૫૫, ૮૮, ૧૦૩, ૧૩૭, ૧૫૦, ૧૭૭, ૨૨૧, ૨૪૩
પત્થરલાલ ખેમજીનું નવાઈ જેવું જન્મ ચરિત્ર	...	૩ જું	૧૧, ૫૯, ૯૪, ૧૧૧
બર્થોલ્ડના ચમત્કારી તથા સમયોચીત ઉત્તર	...	૧૨ મું	૪
બે ગરજુની વાત	...	૨૫ મું	૩૮
બુદ્ધિધનની વાર્તા	...	૧૨ મું	૨૬૭
મેના પોપટની વાર્તા	...	૨૩ મું	૧૭, ૩૨, ૬૭, ૧૧૧, ૧૭૭, ૨૩૩
મુછાભાઈ વા ને પાણી ...	૨. ઊ.	૮ મું	૧૦૯
મુખીના છોકરા રોયાની વાત ...	..	૧૫ મું	૧૭૧

રોબીનસન ક્રુસો	...	૧૨ મું	૩૦
રૂપાવતીની વાર્તા	...	૧૫ મું	૪, ૨૬, ૧૦૪
વિક્રમ રાજાની વાત	...	૪ થું	૧૧૦, ૧૪૦
		૫ મું	૯૦, ૧૧૨
સત્સંગ વિષે નરસિંહ કુંવરનો પ્રબંધ	...	૧૪ મું	૨૧૮
હાસ્ય મિશ્રિત અદ્ભૂત રસની વાર્તા	દલપતરામ	૧૨ મું	૨૩૧

ભાષા—સાહિત્ય—નિબંધ

ભાષા

અનેક ભાષાઓનું જ્ઞાન ...	...	૧૩ મું	૧૦૮
અર્થાલંકાર વિષે	...	૧૮ મું	૬૭
અફલાતુન વગેરેની કહેવતો ...	...	૧૯ મું	૮૦
આરબી કહેવતો	...	૧૮ મું	૫
એક કવિની મુસાફરી... ...	...	૧૮ મું	૧૮૬
કવિતા વિષેની ચરચા... ...	...	૧૧ મું	૧૪૦
ગ્રંથો વિષે	...	૨૨ મું	૧૬૩
ગુજરાતી ભાષા	...	૨ જું	૧૩૪
ગુજરાતી ભાષા વિષે	...	૫ મું	૧૩૭
ગુજરાતી ભાષા વિષે ભાષણ ...	મહીપતરામ રૂપરામ	”	૧૭૧
ગુજરાતી ભાષા વિષે સંવાદ ...	...	૬ ઠું	૪, ૨૦
ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના નિયમ	...	૧૬ મું	૨૧
જનાવર શબ્દનો અર્થ ...	...	૨૩ મું	૨૬
નર્મકોશ	...	૧૦ મું	૪૪
નવી ભાષા કરવા વિષે તથા નામ પાડવા વિષે ...	...	૨૪ મું	૧૭૪
પિંગળ વિષે	...	૩ જું	૪, ૨૬, ૫૭, ૧૩૦, ૧૭૪
” ”	...	૫ મું	૭૮, ૯૪, ૧૧૧, ૧૨૮, ૧૪૪, ૧૬૫, ૨૧૧
” ”	...	૬ ઠું	૧૦, ૪૧, ૭૨, ૯૩, ૧૦૩, ૧૨૩, ૧૫૧, ૧૬૬, ૧૯૮, ૨૨૮

પ્રસ્થાન ચંદ્રિકા	...	૯ મું	૧૩૩
પ્રેમાનંદ ભટ્ટની કવિતા સરસ કે શામળની	...	૧૦ મું	૨૬૭
ભાષા વિષે	...	૨ જું	૧૩૨
ભાષારૂપી બાગ	...	૭ મું	૪
મળતાં તથા છૂટા પડતાં બોલવાના શબ્દો	...	૨૦ મું	૨૧૯
વિચાર શક્તિ તથા વર્ણોચ્ચાર...	...	૧૪ મું	૪૧
વાક્યાલંકાર વિષે	...	૧૯ મું	૧૯૪
શબ્દાર્થ વિચાર	...	૫ મું	૪૭, ૪૯, ૭૨, ૯૬, ૧૮૩
” ”	...	૨૦ મું	૯૪, ૧૯૦
શબ્દ વિચાર	...	૮ મું	૨૨
શબ્દોની જાતિ વિષે	...	૧૧ મું	૯૩
શબ્દ શાસ્ત્ર...	...	૧૩ મું	૧૯
શબ્દ જ્ઞાન...	...	”	૫૧
શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	...	૧૯ મું	૧૮૯
શામળ ભટ્ટની કવિતા... ...	...	૧૧ મું	૮૭
શાસ્ત્રી ગુજરાતી ભાષા ...	...	૨૨ મું	૨૬૫
શુદ્ધ વર્ણોચ્ચાર	...	૧૫ મું	૩૯
સ્ત્રીઓ વિષે ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર ...	...	૯ મું	૧૮
સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ભાષાનાં મળતાં વાક્યો	...	૬ ઠું	૭૪
સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ થયેલા શબ્દો	...	૭ મું	૬૬
સંસ્કૃત ભાષા વિષે	...	૧૦ મું	૨૬
સંસ્કૃત વ્યાકરણો	...	”	૧૩૫
સંસ્કૃત ભાષા	...	૧૩ મું	૮૧
સંસ્કૃત શબ્દ	...	૧૫ મું	૧૦૯
હિન્દુસ્તાન માંહેની દેશી ભાષાઓ...	...	૧૧ મું	૨૧

સાહિત્ય

અમરચંદ્ર કવિ પ્રબંધ...	૧૦ મું	૨૮
અલંકારિક વાતો વિષે	૨૦ મું	૧૩૯
એક કવિતાનો અર્થ	૨૨ મું	૧૬૨
અંગ્રેજી ભાષાંતર પાઠમાળા	૧૮ મું	૧૩૧, ૧૫૮, ૧૮૧, ૨૦૬, ૨૩૫
કવિતા વિષે...	૨ જું	૧૪૭
કવિતાની પરીક્ષા	૧૦ મું	૫૯
કવિ પ્રેમાનંદ સરસ કે શામળ	૧૧ મું	૬૫
કવિતા અને તેની ભાષા	૧૨ મું	૧૦૬
કવિતા વિલાસ	૧૪ મું	૯, ૨૮, ૫૦, ૬૭, ૮૮, ૧૦૪, ૧૨૮, ૧૪૪, ૧૭૦
કવિતાના અભ્યાસિયો...	૧૯ મું	૨૭
કાના માત્રા વિનાના ઓડિયા અક્ષર વિષે	૫ મું	૬૭
કાવ્ય દોહન	૯ મું	૧૬૮
કાવ્ય ગ્રંથ	૧૬ મું	૨૫૪
કાવ્ય તરંગ...	૧૭ મું	૮, ૮૪
,, ...	૨૧ મું	૬૨, ૮૯, ૧૧૪, ૧૨૮, ૧૫૬, ૧૮૮, ૨૦૯, ૨૪૨, ૨૭૬, ૨૮૯
,, ...	૨૨ મું	૧૧, ૩૭, ૮૧, ૧૩૫, ૧૫૬, ૨૦૫, ૨૬૯
,, ...	૨૩ મું	૩૭, ૧૪૫, ૨૦૧, ૨૪૧
કાગળના મથારાના દોહરા	૨૪ મું	૧૬૧
ગુજરાતમાં થઇ ગયેલા કવિયોનાં નામ ઠામ અને ગામ	૮ મું	૨૪૮
ગુજરાતી ભાષાના કવિયોનો ઇતિહાસ	,,	૨૬૬
,, ,, ...	૯ મું	૨૨, ૨૭, ૭૬, ૧૦૦, ૧૫૦, ૨૦૮, ૨૧૫

ગુજરાતી ભાષાનો વધારે અભ્યાસ કરવા વિષે	...	૯ મું	૧૬૦
ગુજરાતી લખાણ વિષે... ...	...	„	૨૪૩
ગુજરાતી ભાષાના કવિયોનો ઇતિહાસ	...	૧૦ મું	૮, ૩૦, ૬૦, ૯૦, ૧૦૨, ૨૪૨
ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસની પુરવણી	...	૧૮ મું	૧૦૨
ગુજરાતી જુના લખાણ વિષે ...	...	૨૦ મું	૨૯
ગ્રંથનો સમય	...	„	૨૩૧
ચરચા પત્રનો જવાબ... ...	...	૧૧ મું	૨૫૭
ચાળીશ વર્ષ ઉપર લખેલી ગુજરાતી ભાષાનો દાખલો ...	...	૬ ઠું	૩૬
જુના લેખો વિષે	...	૧૯ મું	૨૫૭
તર્ક સંગ્રહ	...	૨૩ મું	૧૨૫
દીવાનજી રણછોડજી કૃતગ્રંથો ...	...	૧૯ મું	૧૬
નળ દમયંતી	...	૭ મું	૧૪૮, ૧૭૬, ૨૦૦, ૨૨૩
નવ રસ	...	૧૨ મું	૪૦, ૬૩
નળાખ્યાન કડવું ૧૫ મું અર્થ સુદ્ધાં	...	૧૮ મું	૧૬૦, ૨૧૩
નાટય વિચાર	...	૧૦ મું	૨૮૦
નાગાનંદ નાટક	...	૨૦ મું	૯૧
નાગજીના કુંડળિયા	...	૨૩ મું	૧૯૧
નિબંધ લખવાની રીત ...	...	૧૯ મું	૧૭૧
પરસ્ત્રી લંપટ	...	૧૧ મું	૮૫
પ્રેમાનંદ અને શામળની કાવતા વિષે ચર્ચા	...	„	૩૪
પંડિત મંડનમિશ્ર અને તેની ભાર્યા-ઉભય ભારતીનો પ્રબંધ ...	પ્ર. કા.	„	૨૫૩, ૨૭૨
ભડલી વાકય	...	૧૮ મું	૧૧૦
ભૂજમાં કવિતાની શાળા વિષે ...	...	૫ મું	૧૦૫
ભોજ કથા	...	૧૪ મું	૫, ૨૪, ૫૯, ૮૩, ૧૦૦, ૧૨૩, ૧૨૯, ૧૬૬, ૧૮૧, ૨૧૩, ૨૩૩

,, ...	...	૧૫ મું	૧૧, ૩૦, ૪૮, ૮૭, ૧૧૭, ૧૩૯, ૧૬૩, ૨૦૩, ૨૩૪, ૨૫૭
,, ...	...	૧૬ મું	૧૪, ૫૭, ૮૮, ૧૦૪, ૧૨૮, ૧૫૫, ૧૮૦, ૨૦૪
ભોજા ભક્ત વિષે	...	૧૭ મું	૧૯
મહાન કાવ કાલીદાસની ચતુ-રાઈની વાતો	...	૯ મું	૨૮૩
મરાઠીમાં જુનામાં જુનો ગ્રંથકર્તા મુકુંદરૉય	...	૧૯ મું	૧૮૮
મિથ્યાભિમાન નાટક વિષે ...	...	૧૮ મું	૨૨
મિતાક્ષરાના કર્તા વિષે... ...	...	૧૯ મું	૧૮૩
વિદ્યારામ વ્યાસની વાતો ...	...	૧૦ મું	૨૧૮
શામળની કવિતા	...	૧૧ મું	૧૦૯
શાસ્ત્રીયોની સભા વિષે ...		,,	૨૧૯
સગાળશાનો ઇતિહાસ... ...	...	૧૦ મું	૧૦
શ્રવણાખ્યાન વિષે	...	૨૩ મું	૧૬૨
શ્લોક	દ. ડા.	,,	૧૫૯
સુભાષિત શ્લોક	...	,,	૯૫, ૨૩૮
,, ,, ...	...	૨૫ મું	૪૪
સુભાષિત	...	૨૨ મું	૧૧૯, ૧૬૫, ૧૯૦, ૨૬૨
સૂડાબહોતેરીની વાર્તાઓ ...	...	૧૯ મું	૧૪૧
સંસ્કૃત ઉચ્ચારવાની શિક્ષા ...	...	૮ મું	૧૧૭
સંસ્કૃત વાણીના મૃત્યુ વિષે ...	...	૯ મું	૧૨૩
સંસ્કૃત પુસ્તકો	...	૧૦ મું	૨૫૮
સંસ્કૃત ગ્રંથો વિષે	...	૨૦ મું	૯૮
હરિહર કવિ પ્રબંધ	ગ્ર. કો.	૧૦ મું	૬૧
હંસ કાવ્ય શતક	...	૧૬ મું	૩, ૨૭, ૫૧, [illegible]૦, ૯૯, ૧૨૩, ૧૫૦, ૧૭૫, ૨૦૦, ૨૨૧, ૨૪૬, ૨૭૦
હેમાદ્રી પંડિતનાં કરેલાં પુસ્તકો ...	...	૧૯ મું	૨૧૦

નિબંધ

અનેક ગ્રંથ વાંચનાભ્યાસ ...	...	૧૨ મું	૧૭૦
અભ્યાસ કરવા વિષે	...	૨૧ મું	૪૮
આકાશી રંગ વિષે	...	૧૭ મું	૨
ઋષિ વિષે	...	૨૨ મું	૧૯૭
કવિયોની વિનતિ	...	૧૨ મું	૨૫૩
ખેડુ લોકોની ભાષા વિષે ...	...	૨૧ મું	૩૮
ગામના નામના અર્થ	...	૧૭ મું	૧૪
ગાયન વિષે	...	૨૪ મું	૧૩૬
ગ્રંથકારોને અભિનંદન નાટક ...	...	૧૫ મું	૯૧
ગ્રીષ્મ ઋતુ	...	૧૩ મું	૯૮
ગુહ્યાર્થ બોલવાની તથા લખવાની રીતો	...	૧૮ મું	૧૯૮
ચમત્કારી કોષ્ટક વિષે... ...	...	,,	૩૦
ચર્ચા કરવાની રીત	...	૨૧ મું	૧૪૫
ચોપાનીયાં વાંચવાની ભલામણ ...	...	૫ મું	૨
ટીકા લખવાની રીત	...	૧૬ મું	૧૩૯
દેશી રાજાઓની સ્થિતિ ...	પ્ર. સં. દે.	૨૧ મું	૯૭
પુસ્તક સંરક્ષણ	...	૧૬ મું	૨૫૯
બુદ્ધિ મહીમા	દલપતરામ	,,	૨
ભલુ ચહાનારનું ભલું ને ભુંડું ચહાનારનું ભુંડું	...	૧૪ મું	૯૭
ભાષણ કરતાં કરવાના ચાળા ...	...	૬ ઠું	૬૮
મનોભાવનું અનુમાન	પ્ર. કા.	૧૨ મું	૧૧૪
મ્લેચ્છને હિંદુ કરી શકાય કે નહિ...	...	૨૫ મું	૧૨૪
લગ્ન વિષે	...	૩ જું	૨
લડાઈ એટલે શું તથા તેનાં શાં પરિણામ થાય છે... ...	મો. ક.	૧૦ મું	૪૦
લખાણથી પરીક્ષા	...	૨૧ મું	૨૬
લાકડું શી વસ્તુનું બને છે. ...	...	૧૬ મું	૨૪૩
વર્તમાનપત્ર તથા ચોપાનીયાં વાંચ્યાથી ફાયદા	...	૧ લું	૨૩
વર્તમાનપત્રો વાંચવાની ભલામણ...	...	૬ ઠું	૧૩૩
વર્તમાનકાળમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોની અવસ્થા	...	૧૫ મું	૪૩
વસંત વર્ણન	...	૧૩ મું	૫૯
વસ્તુ ચિંતા	...	૧૬ મું	૧૩૧
વર્તમાનપત્રોની તથા પુસ્તકોની ભાષા વિષે	...	૨૪ મું	૧૪૦

વાક્છળ	...	૧૩ મું	૯૪
વંશવૃદ્ધિ વિષે	...	૧૮ મું	૯, ૩૪, ૬૩
વર્ષાઋતુ વર્ણન	...	૧૩ મું	૧૪૬
વિદ્યાભ્યાસ વિષે	...	૩ જું	૬૫
વિદ્યા રહિત વિષે	...	,,	૮૮
વિદ્વાન કોને કહેવો	લાલશંકર	૧૧ મું	૨૩૦
વિદ્વાન કોને કહેવો તે વિષે ...	...	૨૩ મું	૫
શબ્દનો અર્થ સમજીને કરવો (નાકુ પકડજે)... ...	...	૭ મું	૯૮
શરદઋતુ વર્ણન	...	૧૪ મું	૧૮૦
શુદ્ધ લખવા બોલવા વિષે ...	...	૧૭ મું	૨૨૩
સભા વિલાસ	...	૧૮ મું	૧૦૪
સંભાષણ વિષે	...	૨૦ મું	૧૮૦
સંગ્રહસ્થાન	...	૭ મું	૧૨૬

સંવાદ

એક કવિનો અને રાજાનો મેળાપ...	...	૧૦ મું	૧૦
વશપાળ અને યમરાજ ...	...	૯ મું	૪૯

સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિ

અગ્નિ રથની ગાડીની સડક વિષે...	...	૩ જું	૧૧૭
અભિમાન વિષે	...	૩ જું, ૫ મું	૧૪૩, ૩૩
અજ્ઞાનોને આશરો આપનારાઓને અરજ	...	૬ ઠું	૧૧૯
અધિકાર મળ્યો એટલે સર્વે ઉંધું મુક્યું	...	૭ મું	૨૪૬
અફીણના કસુંબા વિષે ...	...	૮ મું	૧૭૦
અસલના અને આજના દેશી રાજાઓ વિષે	...	,,	૨૨૨
અજ્ઞાની ગમે તેમ બોલે ...	...	૯ મું	૯૯
અદબ વિષે...	...	,,	૧૯૪
અભિમાની રતુંધો	...	૧૦ મું	૩૬
અભિમાન	...	,,	૧૯૯
અદેખાઈ વિષે	...	૧૨ મું	૭૪
અભિમાની	...	૧૩ મું	૫૬
અમેરિકામાં દૃષ્ટાંત	...	૧૫ મું	૨૮૩

અવિચારી કાર્ય વિષે... ...	...	૧૮ મું	૬૯
અભ્યાસ કરવા વિષે	...	૨૧ મું	૪૭
અદ્ભુત ચમત્કાર વિષે ...	...	૨૩ મું	૧૩૮
અઘરણી તથા સીમંત વિષે ...	...	૨૫ મું	૮૪
આપણી હાલત વિષેનો થોડોએક વિચાર	...	૭ મું	૮૧
આળસુ વિષે	...	૧૦ મું	૧૦૦
આશા	...	૧૦ મું, ૧૯ મું	૨૨૭, ૧૫૫
આશ્ચર્યકારક લગ્ન	...	૧૬ મું	૨૨૭
આપણી દુનિયાનો અંત કેવો આવશે...	...	૧૭ મું	૨૩૮
આવેશ એટલે જુસ્સો... ...	...	૧૯ મું	૩
આત્મહત્યા વિષે	...	૨૫ મું	૨૭૧
ઇનસાફને હાથપગ નથી ...	...	૪ થું	૪૯
ઇશ્વરની ધાસ્તી રાખવાની અગત્ય...	...	૮ મું	૨૭૬
ઇશ્વર ઉપરના ભાવ વિષે ...	...	૨૦ મું	૨૮૧
ઇશ્વરના હુકમ વિષે	...	૨૩ મું	૨૨૨
ઊંના સોગન દેવા વિષે ...	...	૪ થું	૫૯
ઉડાઉપણા વિષે	...	૫ મું	૭૧
ઉછાંછળાપણું	...	૧૦ મું	૧૫૫
ઉપાય કરતાં અટકાવ સારો ...	...	૧૦ મું	૨૨૯
ઉત્તમ કુળ જોવાથી નુકશાન ...	...	૧૨ મું	૫૦
ઉદ્યોગ વિષે...	...	૧૨ મું, ૧૫ મું, ૧૬ મું	૧૨૬, ૯૮, ૨૩૦
ઉદ્યોગ વિષે જયાનંદની વાર્તા ...	...	૧૨ મું	૧૮૪
ઉંચપણું	...	૧૫ મું	૨
ઉદ્યોગ મહિમા	...	”	૨૨૬
ઉંચી નીચી નાતો વિષે ...	...	૨૩ મું	૧૭૪
એક સાંજની શોભા અને સ્વપ્ન...	મ. સુ.	૭ મું	૩૬, ૮૭
એક બીજા ઉપર પ્યાર રાખો ...	...	”	૨૧૯
એક કંજુસનો કાગળ ...	...	૯ મું	૧૬
એક ન્યાયાધીશની ચતુરાઇ ...	...	૯ મું, ૧૦ મું	૨૮૬, ૧૫૭
એક ગાયની શિખામણ ...	...	૧૪ મું	૧૩૭
એક વકીલની હુશિયારી ...	...	૧૬ મું	૭૪
એક માણસે આખા લશ્કરનો બચાવ કેમ કર્યો... ...	...	૨૫ મું	૧૧૩

ક્રોધ વિષે	...	૩ જું	૧૪૭
કેફ કરવાથી શાશા અનર્થો થાય છે	...	,,	૧૪૮, ૧૭૭
કરકસર તે બીજો ભાઇ ...	...	,,	૨૦૩
કહેવું પણ કરવું નહિ... ...	...	૬ ઠું	૨૧૦
કૃતઘ્ન-તુર્ક	મ. સુ.	૭ મું, ૮ મું	૨૭૦, ૩
કૃતઘ્ની વિષે	...	,,	૨૮૫
કરે સેવા તો મળે મેવા ...	મ. સુ.	૮ મું	૭૫
કેની સાથે લગ્ન કરાય ...	...	,,	૧૦૧
કારભારીઓના દીકરાઓને અંગ્રેજી ભણવાની જરૂર ...	...	,,	૨૧૮
કન્યાવિક્રય કહેર	...	૧૪ મું	૨૧૦
કરડવું નહિ પણ ફુંફાડો કરવો...	...	૧૬ મું	૧૭૨
ક્રોધ વિષે	...	૧૭ મું	૧૧
		૨૩ મું	૧૦૫
કોણ સ્વર્ગે અને કોણ નર્કે ગયું ...	...	૧૮ મું	૧૪૭
કાળનો ઉપયોગ	...	૨૦ મું	૨૭૨
ખોટા વહેમો તજવા વિષે નિબંધ	...	૫ મું	૬, ૩૬, ૫૧
ખુબસુરત હાથ	...	૭ મું	૧૧૨
ખુણે બેસી રહેવું નહિ પણ મેદાને પડવું	...	,,	૧૬૧
ખોટું થાય છે તે સારાને કાજે ...	સ. મ.	૧૦ મું	૬૫
ખોટી સાક્ષી નહિ પુરવા વિષે ...	...	૧૧ મું	૩૮, ૫૮, ૯૧, ૧૨૭
ખરાબ ચાલને વળગી ન રહો ...	હ. દા.	,,	૬૩
ગપનો ખુલાસો	...	૨ જું	૧૨
ગુજરાતમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધારૂં તથા તેની વિદાયગીરિ ...	...	૬ ઠું	૧૧૬
ગુપ્ત ઉપકાર વિષે	...	૮ મું	૨
ગરીબ માબાપની દોલત ...	...	,,	૯૩
ગયા વર્ષ વિષે	...	૧૨ મું	૨
ગધેડાનું માણસ બન્યું... ...	...	૧૮ મું	૧૩
ગરીબના આશીર્વાદથી શું થાય...	...	૨૫ મું	૧૨૩
ઘરેણું ઘાલવાની ખરાબી ...	સી. ફ્રે. રજેટ	૧૦ મું	૧૨૫
ઘાસનો કકડો	...	૧૧ મું	૨૭૮

ધાતકી જનાવરોને વશ કરવા વિષે		૧૮ મું	૫૨
ઘોડા વિષે		૨૨ મું	૧
ચોમાસા વિષે		૫ મું	૧૦૧
ચાર વસ્તુ વર્તવાની રીત		૬ ઠું	૩૫
ચોખા ન્યાયાધીશનું દૃષ્ટાંત		૮ મું	૧૫૪
ચેતવણી	ઉ. દા.	૧૧ મું	૨૬
ચોર પકડવાનો સંચો		૧૧ મું	૨૩૫, ૨૪૩
ચૌર્ય વિષે		૧૫ મું	૨૧
ચુક છુપાવવા જુઠું બોલવું નહિ		૧૯ મું	૪૨
ચિત્તની શાન્તી વિષે		૨૧ મું	૧૭
ચોરીના માલ વિષે કહાણી		૨૩ મું	૧૬૩
છોડીયો ભણીને શું કરશે ?		૧૧ મું	૨૬૦
જમિદાર વિષે		૫ મું	૧૫૮
જંગલનો છોકરો		૬ ઠું	૩૮
જગત રૂપી નિશાળ વિષે		”	૬૬
જન્મગાંઠનો દિવસ		”	૧૦૫
જુવાનીના તરંગ		૮ મું	૧૮૬
જેવું શરીર તેવું યત્ન		”	૨૭૩
જાત વીમો		૯ મું	૬૧, ૭૯
જૂના ખેતાઓની પડતી દશા		”	૯૪
જુસ્સાને સારૂં અજવાળાની અગત્ય		”	૧૯૭
જાચકની હલકાઇ		૧૦ મું	૧૦૩
જુઠ વિષે		૧૫ મું	૧૭૫
જીવતો નર ભદ્રા પામે		”	૨૧૮
જનમતાં અને મરતાં થતાં દુઃખો વિષે		૨૧ મું	૪૯
જૂઠી સાક્ષી પુરવા વિષે		૨૨ મું	૪૯, ૭૩
જૂઠી સાક્ષી વિષે શંકાનો ખુલાસો		”	૧૩૮
ઝાડ, પાન, અને જનાવરો વિષે ગ્રંથો બનાવવાની રીત		૬ ઠું	૧૪૬
ઝાઝુ સગપણ કેનું જાણવું		૭ મું	૧૦૦
ટેક રાખવા વિષે		૭ મું	૧૦૫
ઠગાઈ વિષે		૯ મું	૧૪૮
ડાહ્યો અને મૂર્ખ	ઉ. દા.	૧૦ મું	૬૭
ઢેઢ વાણીયાની વાત		૧૨ મું	૧૮
ઢાણુ અને દાણુ સ્ટેશન		૧૮ મું	૨૧
તાળવા વિષે		૧૯ મું	૧૧૫

દેહ કષ્ટી કરણ સંબંધી ...	...	૪ થું	૨૫
દુનિયામાં સૌથી મોટી આગબોટ...	...	,,	૧૩૪
દોલત પેદા કરવા વિષે ...	...	૫ મું	૧૧૭
દેશી અધિકારીઓ અને પૈસા-વાળાનો ધર્મ	...	૬ ઠું	૧૬૨
દુર્ગુણ વિષે ચેતવણી	...	૭ મું	૧૯૪
દેશની આબાદી સારૂં વિદ્વાન અને શ્રીમંતોની જરૂર છે. ...	...	,,	૨૪૯
દૂધના દૂધમાં અને પાણીના પાણીમાં	...	૮ મું	૧૨૫
દેશી રાજાઓને સાહવટની જરૂર વિષે	...	૯ મું	૧૯
દરેક ગામમાં વિદ્યા ફેલાવવા વિષે	...	,,	૨૨૯
દુરાગ્રહ રૂપી દુર્ગુણ	...	૧૨ મું	૧૨
દૂધાધારી બાવો	...	,,	૨૭૪
દુઃખ શી વસ્તુ છે	...	૧૭ મું	૨૬
દેહનો ભરૂસો નથી તે વિષે ...	...	૧૮ મું	૧૩૫
દુકાળમાં રાજાએ તથા પ્રજાએ શું કરવું	...	૨૪ મું	૧૯૭
ધનવાન વિષે	...	૩ જાું	૧૦૮
ધોળાના કાળા	...	૬ ઠું	૧૦૦
ધનાર્થીનું ચરિત્ર	...	૮ મું	૨૬
ધોબીએ નાણું દાટયું	...	,,	૨૨૪
ધંધો અને ઉદ્યોગ	...	૧૦ મું	૧૯૭
ધણી ધણીઆણીના સ્નેહ વિષે ...	...	૧૬ મું	૨૬૭
ધર્મ વૈર વિષે	...	૨૦ મું	૨૬૬
ધર્મ નિષ્પણાથી સમાધાન ...	...	૨૩ મું	૧૮૨
નદીમાં ચાલનારી આગબોટો ...	...	૧ લું	૭૫
નીતિ વિષે તથા પ્રાચીન વિદ્યા-ભ્યાસી-તથા દેશાંતરી વિદ્યા-ભ્યાસી માણસો વિષે ...	...	૪ થું	૪
નીતિ વિષે	...	,,	૧૯
નાત ભાઇઓનું કલ્યાણ ઇચ્છિવા વિષે	...	,,	૫૨
નવરાત્રીના હોમ તથા દિવાળીના દીવા વિષે	...	૫ મું	૧૩૪
નમ્રતા વિષે...	...	,,	૧૮૨
નવરૂં બેઠું નખોદ ઘાલે ...	...	૬ ઠું	૮૯

નાગરોનો વાઘ	...	૬ ઠું	૧૭૮
નહારી રીતભાતો કાઢી નાખ-વાનો ઉપાય	...	,,	૧૮૮
નહારા ચાલ...	...	,	૨૦૪
નાક કાપીને અપશુકન કરનાર...	...	૭ મું	૩૫
નહારી સોબત	...	,,	૨૪૨
નાગરી પારસી	...	,,	૨૬૬
નવાઈ દેખીને કુતરાં ભસે ...	...	૯ મું	૯૮
નિંદા કરવાની ટેવ	...	૧૦ મું	૨૦૦
નીચામાં નીચો ધંધો કીયો ...	...	૧૬ મું	૬૭
નિરાશ્રિત લોકો વિષે	...	૧૭ મું	૧૭૭, ૫૦
નાતિલા વિષે વિચાર	...	૧૮ મું	૭૮
નવ ભાગનો તથા પાંચ ભાગનો ખેલ	...	,,	૧૯૫
નાત વરા વિષે	...	૨૪ મું	૨૬૮
પુંજી કરવાના ઉપાય	...		
પરમેશ્વર અને માણસના બના-		૬ ઠું	૧૮૬
વેલા ઘાટ	...	,,	૨૦૫
પુસ્તકશાળા...	...	૭ મું	૨
પરોપકાર વિષે	...	,,	૧૦૪
પકકો ઠરાવ	...	,,	૧૭૧
પુનરવિવાહ વિષે	...	૮ મું	૨૧૦
પત્થર જેવા નરને ઉપદેશનું ...	...	,,	૨૪૧
પરમેશ્વરનો કેવો આકાર છે ...	...	૯ મું	૧૨૨
પરમેશ્વર છે અને તેનો ભય રાખી સદાચરણમાં ચાલવા વિષે	...	૧૧ મું	૨૩૫, ૨૪૩
પૂંજા ભેળું રતન જાય છે ...	...	૧૫ મું	૧૮૬
પારકા મનની વાત જાણવા વિષે...	...	,,	૨૭૦
પ્રભુએ પેટ ન કર્યું હોત તો ઠીક કે નહિ...	...	૧૭ મું	૫૦
પરમેશ્વર ચાહે તે કરે... ...	...	,,	૧૮૪
પરણેત સ્ત્રી વેચવાનો ચાલ ...	...	૧૮ મું	૯૯
પાંચ ઈન્દ્રીયોનો સંવાદ ...	...	,,	૨૪૩
પડતી દશા	...	,,	૨૬૬
પ્રાણીયોની સ્થિતિ	...	૨૦ મું	૨૪૩
પરમાર્થ વિષે	...	૨૧ મું	૨૬૫

ફરતા ફરતી છાયા	...	૧૫ મું	૨૮૦
ફેરફાર વિષે...	...	૨૧ મું	૩૫
ફરજંદો વિષે	...	૨૫ મું	૧૯
બાળ વિવાહ નિબંધ... ...	...	૩ જું, પૂ. તિ.	૧
બાળ વિવાહ નિષેધક ગ્રંથ ...	...	૫ મું ,,	૧ થી ૮૦
બાળક પછવાડે માની મહેનત ...	...	૬ ઠું	૧૩૮
બે દીલો ચાકર	...	૭ મું	૨૮
બેઅદબી બોલવા વિષે... ...	...	,,	૫૧
બાલ્યાવસ્થામાં સ્ત્રી સંગથી શરીરની ખરાબી... ...	...	૯ મું	૨૨૬
બુદ્ધિના ગુણ તથા મહિમા ...	...	૧૦ મું	૨૫૯
બંબાના ઉપયોગ વિષે... ...	...	૧૪ મું	૫૭
બહુશ્રુત થવાનાં સાધન ...	...	૨૧ મું	૨૫૩, ૨૭૦
ભગવાનના ભક્ત	...	૬ ઠું	૮૭
ભાઇઓમાં સંપ રાખવા વિષે ...	...	૭ મું	૬૨
ભણનારને ભલામણ	...	,,	૨૮૩
ભીખારીયોને વાસ્તે ધર્મશાળા જોઈએ	...	૧૧ મું	૯૮
ભરતખંડમાંથી વિદ્યા નાઠી તેનાં કારણ	...	૧૨ મું	૧૬૦
ભ્રમણા વિષે...	...	૧૬ મું	૧૮૯
ભીખારીની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય	...	૧૮ મું	૧૨૩
મિત્રાઈ વિષે	...	૪ થું	૧૩૨
મનનો મેલ શાથી ધોવો ...	...	૬ ઠું	૧૦૯
માણસને ભણવાની શી જરૂર છે...	...	,,	૨૨૦
માણસ જનાવર કરતાં ગયાં ...	...	૭ મું	૪૧
માબાપના ઉપકાર વિષે ...	...	,,	૫૫
માણસ જાતિ સર્વથી ઉત્તમ છે...	...	,,	૧૦૭
માબાપે છોકરાંને પૈસો આપવો કે વિદ્યા	મ. સુ.	,,	૧૦૮
મરજીનો માર્ગ મોકળો છે ...	...	,,	૧૭૪
મિત્ર કરવા વિષે	...	,,	૨૬૯
મણનું માથું જજો પણ નવટાંકનું નાક ન જશો	...	૮ મું	૧
મનુષ્ય પ્રાણી વિશે વિચાર ...	ર. ઉ.	,,	૮૧
મુંબઇનો નમુનો અમદાવાદ ...	...	,,	૨૨૩
માંચા તોડ	...	૯ મું	૧૧૫

મનુષ્ય પ્રાણીની ખૂબસુરતી સાથે ચામડીનો સંબંધ ...	...	૯ મું	૧૯૮
મોંઘવારી વિષે	...	૧૦ મું	૨૨૦
મુંબઇ કરતાં અમદાવાદના હિંદુ-ઓનો વહેમ ઓછો ...	...	,,	૨૮૫
માણસ માત્રને કેળવણીની જરૂર છે તથા તે લેવાનાં સાધન...	...	૧૧ મું	૧૭
મોત તથા તેથી થતી અસરો ...	હ. દ્વા.	,,	૨૭૪
મોટું કે નાનું મુકાબલેથી કહેવાય...	મો. ભો.	૧૨ મું	૪૨
મિત્રતા અને ગોષ્ટી વિષે ...	હ. મૂ.	૧૩ મું	૪૪
મોટી ઘોડાગાડી વિષે... ...	...	૧૪ મું	૧૭
મહારાણીજીના તાજ વિષે ...	...	,,	૧૨૧
મુખ્ય ચાર ઉદ્યમ	...	૧૫ મું	૭૪
મનનો વિશ્વાસ શો	...	૧૭ મું	૧૯૫
માબાપ સાથે કેમ વરતવું ...	...	૧૯ મું	૨૦
માણસ ઉપર હક વિષે ...	...	૨૦ મું	૧૯૪
મા, બાપની છોકરાં વિષેની વર્તણુક	...	૨૨ મું	૮૬
માણસની અસલ સ્થિતિનો નમુનો...	...	૨૩ મું	૮૫
રસ્તામાં જમવા બેસવા વિષે ...	...	૪ થું	૩૫
રાણીજીના રાજ્યથી આ દેશને લાભ	...	૬ ઠું	૨
રાજાઓનો ધર્મ	...	૭ મું	૫૪
રાજાને સજ્જનના મેળાપ વિષે...	...	,,	૭૮
રંગ તને વનરાજ	...	૧૧ મું	૭૩
રાજ્ય વિષે વિચાર	લા. ઉ.	૧૨ મું	૮
રામચંદ્રજીએ રાજ્ય સંબંધી એમના ભાઇ ભરતને ચિત્ર-કુટ પર્વત ઉપર કરેલા સવાલ	...	૧૯ મું	૧૦૮
લપોડશંખ લાખ, તો કહેને સવા લાખ	...	૭ મું	૧૨૩
લખેલી વાત માનવા વિષે ...	...	૮ મું	૯૮
લોકોને સુધારવાનું દૃષ્ટાંત ...	...	,,	૧૨૨
લાલાનું અને કીકાનું સ્વપ્ન ...	...	૧૦ મું	૧૦૮
લોક લજ્જા વિષે	...	૧૫ મું	૧૦૨

લાજ અને મરજાદ	...	૧૫ મું	૨૫૮
લોહીનો પ્રવાહ	...	,,	૨૫૯
લાકડું શી વસ્તુનું બને છે ...	...	૧૬ મું	૨૪૩
લડાઇનું મૂળ જોર અને જુલમ...	...	૧૮ મું	૧૭
વિદ્યા ગુણ વર્ણન વિષે ...	...	૩ જું	૨૦૫
વહેમરૂપી અજ્ઞાન વિષે ...	...	,,	૨૦૯
વિદ્યા લાભ વિષે	...	૪ થું	૧૫
વિદ્યા ભણાવ્યાનું કારણ ...	...	,,	૩૭
વિદ્યા વિષે	...	,,	૧૨૭
વરકન્યાને પોખવાનું કારણ ...	...	૫ મું	૭૬
વાડીમાંનો વિચાર	...	૬ ઠું	૮૪
વડનગરા નાગરોની નાતમાં સુધારા વિષે	...	૭ મું	૧૩૮
વિશ્વાનુભવ સ્વપ્ન	...	૮ મું	૧૦૪
વ્યભિચાર દોષનું નિવારણ ...	...	,,	૧૮૩
વિશ્વાસી લોકો વિષે ચાલતી ગપો...	...	૯ મું	૨૪૮
વાંચવાના શોક વિષે	...	,,	૨૬૭
વીશ ટકાનો હિસાબ	...	૧૦ મું	૮૬
વિદ્યા કરતાં વિવેક વધે ...	...	,,	૮૮
વિશ્વ વાડીની કથા	...	૧૨ મું	૨૪૨
વ્યસન વિચાર	...	,,	૨૫૦
વિરોધી હિંદુઓ	...	,,	૨૫૬
વિદ્યાગુરૂનાં લક્ષણ	...	,,	૨૫૮
વિધવા વિવાહ	...	૧૩ મું	૨૧
વ્યાભચાર નિષેધ વિષે ક્ષેમચંદ પ્રબંધ	...	,,	૧૧૨
વિધવા ગોષ્ટી	...	,,	૧૬૧
વિલાયતી ગાડી વિષે	...	૧૪ મું	૮૧
વિચિત્ર વિચારના લોકો ...	...	૧૫ મું	૧૪૭
વચનપાળ મારવાડી	...	૧૬ મું	૨૧૯
વસ્તુચિંતા	...	૧૭ મું	૧૦૩, ૧૪૦
વાણિયા મુછ નીચી ? તો કહે નીચી	...	૧૮ મું	૪
વ્યભિચાર નિષેધ વિષે... ...	...	,,	૧૭૨
વિધવા વિવાહ વિષે	...	૧૯ મું	૨૪૯
વેદાંતી કરતાં ધાદાંતી સારો તે વિષે	...	૨૨ મું	૪૨
સત્ય નિરૂપણ	...	૧ લું	૨૦

સુધારા વિષે...	...	૪ થું	૬૫
સુધારા વિષય	...	૫ મું	૧
સુખી કુટુમ્બ	...	૬ ઠું	૧૦૨
સરખાં રહેવાનો ગરમાઇનો ગુણ...	...	,,	૧૪૭
સાઠોદરાઓને શાબાશી ...	...	,,	૨૩૦
સંસાર સ્વપ્ન જેવો છે ...	...	૭ મું	૨૭
સુમાર્ગે ખર્ચ કરવા વિષે ...	...	,,	૩૧
સાચી વિદ્યા વિષે	...	,,	૭૪
સાફાઈ વિષે	...	,,	૧૦૩
સંતોષ	...	,,	૧૩૩
સદાચારથી વર્તણુક ચલાવવી ...	...	,,	૧૫૬
સાચાઈનું ફળ	...	,,	૧૫૮
સુધારા વિષે...	...	૧૨ મું	૨૮૮, ૧૨૨
સારાને સંકટ પણ સારૂં થઈ પડે છે...	મ. સુ.	૮ મું	૫૦
સુધારા કરવા ચહાનારનો ધર્મ...	...	૯ મું	૪
સુતારના ફળીયામાં બાવળીયો ઊગ્યો	...	,,	૭૪
સુધારો કેટલો થયો	...	,,	૧૩૧
સુરતમાં સુધારા વિષે	...	૧૦ મું	૮૯
સુખ દુઃખ વિષે	...	,,	૧૦૭
સુજન વર્ણન	પ્ર.કા.શાસ્ત્રી	૧૧ મું	૧૨, ૨૮
સમતા ગુણ...	...	૧૨ મું	૧૭૯
સ્વાર્થ વિષે...	...	,,	૨૧૯
સ્ત્રી સુધારા વિષે	...	,,	૨૩૩
સુધારા વિષે એકમત	...	૧૩ મું	૭
સદ્ગુણ આવવાના માર્ગ ...	...	,,	૧૭
સાચ વિષે	...	,,	૪૭
સુવિચાર	...	૧૪ મું	૧૯૪
સ્વામિભક્તિ	...	,,	૨૨૪
સુધારાનું વર્ણન	...	૧૫ મું	૩૩
સુખના રાહુ...	...	૧૭ મું	૨૯
સ્ત્રિયા રાજ્ય...	...	,,	૯૮
સોગન અથવા પ્રતિજ્ઞા ...	...	૧૮ મું	૨૮૧
સુધારકો સંપ કરો	...	૧૯ મું	૧૫૯
સંસાર	...	૨૧ મું	૧૫
સ્વભાવ પ્રમાણે કામ સોંપવું ...	...	,,	૧૨૧
સ્ત્રીઓનો ધંધો	...	,,	૧૬૯

સગાંસંબંધી વિષે	...	૨૨ મું	૨૧૭
સ્વદેશાભિમાનીઓને સૂચના ...	...	૨૩ મું	૮૭
સારો કોણ	...	,,	૧૫૭
સ્ત્રીની ખુબસુરતી તથા શણગારનું વર્ણન	...	૨૪ મું	૨૯
શ્રીમંતની ને ગરીબની દવા જુદી હોય છે	...	૨૫ મું	૨૧૯
સ્વપ્નું	...	,,	૨૨૭
સંપ વિષે	...	,,	૨૬૬
શિખામણ કડવી ઝેર જેવી લાગે છે	...	૭ મું	૧૭
શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું ...	...	૮ મું	૬૮
શીખામણની વાત	ગ્ર. કો.	૧૧ મું	૫૫
શીવવા વગેરેના સંચા વિષે ...	...	૧૪ મું	૧
શું તરખલા જેટલી શક્તિ પણ ઈશ્વરમાં નથી	...	૨૫ મું	૨૨૫
હોળી વિષે	...	૫ મું	૭૪
હોળીનો નઠારો ચાલ બંધ પાડવા વિષે	...	૬ ઠું	૩૩
હાલના તેમજ પહેલાંના જંગલી ચાલ	...	૭ મું	૭૭
હઠીલી સ્ત્રી વિષે	...	,,	૯૯
"હુંકારે તો નહિ, વહેવારે સમજવું હોય તો આવો" ...	...	,,	૧૦૧
હિંમત અને યુક્તિ	...	,,	૧૧૭
હુંપદ તજવા વિષે	મ. સુ.	૮ મું	૩૧
હિંદુઓમાં જમણવાર... ...	...	૧૦ મું	૨૦૬
હેડમાં પુરાયેલો અનુભવદાસ ...	...	૧૧ મું	૧૫૭
હિંદુઓમાં કન્યાઓની ખોટનાં કારણ	...	૧૨ મું	૧૯૯
હુન્નર વિષે	...	૧૭ મું	૩૧, ૬૩
ક્ષમા વિષે	...	૧૮ મું	૨૨૨
જ્ઞાન શું હાક નથી મારતું ? ને બુદ્ધિ શું પોતાની વાણી નથી કહાડતી	...	૮ મું	૨૬૧
જ્ઞાતો વિષે ભવિષ્ય	...	૧૯ મું	૨૬૭

નાટક

જયકુંવરનો જય	...	૯ મું	૬૫, ૧૦૩, ૧૫૪, ૧૮૩, ૨૦૫, ૨૩૫
,, ,, ...	...	૧૦ મું	૧૩, ૭૫, ૧૧૧, ૧૨૯, ૧૫૮, ૧૮૫, ૨૦૮, ૨૩૧, ૨૪૫, ૨૭૩
,, ,, ...	...	૧૧ મું	૧૦૧, ૧૫૦, ૧૭૬
ધન સ્ત્રી સત્તા નાટક... ...	...	૯ મું	૧૭૦
બ્રીટનનો રાજા લીઅર... ...	...	૧૯ મું	૨૯, ૬૦
વડ સાવિત્રી નાટક ત્રણ અંકી ...	...	૧૫ મું	૧૩૧, ૧૫૫
સીમ્બેલાઇનિ	...	૧૮ મું	૧૭૬, ૨૦૧, ૨૨૫

સમાલોચના

ઇરાનની મુક્તેસર તવારીખ ...	...	૨૦ મું	૨૩
ઉત્સર્ગમાળા	...	૧૭ મું	૧૧૮
ઉત્તમ કપોળ (કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર)...	...	૨૫ મું	૪૬
કહેવત	...	૧૬ મું	૧૧૧
ગુલાબ નાટકની પહોંચ ...	...	૯ મું	૨૭૫
ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ ...	...	૧૭ મું	૨૦
ચાવડા ચરિત્ર અને ઇમાડનો પ્રવાસ	...	૧૪ મું	૧૫૪
ટુટિયાના તોફાન વિષે... ...	...	૧૯ મું	૧૬૭
નર્મકથા કોષ	...	૧૭ મું	૮૮
પ્રવીણ સાગર	...	,,	૨૦૬, ૨૨૭
ફાર્બસ જીવન ચરિત્ર	...	૧૬ મું	૧૧૪
માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક... ...	...	૧૭ મું	૨૬૩
રેવરન્ડ મી. ટેલરકૃત ગુર્જર ભાષાનું વ્યાકરણ... ...	...	૧૪ મું	૪૪
લલિતા દુઃખ દર્શક નાટકની પહોંચ	..	૧૩ મું	૯૩, ૧૩૬, ૧૬૧, ૨૬૧
વડનગરા નાગરની સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ ...	...	૧૯ મું	૧૬૫

વનરાજ ચાવડો	...	૨૩ મું	૨૬૧
વૈદ્યક જ્ઞાન...	...	૧૭ મું	૨૨
શેક્સપીયર કથા સમાજ ...	...	૧૫ મું	૫૯
સવિતા કૃત કવિતા	...	૧૪ મું	૧૯૯
સાહિત્ય સરસી	...	૧૫ મું	૧૧૩
સાસુ વહુની લઢાઇ	...	૨૧ મું	૬૯
સંતોષ સુરતરૂ ગ્રંથની પહોંચ ...	...	૧૩ મું	૧૬૭
હિતોપદેશ	૨. ઉ.	,,	૨૬૧
હેવાલે ફીરદોશી	...	૧૮ મું	૧૬૫
હાલની અને હવે પછીની પારસી કેળવણી વિષે	...	૯ મું	૯૦

કેળવણી

અમદાવાદમાં છોડિઓની નિશાળો...	...	૧ લું	૭૭
અમદાવાદની સરકારી અંગ્રેજી નિશાળ	...	,,	૮૬
અમેરિકામાં કેળવણી વિષે ...	...	,,	૧૪૧
અમદાવાદની સ્કુલ	...	૮ મું	૨૪૫
ઇતિહાસ શિખવાની રીત ...	...	,,	૧૨૮
કાઠીયાવાડની ગામડી નિશાળોના ચાલ વિષે	...	૧૧ મું	૫૦
કાઠીયાવાડમાં કેળવણીનો ફેલાવો...	...	૧૮ મું	૧૯૦
કેળવણી વિષે	...	૪ થું	૩૯
		૨૨ મું	૧૦૯
કેળવણી આપવા વિષે... ...	૬. નં.	૮ મું	૫૭, ૮૭
કેળવણી લેવાનો શોખ ...	...	,,	૧૮૯
કૉલેજ વિષે શેઠ પ્રેમાભાઇનું ભાષણ...	...	૩ જું	૮૭
કૉલેજ વિષે કવિ દલપતરામનું ભાષણ	...	,,	૯૧
ગુજરાતી નિશાળોને સારૂ નવી ચોપડીઓ	...	૬ ઠું	૨૦૦
ગુજરાત પ્રાંતની કોલેજ ...	...	૮ મું	૧૮૮
નિશાળો વિષે	...	૫ મું	૨૧
નિશાળની અગત્ય	...	૯ મું	૩૬, ૮૬
બાળકના અભ્યાસની ચાલતી ...	...	૮ મું	૧૪૬
મહેતાજીનું કામ શું અને તે કેમ કરવું	...	૭ મું	૯
સ્ત્રીઓને વિદ્યાભ્યાસ વિષે ...	...	૪ થું	૮૧
સ્ત્રી કેળવણી વિષે	...	૬ ઠું	૨૧૩

પ્રવાસ

કશનદાસની મુસાફરી... ...	...	૪ થું	૬૭, ૮૫
મહાબળેશ્વર વિષે	...	૧૮ મું	૮૨, ૧૦૫
માથેરાનની મુસાફરી	...	૧૭ મું	૧૪૬
રાજેશ્રી મહીપતરામના વિલાયતથી આવેલા કાગળો	...	૭ મું	૧૬૫, ૧૮૬, ૨૦૬, ૨૩૧
રામદાસ શેઠની મુસાફરી ...	...	૧૪ મું	૬૪, ૧૧૭, ૧૫૦, ૧૮૭, ૨૦૫, ૨૨૬
વિલાયતમાં હિંદુઓને જવા વિષે...	...	૭ મું	૫૨

ગણિત

અંગ્રેજી તારીખ ઉપરથી ગુજરાતી તીથિ તથા વાર કાઢવા વિષે	...	૨૩ મું	૯૭
ગણિત વિદ્યા વર્ણન વિષ ...	...	૪ થું	૧
ચાલતી જરીફ વિષે	...	૩ જું	૧૬૭
ટીકા પર ટીકા	...	૧૬ મું	૩૯, ૮૪

ભૂગોળ, ભૂસ્તર, ખગોળ, જ્યોતિષ વિગેરે

અધિક માસ વિષે	...	૨૪ મું	૧૨૧
ઋતુ નિર્ણય	...	૧૨ મું	૧૫૨
કચ્છ દેશ વિષે	...	૧૯ મું	૨૭૮
કાળમાન વિષે	લો. હી.	૨૨ મું	૭
કિલ્લે પનાલ	...	૧૯ મું	૨૨૭
ખરેલો તારો...	...	૧૮ મું	૨૮, ૯૦
ગૃહ વેધશાળા	...	૧૭ મું	૬૮
ચીન દેશ વિષે	...	૪ થું	૧૩
		૭ મું	૧૪૬
ચીન અથવા ચીનાઈ દેશનું વર્ણન	...	૪ થું	૭૫, ૯૧, ૧૧૩
ચંદ્ર અને પૃથ્વી વચ્ચેનું અંતર જાણવાની રીત	...	૭ મું	૭૫
ચંદ્ર ગ્રહણ વિષે	...	૨૪ મું	૨૩૮

ચાંદ્ર માસ તથા સૌર માસ ..	...	૧૩ મું	૧૦૧
જ્યોતિષ વિષે	...	૪ થું	૨૦
,, ,, ...	...	૫ મું	૧૦૭
જ્યોતિષ શાસ્ત્ર વિષે	...	૭ મું	૬૩
,, ,, ...	...	૯ મું	૨૭૭
જ્યોતિષના ફળા દેશ વિષે ...	...	૭ મું	૬૫
જ્યોતિષ તથા વૈદક વિષે ...	...	૮ મું	૧૯
દેશોનાં નામ	...	૨૦ મું	૪૩
દિનમાન	...	૧૦ મું	૨૫૩
		૧૩ મું	૯૯
નેપચ્યુન	...	૧૦ મું	૨૫૪
પર્વતોની ઉંચાઇ વિષે... ...	હરિલાલ દામોદર	૯ મું	૧૨૬
પરછાયા વિષે	...	૨૪ મું	૧૪૯
પામ્પીનો મિનારો	...	૭ મું	૧૬૯
પૃથ્વીના વર્ણન વિષે	...	૩ જું	૨૧૮
		૪ થું	૧૦
બાધરપુર	...	૨૦ મું	૧૯૨
ભક્તી વાક્ય...	...	૧૮ મું	૧૧૦
ભૂકંપ વિષે...	...	૬ ઠું	૧૭, ૫૦
ભૂતળ, ભૂગોળ	...	,,	૧૬૯
મહાબળેશ્વર વિષે	નટવરલાલ ત્રંબકલાલ	૧૮ મું	૮૨, ૧૦૫
મુંબઈ વિષે...	...	૧૦ મું	૧૭૦
વર્ષનો સારો	...	૭ મું	૨૮૭
		૧૦ મું	૫
વઢવાણ વિષે	...	૯ મું	૧૧૩
		૨૦ મું	૬
વડોદરા વિષે	...	૧૦ મું	૧૯૪
વિદ્યાભ્યાસક સભા, ભૂગોળ વિષે...	...	૫ મું	૧૨૧, ૧૪૦
શિયાળ બેટ વિષે	ત્રિ. રા.	૯ મું	૨૬૯
શુકન તથા મુહૂર્ત વિષે ...	...	૩ જું	૧૮૯
શુક્રનું સૂર્ય ઉપર થઇને સંક્રમણ...	...	૨૨ મું	૧૬
સૂર્યમાળા	...	૯ મું	૧૪૬
સૂર્ય ગ્રહણ	...	૧૫ મું	૧૯૨

વહેમ-જાદુ

આગ લગાડનાર ભૂત... ...	...	૯ મું	૨૦૯
એક ભુતની વાત	...	૧૩ મું	૧૫૬
કામણ કરવાનો વહેમ... ...	...	૨૪ મું	૫૦
ગળામાંથી શાળંગરામ કાઢનાર વિષે	...	૧૧ મું	૬૮
જાદુગર વિષે	...	૨ જું	૨૧, ૭૫
જાદુ વિષે જાહેર વિજ્ઞપ્તિ ...	...	,,	૭૮
જાદુ વિષે	...	૩ જું	૪૯
જાદુ ભૂત વિષે	...	,,	૧૮૧
જાદુગરને ઠગ્યો	...	૧૯ મું	૧૪૩
જાદુગરે મુંગાને બોલતો કર્યો ...	...	૨૪ મું	૨૫
જોશીની ગપ	...	૧૦ મું	૯૩
ભૂતના વહેમ વિષે	...	૪ થું, ૭ મું	૧૧૫, ૩૦
મેસ્મેરીઝમ વિષે	...	૫ મું	૩૫
માંડવીની પોળનું ભૂત... ...	...	૧૭ મું	૧૫૬
વશીકરણનો દાખલો	...	૧૧ મું	૨૬૬
વટામણમાં કિમિયાગર ...	...	૧૮ મું	૧૮૪
હાલમાં નીપજેલી ભૂતની વાત...	...	૧૪ મું	૧૯૨

વિજ્ઞાન

અવાજનો વેગ	...	૭ મું	૨૫૯
અરોરા	...	૨૫ મું	૧૯૭
ઇલેકટ્રીસીટી વિષે	...	૪ થું	૧૮
ઇલેકટ્રીક ટેલેગ્રાફ	...	૫ મું	૧૪૬, ૧૬૦
ઉષ્ણતા વિષે	...	૩ જું	૧૩૩
ઉનાઇનો ઉના પાણીનો કુંડ ...	...	૨૦ મું	૧૦૭
ઋતુ ભેદ	...	૭ મું	૧૧
ખેતી કરનારી કીડિયો... ...	...	૯ મું	૪૫
ચમક વિષે	...	૩ જું, ૪ થું	૨૧૯, ૯, ૨૨
ચમકના ગુણ વિષે	...	૭ મું	૧૨૭
ચોરવાડી પાનની તંગી ...	...	૨૧ મું	૨૭૩
જાનવરોની હુંશિયારી... ...	...	૧૦ મું	૨૨-
જુદે જુદે ઠેકાણે ઓછી વત્તી ટાઢ પડે છે તેનાં કારણો...	...	૬	૨૨૫

પર્વતોની ઉત્પત્તિ વિષે ...	...	૪ થું	૧૦૪
પડઘા	...	૮ મું	૩૮
બલૂન	...	૧૦ મું	૨૦
ભૂસ્તરવિદ્યા	હ. દ્વા.	૨૧ મું	૮૫, ૧૦૬, ૧૨૪, ૧૪૯, ૧૭૨, ૨૪૭, ૨૯૩
"	"	૨૨ મું	૫૬, ૧૨૪
મનુષ્ય પ્રાણીની ખૂબસુરતી સાથે ચામડીનો સંબંધ ...	...	૯ મું	૧૯૮
મેઘ ધનુષ	...	૨૫ મું	૧૩૫
રેતીનાં તોફાન વિષે	...	"	૫૯
વાતાવરણ વિચાર	દુ. જે.	૨૨ મું	૨૦૨, ૨૨૭, ૨૪૮
" "	"	૨૩ મું	૧૧, ૮૨, ૧૫૧, ૨૫૦, ૨૭૪
" "	"	૨૪ મું	૧૭, ૬૦, ૭૬, ૧૨૭, ૧૫૫, ૨૦૩, ૨૩૫, ૨૫૩, ૨૭૨
" "	"	૨૫ મું	૧૩, ૩૫
વિજળી અને ગર્જના... ...	હ. મૂ.	૧૨ મું	૨૮૨
વિજળી તથા વિદ્યુત વિષે ...	...	૨૫ મું	૨૦૩
વંટોળિયો	...	૧૩ મું	૧૨૨
વૃષ્ટિ	...	૭ મું	૧૯૧, ૨૧૨, ૨૨૭
સિદ્ધ પદાર્થવિજ્ઞાન	...	૨ જું	૨૫, ૩૩, ૫૮, ૬૫, ૮૩, ૧૧૭, ૧૪૧, ૧૭૨
" "	...	૩ જું	૬૭
સૂર્યનાં કિરણના પડવાના નિયમ અને તેનાં પરિણામ ...	...	૬ ઠું	૧૯૩

પ્રાણી વર્ણન અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર

આફ્રિકાની બ્યાશિકુ એ જાતની કીડીઓ	૮ મું	૨૫૭
ઊરંગ ઊટંગ નામનું વાંદરૂં	૧ લું	૭૪
કાઊટ્રી એટલે ગાયના ઝાડ	૨ જું	૫૬
ચીપનસી નામનું માંકડું	૧ લું	૮૯
ચોરવાડી પાનની તંગી	૨૧ મું	૨૭૩
ફ્રાનસ માંખી	૧૭ મું	૨૫૧
રાક્ષસી ઝાડ	૮ મું	૨૫૭
રીંછ	૭ મું	૪૨
વનસ્પતિ શાસ્ત્ર	૨૦ મું	૭૪
શાહમૃગ (આસત્રીછ)	૧ લું	૯૯

રમતગમત-વ્યાયામ

અંગકસરત	૮ મું	૧૫૯, ૧૭૨, ૨૦૧, ૨૨૫, ૨૫૨
અંગકસરત વિષે	૯ મું	૯
શેતરંજ વિષે	૩ જું	૧૯૩, ૨૦૭
,, ,,	૪ થું	૭, ૨૧

અર્થશાસ્ત્ર

દેશી કારીગરીના સવાલમાં અર્થશાસ્ત્રીનો નિવેડો	૨૫ મું	૧૩૭
નાણાં પ્રકરણ	૧ લું	૧૦, ૧૮, ૩૫, ૪૯, ૬૫, ૧૧૫
,,	૨ જું	૫, ૧૭, ૩૮, ૪૯, ૬૮, ૮૧
નોટો વિષે	૯ મું	૧૪૨
,,	,,	૧૭૯
બેન્કો અને કંપનીઓ વિષે	૧૨ મું	૨૦૨
હિંદુસ્તાનમાં નોટો ચલાવવા વિષે	૭ મું	૯૬

હુન્નર-કળા-ઉદ્યોગ

ઉજ્જડ મેદાનમાં હુન્નર અને વિદ્યાના ઉપયોગ વિષે ...	...	૪ થું	૧૬૫
કાઠીઆવાડની માટીની ખાણો અને છાણ	...	૧૭ મું	૨૫૨
ખાંડ વિષે	ખુ. ગો.	૨૩ મું	૧૮૮
દેશી કારીગરોને ઉત્તેજન આપવા વિષે	...	,,	૧૬૯, ૨૩૪ ૨૬૫
દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન ...	...	૨૪ મું	૧૦, ૭૩, ૧૩૩, ૧૫૨, ૨૫૦
નવી રીતથી કપાસ લોઢવાની ગુજરાતી મંડળી	...	૧૧ મું	૨૧૧
રૂ કાંતવાનો યંત્ર જોઇને ઉપજેલા વિચાર	...	૮ મું	૨૮૨
લખવાનો સંચો	સૌ. ૬	૨૩ મું	૧૮૬
વણાટ કામની વિગત		૮ મું	૨૩૬
શાસ્ત્રીય ગમત અને પ્રયોગ ...		૧૭ મું	૮૨

ખેતી વિભાગ

ખેતીનો ધંધો	...	૧૩ મું	૧૩૭
ખેતીની કળા વધારવા વિષે ...	...	,,	૧૫૨
ખેડ, ખાતર, પાણી અને તાપ ...	...	૧૫ મું	૧૮૯
ખેતી વિષે	...	૨૦ મું	૧૬૧, ૧૭૫
ગુજરાત પ્રાંતમાં અમેરિકન ચોખાનું વાવેતર દાખલ કરવા વિષે	...	૨૩ મું	૫૮
બીજ તથા તેના વાવેતર વિષે ...	મો. ક. જો.	,,	૧૦૧
રેશમ વિષે	ખુ. ગો	,,	૧૨૧

આરોગ્ય-વૈદક

અફીણના બંધાણ વિષે ...	...	૬ ઠું	૪૯
આરોગ્યતાને વાસ્તે પોષાકની જરૂરિયાત	...	૯ મું	૧૮૧
આરોગ્ય-છોકરાં ઉછેરવા વિષે ...	...	,,	૨૫૬
આયુષ્યના ત્રણ વિભાગ ...	...	૧૫ મું	૬૧
આંખનું રક્ષણ	...	૯ મું	૨૫૫
ઊંઘ	...	,,	૨૫૩
કુવાનું પાણી શુદ્ધ રાખવા વિષે...	...	૧૫ મું	૧૮૫

કેફી પદાર્થ	...	૯ મું	૨૨૪
કેફ વિષે	...	૨૧ મું	૭૮
કોગળીઆના ઉપાય	...	૧ લું–૩ જું	૮૮–૭૨
કવૈનાઇન	...	૧૦ મું	૧૯૮
ગર્ભા સ્થિતિ વિષે	...	૨૪ મું	૨૨૬
છોકરાંની આરોગ્યતા વિષે સૂચના	...	૧૦ મું	૨૭૮
જુસ્સો અને તંદુરસ્તી ઉપર મનોવિકારની અસર ...	...	૯ મું	૨૫૮
દીર્ઘાયુષ્ય	...	૨૫ મું	૧૧૩
દરદીની સંભાળ કેમ લેવી ...	...	૧૬ મું	૧૬૩
દીર્ઘાયુષ્ય અને મગજની મહેનત...	...	૨૦ મું	૧૭, ૩૯, ૧૫૬
નાહાવાની અગત્ય	...	૯ મું	૨૦૦
પાનીય અથવા પીવાના પદાર્થો...	...	”	૨૨૩
ભોજન વિચાર	...	૧૨ મું	૨૧૯
રક્ત પીતના દરદ ઉપર ...	...	૧૬ મું	૬૨
રૂઆર્થ વિષે...	...	૧૭ મું	૧૩૪
વાળાના દરદ વિષે	...	૨૧ મું	૨૯૭
વીંછી પકડવાની રીત... ...	...	૩ જું	૧૦૬
વૈદાર્થ યતી વિષે	...	૨૩ મું	૧૪૪
વૈદક વિષે	...	૧૧ મું	૩૦
શરીર સંરક્ષણ	...	૧૩ મું	૧૧૬
શૌચ ક્રિયા	...	”	૨
શાળી કાઢવા વિષે	...	૪ થું	૨૩
સુવા બેસવાની જગાઓ ...	...	૯ મું	૨૨૭
શ્વાસોશ્વાસ વિષે	ડા. ત્રિ. મો.	૨૧ મું	૭
હવાના જીવડા વિષે	...	૧૭ મું	૧૭૬
હાડપિંજર	મો. દ	૨૨ મું	૧૩૯

પ્રકીર્ણ

અમદાવાદની તુરંગ વિષે ...	...	૮ મું	૨૩૫, ૨૪૩
કચ્છના રા. સા. નું ઈનામ ...	...	૨૫ મું	૧૮૭
કાઠીયાવાડના તાલુકદારોને સૂચના...	...	૧૧ મું	૧૮૬
કાઠીઆવાડનું સંગ્રહસ્થાન ...	...	૧૨ મું	૭૦
કુવા શોધી કાઢનાર વિષે ...	...	૧૯ મું	૭૫

ખેતીવાડીની કૉલેજ કરવાની અરજી	...	૨૫ મું	૨૭૯
ગજાનંદ ફોજદારને માન અને ચાંદ	...	૮ મું	૧૬૫
ગવર્નર સાહેબનું પધારવું ...	...	૧૧ મું–૧૮ મું	૪૮–૪૧
ગરાસીયા રજપુતોની રમુજ ...	...	૧૮ મું	૯૫
ગયા ચોમાસા વિષે	...	૨૪ મું	૨૪૩
ગાયકવાડ મહારાજની પાઠશાળાઓ	...	૨૩ મું	૧૧૭
ચોપડીયો, ચોપાનીયાં, લાયબ્રેરી વીગેરેની યાદી	...	૧૪ મું	૧૫૭
જતો રહેલો જીવો ત્રવાડી ...	...	૨૫ મું	૧૮૩
જાહેરનામું	...	૩ જું	૧૩૭
જોગણી અથવા મુંબઈ અર્થ દ્વીઅર્થી	...	૨૫ મું	૧૨૩
ટીકાપર ટીકા (ગણિતપર ચર્ચા)	...	૧૬ મું	૩૯, ૮૪
ડયુક ઑવ્ એડીંબરોનું મુંબઈમાં પધારવું	...	૧૭ મું	૮૭
તરપંડીના ત્રણ અને એક ગવેડીનો	...	,,	૭૧
દક્ષણા નિબંધ	...	૧૧ મું	૮૦
દુર્ગાબાઇનો પુનર્વિવાહ... ...	...	૨૫ મું	૬૧
દેશી રાજાઓને અગત્યની સૂચના...	...	૧૮ મું	૧૨૫, ૧૫૧
નવાં પુસ્તકો વિષે વિચાર ...	...	૧૦ મું	૨૦૨
નગરખંડનો તરજુમો	...	૨૩ મું	૧૧૯
પ્રસ્તાવના	...	૧ લું	૨
પ્રાચીન વિવાહ વિધિ વિષે ...	...	૨૩ મું	૨૫, ૪૯, ૭૩
પ્રિન્સ ઑવ્ વેલ્સને માનપત્ર ...	...	૧ લું	૧૫
પુનામાં થયેલું પુનર્લગ્ન ...	...	૧૪ મું	૩૬
પુસ્તક વૃદ્ધિ વિષે	...	૨૫ મું	૭૧, ૯૫
પ્રેમાભાઇ દરવાજે અને જારડીન રસ્તો	...	૧૧ મું	૫
પ્રેમાનંદ અને શામળની કવિતા વિષે ચર્ચા	...	,,	૩૪
બહુચરાજીમાં લાંઘનારા... ...	...	૧૭ મું	૭૪
આવનાની સાલનું દેધડું ...	...	,,	૭૧

બાળલગ્ન વિષે ગરબીઓ લખવાની જાહેર ખબર ...	...	૨૨ મું	૪૬
બાળલગ્નની ગરબીઓ	...	૨૩ મું	૪૮
બ્રાહ્મણ, વાણીયામાં જુદી જુદી નાતો વિષે	...	૨૫ મું	૨૩૬
બિભત્સ લખાણ વિષે કાયદો સન ૧૮૫૬ એકટ ૧ ...	...	૩ જું	૭૩
બુદ્ધિપ્રકાશની વિનંતિ... ...	...	૭ મું	૧
બુદ્ધિપ્રકાશના દશમા પુસ્તક વિષે...	...	૧૦ મું	૪
બુદ્ધિપ્રકાશ બિબામાં છપાવા વિષે...	...	૧૧ મું	૩
મદ્રાસનો વેદ સમાજ... ...	...	૧૨ મું	૧૨૯
મોટો મુરખ કોણ	...	૧૭ મું	૯૫
રાવ કૃષ્ણરાવ ગોપાળ દેશમુખ ...	...	૨૫ મું	૧૨૦
રાજ્ય રચવા વિષે	...	૨૧ મું	૧૯૭
વઢવાણનો નવો પુલ	...	૨૨ મું	૨૮૧
વડોદરાના રાજ્યના સન ૧૮૭૫–૭૬ ના રિપોર્ટનો સાર ...	...	૨૪ મું	૨૫૫, ૨૭૭
વડોરા રાજ્યનો સન ૧૮૭૬–૭૭ નો રિપોર્ટ	...	૨૫ મું	૨૦૯, ૨૨૧
વાડાશિનોરના નવાબ સાહેબ બાબત	...	૨૧ મું	૨૯૮
શાસ્ત્રીયોની સભા વિષે... ...	...	૧૧ મું	૨૧૯
શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનો ઠરાવ ...	...	૧૬ મું	૨૧૦
,, ,, ને બોધ ...	...	,,	૨૫૨
સર મંગળદાસ નથુભાઈની સખાવત	...	૨૩ મું	૨૧
સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયાનો ઇલ્કાબ ...	...	૧૫ મું	૫૩, ૮૨
સાભ્રમતિના પુલ વિષે... ...	...	૧૭ મું	૧૭૨
સોરઠમાં ગવર્નર સાહેબની પધરામણી	...	૨૨ મું	૭૧

રિપોર્ટ, સભા, ભાષણ વિગેરે

ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૫૨ તથા ૧૮૫૩ ની સાલનો રિપોર્ટ...	...	૧ લું	૧૭
ગુ. વ. સો. ની વાર્ષિક સભા ...	...	૩ જું	૧૫૯
,, ,, ,, ...	...	૫ મું	૫૫
ગુ. વ. સો. ના રિપોર્ટનો સાર (૧૮૫૮–૫૯)	...	૭ મું	૯૩
ગુ. વ. સો. ની વાર્ષિક સભા...	...	૧૨ મું	૬૪
,, નો રિપોર્ટ ...	...	,,	૮૧
ગુ. વ. સો. નો રિપોર્ટ સને ૧૮૬૫, ૬૬, ૬૭ નો ...	...	૧૬ મું	૯
,, ની સભા ...	...	૧૭ મું	૩૬
,, નો રિપોર્ટ ...	...	૧૮ મું	૨૫૦
,, ,, ,, ૧૮૭૧ ની સાલનો ...	...	૧૯ મું	૧૩૦
,, ના ધારા... ...	...	૨૦ મું	૩૨
,, ,, ,, ...	...	૨૩ મું	૮૯
,, નો રિપોર્ટ સન ૧૮૭૨ નો	...	૨૦ મું	૧૩૨
,, ,, ...	...	૨૧ મું	૨૫૭
,, ,, ૧૮૭૪ ની સાલનો	...	૨૨ મું	૨૦૯
,, નો સને ૧૮૭૫ ની સાલનો વાર્ષિક રિપોર્ટ...	...	૨૩ મું	૨૦૫
,, નો સને ૧૮૭૬ ની સાલનો રિપોર્ટ ...	...	૨૪ મું	૧૮૧
,, ની સભા તથા સને ૧૮૭૭ નો રિપોર્ટ ...	...	૨૫ મું	૨૪૬

હિમાભાઇ ઇન્સ્ટીટયુટ... ...	...	૪ થું	૧૩૮
હિમાભાઈ ઈન્સ્ટીટયુટનો સન ૧૮૫૭ ની સાલનો રિપોર્ટ...	...	૬ ઠું	૫૯
હિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટયુટનો સન ૧૮૫૮ નો રિપોર્ટ ...	...	૭ મું	૫૯
હિમાભાઈ ઈન્સ્ટીટયુટનો વાર્ષિક રિપોર્ટ તથા સભા ...	...	૯ મું	૪૧
હિમાભાઇ ઈન્સ્ટીટયુટની વાર્ષિક સભા	...	૧૨ મું	૬૦
અમદાવાદની વિદ્યાભાષક મંડળી...	...	૫ મું	૩, ૧૧૬
” ” ” ...	...	૬ ઠું	૫૭, ૧૨૫
અમદાવાદમાં રૂ નો યંત્ર ચલાવ્યો તે વખતે ભરાયેલી સભાની હકીકત	...	૮ મું	૧૫૬
અમદાવાદની સ્કૂલ	...	”	૨૪૫
અમદાવાદમાં પ્રાર્થના મંદીરનું ખાત મુહૂર્ત	...	૨૧ મું	૨૧૭
અમદાવાદ સ્વદેશ ઉદ્યોગ વર્ધક મંડળી	...	૨૩ મું	૨૦
અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના મંદીરના વાસ્તુનો વૃત્તાંત તથા હેવાલ	...	”	૧૨૮
અમદાવાદમાં તા. ૧ લી જાન્યુઆરિની ધામધુમ... ...	...	૨૪ મું	૩૮
આળસ તજી ઉદ્યોગ કરવા વિષે...	...	૪ થું	૧૧૮
આપારાવ ભોળાનાથ પુસ્તકશાળા...	...	૧૭ મું	૫૬
ઇલેકટ્રીક ટેલેગ્રાફ	...	૫ મું	૧૪૬, ૧૬૦
ઇંગ્લીશ લોકોનાં અને દેશીઓનાં લક્ષણો વિષે	...	૨૨ મું	૨૫
ઔદિચ્ય હિતેચ્છુની વાર્ષિક સભા...	...	”	૨૭૬
કોલેજ વિષે શેઠ પ્રેમાભાઈનું ભાષણ	...	૩ જું	૮૭
” વિષે કવિ દલપતરામનું ભાષણ ...	...	”	૯૧
ખોટા વહેમો તજવા વિષે ...	...	૫ મું	૬, ૩૬, ૫૧
ગયા મહિનામાં ચાલેલા કોગળિયા વિષે	...	૯ મું	૧૫૭

ગવર્નર સાહેબનું ભાષણ ...	...	૧૪ મું	૯૪
ગુજરાતી ભાષા સુધારવાની મંડળી	...	૧૧ મું	૧૩૬
ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખની બદલી	...	૨૪ મું	૮૧
ગોપાળ ઓચ્છવ	...	,,	૮૮
છોડીઓની નિશાળનું ખાત મુહૂર્ત...	...	૫ મું	૮૫
છોડિઓની નવી નિશાળનું વાસ્તુ...	...	,,	૧૮૯
છોડિયોની નિશાળમાં વાર્ષિક ઈનામ	...	૯ મું	૧૧૭
છોડિયોની નિશાળની પરીક્ષા ...	...	,,	૨૭૪
,, ,, માં ઇનામ ...	...	૧૧ મું	૪૧
છોડિયોની નિશાળો વિષે ...	...	૧૨ મું	૨૭
જગજીવનદાસ ખુશાલદાસને માનપત્ર	...	૧૪ મું	૧૩૫
જૈન પુસ્તકશાળા	...	૧૮ મું	૨૧૯
ટાગોર સત્યેન્દ્રનાથ સાહેબ ...	...	૨૫ મું	૨૪૧
ટ્રેનીંગ કોલેજનું નવું મકાન ...	...	૧૫ મું	૧૯૩
દાક્તર કાલીઅરને માનપત્ર ...	...	૪ થું	૪૧
ધોળકાની લીલાધર લાયબ્રેરી ...	...	૯ મું	૫
નવા રેલ્વે સ્ટેશનનું જાહેરનામું ...	...	,,	૧૨૦
નાપાડની વિદ્યા સભા	...	૧૧ મું	૭૬
નિરાશ્રિત સ્થાન સ્થાપવાની સભા...	...	૧૭ મું	૨૬૫
પ્રયોગ દર્શન	...	૧૮ મું	૨૩૧
પરિ બહેચરદાસ અંબાઈદાસને રા. બા. નો ઇલ્કાબ ...	...	૧૯ મું	૨૨૩
પુસ્તકશાળાના ઉપયોગ વિષે ...	...	૨ જું	૧૫૧
પુસ્તકશાળાનું ખાત મુહૂર્ત ...	...	૩ જું	૧૭
પેટ્રીઓટિક ફંડ સભાનું વૃત્તાંત...	...	૨ જું	૪૧
ફારબસ સાહેબની છબી વિષે ...	...	૨૪ મું	૧૦૩
બાઇ જીવકોરના પુનર્વિવાહ વિષે...	...	૧૯ મું	૨૩૦, ૨૫૯
ભાવનગર છગનલાલ લાયબ્રેરીનો રિપોર્ટ...	...	,,	૨૩૪
ભૂગોળ વિદ્યા વિષે	**રા. સા. ભો. પ્રા.**	૫ મું	૧૨૧, ૧૪૦
મહુવાની સુધરાઇ વિષે... ...	...	૯ મું	૨૧૯
મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ...	...	૨૧ મું	૨૨૭

માણસ પશુ આદિ પ્રાણીમાં તફાવત (ભાષણ)... ...	મયારામ શંભુનાથ	૫ મું	૧૮૬, ૨૦૪
,, ,, ...	...	૬ ઠું	૧૩, ૩૭, ૫૩
મુનસફ ટેમુલજી હોરમજજીને માનપત્ર	...	૯ મું	૧૬૪
મુંબાઈમાં પુનર્વિવાહ થયો ...	...	૧૮ મું	૧૩૮
મોટી ઉમરનાને વિદ્યાભ્યાસ કરવા વિષે	...	૯ મું	૭
યોગ વિષે ડો. કાર્પેન્ટરનું ભાષણ...	...	૨૨ મું	૧૮૦
રણછોડ ઉદેરામને માનપત્ર ...	...	૧૧ મું	૮
રાજેશ્રી બાબારાવ ભોળાનાથને માનપત્ર	...	૪ થું	૧૩૧
રાવસાહેબ મહીપતરામને માન ...	...	૮ મું	૧૩૧
રાવ. દાજીભાઇને સરકારી ઈનામ...	...	૧૭ મું	૯૨
રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઇને માન	...	૨૨ મું	૯૩
રીલીફ ફંડની સભા	...	૧૧ મું	૨૮૦
લોર્ડ મેયોનું દુર્મરણ... ...	...	૧૯ મું	૬૬
વાયલી સાહેબને માનપત્ર ...	...	૧૫ મું	૧૦
વિદ્યાની આવશ્યકતા	વીશ્નુપંથ નરસુપંથ	૧ લું	૧૩૪
,, ...	...	૪ થું	૨૮
વિદ્યાભ્યાસ વિષે ભાષણ ...	રા. સા. પ્રા. મ.	૩ જું	૧૯૫, ૨૧૦
વિદ્યાભ્યાસ સભા અને તેની અરજી...	...	૬ ઠું	૧૨૫
શાહાપુર પુસ્તકશાળા	...	૨૩ મું	૧૬૫
શ્રીમાળી સુજ્ઞ વર્ત્તણુક સભા ...	...	૨૦ મું	૧૧૫
સરસ્વતી ઉત્સવ	...	૧૧ મું	૨૫૧
સુરતની છોડિયોની નિશાળ વિષે...	...	૯ મું	૧૫૨
હઠીસંગ તથા પ્રેમાભાઈ હસ્પિતાલનું વાસ્તુ	...	૬ ઠું	૨૬
હરકોરબાઈ અને જોઇતીબાઇની જૈન શાળા...	...	,,	૪૮
,, ની કન્યાશાળાનો વાર્ષિક રિપોર્ટ સન ૧૮૭૧ નો...	...	૨૦ મું	૧૩
હુન્નર ન છુપાવી રાખવા વિષે ભાષણ...	...	૩ જું	૩૩, ૪૬

પ્રકરણ ૧૬.

અન્ય પ્રવૃત્તિઓ.

"ઇનામ આપીને કે પુસ્તકોની પ્રતો ખરીદીને ભાષાન્તરરૂપે કે મૂળ પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં લખાવવાને ઉત્તેજન આપવું."

(ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૪૮ થી ૧૮૯૮ નો પચાસ વર્ષનો રીપોર્ટ, પૃ. ૬૯. **)**

"સરકારી અંગ્રેજી અને ગુજરાતી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની કોઇ મુકરર ગુજરાતી પુસ્તકમાં પરીક્ષા લેવી, અને તેમની પાસે કોઇ મુકરર વિષય ઉપર નિબંધ લખાવવો.

(ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૪૮ થી ૧૮૯૮ નો પચાસ વર્ષનો રીપોર્ટ, પૃ. ૭૦ **)**

દેશકાળ અને લોકસ્થિતિ, નજર સમીપ રાખીને સોસાઇટીએ શરૂઆતથી કેળવણી, સાહિત્ય અને જ્ઞાનપ્રચારના પ્રશ્નોનો ઉકેલ જુદે જુદે માર્ગે અનેક દિશાપ્રતિ આરંભ્યો હતો, જેમાંના કેટલાક, જેમકે વર્તમાનપત્ર, પુસ્તકાલય, કન્યાશાળા, પાઠ્ય પુસ્તકો વગેરેની હકીકત અગાઉ અપાઇ ચૂકી છે; તેથી બાકી રહેલી બીજી પ્રવૃત્તિઓનું આ પ્રકરણમાં વિવેચન કરીશું.

લેખક તરફથી રચાઇ આવતા સઘળા ગ્રંથોને સોસાઇટી ન જ છપાવી શકે એ ખુલ્લું છે; પણ જેમના પ્રયાસ ઉત્તેજનપાત્ર હોય એવા લેખકોને મદદની અને તેમના કાર્યની કદર થવાની જરૂર રહે છે, એ સૂત્ર સ્વીકારીને સોસાઇટી, જેઓ મદદ માટે માગણી કરતા તે લેખકોના ગ્રંથોની અમુક પ્રતો ઉત્તજન તરીકે ખરીદ કરતી. એ રીતે પહેલા વર્ષમાં પાંચ સાત લેખકોને ઉત્તેજન આપ્યાના દાખલા મળે છે. વચમાં નાણાં સંકોચને લઇને એ કામ કંઇક મંદ પડયું હતું; પણ સન ૧૮૬૮ પછીના લગભગ બધા રીપોર્ટમાં ઉત્તેજન તરીકે અન્ય લેખકોનાં પુસ્તકો ખરીદ કર્યાંના ખર્ચની વિગત મળે છે અને તે રૂઢિ અદ્યાપિ ચાલુ છે. આ ઉત્તેજન માટેનાં પુસ્તકો ખરીદ કરવાને એટલી મોટી સંખ્યામાં માગણી થતી રહેતી કે સન ૧૮૬૯ ના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં (પૃ. ૧૨) ઑનરરી સેક્રેટરી મી. સ્કોટને તે વિષે નીચે મુજબ ઉદ્દગારો કાઢવા પડયા હતાઃ—

"ગુજરાતી ભાષામાં જેટલી ચોપડીઓ છપાય, તે બધી ચોપડીઓને સોસાઇટીના આશરાનો હક છે, એમ લોકો સમજે છે, તે ભૂલભરેલું જણાય છે. ગુજરાતી વિદ્યાના લાભમાં જે પુસ્તક ગણાશે, તે પુસ્તકને બની શકશે ત્યાં સુધી સોસાઇટી હંમેશાં આશરો આપશે. પણ પોતાનું નાણું ઉડાવી દેવા માટે આશરો આપી શકતી નથી. સોસાઇટીનો હેતુ જે કાર્ય સાધવાનો છે, તેને વધારે ફાયદો કરવામાં નાણું ખરચવાની અગત્ય છે."

વળી છોકરાઓને વાચન માટે અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય અને તેમને લખવાનો અભ્યાસ પડે, તે અર્થે કોઈ મુકરર પુસ્તકમાં પરીક્ષા લેવાની તેમ કોઈ અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવી, યોગ્ય ઉમેદવારને ઇનામ આપવાની યોજના કરવામાં આપી હતી;* અને તેનો લાભ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ લેતા. પહેલે વર્ષ "ઋતુ" વિષે નિબંધ લખાવવામાં આવ્યો, જે વિષે પૂર્વે કહેવાયું છે અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઇંગ્રેજી સ્કુલમાં ૭ અને ગુજરાતી શાળામાં ૫ ની હતી.

સન ૧૮૭૬ માં રા. સા. મહીપતરામ નીલકંઠે સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈના અનુમોદનથી એવીજ મતલબની દરખાસ્ત વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં રજુ કરી હતી, કે "અમદાવાદમાં અને બીજી જગોએ નિશાળમાં અભ્યાસ કરતા છોકરા અથવા છોકરીઓને મેનેજીંગ કમિટી પોતે અથવા પોતાના તરફથી જે માણસને તે કામ સોંપે, અને તેને જે યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે પુસ્તકોનું ઇનામ જાહેર સભા ભરીને પ્રસંગોપાત આપવું" અને એ સૂચના સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ હતી.†

પણ જેમ સોસાઇટીના કામકાજનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામતું ગયું અને કેળવણીનો પ્રચાર વધતો ચાલ્યો તેમ આ પ્રતિ ઓછું ધ્યાન અપાવા માંડયું; છતાં સન ૧૮૭૨ માં એક નવીન પ્રયોગ કેટલાક સભ્યોની સૂચના પરથી શરૂ કર્યો અને તે વકતૃત્ત્વ કળા ખીલવવાનો હતો. વકતૃત્વની હરીફાઇમાં જેઓ ઉંચે નંબરે આવે એવા પ્રથમ ત્રણને રૂ. ૨૫, ૧૫ અને ૧૦ એ અનુક્રમે રોકડ ઇનામ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને જેમની ઇચ્છા રોકડ નાણું ઇનામમાં લેવાની ન હોય તેમને સોસાઇટી એક રૂપાનો ચાંદ આપતી હતી. એ ચાંદ પર નીચેના શબ્દો કોતરવામાં આવતા:

---

* જુઓ ગુ. વ. સો. નો પચાસ વર્ષનો રીપોર્ટ સન ૧૮૪૮ થી ૧૮૯૮, પૃ. ૭૦.

† સન ૧૮૭૫ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, પૃ. ૩.

"गु. व. सोसाइटी दत्तोऽयं सुभाषणार्थं कीर्तिचंद्रः"

પહેલે વર્ષે વકતૃત્વ ઇનામની હરીફાઈ થયલી તે માટે "ગુજરાતીમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના અને તેથી થતા ફાયદા" એ વિષય પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં ઇનામ મેળવનાર વિદ્યાર્થી વક્તાઓ નીચે મુજબ હતા:

૧. જીવણલાલ નથુભાઈ...રૂ. ૧૫)
૨. રણછોડ ગલુરામ ...રૂ. ૧૦)
૩. મોરેશ્વર ગોપાળરાવ...રૂ. ૫)

આમાંના નં. ૨ અને નં. ૩ એ બેએ રોકડ ઇનામ ન લેતાં ચંદ્રકની પસંદગી કરી હતી.

બીજે વર્ષે 'દેશી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને તેને સુધારવાનાં સાધન' એ વિષય ચર્ચા માટે રખાયો હતો અને એ વર્ષના ઇનામની રકમ મુંબાઇના શેઠ મોરારજી ગોકળદાસ તરફથી મળી હતી. જે ત્રણ ઉમેદવારોને છટાદાર ભાષણ માટે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે હતાં; તેમાંના પહેલા નંબરે ચાંદ લીધો હતો.

૧. મી. લક્ષ્મણ ગોપાળ દેશમુખ ...રૂ. ૨૫)
૨. મી. વૃજરાય સંતોકરાય દેસાઈ ...રૂ. ૧૫)
૩. મી. વંદ્રાવનદાસ મથુરાદાસ ...રૂ. ૧૦)

ત્રીજા વર્ષના ઇનામની રકમ વઢવાણના ઠાકોર સાહેબ મહારાજા રાયસીંગજીએ આપી હતી અને ભાષણ માટે "ઈંગ્લિશ લોકોનાં અને દેશીઓનાં લક્ષણો સરખાવીએ તો શો ભેદ માલુમ પડે છે?" એ વિષય નક્કી કર્યો હતો.

નીચેના ઉમેદવારોને તેમની સામે જણાવેલી રકમ ઇનામમાં આપવામાં આવી હતી:

૧. મી. અમૃતલાલ સેવકરામ ...રૂ. ૨૫)
૨. કવિ રણછોડલાલ ગલુરામ ...રૂ. ૧૫)
૩. મી. કેશવલાલ મોતીલાલ } રૂ. ૫)
મી. હરજીવન ત્રિભોવન } દરેકને

સદરહુ વકતૃત્વ ઇનામી હરીફાઈ માટે નિયમો ઘડવામાં આવ્યા હતા તેમાંના મહત્વના નીચે આપીએ છીએ:

"૫. ભાષણની સરસાઇ ગુણથી બતાવવામાં આવશે. બધા મળીને ૧૦૦) ગુણ મુકરર કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી ૫૦) ગુણ ભાષણની મતલબ એટલે હકીકત, દલીલ, વિષયની રચના વગેરેના, ને ગુણ ૫૦) ભાષણની રીતિ એટલે બોલવાની રસિકતા, છટા અને શુદ્ધ ભાષાની ઉપર ધ્યાન રાખી આપવામાં આવશે.

૬. બધા ઊમેદવારોનાં ભાષણ થઇ રહેશે એટલે પરીક્ષક કમિટી સઉથી વધારે ગુણ મેળવનાર ત્રણ ઊમેદવારનાં નામ નક્કી કરશે ને તે ઊમેદવારોને ગુણ પ્રમાણે પંદર, દસ ને પાંચ રૂપીઆનું ઇનામ મળશે.

૭. સ્મરણને વાસ્તે ઉમેદવાર હાથમાં ટુંકું ટીપણ રાખીને જોશે તો હરકત નથી પણ ઘેરથી લખી લાવેલું વાંચી સંભળાવા દેવામાં નહી આવે."×

તેમજ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરવા સારૂ પુસ્તક વેચાણ વધારીને તેમાંથી ગ્રંથકારોને મદદ આપી શકાય એવી અજમાયશ સોસાઈટી તરફથી કરવામાં આવી હતી તેની નોંધ કરીશું. એ અજમાયશ મહારાષ્ટ્રમાં રાનાડે અને ગોપાળ હરિ દેશમુખે પુસ્તકવૃદ્ધિ અર્થે જે નિવેદન પ્રસિદ્ધ પત્ર બહાર પાડ્યું હતું તેનું ફક્ત અનુકરણ હતું. બીજી રીતે પણ એ માહિતી ઉપકારક છે. એક તો એ સમયનું પુસ્તક વાચન, પુસ્તક વેચાણ અને પુસ્તકનો પ્રચાર કેવો હતો તેનો તે કંઇક ખ્યાલ આપે છે; બીજું, એમાં દર્શાવેલી સસ્તા પુસ્તક વેચાણની યોજના આજ પણ અનુસરવા જેવી છે; અને ત્રીજું સોસાઈટી પુસ્તકપ્રકાશન અર્થે શી રીતે કાર્ય કરતી હતી અને તેમાં કેવી અડચણો તેને નડતી તેની માહિતી મળે છે. પ્રથમ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવતી નોંધ આપેલી છે અને તે પછી મેનેજીંગ કમિટીની સંમતિ લઈ પ્રસિદ્ધપત્ર છપાવ્યું હતું: તે બંને અમે નીચે આપીએ છીએ:—

"ગુજરાતી ભાષામાં એવાં પુસ્તકો ગુજરાતીઓને પુરાં પાડવાનું કામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટીનું છે પણ દક્ષિણીઓને વાંચવાનો જેટલો શોખ છે એટલો હજી ગુજરાતીઓમાં જણાતો નથી. મરાઠી વાંચનારા એક હજાર ઘરાક તેઓને મળી આવશે પણ ગુજરાતી વાંચનારા એક હજાર ઘરાક ક્યાંથી મળે ? જો એક હજાર કરતાં ઓછા ઘરાક મળે તો પણ સોસૈટી તે કામ માથે લેવાને ઘણી ખુશી થશે. વળી જે જે પુસ્તકો

× બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૨, પૃ. ૨૮૨-૮૩.

ઉપર લખેલા દક્ષિણી વિદ્વાનો મરાઠી ભાષામાં પ્રગટ કરે તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં તરજુમો કરીને પ્રગટ કરતાં સોસૈટીને મુશ્કેલ પડે નહિ. પણ હજાર ઘરાક થવાં જોઇએ.

ડાયરેક્ટર આફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશન સાહેબનું ઘણું કરીને પુનામાં રહેવાનું થાય છે તેથી સરકાર તરફથી મરાઠી ભાષાને જેટલી મદદ મળે છે એટલી ગુજરાતીને મળતી નથી, સરકારે રૂ. ૫૦૦૦૦) ખરચીને એક કમિટી પાસે મરાઠી ભાષાનો કોશ કરાવ્યો; પણ ગુજરાતી ભાષાના કોશને વાસ્તે એની અરધી રકમ પણ સરકાર આપે એમ લાગતું નથી.

ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસૈટી દર સાલ એક બે નવાં પુસ્તકો રચાવીને પ્રગટ કરે છે. તે એવી રીતે કે સોસૈટીની કમિટી કે જેમાં વિદ્વાન અને અનુભવી મેમ્બરો છે, તેઓ મળીને પ્રથમથી વિચાર કરે છે કે કિયા વિષય ઉપર પુસ્તક રચાવાની ઘણી જરૂર છે. પછી એવા વિષય શોધી કાઢીને તે ઉપર નિબંધ રચાવે છે. તે એક જ માણસની અક્કલથી રચાતો નથી પણ રૂ. ૧૦૦) કે ૧૫૦) નું ઇનામ ઠરાવીને ઝાહેર ખબર છપાવે છે કે હરેક ઠેકાણાનો ગુજરાતી ભાષાનો લખનાર આ વિષય ઉપર નિબંધ લખી મોકલશે. તેમાંનો સૌથી સરસ નિબંધ કમિટી પસંદ કરશે અને ઇનામ આપવા લાયક હશે તોજ તેના લખનારને તે ઇનામ મળશે. હવે વિચારવું કે તે નિબંધ કેટલો બધો ઉપયોગી હોવો જોઇએ! તેમ છતાં એવા નિબંધો સોસૈટી નાણાં ખરચીને છપાવે છે તે જથાબંધ પડયા રહે છે. પાંચ સાત વરસ અગાઉ સરકારની તરફથી સોસૈટીને સારી મદદ મળતી હતી, અને નિશાળોમાં ઇનામ વેહેચવા સોસૈટીની જથાબંધ ચોપડીઓ રાખતા હતા. ત્યારે સોસૈટી પોતાના પુસ્તકની ઓછામાં ઓછી બબે હજાર નકલો છપાવતી હતી પણ સરકારે મદદ બંધ કરી ત્યારથી પાંચસેં પાંચસેં નકલો છપાવે છે. એટલી પણ પાંચ વરસમાં ખપી જતી નથી.

સને ૧૮૭૩માં સો સો રૂપીઆના ઇનામી ચાર નિબંધો સોસૈટીએ છપાવ્યા હતા. તેનાં નામઃ—

		નકલો
૧	જમણવાર વિશે નિબંધ	૧૦૦૦
૨	ગુજરાતના ભિખારી વિશે	૫૦૦
૩	કેફ વિશે નિબંધ	૫૦૦
૪	દૈવજ્ઞ દર્પણ	૫૦૦

પછી તેની અકેકી નકલ મેહેરબાન ડાયરેક્ટર સાહેબની તરફ સોસૈ-ટીના સેક્રેટરી રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખે એક અંગ્રેજી લેટર સાથે મોકલીને લખ્યું કે આ દરેક ચોપડીની કેટલી નકલો મદદ દાખલ આપ રાખશો ? તેનો ઉત્તર એવો લખાઈ આવ્યો કે દૈવજ્ઞ દર્પણની એક હજાર નકલો સરકાર ખાતે રાખીશું. અને બાકી બીજી ત્રણની અમારે જરૂર નથી. તેથી દૈવજ્ઞ દર્પણની તરત બીજી આવૃત્તિ છપાવવી પડી, અને બાકી છપાવેલી ચોપડીઓનો ચતુર્થાંશ પણ હજી સુધી વેચાઈ ગયો નથી.

મરાઠી ભાષામાં કોઇ વેદના અર્થનાં ચોપાનીઆં પ્રગટ કરે છે; કોઈ ષડ્દર્શન ચિંતનિકાનાં ચોપાનીઆં પ્રગટ કરે છે; અને કોઈ તુકારામ અને રામદાસ વગેરે જુના કવિઓની કવિતાનાં પુસ્તકો વગેરે પ્રગટ કરે છે અને દર સાલ પાંચ સાત રૂપીઆ ભરવાના હોય છે તોપણ તેમને જોઇએ તેટલાં ઘરાક મળે છે. અને ગુજરાતીમાં જુનાગઢમાં વેદાર્થદિપક ચોપાનીઉં નીકળવા લાગ્યું હતું તેની થોડી કીમ્મત છતાં ઘરાકો મળ્યા નહિ તેથી ભાગી પડ્યું. તેમજ કેટલાએક ગુજરાતીઓએ પુસ્તકો રચીને રાખેલાં છે પણ તેને છપાવતાં હીંમત ચાલતી નથી.

નગરખંડનું પુસ્તક સંસ્કૃતમાં છે તે ઉપરથી એક વિદ્વાને ઘણી મેહેનત લઇને ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો ને પ્રગટ કરવા સારૂ સોસૈટી તરફ મોકલ્યો. નાગરોની ઉત્પત્તિ સંબંધી તેમાં વાત છે અને નાગરો ઘણા શ્રીમંત તથા વિદ્વાન ગણાય છે તેથી એવું ધાર્યું કે ૩૦૦ સહીઓ તો તરત થઈ આવશે. એમ ધારીને બુદ્ધિપ્રકાશમાં બે ત્રણ વાર જાહેર ખબર છાપી, અને લખ્યું કે ઓછામાં ઓછાં ૩૦૦ ઘરાકો થશે તો તે પુસ્તક છપાવીશું અને કીંમત રૂ. ૨) રાખી હતી; પણ લખવાને દીલગીરી છે કે ઘણી મુદતે ફક્ત ૨૫ સહીઓ થઇને આવી, તેથી તે છાપવાનું કામ બંધ રહ્યું અને પુસ્તક તે ધણીને પાછું આપ્યું. આવી રીતે થાય ત્યારે પુસ્તક પ્રગટ કરનારાઓના મનમાં હીંમત શી રીતે વધે ?"*

પુસ્તક વૃદ્ધિ વિષે જાહેર ખબર×

"સને ૧૮૭૮ તા. ૩ જી માહે માર્ચે ગુજ. વર્ના. સોસૈટીની મેનેજિંગ કાંમટી મળી હતી. ત્યાં એવી વાત નીકળી કે ગુજરાતી ભાષામાં ઉપયોગી

---

* બુદ્ધિ પ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૬૯ થી ૭૧.

× બુદ્ધિ પ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૯૫-૯૬.

જ્ઞાન આપે એવાં પુસ્તકો થોડાં છે. એવાં પુસ્તકો થોડાં જ માણસ વેચાતાં લે છે. તેથી નવાં રચી પ્રગટ કરવાની ઈચ્છા વિદ્વાનોને થતી, માટે સારા ગ્રંથો વાંચવાનો શોખ જોઇએ તેવી ઉતાવળે વધતો નથી, ને વિદ્યાના પ્રસારમાં ઢીલ પડે છે, માટે નાનાં મોટાં પુસ્તકો રચાવી સસ્તે ભાવે ઘણુ લે તેમ કરવાનો યત્ન કરવો. આવા જ હેતુથી દક્ષિણ દેશમાં રાવબહાદુર ગોપાળરાવ હરી દેશમુખાદિ સજ્જનોએ યોજના કરી છે, તેવી જ ગુજરાતમાં કરવી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટી કેટલાંક વરસથી સારાં પુસ્તકોનો ફેલાવો કરવાની કોશીશ કરે છે, પણ તે ચોપડીઓ વેચાતી લઈ વાંચવાની ઇચ્છા લોકમાં જણાતી નથી તેથી મનમાનતી રીતે સોસૈટીનો હેતુ પાર પડતો નથી. આ અડચણ ખસેડવાને મેનેજિંગ કમિટીએ ઠરાવ કર્યો કે સ્વદેશનું હિત ઇચ્છનારા રાજા રજવાડા, સદ્‌ગૃહસ્થો અને વિદ્વાનોને વિનતિ કરવી કે દર વરશે ઓછામાં ઓછાં પાંચ રૂપીઆનાં પુસ્તકો સોસૈટી પાસેથી વેચાતાં લે. એવું કરવાની એક હજાર સહીઓ મળે તો સારા ગ્રંથોનો વધારો થવામાં અડચણ રહે નહિ. એ સહીઓ મળેથી ગ્રંથો રચનારાને ઉત્તેજન આપી નવાં પુસ્તકો રચાવી પ્રગટ કરવાં. આ ઠરાવ પરથી સ્વદેશ મિત્રોને વિનતિ કરવામાં આવે છે કે તેમણે પોતાનાં નામ નીચે સહી કરનારને કે સોસૈટીના આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇને મોકલવાં."

તા. ૧ લી એપ્રિલ સન ૧૮૭૮
ગુ. વ. સોસૈટી અમદાવાદ.

મહીપતરામ રૂપરામ.
ઑનરરી સેક્રેટરી.

પ્રકરણ ૧૭.

આશ્રયદાતાઓ.

" By doing good with his money a man as it were stamps the image of God upon it, and makes it pass current for the merchandise of heaven. "

Rutledge.

જે સમયે સોસાઇટી સ્થપાઇ ત્યારે અંગ્રેજ મુલ્કી અધિકારીઓની સત્તા અને પ્રભાવ એટલા જાદે અને પ્રબળ હતાં કે એમનો એક શબ્દ દેશીઓને આજ્ઞા રૂપ થઈ પડતો; તેથી સોસાઈટી માટે ફંડ ઉભું કરવામાં તેના સંચાલકોને શરૂઆતમાં ઝાઝી તકલીફ પડી નહોતી અને પહેલા વર્ષમાંજ લગભગ રૂ. ૧૦,૦૦૦ નું ફંડ તેઓ એકઠું કરવાને શક્તિમાન થયા હતા.

પરિશિષ્ટ ૫ માં પ્રથમ નાણું ભરનારાઓની નામાવલિ આપી છે, તે જોતાં જણાશે કે એ કાર્યમાં યુરોપિયનોની સહાયતા થોડી નહોતી; અને સન ૧૮૭૩ માં આસિ. જડજ મી. એમ. એચ. સ્કૉટ સોસાઇટીના સેક્રેટરી પદેથી છૂટા થતાં સુધી સોસાઈટીનું તંત્ર–વહિવટ પ્રથમથી એક યુરોપિયન હસ્તક હતો એ વિસરવું જોઈએ નહિ.

હિંદીઓ તેમાં અલ્પ પ્રમાણમાં હતા; ત્રીજા વર્ષની કમિટીમાં ઇંગ્રેજી સ્કૂલના હેડમાસ્તર રા. સા. ભોગીલાલભાઈનું નામ મળી આવે છે. પણ જેમ સોસાઇટીના ઉદ્દેશનો પરિચય થતો ગયો અને એનો આશય સમજવામાં આવ્યો તેમ હિન્દીઓ તેમાં જોડાવા લાગ્યા; છતાં સન ૧૮૫૮–૫૯ ના રીપોર્ટમાં ઑન. સેક્રેટરી જણાવે છે કે " ગુજરાતમાં વિદ્યાના ફેલાવ વાસ્તે સોસાઈટીએ આટલું બધું કામ કર્યું અને અદ્યાપિ પરિયંત પણ કર્યાં જાય છે એવું છતાં તેને આશ્રય આપનારા ઘણા થોડા છે એ ઘણું અજાયબ જેવું છે. " †

જુદી જુદી દિશામાં સોસાઈટીએ અનેક પ્રકારનાં કેળવણીનાં કાર્યો આરંભથી ઉપાડી લીધાં હતાં અને તે એટલાં ખર્ચાળ અને ખોટનાં હતાં કે

† ગુ. વ. સોસાઈટીનો સન ૧૮૫૮–૫૯ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૧૧.

સોસાઈટીનું સઘળું નાણું તે માટે પુરતું થતું નહોતું. પણ શાળા માટે સ્વતંત્ર જોગવાઈ સારી રીતે થતાં, પુસ્તકાલયને જુદું પાડતાં, માંડ માંડ એનો હાથ સંકડાશમાંથી છૂટયો હતો; અને તેના સંચાલકોને લાગતું કે સોસાઈટીનો હેતુ પૂરી રીતે સિદ્ધ કરવો હોય તો તે માટે બહોળું ફંડ એકઠું થવું જોઇએ. તેથી સન ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૪ ના રીપોર્ટમાં (પૃ. ૧૬) ઑન. સેક્રેટરી જણાવે છે:

"આપણું ઉપયોગી કામ સારી રીતે ચલાવવા સારૂ, ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૦૦,૦૦૦ ભેગા કરવા જોઇએ. (આ દિવસમાં આ રકમ બહુ ભારે ન કેહેવાય.)* અને બક્ષિસ તથા લવાજમના દર વર્ષે રૂ. ૬,૦૦૦ મળવા જોઇએ."

"નેટીવ લાઇબ્રેરી"—પુસ્તકાલય માટે કવિ દલપતરામે નગરશેઠ પ્રેમાભાઇની મુલાકાત લઇને તેના સારૂ નવું મકાન બંધાવવા રૂ. ૭૦૦૦ મેળવ્યાની હકીકત પાછળના એક પ્રકરણમાં અપાઈ ચૂકી છે; પણ તે આગમચ વિલોબી વર્નાક્યુલર ફંડ રૂ. ૪૧૦૦/-નું સોસાઇટીને સન ૧૮૫૨-૫૩ માં મળ્યું હતું એની વિગત આપીશું, એ વર્ષનો સોસાઇટીનો રીપાર્ટ ઉપલબ્ધ નથી પણ કવિ દલપતરામે એમના સોસૈટીના ઇતિહાસમાં એ સંબંધી નીચે મુજબ માહિતી આપેલી છે:×

"સને ૧૮૫૨ ની સાલમાં મુંબઈમાં એક વિલોબી સાહેબ હતો, તેના નામની યાદગીરી રાખવા સારૂ એક ઉઘરાણું થયું. તેમાં રૂ.૮૨૦૦ ભરાયા. તેની ચાર ટકાના વ્યાજની લોન લઇને સરકારમાં મુકી. તેમાં

---

* એ દિવસો શેરમેનિયાના હતા.

× એજ વિષયને એમણે વળી પદ્યમાં ગૂથ્યો હતો. એ પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે:

મનહર છંદ.

"મુંબાઇમાં સારો એક વિલોબી સાહેબ હતો,
ફંડ થયું તેની યાદગીરી અભિલાખવા;
ઉઘરાવતાં ઉપજ્યા રૂપીઆ હજાર આઠ
તથા બસેં સોંપ્યા સરકારમાં તે રાખવા;
પ્રતિ વર્ષે એના વ્યાજના રૂપીઆ ઉપજે તે,
નીમે ઠર્યાં દક્ષિણ સોસાઇટીમાં નાંખવા;
ફારબસ તણી તદબીરથી એવું ઠર્યું જે,
અર્ધ દેવા ગુર્જર સોસાઈટીને ચાખવા."

(દલપત કાવ્ય, ભા. ૧ પૃ. ૩૦૯)

રૂ. ૪૧૦૦ ના વ્યાજની રકમ દક્ષિણ સોસાઇટીને દર સાલ આપવાનો ઠરાવ થયો. અને બાકી રૂ. ૪૧૦૦ ના વ્યાજની રકમ ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટીને દર સાલ આપવી, એમ ઠરાવ થયો. તે વિશે સેક્રેટરી સાહેબે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં એસ. એસ. ડીકનસન સાહેબ તરફથી તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૨ નો તથા મુંબઈ સરકાર તરફથી તા. ૬ ઠ્ઠી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૨ નો લખેલો એ રીતે બે પત્રો આવ્યા છે. તેમાં લખે છે કે રૂ. ૮૨૦૦ એકઠા થયા છે અને તેનું નામ વિલોબી ફંડ રાખ્યું છે. તે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની ભાષાને ઉત્તેજન આપવા સારૂ છે. અને તેમાંથી રૂ. ૪૧૦૦ નું વ્યાજ જ્યાં સુધી ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસૈટી હશે ત્યાં સુધી તેને દર વરશે મળશે. તે ઘણી ખુશીની વાત છે."×

કવિ દલપતરામ વળી શેઠ સોરાબજી જમશેદજીને સોસાઈટીનો હેતુ અને એનું જ્ઞાનપ્રચારનું કાર્ય સમજાવીને રૂ. ૨૫૦૦) શેઠ તરફથી ઇનામી નિબંધો લખાવવાને પ્રાપ્ત કર્યા હતા, એ બીના અગાઉ જણાવવામાં આવી છે. વળી નિબંધો રચાવવા માટે અન્ય રકમો છૂટક છૂટક પ્રાપ્ત થયલી તેનો ઉલ્લેખ થયલો છે.

પણ એકસામટી રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની મોટી રકમ સોસાઈટીને ભેટ કરવાનો યશ તો તે વખતના મુંબઇના રૂના રાજા શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદને છે. એમની સખાવતો જગજાહેર છે. મુંબાઇમાં રાજાબાઇ ટાવર, સુરતમાં કન્યાશાળા, ભરૂચમાં પુસ્તકાલય, પ્રેમચંદ રાયચંદ ફેલોશીપ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં, અને આપણા અમદાવાદમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ વગેરે એમની જ ઉદાર મદદને આભારી છે. જેમ એમણે બહોળું ધન મેળવ્યું તેમ સખાવતના કામમાં તે નાણું ઉદાર દિલથી વાપર્યું હતું. (એમના વિષે વધુ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે મી. દિનશા એદલજી વાચ્છારચિત શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદનું ચરિત્ર જોવું.)

એ શેઠ અમદાવાદ પધારતાં કવિ એમને સોસાઇટીની વાર્ષિક સભામાં (તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૫) નિમંત્રણ આપી તેડી લાવ્યા હતા. તે પ્રસંગે ઑન. સેક્રેટરી મી. કર્ટિસે સભામાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:

"ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટીએ જે હેતુ ધાર્યો છે તે ઘણો અગત્યનો છે, એવું સભાસદો સમજીને તે સોસાઈટીનું ભંડોળ વધારવા અને તેના હિતને પુષ્ટિ આપવા સારૂ તેમનાથી બનતો પ્રયત્ન કરવાને બંધાય છે."*

× બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૫૮

* ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૬૦ થી ૬૪ નો રીપોર્ટ. પૃ. ૧૮

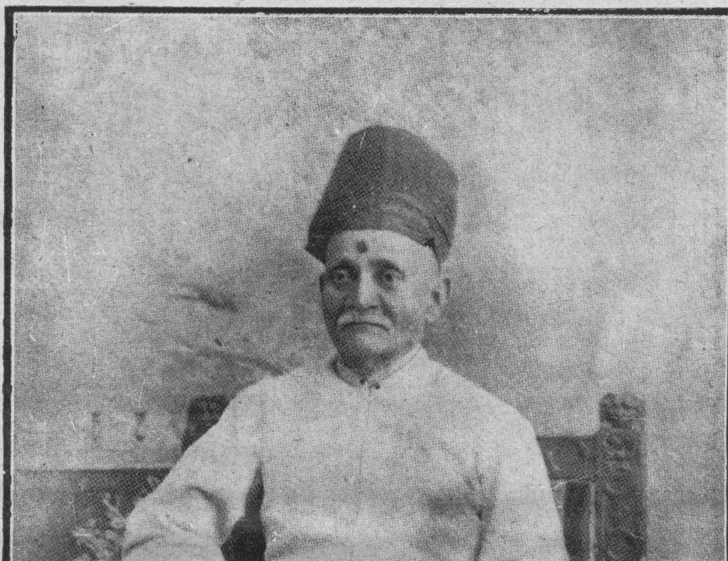

શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ.

અને તે વિષે વિવેચન કરતાં બોલ્યા હતા કે,

"મને ભરૂસો છે કે, સોસાઈટીને આશ્રય આપવા સારૂ આપણા મિત્ર મિ. સોરાબજી જમસેદજી સરખા બીજા ઘણા હોંસીલા છે. સોસાઈટીને કેવી રીતની મદદ જોઇયે છે, તેણે શાં શાં કામ કર્યાં છે, અને તે શું કરવાનો અભિલાષ રાખે છે તે સહુ બિના જગ પ્રસિદ્ધ કરવાની માત્ર અગત્ય છે. હર વર્ષની રીત પ્રમાણે સોસાઈટીના ઉઘરાણાની ટીપ સઘળે ઠેકાણે ફેરવવામાં આવે છે અને મને નક્કી છે જે સુજન અહીં પધારેલા છે તેઓમાંના ઘણા ખરા એ ટીપમાં પોતાનાં નામ ઉમંગથી વધારશે.

મિ. પ્રેમચંદ રાયચંદ જે અત્રે પધારેલા છે; જેમણે 'બોંબે યુનિવર્સિટીમાં, સુરતમાં છોકરીઓની કેળવણીમાં, અને વાસ્તવિક બોલીએ તો સુધારાનાં સઘળાં કામમાં ઔદાર્ય મતિથી નાણાંની સારી મદદ આપે છે, તેમણે મને સભાને જાહેર કરવાની રજા આપી છે કે, હું સોસાઈટીના ઉઘરાણામાં દસ હજાર રૂપીઆની રકમ ભરીશ. આ વાત સાંભળી સહુ જય જય શબ્દ ઉચર્યાં!

એ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં રાજેશ્રી કીકાભાઇએ જણાવ્યું હતું કે, 'આ સોસાઇટીને સ્થાપન થયાં ૧૫-૧૬ વર્ષ થયાં, ત્યારથી દિવસે દિવસે સુધારા ઉપર કામ આવ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ વિદ્યાનો ફેલાવ, અને લાયબ્રેરી તે એના પ્રતાપ વડે કરીને થઇ છે.

જુઓને લાયબ્રેરી થવાથી ન્યુસ્પેપરો વગેરેથી માહિતગારી વગેરેનો ઘણા પ્રકારનો ફાયદો થયો. વિદ્યા જેવું મોટું પુન્યનું કામ નથી, ગરીબ લોકને માટે ફંડ ઉત્પન્ન કરવું, રૂપીઆ વેંહેંચવા, ધર્મશાળાઓ કરવી, ઇસ્પીતાળો કરવી, એ સર્વ વિદ્યાનો પ્રતાપ છે. જો વિદ્યાની વૃદ્ધિ થઈ તો રોજગાર વધ્યો, દ્રવ્ય વધ્યું, સારા સારા વિચાર વધ્યા, ને તેણે કરીને ઉપર બતાવેલાં ઉપકારનાં કામ થયાં, ને થતાં જાય છે. એટલે વિદ્યા એ ઝાડ છે. ને બીજાં ધર્મનાં કામ તે એની શાખાઓ છે. ફક્ત શાખાઓને કલમ કરી બેશી રેહેવા કરતાં ઝાડને પાણી વગેરે પાઇ પુષ્ટ રાખ્યું તો, શાખાઓ સેહેજે સારી રેહેશે. માટે સર્વ પુન્ય, ને સર્વ સારા કામનું મૂળ જે વિદ્યા છે, તેની પુષ્ટિ આવી સોસાઇટીઓ વડે છે. માટે ઉદાર ચિતના ગૃહસ્થોએ આવા કારખાનાની સહાયના કામમાં સારી મદદ કરવી ઘટે છે.'

અને સભામાં ટીપ કરતાં એ ઘડીએ નીચે મુજબ રકમો તેમાં ભરાઇ હતીઃ

રૂા. ૧૦,૦૦૦) શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ.
,, ૨,૦૦૦) ઓનરએબલ શેઠ પ્રેમાભાઈ હિમાભાઇ.
,, ૧,૮૦૦) શેઠ જેશંગભાઇ હઠીશંગ.
,, ૫૦૦) શેઠ ઉમાભાઈ હઠીશંગ.
,, ૩૦૦) રાવબહાદુર શેઠ મગનભાઇ કરમચંદના ભાણેજ.
,, ૫૦) મેહેરબાન ઓલીફન્ટ સાહેબ.
,, ૫૦) મેહેરબાન ડાઉન સાહેબ.
,, ૧૦૦) મિ. ટિ. બિ. કર્ટિસ સાહેબ.
,, ૫૦) કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ."

એ પછી થોડી મુદતમાં મુંબાઇના શેરમેનીઆમાં હજારો લોકો પાયમાલ થઇ ગયા અને શેઠ પ્રેમચંદ પણ મુશ્કેલીમાં આવી પડયા હતા. છતાં સન ૧૮૬૮ માં એ ભેટની રકમ પૂરી એમણે સોસાઇટીને મોકલી આપી હતી. એ ઉદાર સહાયતા માટે સોસાઇટી એમની સદા આભારી રહેશે; અને એ ઉપકારની લાગણી કવિએ તેજ વખતે નીચેના શબ્દોમાં દર્શાવી હતીઃ

મનહર છંદ.

અવનિને એક ચંદ ઇશ્વરે ઉજાશ માટે,
આપ્યો એથી અડચણો પડે ઘણા કોશ-વા;
જ્યારે હોય જોડ ચંદ કસુર ન કશી રહે,
કયાંથી આવે કોઇ ખરી અડચણો ખોસવા;
પ્રેમચંદ રાયચંદ, પ્રેમચંદ હેમચંદ
જોડચંદ મળ્યા તને, પ્રેમ કરી પોષવા;
થયુ તારૂ સિદ્ધ કામ કહે દલપતરામ,
હવે તું સોસાઈટી ન લાગ અવશોષવા. ૧

ઝૂલણા છંદ.

રાવ ખાવાને વિધાત્રિ વૈકુંઠ ગઇ, અધિપતી પાસ અરજી ઉચારી;
રાયચંદ પુત્ર પૃથિવી વિષે પ્રેમચંદ, મારિ મગરૂરિ એણે ઉતારી;
કઇકિ લાચારને તો કર્યા લખપતી, ભૂપ જેવા કર્યા કઈ ભિખારી;
કરમ લખતાં મને શરમ આવે હવે, કરમની રેખ પર મેખ મારી. ૨

* ગુ. વ. સો. ના સન ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૪ ના રીપોર્ટ પૃ. ૧૯.૨૦.

દોહરો.

કર્મ કઢા થુળિભદ્રને, મળતી સતજુગ વાર;
પ્રેમચંદ થુળિભદ્રનો, આ અવસર અવતાર. ૧×

સોસાઈટીની આર્થિક સ્થિતિ આ પ્રમાણે સારી રકમો બક્ષીસ મળતાં સુધરી હતી અને તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આપવા અમે સન ૧૮૪૯ નું વાર્ષિક સરવૈયું મી. ફૉર્બસે મંત્રીપદ છોડયું તે વખતનું અને સને ૧૮૭૭ નું સરવૈયું શ્રીયુત ગોપાળ હરિ દેશમુખ નિવૃત્ત થતાં, રા. સા. મહીપતરામે સોસાઈટીનો વહિવટ સંભાળી લીધો તે વખતનું નીચે આપીએ છીએ; તે પરથી એ ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં સોસાઈટી કેટલી સાધનસંપન્ન બની હતી, એ સરખાવવાનું સુગમ થશેઃ

સન ૧૮૪૯

આવક	રૂ. ૯૫૪૦–૧–૩
ખર્ચ	રૂ. ૬૮૪–૯–૬
બાકી સિલક	રૂ. ૮૮૫૫–૭–૯

સન ૧૮૭૭.

મુંબાઈ બેંકમાં	રૂ. ૨૯૦૮૦–૭–૯
ડેડ સ્ટૉક તથા સ્થાવર મીલ્કત	રૂ. ૫૩૦૩–૨–૯
જંગમ મિલ્કત	રૂ. ૪૦૧૭-૧૪-૭
લેંણું	રૂ. ૪૧૪–૯–૧
સિલક	રૂ. ૨૨૭–૩–૦
	રૂ. ૩૯૦૪૩–૫–૨

× ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૪ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૨૩.

પરિશિષ્ટ ૫.

રૂપીઆ ભરનારનાં નામ.	એકદમ આપેલી બક્ષીસ.	વરસો વરસ આપવાના કબુલ કર્યા તે.
ક્યાપ્ટન ફ્રેન્ચની મારફત વગર નામના આવ્યા તે ...	૧૦૦૦–૦–૦	
રેવરંડ. જી. ઇ. ટીરવીટ. આસિસ્ટંટ ચેપલેન... ...	૧૦૦–૦–૦	૨૫–૦–૦
રેવરંડ જી. દબલ્યુ. પીરીટસ...		૨૦–૦–૦
ક્યાપ્ટન પુલ જેમ્સ... ...	૧૦૦–૦–૦	૨૫–૦–૦
પોલિટિકલ એજંટ મહીકાંઠા...	૨૦૦–૦–૦	૫૦–૦–૦
આસિષ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ મહીકાંઠા	૫૦–૦–૦	૨૫–૦–૦
ક્યાપ્ટન ફ્રેન્ચ આક્ટિંગ રસિડેન્ટ વડોદરા	૨૦૦–૦–૦	
લેફટેનન્ટ બાટી આસિસ્ટંટ રસિડેન્ટ વડોદરા ...	૫૦–૦–૦	
કરનલ સાપીટ કમાંડિંગ વડોદરા	૫૦–૦–૦	
મેજર મેકન	૨૫–૦–૦	
ક્યાપ્ટન ફરગહર	૧૫–૦–૦	
લેફટેનંટ વાઇટહીલ ગુજરાત ઇરેગ્યુલર હોર્સ ...	૧૫–૦–૦	
મેજર. એલી પાંચમી રીજમેંટ લાઇટ ઈનિફન્ટરી ...	૧૫–૦–૦	
ક્યાપ્ટન એચ. રડ ,, ,, ...	૧૫–૦–૦	
ઈ. જી. ફ્રાસટ એસ્કવાયર[1] ...	૨૦૦–૦–૦	
સી. જે. ડેવીસ ,, ...	૨૫–૦–૦	૨૫–૦–૦
જે. એમ. ડેવીસ ,, ...	૫૦–૦–૦	
એ. ડી. રાબર્ટસન ,, ...	૫૦–૦–૦	

૧ અમદાવાદના કલેકટર.

સી. સી. વીત્ર ,,	...	૨૦—૦—૦	
કયાપ્ટન કારમાક ...	...	૫૦—૦—૦	
એ. કે. ફારબસ એસ્કવાયર ...		૫૦—૦—૦	૨૫—૦—૦
જે. ઈ. બાથો ,,	...	૨૫—૦—૦	
ડબલ્યુ. સી. એન્ડ્રુસ*,,	...	૫૦—૦—૦	
ડબલ્યુ. લેગેટ ,,	...	૨૦—૦—૦	
મેજર. હટ ...	...	૨૫—૦—૦	
બી. હટ. એસ્કવાયર	...	૫૦—૦—૦	
ટી. ઓગલવી ,,	...	૧૦૦—૦—૦	
આઇ. બ્લાક ,,	...	૫૦—૦—૦	૨૫—૦—૦
એલ. એચ. ડેવીડસન,,	...	૫૦—૦—૦	
આઇ. એ. વુડ ,,	...		૨૦—૦—૦
મેજર વુલીઅમ લાંગ[1]	...	૨૫૦—૦—૦	૧૦૦—૦—૦
કયાપ્ટન આઇ. બાર.	...	૫૦—૦—૦	૨૪—૦—૦
ઘોઘાનું માઝન ...	...		
શા. વરજલાલ મોતીચંદ ...			
રાઇટ આનરેબલ લાર્ડ ફાકલાંડ...		૨૦૦—૦—૦	
રાધનપુરના નવાબ સાહેબ ...		૩૧૩—૮—૦	
પાલણપુરના નવાબ સાહેબ ...		૩૦૦—૦—૦	
મેજર બ્રાન સાહેબ...	...	૩૦—૦—૦	
લેફ્ટેનંટ બ્રુક્સ ...	...	૧૦૦—૦—૦	
એ. સ્પેન્સ ...	...	૧૦૦—૦—૦	
શેઠ હેમાભાઇ વખતચંદ	...	૨૦૦—૦—૦	
શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઇ	...	૫૦—૦—૦	
મુનસી સારાભાઈ બાપાભાઇ[2]		૧૦૦—૦—૦	
શેઠ હઠીસંઘ કેસરીસંઘ	...	૨૦૦—૦—૦	
શેઠ મગનભાઇ કરમચંદ	...	૧૫૧—૦—૦	
પરી. જેઠાભાઈ મુળજી	...	૧૫૦—૦—૦	
રા. ભગવાન નરભેરામ મુનસીફ તા. ધંધુકા ...	...	૧૦—૦—૦	

* સુરતના જજ્જ. ૧ કાઠીઆવાડના પોલિટિકલ એજંટ.

૨ ભોળાનાથભાઇએ ભર્યા.

ધંધુકાના મામલતદાર મહાસુખરામ નરભેરામ... ...	૧૦-૦-૦	
રા. બાળકૃષ્ણ ગંગાધરશાસ્ત્રી...	૭૫-૦-૦	
રા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ...		૧૦-૦-૦
મિ. જારડીન સાહેબ ...		૧૦-૦-૦
નડીઆદના મુનસફ જોરાભાઇ...	૫૦-૦-૦	
ખેડાના સદર અમીન મીગતરામ ગણપતરામ	૫૦-૦-૦	
ઈડરના મહારાજા	૨૫૦-૦-૦	
ભાવનગરના ઠાકોર... ...	૩૫૦-૦-૦	
મહુધાના મુનસફ ભાઉ મહીરાલ	૨૦-૦-૦	
ગાયકવાડ સરકાર	૩૫૫૯-૮-૦	
રા. મીઠાભાઈ ગલાલ ...	૨૫-૦-૦	
હીરાચંદ પ્રેમચંદ	૧૦-૦-૦	
રઘુનાથ વીઠલશાસ્ત્રી સુરતના...	૧૦-૦-૦	
એજનજી પાલનજી કોટવાલ સુરતના	૫-૦-૦	
જનાર્દન વાસુદેવજી સુરતના સદર અમીન... ...	૫-૦-૦	
દોલતરામ કેશવરામ વકીલ ...	૨-૦-૦	
ધરાંગધરાના રાજા... ...	૨૦૦-૦-૦	
ઘોઘાના મુનસફ મંછારામ ...	૨૦-૦-૦	
ઘોઘાના મે. દીનાનાથ ...	૧૦-૦-૦	
ઘોઘાના મારવાડી માજન ...	૧૫-૦-૦	
અંબાશંકર વરજરાય ...	૨૦-૦-૦	
ધોળકાના મે. જીબાવા ...	૪૦-૦-૦	
કુંવર ફતેસંગ જીબાવા ...	૨૦-૦-૦	
કુલ રૂ.	૯૬૦૧-૦-૦	૨૮૪-૦-૦

પ્રકરણ ૧૮.

સોસાઈટીનું બંધારણ.

" Laws do not put the least restrain,
Upon our freedom, but maintain't;
Or if it does, 'tis for our good,
To give us freer latitude;
For wholesome laws preserve us free,
By stinting of our liberity.

Butler.

કોઈ એક નવી સંસ્થાનું બંધારણ પ્રથમથી રચી તે પ્રમાણે વહિવટ કરવા જતાં કંઈ ને કંઈ મુશ્કેલી આવી નડે છે. સામાન્ય અનુભવ એમ કહે છે કે બંધારણ જેમ સરલ અને સંક્ષેપ, તેમ તેના વહિવટમાં સુગમતા વધુ રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે મંડળી વા સંસ્થાના ભાવિ વિકાસ અને પ્રગતિમાં તે મદદગાર થાય છે. ખાસ કરીને જ્યાં કોઈ નવીસવી પ્રવૃત્તિ આદરવાની હોય, કોઈ નવો ચીલો પાડવાનો હોય, ત્યાં કાયદા કરતાં વ્યવહારુ દષ્ટિએ થોડીક કલમોનું, ખપપુરતું બંધારણ ઘડાયું હોય એ વધુ ઉપયોગી અને સગવડભર્યું થાય છે.

સોસાઇટીના સંસ્થાપકોએ તે સમયની પરિસ્થિતિ વિચારીને તે માટે જે નિયમો યોજ્યા હતા તે જેમ વ્યવહારૂ તેમ મુદ્દાસર માલુમ પડશે. વળી સોસાઇટીનો ઉદ્દેશ એટલો વિસ્તૃત અને વ્યાપક રાખ્યો હતો કે એમાં સાહિત્ય, કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારને લગતી સર્વ કોઇ પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થઈ શકે.

પ્રથમ સભા સોસાઇટી સ્થાપવાને તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૮ ના રોજ મળી તેમાં નીચેના નિયમો ઠરાવરૂપે મંજુર કરવામાં આવ્યા હતા:

"૧ ઠરાવવામાં આવ્યું કે હવે એક મંડળી કરવી. તેનું નામ "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટી" એવું પાડવું.

૨ આ મંડળીનો હેતુ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથો વધારવાનો રાખવો.

૩ દર વરશ ડિસેમ્બર× મહિનામાં મોટી મંડળી ભરાશે. તેમાં જે મેમ્બરો હાજર હશે તેઓ એક કમિટી મુકરર કરશે. તે કમિટીએ મંડળીનું કામકાજ ચલાવવું.

૪ વરશ દહાડામાં કમિટીમાં કોઈ જગો ખાલી પડે (કોઈ મેમ્બરની પરદેશ બદલી થાય ઇ.) તો તે ઉપર કમિટીવાળાએ બીજાને ઠરાવવો.

૫ દર વરશે દશ રૂપીઆ આપવાનુ કબુલ કરનારા તથા એકદમ રૂ. ૫૦) બક્ષીસ આપનારા તથા તેથી જાદે આપનારા તે સરવે મેમ્બરમાં ગણાશે.

૬ કમિટીએ એક વરસમાં મંડળની મૂળ પુંજીની ચોથાઇ ઉપરાંત મેમ્બરોને પુછ્યા વગર ખરચ કરવું નહિ.

૭ આવતા વરશની કમિટીમાં બેસવા સારૂ નીચે લખેલા સાહેબોને અરજ કરવી.

ક્યાપ્ટન વાલીસ,	રેવરંડ. જી. ડબલ્યુ પીરીટસ.
ક્યાપ્ટન ફુલજેમ્સ,	એ. કે ફારબસ એસ્કવાયર.
રેવરંડ. આર. ઇ. ટીરનીટ,	ઇ. જી. ફાસટ. એસ્કવાયર.

વાત નીકળી કે એ. કે. ફારબસ એસ્કવાયરને મંડળીના સેક્રેટરીનું કામ પોતાને માથે લેવાની વિનતિ કરવી અને તે સરવે મેમ્બરોએ કબુલ કરયું.

નક્કી કરયું કે આ મંડળની પુંજી હઠીસંગ કેશરીસંગને ત્યાં મુકવી.

ઠરાવવામાં આવ્યું જે હરેક મુકરર બાબત કમિટીનો ઠરાવ થયા પછી સેક્રેટરીએ એ પુંજીમાંથી રકમ ઉપાડવી.

ઠરાવવામાં આવ્યું કે સેક્રેટરીએ મંડળીનો હિસાબ રાખવો તથા કાગળ પત્ર લખવા તથા મંડળી એકઠી કરવી એ વગેરે બીજું કામ હોય તે કરવું.

ઠરાવવામાં આવ્યું કે કમિટીમાં ત્રણ મેમ્બરો મળ્યા એટલે બરાબર કમિટી ભરાઈ એમ જાણવું.

× ફક્ત એક બે વખત ડિસેમ્બર મહિનામાં ભરાઇ હશે. પછી સોસૈટીનો વહિવટ લાંબો થયો એટલે ડિસેમ્બર પછી જ્યારે હિસાબ તૈયાર થાય ને અવકાશ મળે ત્યારે જનરલ સભા ભરાવા લાગી.

ઠરાવવામાં આવ્યું કે વરશોવરસ રૂપીઆ આપનારા હોય તે દર વરશે અગાઉથી તા. ૧ લી જાનેવારીએ ભરવા જોઇએ."*

ઘણાખરા હિંદીઓ સોસાઇટીનો લાભ તે વખતે તેના તરફથી કાઢવામાં આવેલી નેટીવ લાઇબ્રેરીના સભાસદ થઇને લેતા; અથવા તો વાર્ષિક રૂપિયો એક આપીને બુદ્ધિપ્રકાશના ગ્રાહક થતા; પણ સોસાઇટીના સભાસદો થનારની સંખ્યા જૂજ હતી, તેનું કારણ એમ સમજાય છે કે તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦) લોકોને ભારે પડતું હોવું જોઇએ અને આજીવન સભાસદ થવાને રૂ. ૫૦) ઠરાવ્યા હતા એ, તે સમયે આપનાર ગણીગાંઠી જ વ્યક્તિઓ મળી આવે એમ હતું. વધુમાં એ કાર્ય નવું હોઇ, તેનો આશય પણ થોડાના લક્ષમાં આવે એ દેખીતું છે.

આ સંખ્યા કોઈ પણ રીતે વધે એ હેતુથી સન ૧૮૫૬ માં વાર્ષિક સભા મળી હતી તેમાં નીચે મુજબ દરખાસ્ત રજુ થઇ આજીવન સભાસદોને અમુક લાભો આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

"જે લોકો વર્ષોવર્ષ દસ રૂપીયા ભરે છે તે લોકોનેં તે વર્ષમાં છપાયેલી ચોપડીઓની અકેકી પરત મંગાવે તો તેમનેં મફત આપવી. પણ તે સરવે ચોપડીયોની કીંમત દસ રૂપીયાથી વધારે નહી થવી જોઇએ. અને જે લોકોયે રૂ. ૫૦) અથવા તેથી જાસ્તી સામટા આપેલા હોય, તેમનેં પણ તે વર્ષમાં છપાયેલી ચોપડીયો ઉપર મુજબ મફત આપવી."×

તોપણ સભાસદોની સંખ્યામાં જોઇએ તેવો સંતોષકારક વધારો થયો નહોતો; તેથી સન ૧૮૫૮–૫૯ ના રીપોર્ટમાં (પૃ. ૧૧–૧૨) સેક્રેટરી લખે છે કે:

"સોસાઇટીને જોઇયે તેવાં સાધન નહિ હતાં તથા લોકો તરફથી ઘણીજ ઓછી મદદ મળી એવું છતાં જ્યારે આટલું બધું થયું ત્યારે જો બધાય સાહેબ લોકો અને દેશી અધિકારિઓ તથા ગુજરાતમાંના સુધરેલા સર્વે લોકો કે જેના ઉપર સોસાઇટીનો વાજબી હક છે તે પોતાના ખરા અંતઃકરણથી સોસાઈટીને મદદ આપે તો કેવો સારો પરિણામ થાય! જેઓ ગુજરાત પ્રાંતનું ભલું થવાની ઇચ્છા રાખે છે તેમની પાસેથી સોસાઇટીને મદદ મળવાની કમિટી સંપૂરણ આશા રાખે છે."

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૫—૬.

× સન ૧૮૫૪–૫૫ નો ગુ. વ. સોસાઇટીનો રીપોર્ટ, પૃ. ૨૨.

છેક સન ૧૮૭૦ સુધી ઉપર ટાંકેલા નિયમો મુજબ સોસાઈટીનું કામકાજ થયે જતું; પણ સમય જતાં, અને કેળવણીનો પ્રચાર વધતાં, તેની પ્રવૃત્તિથી જનતા પરિચિત થતાં, તેમાં વધુ પ્રમાણમાં રસ લેવાવા માંડયો અને તેનો વહિવટ નિયમિત અને ચોક્કસ થાય તે માટે તેના સંચાલકોને તેનું બંધારણ નવેસર વિચારી સુધારવાની જરૂર જણાઈ. તદનુસાર સન ૧૮૭૦ ની વાર્ષિક સભામાં સોસાઇટીના ધારાધોરણ એકત્ર કરી અને જરૂર જણાય એવા નવા ઘડી, તેનો ખરડો મેનેજીંગ કમિટીને રજુ કરવા દરખાસ્ત મુકાઈ હતી અને તે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

સદરહુ બંધારણનો ખરડો તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બર ૧૮૭૨ ની વાર્ષિક સભામાં મંજુર કરવામાં આવ્યો હતો: અને તે પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ ૬ માં માહિતી અર્થે આપવામાં આવ્યો છે.

ત્યારબાદ સન ૧૮૭૬ માં રા. સા. મહીપતરામે સોસાઇટીમાં ઓનરરી સભાસદો નિમવાનું એક નવું આવકારદાયક તત્વ ઉમેર્યું હતું. એમની સૂચના–દરખાસ્ત નીચે પ્રમાણે હતી:

"મિ. મહીપતરામે દરખાસ્ત કરી કે જેવી રીતે બીજી વિદ્યા સંબંધી અને હુન્નર સંબંધી મંડળીઓમાં ઑનરરી મેમ્બર કરવાનો ધારો હોય છે, તેવો ધારો આ સોસાઈટીમાં હોય તો વિદ્વાન્, બુદ્ધિમાન અને પરોપકારી અથવા એવા પરોપકારી અથવા એવા બીજા ગુણવાળા, કે જે સોસાઈટીમાં દાખલ થવાથી ઉપયોગી થઈ પડે, તેવા માણસોને માનની ખાતર મેમ્બર બનાવવામાં આવે. અને તેવા માણસ વિષે એક મેંબર દરખાસ્ત કરે અને તેને મેનેજીંગ કમિટી મંજુર કરે. એ વાતને રા. બા. ગોપાળરાવ હરીએ અનુમત આપ્યું."†

અને એ સૂચના તુરતજ અમલમાં મુકાઈ હતી. એ માન મેળવનાર પ્રથમ સભ્યો રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ અને સાંકળેશ્વર આશારામ હતા. બન્નેનો સંબંધ શરૂઆતથી સોસાઇટી સાથે હતો. તે પછી બીજા બે સભ્યો પરપ્રાન્તીય પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા; અને તે રા. સા. શંકર પાંડુરંગ પંડિત અને માધવરાવ મોરેશ્વર કુંતે હતા, જેમની વિદ્વત્તા જાણીતી છે.

સોસાઈટીના વાર્ષિક સભાસદનું લવાજમ પ્રથમ રૂ. ૧૦) હતું, તેના નવા બંધારણમાં રૂ. ૫)નું કરવામાં આવ્યું હતું અને સોસાઇટીનો લાભ પૈસાના

---

† ગુ. વ. સોસાઈટીનો ૧૮૭૫ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૨, ૩.

કારણે લેતા અટકતા હોય તેમને સગવડ કરી આપવા સન ૧૮૭૮ માં બીજો એક સભાસદનો વર્ગ ખોલી તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨) રાખ્યું હતું.

સન ૧૮૭૮ સુધી સોસાઇટીના આજીવન સભાસદોની સંખ્યા ૪૯ હતી; તે કોણ કોણ વ્યક્તિઓ હતી, જેમણે સોસાઇટીના કાર્યમાં રસ લઇને સહાયતા આપી હતી તેમની નામાવલિ પરિશિષ્ટ ૭ માં આપી છે તે પરથી માલુમ પડશે.

આમ અનુભવે વિચારાઇ–તપાસાઇને તૈયાર થયલું આખું બંધારણ સન ૧૮૭૯ માં સોસાઇટીને સન ૧૮૬૦ ના ૨૧ મા એકટ મુજબ રજીસ્ટર કરાવવા સરકારમાં મોકલી અપાયું હતું, જે રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજની પ્રતિકૃતિ નીચે રજુ કરી છે.

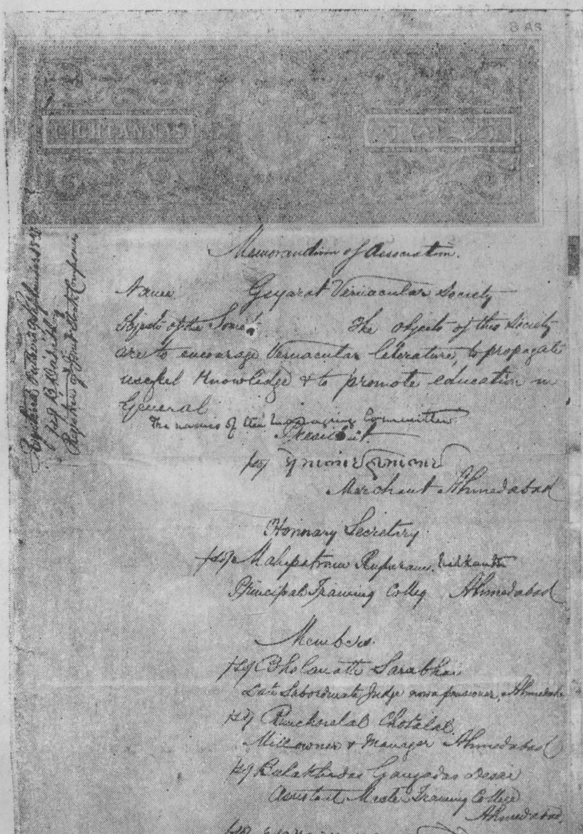

Memorandum of Association.

Name Gujarat Vernacular Society

Objects of the Society The objects of this Society are to encourage Vernacular literature, to propagate useful knowledge & to promote education in general.

The names of the Managing Committee

President

Sd/ [illegible]
Merchant Ahmedabad

Honorary Secretary

Sd/ Mahipatram Rupram Nilkanth
Principal Training College Ahmedabad

Members

Sd/ Bholanath Sarabhai
Late Subordinate Judge now pensioner, Ahmedabad

Sd/ Ranchhodlal Chhotalal
Millowner & Manager Ahmedabad

Sd/ Balabhadas Gangadas Desai
Assistant Master Training College
Ahmedabad

Sd/ [illegible]
A retired gentleman Ahmedabad

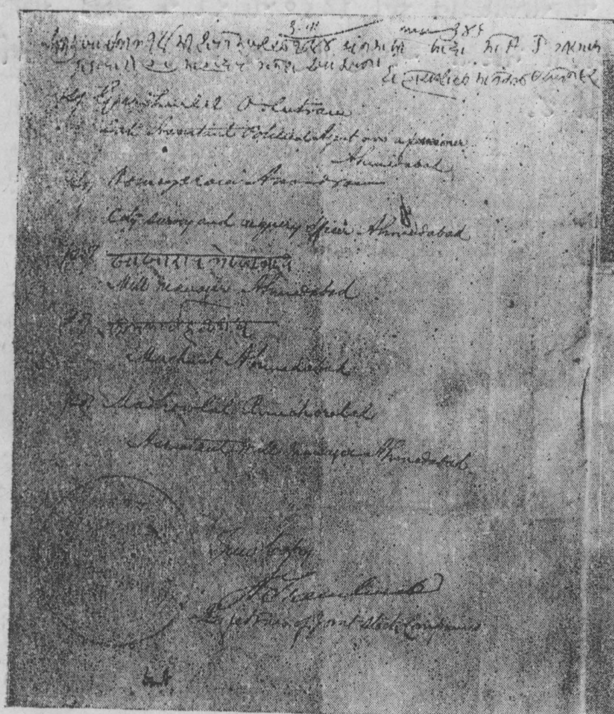
Ahmedabad

City survey and ... officer Ahmedabad

Mill Manager Ahmedabad

Merchant Ahmedabad

Assistant Mill Manager Ahmedabad

પરિશિષ્ટ ૬.

ગુ. વ. સોસાઈટીના ધારા.

"સોસાઈટીની સ્પેશીઅલ જનરલ સભા ગયા ડીસેંબરના બુદ્ધિપ્રકાશના પુંઠામાં નોટીશ છાપ્યા પ્રમાણે તા. ૨૩ મી ડીસેંબર સોમવાર સન ૧૮૭૨ ને રોજ ભરાઈ હતી. તે સામે નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ, શેઠ જેસંઘભાઈ હઠીસંગ, રાવબહાદુર બેચરદાસ અંબાઈદાસ, રાવબાહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઇ, રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ, રાજેશ્રી રણછોડલાલ છોટાલાલ, રાજેશ્રી બાબારાવ ભોળાનાથ, રાવબહાદુર ગોપાળરાવ હરી દેશમુખ, ક. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, એટલા મેંબરો હાજર હતા, અને ઠકર ગોવિંદજી ધર્મસી તરફનો અભિપ્રાય આપવાનો દલ. ડાહ્યાના નામનો પત્ર હતો.

એ સભામાં સર્વેના એકમતથી નીચે લખેલા ધારા મંજુર થયા અને બાકીના કામ વાસ્તે તા. ૨૭ મી ડીસેંબર શુક્રવારને રોજ સભા ભરાઈ તેમાં સન ૧૮૭૩ ની સાલનું બજેટ મંજુર કર્યું. તથા ૧૮૭૨ ની સાલનો હિસાબ તપાસવાને આજમ મોતીલાલ લાલભાઇને તથા આજમ અંબાલાલ સાકરલાલ એલ. એલ. બી. એઓને આડીટરો ઠરાવ્યા.

ગુ. વ. સોસાઇટીના ધારા ૨૩ મી ડીસેંબરે મંજુર કર્યા તે.

૧. સોસાઈટીની આફીસ અમદાવાદમાં હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટયુટને લગતી છે.

૨. આ સોસાઈટીનો હેતુ એવો છે કે ગુજરાતમાં ઉપયોગી જ્ઞાન વધારવું. તેને વાસ્તે નિશાળો, ભાષણો, અને ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા. જુનાં પુસ્તકો ભેળાં કરવાં, અને બીજા ગ્રંથોમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરાવવું.

૩. સોસાઈટીમાં બે પ્રકારના મેંબરો ગણાશે, એક તો જન્મ પર્યંતના, અને બીજા વાર્ષિક. જે એક વખત સોસાઈટીને પચાસ રૂપૈયા બખશીશ આપે તે જન્મ પર્યંતનો મેંબર, અને જે દર વર્ષે પાંચ રૂપૈઆ આપે તે વાર્ષિક મેંબરો ગણાશે.

૪. સોસાઈટીના મેંબરોની વાર્ષિક જનરલ સભા દર વર્ષે એપ્રિલ માસમાં થશે. ઓછામાં ઓછા પાંચ મેંબરો હાજર હશે તો સભા ભરાઇ ગણાશે. અને સ્પેશીઅલ જનરલ સભા બીજી વખતે જેટલી વાર ભરવી હોય ત્યારે ભરાય.

૫. જનરલ સભા થવાની હશે તે દહાડાની સૂચના એક અઠવાડીયું, અથવા તેથી વધારે દિવસ અગાઉ, જે મેંબરના ઠેકાણાની ખબર હશે તેને કરવામાં આવશે. અને જેનાથી આવી શકાય નહિ તે કોઈના ઉપર ચીઠી લખશે, કે મારી વતી તમે કામ ચલાવજો. તો તે તેની વતી હાજર છે એમ ગણાશે.

૬. વાર્ષિક જનરલ સભા વખતે એક વર્ષને વાસ્તે વ્યવસ્થાપક મંડળી નીમવામાં આવશે, તેમાં મેંબર વગર બીજા કોઈ પસંદ કરવામાં નહિ આવે.

૭. વ્યવસ્થાપક મંડળીમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ મેંબરો, અને સેક્રેટરી નીમવામાં આવશે. તે અમદાવાદનો રહેવાસી જોઇએ. ઓછામાં ઓછા ત્રણ મેંબરો હાજર હશે તો મંડળી મળી ગણાશે. અને વધારે મત પડશે તે પ્રમાણે હરેક ઠરાવ થશે. બે તરફ સરખા મત પડે તો સભાપતિનો એક મત વધારે લેવો.

૮. વ્યવસ્થાપક મંડળીમાં કોઇની જગા ખાલી પડશે તો તે બાકીના મેંબરો બીજાને નીમીને પૂરશે.

૯. દરએક સભામાં સેક્રેટરી મત આપવાને મેંબર તરીકે ગણાશે.

૧૦. સેક્રેટરી સભા મેળવશે, આફીસનું કામકાજ ચલાવશે, અને સોસાઈટીનાં નાણાનો હિસાબ તથા બીજી મીલકત રાખશે.

૧૧. સેક્રેટરીને પોતાનું કામ કરવામાં આશિસ્ટંટ સેક્રેટરી મદદ કરશે.

૧૨. વાર્ષિક લવાજમ વરસની શરૂઆતમાં પહેલું લેવામાં આવશે.

૧૩. સોસાઇટીનું ભંડોળ નવી મુંબઇ બેંકમાં મુકેલું છે. ફક્ત બસે રૂપૈયા અથવા તે કરતાં ઓછી રકમ ચાલતા ખર્ચ સારૂ સેક્રેટરીના કબજામાં રહેશે.

૧૪. સેક્રેટરીની સહી વગર કાંઈ ખર્ચ કરવું નહિ.

૧૫. સેક્રેટરીએ આવતા વર્ષનું બજેટ એટલે ઉપજ ખર્ચનો અડસટો લખીને વ્યવસ્થાપક મંડળીને બતાવવો.

૧૬. તા. ૧ લી જાન્યુઆરિથી ડીસંબર આખર સુધીના વર્ષના ઉપજ ખરચનો તથા સામાન અને ચોપડીઓનો હિસાબ વર્ષ આખરે તૈયાર કરીને વ્યવસ્થાપક મંડળીએ ઠરાવેલા આડીટરોને સેક્રેટરીએ દેખાડવો.

૧૭. સોસાઇટીના ભંડોળનો કાંઈ પણ ભાગ કોઈ પણ વખતે વાવરવો નહિ. ભંડોળના વ્યાજમાંથી, ચોપડીઓના વેચાણમાંથી, તથા બખશીશ વગેરે આવે તેમાથી ખરચ ચલાવવું.

૧૮. સોસાઇટીના વાર્ષિક મેંબરોને સોસાઇટીની લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તક વાંચવાનો હક છે અને લાઇફ મેંબરોને વાંચવાનો હક તથા સોસાઇટી જે જે પુસ્તક છપાવે તેની દરએક નકલ મફત લેવાનો હક છે.

૧૯. કોઇ પણ માણસ તરફથી જુના હસ્ત લેખ, પુસ્તક, અને નાણાની બખશીશ, સોસાઇટી ઉપકાર સાથે લેશે. ”*

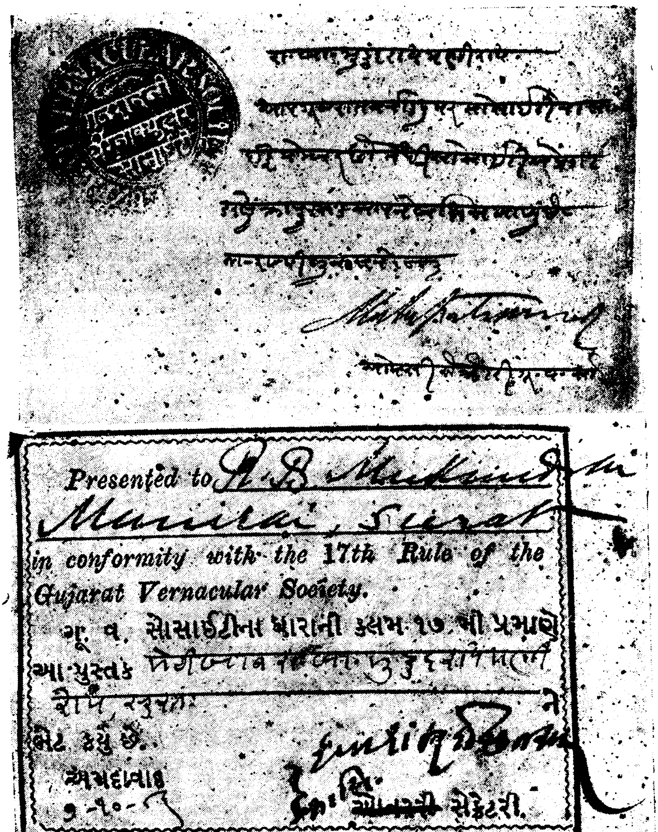

* બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૭૩, પૃ. ૩૨ થી ૩૫.

પરિશિષ્ટ ૭.

લૈફ મેમ્બરો.

રાજા તથા તાલુકદારો.

૧. મોહોબતખાનજી કે. સી. એસ. ઐ. જુનાગઢના નવાબ.
૨. માનસંઘજી કે. સી. એસ. ઐ. ધ્રાંગધ્રાના મહારાજ. રૂ. ૧૦૦)
૩. દાજીરાજજી વઢવાણના મહારાણા.
૪. શેરમહમદખાનજી પાલણપુરના નવાબ,
૫. જોરાવરખાનજી વાડાસીનોરના નવાબ.
૬. રાયસંઘજી માણસાના ઠાકોર.
૭. બહાદુરખાનજી જુનાગઢના નવાબના શાહજાદા રૂ. ૧૫૦)
૮. ઠાકુર ગિરિપ્રસાદસિંગ, તાલુકદાર કીલ્લે એસ્વાન.

સાહેબ લોકો.

૯. કર્નલ લોંગ સાહેબ, માજી પોલીટીકલ એજંટ કાઠીઆવાડ રૂ. ૨૫૦)
૧૦. જે. ડબલ્યુ. હેડો સાહેબ. રૂ. ૨૫૦)
૧૧. ટી. બી. કરટીસ સાહેબ. રૂ. ૧૫૦)
૧૨. ટી. સી. હોપ સાહેબ. રૂ. ૧૦૦)
૧૩. એસ. મેન્સફીલ્ડ સાહેબ. રૂ. ૧૦૦)
૧૪. જે. ઇ. આલિફંટ સાહેબ.
૧૫. મેજોર બ્લાક સાહેબ. રૂ. ૧૦૦)
૧૬. દાક્તર જી. બુલર સાહેબ.
૧૭. એમ. એચ. સ્કાટ સાહેબ.
૧૮. જે. બી. પીલ સાહેબ.
૧૯. રેવરેંડ જે. એસ. ટેલર સાહેબ.
૨૦. એચ. ડી. ઈ. ફારબસ સાહેબ.
૨૧. જી. સી. વ્હીટવર્થ સાહેબ.

દેશી ગૃહસ્થોનાં નામ.

દાખલ થયાના કાળાનુક્રમે.

૨૨. નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઇ. રૂ. ૨૦૦૦)
૨૩. શેઠ જેસંઘભાઈ હઠીસંઘ. રૂ. ૧૮૦૦)
૨૪. રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ.
૨૫. શેઠ ઉમાભાઇ હઠીસંઘ. રૂ. ૫૦૦)
૨૬. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ.
૨૭. રા. બા. બેહેચરદાસ અંબાઇદાસ. સી. એસ. ઐ. રૂ. ૧૦૦)

૨૮. શેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ. રૂ. ૨૫૦૦)
૨૯. રા. રણછોડલાલ છોટાલાલ.
૩૦. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ. રૂ. ૧૦૦૦૦)
૩૧. ઠક્કર ગોવિંદજી ધરમશી, રૂ. ૨૫૦) નિબંધો રચવા.
૩૨. રા. હરીલાલ મોહનલાલ.
૩૩. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.
૩૪. રા. બાબારાવ ભોળાનાથ.
૩૫. રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ.
૩૬. રા. અંબાલાલ સાકરલાલ. એમ. એ. એલએલ. બી.
૩૭. રા. માધવલાલ રણછોડલાલ.
૩૮. રા. સા. મોતીલાલ લાલભાઇ.
૩૯. ઠક્કર મોરારજી ગોકળદાસ.
૪૦. રા. હરગોવન દ્વારકાદાસ.
૪૧. રા. મોરેશ્વર ગોપાળ દેશમુખ.
૪૨. ઠક્કર લક્ષ્મીદાસ ખીમજી જષ્ટીસ ઑવ ધી પીસ.
૪૩. રા. બા. શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીદાસ.
૪૪. રા. ઉમેદરામ આણંદરામ.
૪૫. રા. મનસુખરામ કુબેરજી.
૪૬. રા. મણિશંકર જટાશંકર.
૪૭. શેઠ દ્વારકાંદાસ વસનજી.
૪૮. રા. હરિદાસ વિહારીદાસ.
૪૯. શેઠ સારાભાઇ મગનભાઇ.

વાર્ષિક મેમ્બરો.

૫૦. ખા. બા. કાજી શાહાબુદ્દીન.
૫૧. રા. મોહનલાલ કલ્યાણજી.
૫૨. રા. બા. ગીરધરલાલ ઉલટરામ.
૫૩. એફ. પી. લેલી સાહેબ.

આનરરી મેમ્બરો.

૫૪. રા. બા. શંકર પાંડુરંગ પંડિત.
૫૫. રા. માધવરાવ મોરેશ્વર કુંતે.
૫૬. રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ.
૫૭. જોષી સાંકળેશ્વર આશારામ.×

× બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૭૮, પૃ. ૨૫૫–૨૫૬.

પ્રકરણ ૧૯.

ઑનરરી સેક્રેટરીઓ

"સર ઑલિવર લોજ કહે છે કે પુરતા કારણ વગર બનાવ બનતા નથી, અને જેટલે દરજ્જે પ્રતિનિધિઓ, વહિવટ કરનારાઓ અથવા ટ્રસ્ટીઓ આરામ લીધા કરે છે અગર કોઈ પ્રસંગનો અવળો ઉપયોગ કરે છે, ત્યાં સુધી સંભવિત જણાતા સુધારા પણ થઇ શકશે નહિ. પ્રભુદ્વારા તેમ પ્રભુ તરફથી આપણે કાંઇ કરતા હોઇએ એમ સમજવું જોઇએ; કેટલીક થોડી બાબતમાં પણ આપણે સારી નિષ્ઠાથી સેવાધર્મ સ્વીકારવો જોઇએ."

(સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ, પૃ. ૯)

સોસાઇટીના સંસ્થાપક અને પહેલા ઑનરરી સેક્રેટરી મી. ફૉર્બસ વિષે પ્રકરણ ૯ માં કહેવામાં આવ્યું છે. જો કે એઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી સોસાઇટીના કાર્ય પ્રતિ મમતાભરી નજર રાખતા પણ તેનો વહિવટ એક વર્ષથી વધુ વખત તેઓ કરી શકેલા નહિ. પહેલા વર્ષે સોસાઇટીના કાર્યની રૂપરેખા પૂરી દોરી રહ્યા નહિ હોય એવામાં એમની બદલી થઈ હતી અને એમનું મંત્રી તરીકેનું સ્થાન મી. જ્યોર્જ મોન્ટેગ્યુ સિવર્ડે લીધું હતું. એ સાહેબ વિષે કાંઇ પણ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. સોસાઇટીની શાળામાં એક ઢેડના છોકરાને દાખલ કરવા એમણે મોકલી આપેલો અને શાળાના માસ્તરે તે સામે વાંધો લેતાં જે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરવામાં આવેલો છે; અને કવિ દલપતરામે લખેલા સોસાઇટીના વૃત્તાંત પરથી એટલું જાણવામાં આવે છે કે તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૫૧ માં એઓ અમદાવાદ છોડી જતાં ઇંગ્રેજી સ્કુલના હેડમાસ્તર રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ સોસાઇટીના ઑનરરી સેક્રેટરી નિમાય છે.

રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ.

એઓ જ્ઞાતે દશા પોરવાડ મેશ્રી વણિક હતા. એમનું મૂળ વતન સુરત પણ મોસાળ ગોધરામાં હતું. સુરતમાં મોટી રેલ આવેલી તે વખતે વિપત્તિમાં આવી પડતાં, એમના પિતાશ્રી સહકુટુંબ ગોધર જઈ વસ્યા હતા. પછીથી સ્થિતિ કંઇક સુધરતાં તેઓ સુરત પાછા ગયા અને ત્યાંથી ધંધાને અંગે

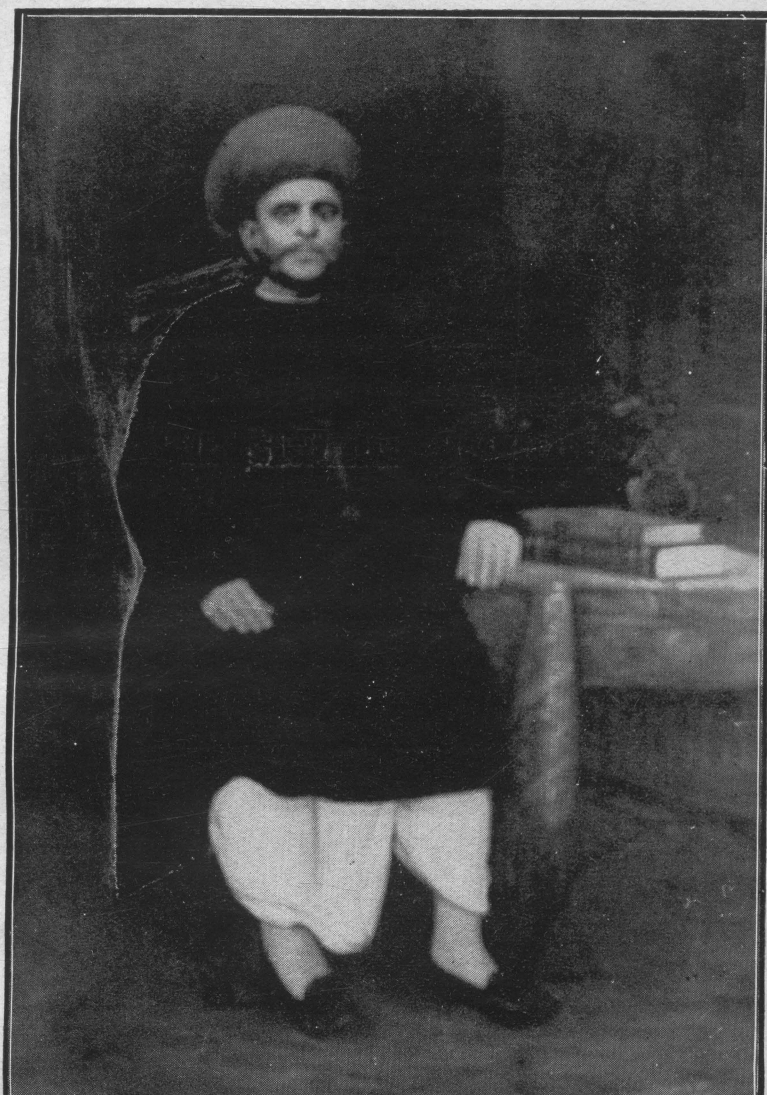

રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ.

તેમણે મુંબાઇ જવું પડયું હતું; બાળક ભોગીલાલભાઈ પણ એમની સાથે હતા, તેમને ત્યાંની ગુજરાતી શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા; અને એમની 'વિલક્ષણ અને ગ્રાહ્ય બુદ્ધિના કારણે' તેઓ વિદ્યાગુરુના પ્રિય શિષ્ય થઈ પડયા હતા, અને 'ગણિત શાસ્ત્રમાં તેમની ગમ્યતા જોઈ સર્વકો એમના પ્રતિ આનંદાશ્ચર્યથી વિલોકતા.'

ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો થતાં તેઓ એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટયુટમાં દાખલ થયા; અહિં એમના સહાધ્યાયીઓમાં દાદાભાઈ નવરોજજી અને શ્રી. રઘુનાથ નારાયણ ખોટે વગેરેનાં નામો મળી આવે છે. 'એઓમાં એક બીજાને પરાસ્ત કરવાને ભારે રસાકસી ચાલ્યા કરતી. તેમાં ભોગીલાલભાઇની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હતી તેથી તેઓ અભ્યાસની સાથે ખાનગી ટયુશન આપવાનું કાર્ય પણ કરતા અને એમના અભ્યાસમાં વધુ સમય આપી શકાય તે માટે "સાત દિવસમાં રવિવારને દિવસે ભાખરીઓ અઠવાડીઆના ખોરાક તરીકે તૈયાર કરી તે શુષ્ક આહાર ઉપર, પરમ સંતોષ માની ૧૦ થી તે ૫ સુધી તો વિદ્યાલયમાં ગાળતા."*

એમને વાચનનો શોખ પણ ઘણો હતો; પણ તે માટે પુરતો સમય મળતો નહિ. તેથી એક અજબ યુક્તિ એમણે શોધી કાઢી હતી. "રાત્રિએ પોતે ટયુશન આપવા ઘેરથી નીકળતી વખતે તે ગ્રંથ તથા ડીક્ષનેરી સાથે લેતા. રસ્તે ચાલતાં સ્થલાન્તરે માર્ગમાં ફાનસોના પ્રકાશમાં ઉભા રહી પાંચ લીટી વાંચતા, અને તેમાં ન સમજાતા ભાવાર્થ ડીક્ષનેરીમાં શોધી કાઢી તે લખાણના આશયને સમજી બીજા ફાનસ આવતા સુધી તે શબ્દોના અર્થ કંઠસ્થ કરતા. તેમ જતા આવતા સુધીમાં પુસ્તકના કેટલાંક પૃષ્ટો એવા તો સજ્જડ અધ્યયન કરી જતા કે કાલાન્તરે પણ તેમનું જ્ઞાન નષ્ટ થવાનો સંભવ રહેતો નહિ. રાત્રે એ ૧૧–૧૨ વાગે ઘેર પહોંચી આખા દિવસના શારીરિક અને માનસિક પરિશ્રમથી શ્રમિત થઇ રાત્રિએ વિદ્યાનંદ સ્વપ્ન અનુભવતા નિદ્રાવશ થતા !!!" †

ગણિતના શોખની પેઠે એમનું જ્યોતિષ–ખગોળનું જ્ઞાન પણ સારૂં હતું; અને વિદ્યાભ્યાસક મંડળ સમક્ષ એમણે ભૂગોળના વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, એ વિષે પૂર્વે કહેવાયું છે; પણ જાણવા જેવું એ છે કે એમના એ વિષયમાં નિપુણતા હોઇને એક ખગોળવેત્તા તરીકે જોધપુર રાજ્યમાં

* રા. સા. ભોગીલાલ ચરિત્ર, પૃ. ૧૪–૧૫. † એજન.

એમને નિમવામાં આવ્યા હતા. પણ ત્યાં જવાનું થાય તે આગમચ અમદાવાદના શહેરીઓએ બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનને અમદાવાદમાં ઈંગ્રેજી શાળા ખોલવા અરજી કરી તે પરથી તેના હેડમાસ્તર તરીકે બોર્ડે એમને અમદાવાદ મોકલી આપ્યા.

અમદાવાદમાં પૂર્વે મિશનરીઓની અંગ્રેજી સ્કુલ ચાલતી હતી પણ એક બે પ્રસંગે ઢેડના છોકરાને શાળામાં દાખલ કરતાં કેટલીક કેટલીક કટુતા ઉદ્ભવેલી, તેમ તેમાં ધાર્મિક શિક્ષણ—બાઇબલનું અપાતું તે ઘણાને પસંદ પડતું નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં શહેરના આગેવાન શહેરીઓએ કલેકટરને બંગલે મળીને અમદાવાદમાં અંગ્રેજી નિશાળ કાઢવાની માગણી કરી હતી; તે પરથી બોર્ડે એમને એવો ઉત્તર આપ્યો હતો કે શહેરીઓ શાળાનું મકાન બંધાવી આપે તો શાળા કાઢવાની તજવીજ કરવામાં આવશે.× શહેરીઓએ રૂ. ૪૦૦૦) નું ઉઘરાણું કરીને સરકારને સોંપ્યા, એટલે બોર્ડે રા. સા. ભોગીલાલભાઇની રૂ. ૧૦૦) ના માસિક પગારથી અમદાવાદની ઈંગ્રેજી શાળાના હેડમાસ્તર તરીકે નિમણુંક કરી હતી. એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના પ્રેસિડન્ટે એમના વિષે લખ્યું હતું કે,

“હું મી. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસને કેટલાક વર્ષ થયાં એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના સંબંધને લીધે ઓળખું છું. પ્રથમ એક વિદ્યાર્થી તરીકે અને પાછળથી તે અત્યાર સુધી એક કાબેલ શિક્ષક તરીકે. આ બંને સંબંધોમાં તેમના ઉંચા ગુણોથી મને એટલો બધો સંતોષ થયો છે કે તેમને માટે મારાથી બને તેટલી સખ્ત ભલામણ હું કરૂં તો તેને માટે તે પુરતા યોગ્ય છે.”†

અને વધુ ખુશી થવા જેવું એ છે કે “એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટનો સંબંધ છોડતા પહેલાં ઇન્સ્ટીટ્યુટના પ્રોફેસરોએ તથા બોર્ડે પણ દેશીઓને ગર્વાનંદ પમાડનારૂં વિસ્તારપૂર્વક સરટીફીકેટ તેમને બક્ષ્યું.”*

તા. ૧ લી નવેમ્બર સન ૧૮૪૫ ના રોજ એમણે અંગ્રેજી શાળાનો ચાર્જ લીધો અને એ શાળામાં આજદિન સુધીમાં મી. કર્ટિસ, દી. બા. અંબાલાલ, મી. ગીમી, મી. ઉત્તમરામ, મી. સયાણી, મી. તલાટી, દી. બા. ધ્રુવ વગેરે નામાંકિત હેડમાસ્તરો થઈ ગયા છે, તેમાં તેઓ નોકરીમાં જેમ

× જુઓ મગનલાલ વખતચંદકૃત ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’—પૃ. ૧૮૨.

† રા. સા. ભોગીલાલ ચરિત્ર, પૃ. ૧૮.

* રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ ચરિત્ર, પૃ. ૧૮

પહેલા છે, તેમ લાયકાત, કાર્યદક્ષતા, બાહોશીની દૃષ્ટિએ અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં પણ અગ્રસ્થાન લે છે.

હિન્દીઓમાં તે સમયે ઇંગ્રેજી અધિકારીઓ સાથે ભળીને કામ કરી શકે એવી જૂજજાજ વ્યક્તિઓમાંના તેઓ એક હતા; અને એમની સલુકાઇથી અને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી, એક શિક્ષક તરીકે એમના વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિ મેળવ્યા ઉપરાંત, એમણે શહેરીઓનો ચાહ સારી રીતે સંપાદન કર્યો હતો; અને સન ૧૮૫૩ માં કાઠિયાવાડમાં કેળવણી ખાતુ સ્થાપવા એમને સરકાર તરફથી મોકલવાનું નક્કી થયું ત્યારે, અમદાવાદના આગેવાન ગૃહસ્થોએ મી. ફૉર્બસને બંગલે મળીને એમને કોઇ પણ રીતે જાહેર માનપત્ર અપાય એવી ગોઠવણ થવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી; કેમકે સરકારી નોકરોને એવી રીતે માનપત્ર લેવાની મનાઈ છે; પણ એમના કેસમાં, શહેરીઓ તરફથી યોગ્ય નિવેદન જતાં, અપવાદ કરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશને ભોગીલાલભાઇને લખી જણાવ્યું હતું કે, "જો તમને અનુકૂળ હોય તો અમદાવાદની પ્રજાનું માનપત્ર સ્વીકારવાને તથા તે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થવાને અમને કંઇ વાંધાભરેલું જણાતું નથી. તે માટે બોર્ડ સંતોષ જાહેર કરે છે; કારણ કે તે માનપત્ર માટે તમે પૂરેપૂરા યોગ્ય છો."*

એમના વિદ્યાર્થીઓએ પણ એમનું સ્મારક કરવા રૂ. ૪૦૦) ઉઘરાવ્યા હતા; અને તે રકમનાં પુસ્તકો ખરીદ કરીને સોસાઇટીના અંગની નેટિવ લાઇબ્રેરીને તે સોંપ્યાં હતાં.

વળી વિદ્યાર્થીઓ પર એમનો પ્રભાવ કેવો પડતો અને તેઓ એમને કેટલા બધા માન અને પૂજ્ય ભાવથી જોતા તેનું એક દૃષ્ટાંત અગાડી "ડાકયણ વિષેના નિબંધ"માંથી ખુશાલરાય સારાભાઇનું આપ્યું છે જ.

અમદાવાદમાં એમણે અંગ્રેજી કેળવણીનો પાયો નાંખ્યો તેમ કાઠિયાવાડમાં અને વડોદરામાં કેળવણીનાં બીજ વેર્યાં હતાં. એ પ્રદેશમાં કેળવણીની શરૂઆત કરવાનું માન એમને છે. વડોદરામાં એમની નિમણુંક થઇ તે અગાઉ કેળવણી માટે કશી ત્યાં વ્યવસ્થા નહોતી.× તે વખતે સુભાગ્યે એમના સહાધ્યાયી દાદાભાઈ નવરોજજી વડોદરા રાજ્યના દિવાનપદે હતા, તેમની એ કાર્યમાં એમને સારી સહાયતા મળી હતી. એમનું એ કાર્ય એટલું ફતેહમંદ અને યશસ્વી જણાયું હતું કે તેની કદરસનાસીમાં "વડોદરા રાજ્યમાં કોઇ પણ નોકરને પેન્શન આપવાનો રિવાજ નથી તેમ છતાં નામદાર સયાજીરાવ સરકારે તેમને માસિક રૂ. ૧૫૦) નું પેન્શન"

---

* રા. સા. ભોગીલાલ ચરિત્ર. × જુઓ દલપતરામનો "ગુર્જરી વિલાપ".

બાંધી આપ્યું હતું; એટલુંજ નહિ પણ પહેલવહેલા શ્રીમંત સરકાર સયાજી-રાવ અમદાવાદ પધારેલા તે વખતે એમના મકાને ખાસ પધારી એમને મોટું માન આપ્યું હતું.

સોસાઈટી સાથે શરૂઆતથી એમનો સંબંધ હતો. પહેલી કમિટીમાં એમની એક સલાહકાર તરીકે પસંદગી કરવામાં આવી હતી. તે પછી મેનેજીંગ કમિટીમાં નિમાયલા; અને મી. સિવર્ડ જતાં એમને ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું હતું. પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ એમનું રાજકોટ જવાનું થતાં, એમની પછી હેડમાસ્તર તરીકે આવનાર મી. ટી. બી. કર્ટિસે એમનો ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકેનો સોસાઇટીનો વહિવટ પણ સંભાળી લીધો હતો.

રા. સા. ભોગીલાલભાઈનું જીવન ચરિત્ર કોઈ અજ્ઞાત મિત્રે લખી રાખેલું સન ૧૯૨૫ માં સોસાઇટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે સૌ કોઇને વાંચવા જેવું છે. તેમનું જીવન બોધપ્રદ, જેટલું ઉજ્જવળ તેટલું શુદ્ધ, કર્ત્તવ્ય-પરાયણ અને પ્રમાણિક માલુમ પડશે. એમના વિષે દી. બા. અંબાલાલભાઇએ કહ્યું હતું કે,

"સત્ય બોલવું અને સત્ય આચરવું: હું જૂઠું નહિ બોલું અને જૂઠું નહિ આચરૂં એમ એમનો નિશ્ચય ખરો. એના પ્રત્યક્ષ દાખલા બન્યા છે. ભોગીલાલભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પ્રથમ અહીંની સ્કૂલમાં હેડમાસ્તર હતા. ૧૮૬૪–૫ માં એક બેંક નીકળી એમાં એમને અને એક બીજા ગૃહસ્થને (એ ડેપ્યુટિ કલેક્ટર હતા એમનું નામ આપવાની જરૂર નથી.) સારા પગારની નોકરી મળવાની હતી. પેલા ગૃહસ્થે શરીરે કામ કરવાને અશક્ત છું એવું ખોટું 'ઈન્વેલિડ સર્ટિફિકેટ' (અશક્તિનું સર્ટિફિકેટ) મેળવી પેન્શન લીધું અને બેંકમાં જોડાયા. ભોગીલાલભાઇએ કહ્યું: હું કામ કરવાને શક્તિમાન છું છતાં નથી એમ નહિ કહું–ભલે મને પેન્શન ન મળે. પછી રાજીનામું આપી પેન્શનનું નુકશાન વેઠીને બેંકમાં દાખલ થયા, પણ જૂઠું ન જ બોલ્યા."+

મી. ટી. બી. કર્ટિસ.

કવિ દલપતરામે સન ૧૮૫૦ માં સુરતમાં એંડ્રુસ લાયબ્રેરીમાં 'સંપલક્ષ્મી સંવાદ' અને 'હુન્નરખાનની ચઢાઈ' એમનાં એ બે કાવ્યો જાહેર સભામાં ગાઇ સંભળાવ્યાં હતાં, તેમાં પ્રમુખસ્થાને મી. ટી. બી. કર્ટિસ બિરાજ્યા હતા. એઓ તે વખતે સુરતમાં ઇંગ્લિશ સ્કુલના હેડમાસ્તર હતા. રા. સા. ભોગીલાલભાઇ

+ વસન્ત, વર્ષ ૧૩, અંક ૪.

રાજકોટ જતાં, એમની બદલી અમદાવાદમાં કરવામાં આવી હતી અને અહિં આવ્યા બાદ જે સાર્વજનિક કાર્યો ભોગીલાલભાઈ કરતા હતા તે સર્વ પોતે ઉપાડી લીધાં હતાં. તેમાં સોસાઇટીનું મંત્રીપદ પણ આવી જાય છે; અને એ પદ પર એમણે લગભગ પંદર વર્ષ સુધી મમતાપૂર્વક અને ખંતથી કામ કર્યું હતું. એમના હસ્તક સોસાઈટીનું તંત્ર આવ્યા પછી ત્રીજા વર્ષમાં જ સોસાઇટીએ કેટલી પ્રગતિ કરી હતી, તેના નીચે પ્રમાણે આંકડા આપી જણાવાયું હતું કે "એ રીતે સરવે બાબતમાં વધારો કરયો; અને આ પુસ્તકખાનાની ઇમારત વિશે પણ તેમણે ઘણી મેહેનત લીધી છે માટે આ શેહેરના લોકો ઉપર એ સાહેબનો ઘણો જ ઉપકાર થયો છેઃ

સોસાઈટીમાં પ્રથમ કેટલું હતું.	હાલ કેટલું છે.
ચોપડીઓ ૯૦૦	૨૦૦૦
મેંબરો ૩૩	૧૧૦
વરસની પેદાશ રૂપૈયા ૭૫	૪૦૦"†

સોસાઇટીમાં સારા કાર્યકર્તાના અભાવે તેનું કામકાજ શિથિલ થઈ પડતાં, કવિ દલપતરામને આસિ. સેક્રેટરી તરીકે આણવામાં એમનો જ હાથ હતો; અને સરકારી કેળવણી ખાતા સાથે સહકાર કરી સસ્તાં પુસ્તકો છાપી આપવાં, તેમ આસિ. સેક્રેટરીની સેવા વાચનમાળા તૈયાર કરવામાં, કાવ્યદોહન રચવામાં, વ્યાકરણ વગેરે લખાવવામાં એઓ અંગભૂત હતા એમ કહી શકાય; એટલુંજ નહિ પણ સોસાઇટીની આર્થિક સ્થિતિ મજબુત કરવામાં એમણે ખાસ પ્રયાસ કર્યો હતો. સોસાઈટીનું મકાન કરાવવા માટે નગરશેઠ પાસે કવિ દલપતરામને એમણે મોકલ્યા હતા. શેઠ સોરાબજી જમશેદજી અત્રે પધારતાં, તેમની મુલાકાત લેવાને પણ એમણે જ સૂચવ્યું હતું; અને કવિ દલપતરામે "નાણું ચપળ છે" એ શિર્ષક હેઠળ સન ૧૮૭૨ માં બુદ્ધિપ્રકાશમાં લેખ લખતાં, એમનાં કાર્ય વિષે નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું છેઃ–

"આ દેશના ફાયદા વાસ્તે મહેરબાન એ. કે. ફારબસ સાહેબે આ સોસાઈટી સ્થાપી. અને તે ભાંગી પડે એવી હતી તેને ટી. બી. કરટીસ સાહેબે મજબુત કરીને સાત હજારની પુંજી હતી તે બતરીશ હજારની કરી આપી, અને પોતાની ગાંઠના રૂ. ૧૦૦) ટીપમાં ભરીને, બીજાઓ પાસે ભરાવ્યા, તથા ઘણું દીલ રાખીને વગર પગારે પંદર વર્ષ સુધી સોસાઈટીનું

† બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૫, પૃ. ૧૫૮.

કામ કર્યું કે જેથી છેવટ કમીટીએ ખુશી થઇને ઉપકાર જાણ્યો. તે સાહેબોનાં નામ પણ આ દેશમાં અમર રહેશે."×

હેડમાસ્તરમાંથી તેઓ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયા હતા, એની આડકતરી અસર પણ સોસાઈટીના કામને વેગ આપવામાં સહાયભૂત થતી. એમના શિષ્યોને પણ એઓ મદદ કરતા. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ અને રણછોડભાઈની સાથે એમણે "હિતોપદેશ શબ્દાર્થ" તૈયાર કર્યો હતો. વચ્ચમાં એકાદ વર્ષ વિલાયત જઈ આવેલા; પણ જ્યારે તબીયત છેક લથડી ત્યારે બધું છોડી દીધેલું. સન ૧૮૬૯ ના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં એમની સેવાની નોંધ લેતાં જણાવ્યું છે કે,

"ડીસેમ્બર માસ બેસતાં કરટીસ સાહેબને માંદગીને લીધે થોડી વાર લગી હિંદુસ્તાન છોડવાની જરુર પડી હતી, તેથી તેઓ સાહેબે સેક્રેટરીનો હોદ્દો છોડયો. આ હોદ્દો સને ૧૮૬૦ ના નવ મહીના બાદ કરતાં સને ૧૮૫૩ ના નવેંબર માસથી પંદર વર્ષ લગી તેમના હાથમાં રહ્યો, ને તે મુદતમાં સોસાઈટીને એમણે ઘણો ફાયદો કર્યો છે.

આ વખતમાં તેમની કરેલી મેહેનતનો હેવાલ આપણા છપાવેલા રીપોર્ટમાં છે માટે તેને અહીં જણાવવો જરૂરી લાગતો નથી, પણ કમીટીનો એવો મત હતો કે સોસાઈટીના લાભમાં એમના જેવી મેહેનતને લક્ષ દીધા વિના રહેવા ન દેવી. માટે તેમનું રાજીનામું કબુલ કરતી વખતે તેમનો એક મતથી આભાર માન્યો અને બે હજાર રૂપૈયા ઇનામ દાખલ આપ્યા."*

મી. એમ. એચ. સ્કૉટ

મી. કર્ટિસ પછી ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકે અમદાવાદની કોર્ટના આસિસ્ટન્ટ જડજ મી. એમ. એચ. સ્કૉટ નિમાયા હતા. સાડા ત્રણ વર્ષ એઓ એ હોદ્દા પર રહ્યા હતા. તે દરમિયાન ગુજરાતી કોશ માટે શબ્દ સંગ્રહ કરવાનું કામ ઝડપથી ચાલ્યું હતું; તેમ સોસાઇટીનું બંધારણ નવેસર સુધારવાવધારવામાં આવ્યું હતું. વળી શ્રીયુત નવલરામ લક્ષ્મીરામે પ્રાચીન કાવ્યોનું સંશોધન, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ટિપ્પણ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના ઘડી હતી તે કાર્યમાં સહાયતા આપવાનો ઠરાવ થયો હતો. ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપવાના સંબંધમાં એમણે જાહેર કરેલી સોસાઈટીની નીતિરીતિનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરેલો છે.

× બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૨, પૃ. ૪૭.

* ગુ. વ. સોસાઇટીનો રીપોર્ટ, સન ૧૮૬૮-૬૯, પૃ. ૯.

રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ.

સન ૧૮૭૨ માં એમણે રાજીનામું આપતાં, સ્મોલ કોઝ કોર્ટના જડજ રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખને સોસાઈટીના ઑનરરી સેક્રેટરી, રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈની દરખાસ્ત અને રા. બા મહીપતરામ અનુમોદનથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

કવિ દલપતરામે એમનો અને એમના કુટુંબનો પરિચય આપણને નીચેની પંક્તિઓમાં કરાવ્યો છેઃ—

સવૈયા એકત્રીશા.

"પુનાના ચીતપાવન બ્રાહ્મણ ઋગવેદી રૂડા કહેવાય;
શુભ જેનું શાકલ્ય ગોત્ર છે પ્રસિદ્ધ પૃથ્વિમાં પંકાય;
એ કુળમાં અવતાર ધરીને કીધાં જેણે ઉત્તમ કામ;
ગુણવંતા ગોપાળરાવજી નિશ્ચળ જગમાં રાખ્યું નામ. ૧

ભૂપ પેશવા પાસ હતા જે ફરનવીસપદ ચિંતો પંથ;
જેના ગુણનું વરણન કરતાં થાય મનોહર મોટા ગ્રંથ;
ભાઈ તેના તો હરીભાઉ તે પણ જશ પામ્યા તે ઠામ. ગુણ. ૨

બાપુગોખલા પાસે તે હરી ભાઊએ જશ ઉત્તમ લીધ;
સહસ્ત્ર દશ દર સાલ ઉપજે એવી સ્વતંત્ર જાગીર કીધ;
તેના સુત ગોપાળરાવજી ગુણ વખણાયા ગામોગામ. ગુણ. ૩

સંસ્કૃતને અંગ્રેજી ભણતર ભાવ સહીત કીધો અભ્યાસ,
શોધક બુદ્ધિ શતધા પામ્યા શોધ કર્યાં બહુ કરી પ્રયાસ;
નિબંધ વિષય અનેક રચ્યા છે તે છે વાંચન જોગ્ય તમામ. ગુણ. ૪"+

મહારાષ્ટ્રમાં એઓ "લોકહિતવાદી" એ ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ છે; અને સન ૧૯૨૩ માં એમની શતાબ્દિ નિમિત્ત 'ડેક્કન વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાઇટી' એ "એમના ગ્રંથો અને કાર્ય" વિષે એક વિસ્તૃત નિબંધ લખાવી મંગાવ્યો હતો, જે શ્રીયુત ગણેશ હરિ કેલકર, એમ. એ; નો પાસ થયો હતો અને તે છપાયો છે.

પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી માલુમ પડે તેમ એમના શાળાભ્યાસ વિષે એક સરસ નોંધ સન ૧૮૪૪ ના બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના રીપોર્ટમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે,

---

+ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૭, પૃ. ૯૧

"One pupil Gopal Haree Deshmukh has distinguished himself and deserves to have his name handed upto the Board as a good English Scholar and worthy of its patronage."†

આવા બુદ્ધિશાળી પુરૂષને સારી નોકરી મળતાં વિલંબ જ ન થાય. સન ૧૮૪૬ માં એમણે મુનસફની પરીક્ષા પાસ કરી, પરંતુ મુનસફની જગો મળતાં વચ્ચે છ વર્ષ વીતી ગયાં. છેવટ સન ૧૮૫૨ માં તેઓ પહેલ પ્રથમ વાઇમાં મુનસફ નિમાયા. એમની તેજસ્વી બુદ્ધિ અને અવિશ્રાંત કાર્ય કરવાની ઉલટથી તેમ નિઃસ્પૃહી અને પરોપકારી સ્વભાવથી એઓ સરકાર અને પ્રજા ઉભયના પ્રીતિપાત્ર થઇ પડયા હતા. એમના કોર્ટનાં કાર્ય વિષે જ્યુડિશિયલ કમિશ્નરે નીચે મુજબ શેરો કર્યો હતો:

"I have a very high opinion of his abilities. They are of very high order. His character is above suspicion and he appears to combine with them an earnest desire to discharge his duties conscientiously."×

તે પછી સન ૧૮૫૩ માં ઇનામ કમિશન નિમાયું હતું તેના કમિશનરના મદદનીશ તરીકે રૂ. ૩૦૦ ના માસિક પગારથી એમને જગો મળી હતી. એ જગો પર તેઓ આઠ વર્ષ રહ્યા હતા; અને એમના એ કાર્યથી પ્રસન્ન થઇને સરકારે એમને સન ૧૮૬૨ માં અમદાવાદમાં આસિ. જડજ તરીકે સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ કરી નીમ્યા હતા; પણ તે નિમણુંક સામે ગોરા સિવિલિયનોએ વિરોધ કરતાં, તેમને મુંબાઈ સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટમાં પાછા જવું પડયું હતું; જો કે આર્થિક દૃષ્ટિએ થોડો લાભ મળ્યો હતો. ત્યાંથી સન ૧૮૬૭ માં તેઓ ફરી અમદાવાદની સ્મોલ કૉઝ કોર્ટના જડજ નિમાઈ આવ્યા અને સન ૧૮૭૬ માં નાશિકના જોઇન્ટ જડજ તરીકે ગયા તેટલા સમય અહિં રહ્યા હતા. તેઓ સરકારી નોકરીથી સંતોષ માની બેસી નહોતા રહેતા પણ શહેરમાં અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા વા તેમને અગાડી વધારવા અગ્રેસર ભાગ લેતા. તેનું વર્ણન રા. બા. રણછોડલાલે એમને વિદાય કરતી વખતે એક મોટી જાહેર સભા અમદાવાદમાં મળી હતી તેમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું હતું:

† લોકહિતવાદી, પૃ. ૧૮.

× લોકહિતવાદી, પૃ. ૨૨.

"એમનું અત્રે બાર વરશ રહેવું થયું તે દરમીયાન ગુસ્સાથી કોઈ દિવસ આંખ સરખી પણ લાલ થએલી જોવામાં આવી નથી. તેઓ સાહેબ ક્ષમા, દયા, ધૈર્ય અને ઉદારતાનો આબેહુબ નમુનો છે. પોતાનાં હોદ્દાનું કામ કરી લઈ બાકીનો બધો વખત તેઓ પરોપકાર અને દેશ કલ્યાણના કામમાં રોકે છે. હિમાભાઇ ઇન્સ્ટીટયુટ લાઇબ્રેરીના પ્રેસીડેંટ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના સેક્રેટરી શેઠાણી કન્યાશાળાના સેક્રેટરી, બાળલગ્ન નિષેધક મંડળીના પ્રમુખ, દેશી ઉદ્યમ વર્ધક મંડળીનું ઉપાસન કરનાર, પ્રાર્થના સમાજના ઉપાધ્યક્ષ, અને બંગાળા દુકાળ અને અમદાવાદ રેલ વગેરે રીલીફ ફંડ કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે લૌકિક કામ ઉલટથી કરવામાં તેમણે કંઇ બાકી રાખી નથી. વિદ્યાવૃદ્ધિની બાબતમાં તથા ભાષણો કરવામાં, સભા ભરાવવામાં તેઓએ બહુ ખંત રાખી ઉત્તેજન આપ્યું. આવો સદ્‌ગુણી, લોકપ્રિય ને ઉમદા પુરૂષ કોઈ જોવામાં આવ્યો નથી. "*

વળી અહિંના હિતેચ્છુ પત્રને પણ એમની જબરી ઓથ હતી. એ પત્રમાં એઓ વારંવાર લેખો લખતા. ખાસકરીને વડોદરા રાજ્યના ગેરવહિવટ વિષે લખેલા એમના લેખો વધુ ખેંચાણકારક નિવડયા હતા.

ગુજરાતમાં વસીને તેઓ ગુજરાતી બની ગયા હતા. પોતે દક્ષિણી હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષા પર સારૂં પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું; અને રા. નરસિંહરાવભાઇના શબ્દો વાપરીને કહીશું કે, ગુજરાતી ભાષા પણ માતૃભાષા જેવી સરલતાથી તેઓ બોલતા હતા.

બુદ્ધિપ્રકાશમાં એમણે આપણા ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ વગેરે વિષયો પર પુષ્કળ લેખો લખેલા છે, જે એમના બહોળા વાચન, અભ્યાસ અને વિદ્વતાનો સરસ પરિચય કરાવે છે.

વળી "આગમ પ્રકાશ" અને "નિગમ પ્રકાશ" એ બે પુસ્તકો પ્રથમ ગુજરાતીમાં લખ્યાં હતાં, જેનું પાછળથી એમણે મરાઠીમાં રૂપાંતર કર્યુ હતું.×

ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ એમણે લખ્યો હતો. ખાસકરીને એમની "ઐતિહાસિક ગોષ્ટિ" ના બે પુસ્તકો આજે પણ મહત્વનાં અને વાચનીય માલુમ પડશે. એમાંથી 'અમદાવાદના કાજી સાહેબ' એ નામની એક ગોષ્ટિ આપીશું. એ જ વિષયને ચર્ચતો 'ગોડડનો રાસડો' પ્રથમ અપાઈ ચૂક્યો છે.

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૭, પૃ. ૮૩.

× લોકહિતવાદી, પૃ. ૪૧

"સન ૧૭૭૯ માં રાઘોબા તરફથી ઇંગ્રેજી ફોજ ખંભાતમાં ઉતરી. ત્યાંથી આવી અમદાવાદ લીધું અને પંદર દિવસ અંગ્રેજી અમલ રહ્યો. પછી આડાસ અને ડભોઇની લડાઇમાં હરિપંત ફડકેએ અંગ્રેજોને હરાવી એ બધો દેશ પાછો સ્વાધીન કર્યો હતો. ઉપર નિર્દેશ કરેલા પખવાડીઆ દરમિયાન જનર્લ ગોડર્ડનો પડાવ જમાલપુર દરવાજા બહાર હતો; અને પેશ્વાના સર્વ અધિકારીઓ જગો છોડી નાસી ગયા હતા. એથી ગામલોકોએ મળી વિચાર કર્યો કે આપણે સૌ જનરલ સાહેબની મુલાકાત લઇએ. શહેરના કાજી તેના આગેવાન થયા. સાહેબને મળતાં તેમને તેઓએ પૂછ્યું કે હું અહિં ત્રણ દિવસથી છું તો તમે આટલા મોડા કેમ આવ્યા ? તે સમયે કાજી સાહેબે સમયોચિત ઉત્તર આપ્યો તેથી એ સાહેબ ખુશ થયા હતા. એ ઉત્તર આ પ્રમાણે હતોઃ—

કાજી સાહેબ બોલ્યા, અમે આજપર્યન્ત પેશ્વાની રૈયત હતા. પહેલે જ દિવસે અમે જો આપની પાસે આવત તો આપ જ અમને નિમકહરામ કહેત. પેશ્વાના અધિકારીઓ ગયા ત્યારે જ ગામલોક તમારી પાસે આવ્યા, તે કારણે અમે ત્રણ દિવસ રાહ જોઇ. હવે ગામમાં પેશ્વાનું કોઈ નથી તો ગામનું રક્ષણ શી રીતે થાય ? આમ વિચારીને ગામલોકે અમને મોકલ્યા છે. આગળના કોઇ અધિકારી રહ્યા નથી અને અમારો કોઇ રક્ષણકર્તા નથી. આમ ખાત્રી થતાં અમે આપની મુલાકાત લેવા આવ્યા છીએ. એ સાંભળીને સાહેબ ખુશ થયા હતા. "§

શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઇએ એમના 'સ્મરણ મુકુર' માં એમનું રેખાચિત્ર દોર્યું છે; એમાંથી થોડીક લીટીઓ ઉદ્ધૃત કરીશું.

'હેમના જ્ઞાનકોશમાં ભરતખંડના ધર્મ–ઇતિહાસની સામગ્રી એટલી ભરપૂર હતી કે ગમે તે વખત વ્યાખ્યાન, વગર તૈયારીએ, ગબડાવી શકે. "શ્રુતિકાળ ગયો પછેં, પછેં ઉપનિષદો, પછેં બ્રાહ્મણકાળ આવ્યો, પછેં સૂત્રનો સમય, પછેં ઇતિહાસ પુરાણ, તંત્ર" ઇત્યાદિક ચર્ચાઓ ગમે તેમ ગબડાવ્યે જતા ગોપાળરાવ શ્રોતાઓને કંટાળો ન્હોતા આપતા તેમ આકર્ષણ પણ ન્હોતા કરતા.'*

અહિંથી તેઓ ગયા તે પ્રસંગે બડી ધામધુમથી એમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે રા. બા. રણછોડલાલે કરેલા વિવેચનમાંથી

§ લોકહિતવાદી., પૃ. ૧૦૩–૧૦૪

* સ્મરણમુકુર, પૃ, ૪૯

થોડોક ભાગ, એમની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિને લગતો ઉપર નોંધ્યો છે; અને એ સમયની લોકલાગણીનો ઉમળકો અને આનંદ પ્રગટ કરતું શ્રીયુત ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીએ, એ પ્રસંગ માટે એક કાવ્ય રચ્યું હતું તેમાંનો કેટલોક ભાગ તેનો ખ્યાલ આવવા ઉતારીશું:

"ગોપાળ ગુણ ગ્રામ ગાન ગાઓ યશે ભરિયાં
રાજનગર વાસ કરી કાજ શુભ કરિયાં.
દાઝ જાણી દીન જનનાં તન મન ધન ધરિયાં—ગો૦ ૧

મદદ થકી જેની શુભ કામ થીર ઠરિયાં
ક્ષમા શીલ શાંતિ જેના ચિત વિષે ઉછરિયાં"—ગો૦ ૨

(સન ૧૮૭૭, **ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી**)

વળી એમનું સ્મારક કરવા જાહેર ફંડ ઉઘરાવવામાં આવ્યું હતું, તે સન ૧૮૮૧ માં સોસાઇટીને સોંપાયું હતું. તેનો હેતુ એ હતો કે "એ ફંડનું વ્યાજ દર વર્ષે રા. બા. ગોપાળરાવ હરિના નામથી દેશી કારીગરી કે દેશી હુન્નરને ઉત્તેજન આપવામાં ખર્ચવું."

છેલ્લે જ્યારે પુનામાં એમના મૃત્યુ માટે ખેદ દર્શાવવા શહેરીઓની જાહેર સભા મળી તે અવસરે એમના કામકાજને નજીકથી જોનાર અને ગાઢ પરિચયમાં આવનાર સ્વ. લાલશંકરે જે ગુણાવલોકન કર્યું હતું, તે એમની અમદાવાદની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિનો યથાર્થ ખ્યાલ આપશે:—

"રા. બા. દેશમુખ અમદાવાદ અને એકંદરે ગુજરાત પ્રાંતમાં દેવ મુનસિફ મનાતા; તેનું કારણ એ જ કે, એમની વૃત્તિ અને વર્તન એ પ્રકારનું હતું. અમદાવાદમાં તેઓ બાર વર્ષ રહ્યા હતા. તે આવ્યા ત્યારે અમદાવાદમાં સુધારક વિચારની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ નહોતી, તો પછી એ જાતના વિચાર પ્રચારક મંડળીની વાત જ શી ? પણ એમણે સર્વ પ્રકારની સમયોચિત સુધારણાની મંડળીઓ સ્થાપી અને અમદાવાદમાં નવજીવનનો સંચાર કર્યો હતો, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ત્યારથી સુધારાનું પગરણ બેઠું અને સમાજ ધીમે ધીમે સુધારાના પંથે વધવા લાગ્યો. અમદાવાદની ઘણીખરી જાહેર સંસ્થાઓ સાથે સરદાર દેશમુખને પ્રત્યક્ષ સંબંધ હતો. જ્યારે એમની અમદાવાદથી નાશિક બદલી થઈ ત્યારે આબાલ વૃદ્ધ સૌને એમના માટે

દુઃખ થયું હતું. સર્વ શાળાના નિશાળીઆઓનું સરઘસ કાઢી, રાવ બાહાદુર માટે જય જયનો નાદ કરી, એમના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી હતી. એમના માટે સૌને પ્રેમાદર હતો. એથી એમનો વિયોગ થતાં, સૌને દુઃખ થયું હતું. એમની યાદગીરી રાખવા એક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું, જેનો વ્યય દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવામાં કરવાનો હતો."*

અંતમાં શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈના શબ્દોમાં જણાવીશું કે, "અત્યારે સ્મરણ પટમાં એ સમર્થ મૂર્તિ, સાદાઈના અવતાર રૂપ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજથી તેજસ્વી, સદા આનંદ ભરી, કોરાઈ રહી છે, તે ઉપર માન, સ્નેહ, આદર, ઇત્યાદિ ભાવોની રંગ છાયા પડતાં, એ સજીવ થઈ હૃદયને અપૂર્વ ઉલ્લાસ આપે છે."†

---

* લોક હિતવાદી, પૃ. ૪૨.

† સ્મરણ મુકુર, પૃ. ૫૫.

પરિશિષ્ટ ૮.

સન.	ઑનરરી સેક્રેટરી	આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી.	રીમાર્ક્સ.
૧૮૪૯	મી. એ. કિ. ફૉર્બ્સ		સન ૧૮૫૦ માં બદલી થઈ.
૧૮૫૦	મી. જ્યોર્જ મોન્ટેગ્યુ સીવર્ડ		
૧૮૫૧	,, ,, ...	મગનલાલ વખતચંદ[1]	
૧૮૫૨	રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ... ..		તા. ૨૪-૯-૧૮૫૨ થી તા. ૨૩-૮-૧૮૫૩
૧૮૫૩	મી. ટી. બી. કર્ટિસ		તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર ૧૮૫૩ થી.
૧૮૫૪	,, ,, ...	હરિલાલ મોહનલાલ[2]	
૧૮૫૫	,, ,, ...	કવિ દલપતરામ[3]	
૧૮૫૭	,, ,, ...	જોશી સાંકલેશ્વર આશારામ[3અ] (ચાર મહિના ઍક્ટિંગ)	
૧૮૫૮	,, ,, ...	રણછોડભાઈ ઉદયરામ[4] (આઠ માસ ઍક્ટિંગ)	
૧૮૬૩	,, ,, ...	હરિલાલ દામોદરદાસ[5] (ઍક્ટિંગ)	
૧૮૬૫	,, ,, ...	શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ[6] (ઍક્ટિંગ)	

૧૮૬૭	,, ,, ...	(ફરી ઍાકિટ ંગ)	
૧૮૬૯	મી. એમ. એચ. સ્કોટ...	,, ,,	
૧૮૭૩	રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખરાવ ...		
૧૮૭૭	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ ...		
૧૮૭૯		કવિ દલપતરામ[૭] (નિવૃત્ત થયા.)	

૧. સન ૧૮૫૧ (તે વખતે સોસૈટીના આસિસ્ટ ંટ સેક્રેટરી શા. મગનલાલ વખતચંદ હતા.)
[બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૭૮, પૃ. ૩૦]

૨. તા. ૧ લી એપ્રિલથી બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીઉં સભાના હાથમાંથી સોસૈટીએ લીધું અને આસિસ્ટ ંટ સેક્રેટરી હરિલાલ મોહનલાલને સોંપ્યું. (બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૭૮, પૃ. ૭૭)

૩. સન ૧૮૫૫ ના જુનમાં ચાર્જ લીધો.

૩ અ. બુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૪, પૃ. ૧૮ (ચાર મહિના ઍાકિટ ંગ)

૪. વિદ્યાભ્યાસક મંડળની અરજી (બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૫૮, પૃ. ૩)

૫. મે, જુન–કવિની ગેરહાજરીમાં–(જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૬૩)

૬. જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૮૬૬.

૭. વાર્ષિક રીપોર્ટ સન ૧૮૭૯, પૃ. ૪

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

પ્રકરણ ૨૦.

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

"The real task before the Vernacular Societies is not so much that of patronising 'the most highly taught pupils' of English institutions, as that of searching for and encouraging such meritorious native scholars as Kaveshwar Dalpatram Dahya."

(**Bombay Quarterly**, October, 1851 page 106.)

"એમની કવિતા તે એમના પોતાના સમયના ઇતિહાસ જેવી છે, અને એમનો જન્મ ગુજરાતની નવી ઘટનાના આરંભનાં કાર્યોમાં ઉપયોગી થવા માટે જ થયો હોય એમ લાગે છે. એવો જન્મ સાંકેતિક જન્મ કહેવાય છે. કોઈ સમયના નોંધી રાખવા જેવા ફેરફાર વખતે એવા પુરુષનો જન્મ થાય છે."

(**કાશીશંકર મૂળશંકર દવે** કૃત 'દલપતરામ' પૃ. ૧૦૬.)

અર્વાચીન ગુજરાતનું ઘડતર ઘડવામાં કવીશ્વર દલપતરામનો હિસ્સો મહત્વનો છે અને એના વિધાયકોની ચિરસ્મરણીય નામાવલિમાં એમનું નામ આગળપડતું છે. અમદાવાદમાં એમને ખેંચી આણવામાં અમે કોઇ અદૃશ્ય હાથ જ નિહાળીએ છીએ. કવિને ફૉર્બસનો મેળાપ થયો ન હોત, તો એમની નૈસર્ગિક શક્તિને ફૂલીફાલી ખીલવાનો આવો સારો અને સાનુકૂળ અવકાશ અને જનસેવા કરવાની ઉમદા તક પ્રાપ્ત થાત કે કેમ, એ એક અણઉકેલ ગૂઢ પ્રશ્ન જ રહેવાનો.

સૌરાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર ભોગાવો નદીને કાંઠે આવેલા વઢવાણ શહેરના એ મૂળ વતની હતા, અને એમનો જન્મ એ સ્થળે તા. ૨૪ મી. જાન્યુઆરી સન ૧૮૨૦ ના રોજ થયો હતો. ડાહ્યાભાઈ એમના પિતાનું નામ હતું, અને અમૃતબાઈ માતાનું નામ હતું. તેઓ જ્ઞાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, સામવેદી શાખાના હતા. કંઈક વિદ્યાભ્યાસ ઘેર પિતા પાસે કરેલો તેમજ ગામઠી શાળામાં પણ શિક્ષણ લીધેલું. એ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું તે એવી કોટિનું નહિં કે તેમને

પંડિત વર્ગમાં મૂકી શકાય; પણ સામાન્ય માહિતીપુરતું તે જ્ઞાન સારું હતું એમ તો ખરૂં જ. 'ભૂત નિબંધ' માં લખેલી પ્રસ્તાવનામાં તેમણે જણાવ્યું છે કે "મેં બાળપણથી કરમકાંડના ગ્રન્થ સહિત સામવેદનો અભ્યાસ કર્યો છે, તથા કાંઇક પુરાણો પણ વ્યાકરણ ભણવાથી વાંચવામાં તથા સાંભળવામાં આવ્યાં છે."× અને એ એમનું જ્ઞાન કેટલું પાકું હતું અથવા તો એમની સ્મરણ શક્તિ કેટલી તેજસ્વી હતી તેનું એક ઉદાહરણ કાશીશંકરે એમના "દલપતરામ" ચરિત્રમાં આપ્યું છે:

"એક વખતે (કવિ દલપતરામ ૬૫ વર્ષના આશરે હતા) ભોગાવોને કાંઠે સઘળા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો ઉપવિત બદલવાને એકત્ર થયા હતા અને આચાર્યશ્રીએ કામ કંઇ શરૂ કરયું ન કરયું એવામાં વરસાદના ફોરાં પડવા માંડયાં. આચાર્યશ્રી પોતે પોથીમાંથી વાંચીને સઘળી ક્રિયા કરાવતા હતા, તે પર પાણીનાં ટીપાં પડવા માંડયાં એટલે એમણે તે વાંચવાનું બંધ કરી, તે પોથીનાં પાનાંને ભૂંગળામાં વાળ્યાં; અને સર્વ કાર્ય અટકી પડયું. આ પરિસ્થિતિમાં કવિ દલપતરામે કામ બંધ પડેલું જાણી અને હવે વરસાદના ચાલુ છાંટામાં પુસ્તક કાઢી શકાય એવું નથી એમ સમજવામાં આવ્યાથી કામ અધુરૂં રહી અટકેલું ત્યાંથી આગળ ચલાવવાની પોતાને પરવાનગી મળવા વિનંતિ કરી. આચાર્ય સાથે આખી બ્રાહ્મણ મંડળીએ તેમાં ખુશીથી સંમતિ આપી, એટલે તેમણે મોઢેથી એક પણ અક્ષરની ભૂલ ખાધા સિવાય સઘળું કામ કરાવ્યું. આથી બ્રહ્મમંડળ અતિ પ્રસન્ન થયું. આટલી મોટી ઉમ્મરે અને આટલાં બધાં વર્ષ વીત્યા પછી એકે એક અક્ષર આપણે ભૂલી જઇએ, પણ આ પુરુષે તો તે વખતે **ગજબ જ** કર્યો."*

તે સમયે વ્રજ ભાષાનું જ્ઞાન સર્વત્ર સન્માન્ય થઇ પડતું અને કવિની એ ભાષામાં કુશળતા જાણીતી છે; તેમ પિંગળમાં પણ તેઓ ઉંડા ઉતર્યા હતા, એ એમનો પિંગળ ગ્રંથ જ કહી આપે છે. સન ૧૮૫૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં એમણે "ભૂજમાં કવિતાની શાળા," એ નામનો એક લેખ લખેલો છે, તેમાં પિંગળ ગ્રંથોની યાદી આપેલી છે, તે એ વિષયપરના પ્રાચીન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે અને એમ અનુમાન કરી શકાય

× ભૂત નિબંધ, પૃ. ૩.

* જુઓ દલપતરામ ચરિત્ર, પૃ. ૧૩૨.

છે કે કવિએ એમાંનાં ઘણાંખરાંનો અભ્યાસ વખતે કર્યો નહિ હોય તો તે અવલોક્યાં–વાંચ્યાં તો હશેજ. આજદિન સુધીમાં દલપત પિંગળ જેવું બીજું કોઈ પુસ્તક રચાયું નથી, એ જ બતાવે છે કે એ વિષયના અભ્યાસ માટે તે બસ છે; અને એ જ એમના જ્ઞાન અને વિદ્વત્તાના સાક્ષીભૂત લેખી શકાય.

એમના પિતા ડાહ્યાભાઇની આર્થિક સ્થિતિ ગરીબ હતી; તેમ છતાં બ્રાહ્મણવૃત્તિ સિવાય અન્ય કોઇ કાર્યમાં ધન ઉપાર્જન અર્થે એમણે મન વાલ્યું નહોતુ; અને પુત્રમાં પણ એ જ શુભ સંસ્કાર ઓધે ઉતર્યો હતો. લગભગ અઠ્ઠાવીસ વર્ષ સુધી કવિએ વઢવાણમાં જીંદગી ગાળી હતી. અવારનવાર અમદાવાદમાં આવતા તો સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં મુકામ કરતા અને શહેરમાં રસજ્ઞ શ્રીમંતોને મળી પોતાની કવિતાથી રીઝવતા; એવા એક રસજ્ઞ સરદાર ભોળાનાથભાઈ હતા, અને કવિની કાવ્યશકિતથી તેઓ પ્રસન્ન થયા હતા. જ્યારે ફાર્બસે એક સારા ગુજરાતી શિક્ષક–સાથી માટે એમને જણાવ્યું ત્યારે એમની નજર કવિ પ્રતિ વળી અને પોતે એમને વઢવાણથી અહિં બોલાવ્યા હતા. કવિ અને ફૉર્બસને પ્રથમ મુલાકાત થઇ તેનું મનહર વર્ણન કવિએ પોતે કરેલું અગાઉ અપાયું છે.

એ મેળાપ એક અસામાન્ય બનાવ કહી શકાય. એ દ્વારા પરમાત્માએ ગુજરાતી પ્રજાની સેવા કરનાર એક લોકસેવક ઉભો કરવાનો સંકેત રચ્યો ન હોય એમ અમને ભાસે છે.

રાસમાળા રચવાનાં જુનાં સાધનો વાંચવા સમજવામાં અથવા તો ગુજરાતી પ્રજાની રીતિ નીતિ અને રહેણી કરણી, લોક વ્યવહાર અને જીવનનો પરિચય કરવામાં તે કેટલે અંશે મદદગાર થઇ પડયા એ એક ગૌણ પ્રશ્ન છે. આપણે તો એજ જોઇએ છીએ કે એ બે સહૃદય આત્માઓ ગાઢ સમાગમમાં આવતાં એક દીવામાંથી બીજા દીવાની જ્યોત પ્રકટી ઉઠે તેમ, જન સુધારણા અને લોક કલ્યાણાર્થે જે ઉચ્ચ આદર્શ અને અભિલાષ ફૉર્બસ સેવતા હતા એનો પાસ કવિ પર સજ્જડ બેઠો અથવા તો એમ કહીએ કે એ જનસેવાના સંસ્કાર એમના સંપર્કથી કવિમાં જાગૃત થયા. કવિનું પૂર્વજીવન જાણવાને આપણી પાસે કાંઈ વધુ સાધનસામગ્રી નથી, એટલે એમના પર ફૉર્બસની અસર કેટલી અને કેવા પ્રકારની થઇ તે ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી.

In the year of Nrip Shri Vikram, Sumvut 1361., in the month of Waishak, on the 15th Shud, this day, being Sunday, here in Shri Wardhamanpur, I have completed this work the Prabandh Chintamani.

This is the end of the Prabandh Chintamani.

Ahmedabad
15th August 1849.

Mem: In case this book should come into other hands, I note that the translation has no pretension to correctness. It has been made entirely for my private use.

A.K.Forbes.

(શ્રી ફાર્બસ સભાના સૌજન્યથી)

ફાર્બસ સાહેબના હસ્તાક્ષર.

સુરતમાં સન ૧૮૫૧ માં એન્ડ્રૂસ લાઇબ્રેરીમાં 'હુન્નરખાનની ચઢાઇ' અને 'સંપલક્ષ્મી સંવાદ' વિષે તેમ સન ૧૮૫૪ માં અમદાવાદમાં રાજ્યવિદ્યાભ્યાસ વિષે જે સરસ વ્યાખ્યાનો કવિતામાં એમણે આપ્યાં હતાં, એમાં અમને એમની આર્ષવાણીનું દર્શન થાય છે, આજે પણ તે પ્રશ્નો ગુંચવાયલા પડેલા છે. તે પરથી એમના હૃદયની ઉંડી લાગણી, વિચારની વિપુલતા તેમ અસરકારક દલીલો વડે તે રજુ કરવાનું એમનું ચાતુર્ય એ સઘળું આપણને વિસ્મય પમાડે છે અને એમની બુદ્ધિશક્તિ માટે ખરેખર માન ઉપજાવે છે.

પરંતુ કવિની ખરી પરીક્ષા—હીરાનું પાણી-ત્યારે પરખાય છે, પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે સરકારી નોકરી મૂકી દઈ, ખાનગી સોસાઇટીની નોકરીમાં જોડાવાનો તેમને મોકો ઉભો થાય છે.

સોસાઇટીના આસિસ્ટંટ સેક્રેટરીઓ જેઓ તેમાં કામ કરતા હતા તેઓ કોઈ સરકારી નોકરી મળતાં સોસાઈટીને છોડી ચાલ્યા જતા. પ્રથમ હરિલાલ મોહનલાલનો ઉલ્લેખ મળે છે; અને પાછીથી મગનલાલ વખતચંદ પણ સરકારી ખાતામાં કલાર્ક નિમાતાં સોસાઇટીની નોકરી છોડીને ગયા હતા. આથી સોસાઇટીનું કામ બગડતું હતું. તેથી ઓનરરી સેક્રેટરી મી. કર્ટિસની નજર કવિ દલપતરામ પર ઠરી. એમણે માન્યું કે એઓ આવશે તો સોસાઇટીનું નાવ સુરક્ષિત આગળ ચાલશે. એટલે એમણે કવિને આસિ. સેક્રેટરી તરીકે આવવાનું કહ્યું; તેનો કવિએ જવાબ આપ્યો:

"દિલમાં હેત સ્વદેશ પર પણ તૃષ્ણા ન જાય,
સરકારી અધિકાર તે, કેમ એમ મુકાય."

કવિનું કથન અક્ષરશઃ સાચું હતું. તે સમયમાં સરકારી નોકરીનો માનમરતબો એટલો મોટો હતો કે તે મેળવવાને અનેકને ફાંફાં મારવાં પડતાં. કવિને ફૉર્બસની સિફારસ પરથી સાદરામાં રૂ. ૨૫) ની જગ્યા મળી હતી અને આગળ પર ઉંચે દરજ્જે વધવાનો પુરો સંભવ હતો. એઓ ગરીબાઇમાં તો ઉછર્યાં હતા. ફોર્બસ પાસે રહેતી વખતે તેમને રૂ. ૧૫૦/-વાર્ષિક પગાર આપવાનું જણાવ્યું હતું ત્યારે તેઓ કેવા ખુશ ખુશ થયા હતા, એ આપણે જાણીએ છીએ.

આવી પરિસ્થિતિમાં સરકારી નોકરી મુકવાને કોણ લલચાય. સામાન્ય પુરૂષનું એ ગજું જ નહિ; પણ એમના હિતચિંતક ફૉર્બસનો પત્ર એ નોકરી લેવા લખાઈ આવ્યો કે તુરત જ એમણે મિ. કર્ટિસને લખી જણાવ્યું હતું:

"સ્વદેશનું શુભ ચાહીને, આવીશ અમદાવાદ,
સોસાઇટીને સેવવા, બાર તેર દિન બાદ."

સાદરેથી નીકળ્યા ત્યારે તેઓ સોસાઇટીના ઉત્કર્ષની જ ઝંખના કરતા નીકળ્યા હતા. તેઓ લખે છે,

"સાદરેથી આવતાં આખો દહાડો દલપતરામના મનમાં શેખચલ્લીના વિચાર થતા હતા, કે પરમેશ્વર મારા કામમાં સહાયભૂત થાય અને શ્રીમંતોના મનમાં ઉશ્કેરણી કરે, તેથી સોસૈટીની પુંજી એક લાખ રૂપીઆની થાય અને સોસૈટીનું તથા સોસૈટીની લૈબ્રેરીનું મકાન દશ હજાર રૂપીઆનું થાય અને સોસૈટી કોઈ દિવસ ભાગી પડે નહિ, એમ થાય તો કેવું સારૂં!†"

ખરેખર, પ્રભુ કૃપાથી કવિશ્રીના એ તરંગો કાલ્પનિક નહિ પણ સત્ય નિવડયા છે, એ એમના પરમ ત્યાગનું, ઉત્કૃષ્ટ તપનું મિષ્ટ ફળ નહિ તો બીજું શું?

સોસાઇટીમાં આસિ. સેક્રેટરી નિમાયા તે પહેલાં એમણે ભૂત નિબંધ, જ્ઞાતિનિબંધ, બાળવિવાહ નિબંધ, વગેરે લખી ઇનામો પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં અને તે વડે એમણે સારી નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. એમના એ નિબંધો વાંચતાં આપણા મન પર એમની તે વિષયની રજુઆત કરવાની હોંશિયારી, બુદ્ધિશક્તિ તેમ લેખનશૈલી-સાદી છતાં મુદ્દાસર, દલીલવાળી પણ માહિતીપૂર્ણ, સબળ છાપ પાડે છે અને તેના સમગ્ર અવલોકનથી તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપણા લક્ષમાં આવીને તે બરોબર સમજાય છે; અને વિવેચકને સ્વીકારવું પડશે કે લેખકે હાથ ધરેલા વિષયને પુરતો ન્યાય આપ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ તેમને એ વિષયનું સારૂં જ્ઞાન છે. એમના લેખો અને કવિતા, ભલે અમુક વર્ગ માને છે તેમ, વિદ્વદ્ભોગ્ય નહિ હોય; પણ જનતા જે ઇચ્છે છે, એ જાતનું, જીવનને સ્પર્શતું, જીવનને પ્રેરણા અર્પતું, જીવનમાં રસ રેડતું, આહ્લાદક, વિનોદભર્યું, બુદ્ધિપ્રધાન, નીતિને માર્ગે દોરનારૂં એમનું લખાણ છે, એ અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ ભાગ્યે જ કોઇને કંઈ કહેવાપણું હોય. જનસમાજનું માનસ પરખવાની એમની શક્તિ પૂરી કેળવાયલી અને ખીલેલી હતી; અને તેઓ સભારંજની હોઇને જેનો સમાગમ થતો તે સૌને એમની કવિતાથી સંતોષતા અને ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કરતા તેના અનેક દાખલાઓ મળી આવશે. એમની એ લોક મનરંજન કરવાની શીઘ્ર કવિત્વશક્તિને લીધે સૌ કોઈ એમની હાજરી ઇચ્છતા અને તેમ પોતાની પાસે રહેવા-રાખવા માગણી કરતા હતા. શેઠ સાહુકારો અને રાજા મહારાજાઓએ એમની કવિતાથી પ્રસન્ન થઇને એમને સિરપાવ આપેલા અને વર્ષાસન પણ બાંધી આપ્યાં હતાં.

† બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૮૦

હિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટયુટ બંધાવવા રૂ. ૭૦૦૦/-નગરશેઠ હિમાભાઇ પાસેથી અને શેઠ સોરાબજી જમશેદજી પાસેથી રૂ. ૨૫૦૦/-સોસાઇટી માટે એમણે એ રીતે મેળવેલા તેની હકીકત આગળ અપાઇ છે.

સંક્ષેપમાં એ બધું જેમ એમની લોકપ્રિયતાનું તેમ એમનાં જ્ઞાન, વિદ્વત્તા અને કવિતાની યોગ્ય કદર થતી તેનું સૂચક ચિહ્‌ન છે.

એ યુગમાં શહેરમાં એવી કોઈ સભા નહિ હોય, એવો કોઈ સમારંભ નહિ હોય, એવું કોઇ શુભ કાર્ય નહિ હોય, એવી કોઇ અગત્યની હિલચાલ નહિ હોય, જે સાથે કવિશ્રીનું નામ જોડાયલું નહિ હોય, જેમાં એ મુખ્ય વકતા નહિ હોય ! એ સૌમાં એઓ અગ્રેસર ભાગ લેતા; પણ જે ભાષણ કરતા તે બહુધા પદ્ય-કવિતામાં કરતા, જે શ્રોતાજનને બહુ આનંદદાયક થઈ પડતું હતું.

સોસાઇટી એટલે દલપતરામ અને દલપતરામ એટલે સોસાઇટી, એવી રીતે એ એકમેક સંકળાયલાં હતાં અને આજ કારણે તે સમયમાં કેળવણી, જ્ઞાનપ્રચાર, સાહિત્ય, સુધારો વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું સોસાઇટી એક કેન્દ્ર થઇ પડી હતી; એટલે સુધી કે ઓનરરી સેક્રેટરી મી. કર્ટિસે એમને સોસાઇટીનું કામ આગળ વધારવા, સોસાઇટી સારૂ સિફારસ કરવા વડોદરા અને ભાવનગર સુદ્ધાંત મોકલ્યા હતા. આજની પેઠે તે દિવસે વડોદરામાં કેળવણી કે જ્ઞાન-પ્રચારની કોઇ સંસ્થા નહોતી. એ કાર્યનો આરંભ કરવાનું મહારાજા ખંડે-રાવને સંબોધન કરનાર કવિશ્રી પોતે જ હતા. એ કાર્યમાં વડોદરા આજે ભલે આગેવાની લે; પણ તે રાજ્યમાં કેળવણી અને પુસ્તકાલયનાં બીજ વેરવાનું માન કવિશ્રી દલપતરામને તેમ સોસાઇટીના એક વારના ઓનરરી સેક્રેટરી રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસને અપાવું જોઇએ છીએ.

મહારાજા ખંડેરાવની મુલાકાત લેઇ કવિએ શ્રીમંતને બરોબર સંભળાવ્યું હતું કે,

"કોઈ કરે અન્યાય તો, કહિયે જ્યાં શુભ રાય;
પણ કહિયે ક્યાં જઇ, રાય કરે અન્યાય.
છો રાજા ગુજરાતના, લઈ તેનું ધન ધાન;
ભાષા માની મરાઠિને દ્યો છો મોટું માન.
દિલગિર રહે છે ગુર્જરી, સજે નહિ શણગાર;
એનું દુઃખ ઉચારવા આવ્યો છું આ વાર."*

* દલપતકાવ્ય, ભા. ૧ પૃ. ૩૫૨.

અને તે સાથે એવી માગણી કરી હતી કે,

"ગુર્જરીના માલેક છો, માટે ધરી ઉમંગ;
કોશ[1] કરાવી આપીને, કરો સુશોભિત અંગ.
સ્થાપીને આપો રુડું, ધરણી ઉપર ધામ;
પ્રીતે તેનું પાડવું, પુસ્તકશાળા નામ,"†

તે પછી મહારાજાશ્રીએ પ્રસન્ન થઇ ઉત્તરમાં કવિશ્રીને જણાવ્યું હતું કે,

"ભણાવીને કરવા ભલા, સૌ જનને હુંશિયાર;
તમે કહ્યો તે સર્વથા, સમજ્યો છું હું સાર.
પ્રથમ નિશાળો સ્થાપવી, છે મુજ ચિત્ત વિચાર;+
પછી સ્થપાશે પુર વિષે, પુસ્તકનો ભંડાર.
ફરી તમને તેડાવશું, સલાહ લેવા કાજ;
વિદ્યાખાતું સ્થાપશું, નિશ્ચય કીધો આજ."*

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે કવિશ્રી અમદાવાદની હાઇસ્કૂલમાં તેમજ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કવિતાનું શિક્ષણ આપતા હતા. આવા નામાંકિત અને પિંગળશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત કવિ પાસે કવિતાનું શિક્ષણ મેળવવું એ પણ જીવનનું અહોભાગ્ય છે. બાહોશ અને પ્રતાપી શિક્ષકોએ એમના વિદ્યાર્થીઓ પર પ્રબળ છાપ પાડયાના અને એમના જીવનમાં પરિવર્તન કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો–ચરિત્ર ગ્રંથો–આપણને પૂરાં પાડે છે. સુભાગ્યે આપણા એક અગ્રેસર અને પ્રતિભાશાળી કવિ નરસિંહરાવે કવિ દલપતરામની કવિતા શિક્ષણ પદ્ધતિ–ઢબ લઢણનું એમના 'સ્મરણ મુકુર' માં એક સુરમ્ય ચિત્ર દોર્યું છે, તે રમણીય છે. તેઓ લખે છે:

"છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં પ્રેમાનંદનું 'નળાખ્યાન', અખાના છપ્પા, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિઓની રચનાઓ ઉપર મ્હારો પ્રેમ ચ્હોંટયો અને એ પ્રેમનું બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જેટલો આભાર હું માનું તેટલો ઓછો જ ગણાશે. 'નળાખ્યાન'નું ૧૫ મું કડવું ઘણું અઘરૂં ગણાતું તે કવિ કને અર્થ સમજ્યા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું.

---

૧ કોશ–ધનનો અથવા શબ્દ સંગ્રહ. † દલપતકાવ્ય ભાગ ૧, પૃ. ૩૫૬.

+ મનના વિચાર મનમાં રહ્યા અને તા. ૨૮ મી નવેમ્બર ૧૮૭૦ માં ખંડેરાવ મહારાજ કૈલાસવાસી થયા.

* દલપતકાવ્ય ભા. ૧, પૃ. ૩૫૬–૫૭.

'નૉટ લાવ્યા છો ? ના લાવ્યા હોય તે છેલ્લા જાય.'—એમ દલપતરામ કવિ ક્લાસમાં આજ્ઞા કરતા ત્હેનો ધ્વનિ અત્યારે મ્હારા કાનમાં પ્રગટ થાય છે. હમારી નોટબુકો કવિની આગળ મેજ ઉપર મુકીયે છીયે, કવિ, આંખની ખામીને લીધે, નોટબુકો છેક આંખ્યની પાસે ધરીને તપાસે છે; સુધારે છે અને અંતે 'દલ. ડાહા.' એમ પોતાની અલ્પ સહી કરે છે, હમે ખુશ થતા પાછા બેંચ ઉપર પોત પોતાને સ્થાને બેશી જઇએ છીયે, આ સુખ જીવનનું સ્મરણ દૂરદૂરથી અનિલ લહરીએ આણેલા વનકુસુમોના સૌરભની પેઠે અત્યારે મ્હને પ્રફુલ્લ કરે છે." *

અર્વાચીન વિવેચકો દલપતરામની કવિતા અથવા તો દલપતરામ શાળાની કવિતા, ભલે ઉતરતી પંક્તિની ગણે, તેને અર્થપ્રધાન વા બુદ્ધિપ્રધાન ભલે લેખે; પણ જનતાને આ જાતની કવિતા જેટલી અપીલ કરે છે, તેટલી ઊર્મિપ્રધાન, ઉચ્ચ કલ્પનાશીલ કવિતા નથી કરતી, એ નવી કવિતા જનસમૂહમાં હજુ પૂરો પ્રવેશ પામી નથી એ બતાવી આપે છે, પણ એ ચર્ચાસ્પદ વાદમાં અમે નહિ ઉતરીએ, અમને તો એમનાજ સમકાલીન અને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના એક સમર્થ વિવેચક નવલરામ જેમણે નર્મદ અને દલપત બંનેને જોયા હતા; બંનેના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા હતા અને બંનેની પરીક્ષા કરી જોઇ, જે અભિપ્રાય આપ્યો હતો તેજ વજનદાર અને વાજબી લાગે છે. તેમણે સાચુંજ કથ્યું છેઃ—

"દલપતરામની કવિતા શાંત બુદ્ધિની, વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઈની ભરી અને સભારંજની છે. એ નવે રસમાં પ્રસંગોપાત્ર વિચરે છે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે. વ્યવહારની મર્યાદા એ જ આ કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઇ પણ રસની મસ્તી એ આ કવિતાને મન ગાંડાઈ છે. સંસારનું શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો, એ દલપત શૈલીને સૌથી વધારે રૂચિકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દથી મુક્ત હોવાને લીધે એ ઘડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાંજ મોટું સુખ માણે છે. ડાહ્યું હાસ્ય (Humour), મર્માળાં કટાક્ષ (wit), વાણીની મીઠાશ, અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય, એ વડે દલપત શૈલીનાં શાંત ને સુખબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે. દલપતરામની ચોટ સદા સભાના મનનું રંજન કરવા ઉપરજ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે બરાબર ફતેહ પામે છે; કેમકે, શ્રોતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે."×

---

*સ્મરણ મુકુર, પૃ. ૯૮–૯૯. ×દલપતરામ ચરિત્ર પૃ. ૧૦૭

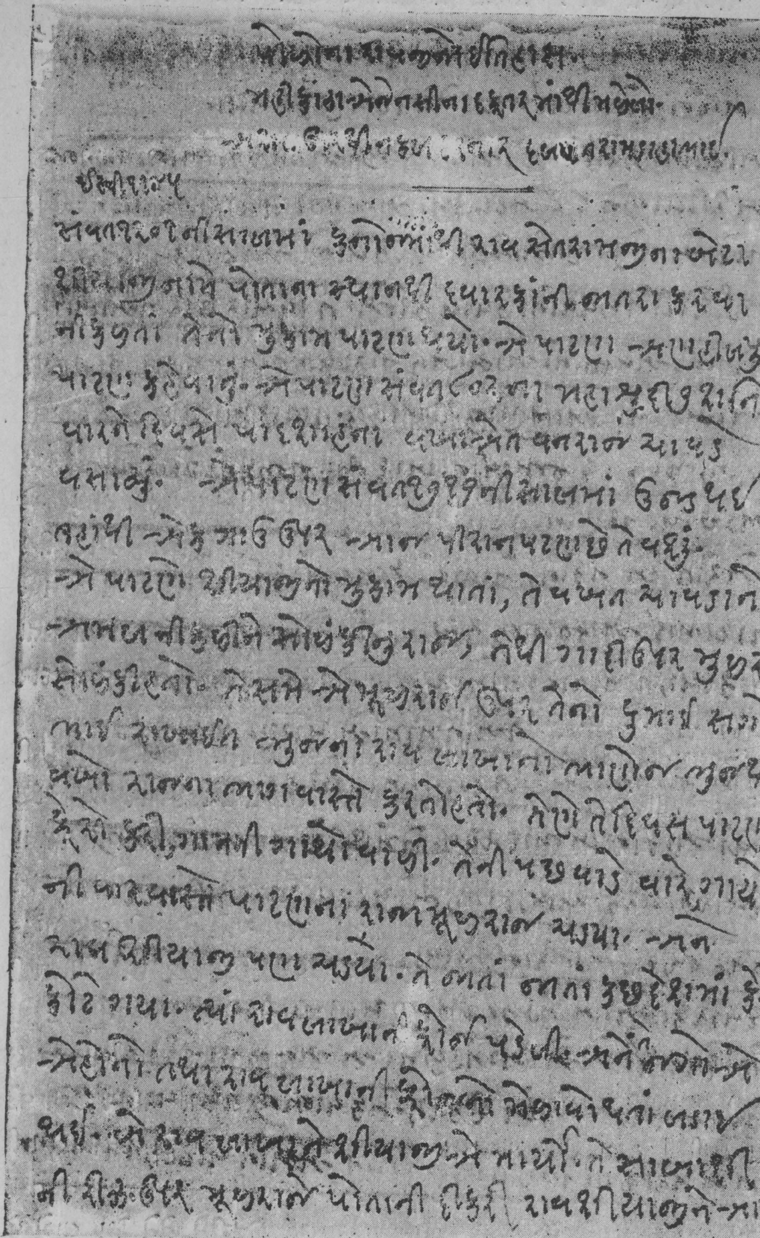
ઈડરના રાજ્યનો ઈતિહાસ.
મહીકાંઠા એજન્સીના દફતરમાંથી મળેલો.
[illegible] દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

ઈસ્વી ૧૮૭૫

સંવત ૧૨૮૦ ની સાલમાં કનોજમાંથી રાવ સેતરામજીના બેટા
સીહોજી નામે પોતાના સ્થાનથી દ્વારકાંની જાતરા કરવા
નીકળતાં તેમણે મુકામ પાટણ કર્યો. એ પાટણ અણહીલપુર
પાટણ કહેવાતું. એ પાટણ સંવત ૮૦૨ ના મહા સુદ ૭ શનિ
વારને દિવસે [illegible] વનરાજ ચાવડે
વસાવ્યું. એ પાટણ સંવત [illegible] ની સાલમાં ઉજડ થઈ
ત્યાંથી એક ગાઉ ઉપર આજ પીરાન પટણ છે તે થયું.
એ પાટણે સીહાજીનો મુકામ થતાં, તે વખત ચાવડાનો
અમલ નીકળી જઈ સોલંકીનું રાજ્ય, તેથી ગાદી ઉપર મુળરાજ
સોલંકી હતો. તે સમે એ મુળરાજ ઉપર તેનો [illegible] સગો
ભાઈ [illegible] રાવ લાખો [illegible]
[illegible] વાસ્તે ફરતો હતો. તેણે તે દિવસ પાટણ
[illegible] ગામની ગાયો વાળી. તેની પછવાડે વારે ગાયો
[illegible] પાટણના રાજા મુળરાજ ચડયા. અને
રાવ સીહાજી પણ ચડયા. તે જાતાં જાતાં કચ્છ દેશમાં ફેર
કોટ ગયા. ત્યાં રાવ લાખાની ફોજ પડેલી. અને તેઓને
[illegible] તથા રાવ લાખાની ફોજને [illegible] લડાઈ
થઈ. તે રાવ લાખાને સીહાજીએ માર્યો. તે [illegible]
ની રીઝ ઉપર મુળરાજે પોતાની દીકરી રાવ સીહાજીને આપી,

(શ્રી ફાર્બસ સભાના સૌજન્યથી)

કવિ દલપતરામના હસ્તાક્ષર.

એમના ગ્રંથો ન્હાના મ્હોટા મળીને આશરે ચાળીસેક થવા જાય છે અને તેની નામાવળી પરથી જોઈ શકાશે કે એમની બુદ્ધિ કયા કયા ક્ષેત્રમાં ફરી વળી હતી અને જનસુધારણા, કેળવણી, ધર્મ, નીતિ, સાહિત્ય વિષે એમનું મંતવ્ય શું હતું.

આવા નીતિપરાયણ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, સંતોષી અને એકમાર્ગી સાધુપુરુષ, સન ૧૮૬૫ માં દેશમાં શેરમેનિયાનો વા વાયો ત્યારે તેના ભોગ થઇ પડયા, એ મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઇનું દર્શન કરાવે છે; પણ એમને જે કડવો અનુભવ થયો, તેના પરિણામ કે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એમણે જે થોડી ઘણી હકીકત આપી છે, તે અન્યને બોધરૂપ અને માર્ગદર્શક થાય એવી છે. એ સમયનું વર્ણન કરતાં તેઓ લખે છેઃ

"સન ૧૮૬૫ ની સાલમાં બેંકો અને કંપનીઓ ઘણી જાગી. તેવામાં અમદાવાદની યુનિવરસલ કંપનીવાળાએ મને કહ્યું કે–હાલ તમને રૂ. ૭૫ મળે છે પણ અમારી કંપનીમાં આવો તો દર મહીને રૂ. ૧૫૦ નો પગાર આપીશું. તેથી મારૂં મન લલચાયું, અને તે વાત મેં ફારબસ સાહેબને લખી જણાવી. તેનો ઉત્તર તેમણે લખ્યો કે–ગુ. વ. સોસાઇટી વગેરે મારાં સ્થાપેલાં અથવા મારા નામનાં કારખાનાં હોય, તેમાં જ તમારે હમેશાં નોકરી કરવી, કેમકે તેથી હું ખુશ થઇશ. અને કંપનીઓ જે નવી ઉભી થઈ છે, તેને બે વર્ષ જવાદો, પછી તેની સ્થિતિ કેવી છે તે જોઇને તેમાં પડવાની મરજી હોય તો પડજો. તે પત્ર વાંચીને મારું મન દહ્યું ખરૂં, તો પણ ઘણા-એક સરકારી નોકરો મોટા હોદાની નોકરી મુકીને કંપનીઓમાં પડવા લાગ્યા અને મને કેટલાએક લોકો કહેવા લાગ્યા કે, શું તમારે કોઇની વગ નથી? જે મોટા પગારની જગો મેળવતા નથી?

એવા શબ્દો સાંભળીને વળી મન ડગ્યું. તેથી સોસાઇટીમાંથી રજા મળવાનો રીપોર્ટ કર્યો. મેહેરબાન કરટીસ સાહેબની રજા આપવાની મરજી નહોતી તેથી એક મહિના સુધી રજા આપી નહિ છેવટ ઘણા આગ્રહથી મેં રજા લીધી. અને બીજી સોબત થવાથી શેરના વેપારના ઉંડા ખાડામાં ધશી પડયો. છેવટ છેક દુર્દશા આવી અને ઘણો ગભરાટ ઉપજ્યો, યુની-વરસલ કંપની પણ ભાગી પડી અને એકે દિશા સુજે નહિ એવું થયું."×

તે પછી શેર બજારનું પદ રચ્યું હતુ, તેનો રણકાર કલદાર રૂપિયાની જેમ શેરબજારનો જે કોઇએ સહેજસાજ પણ પરિચય કર્યો છે તેના કાનમાં ગુંજશે. લાગણીપૂર્વક ખિન્ન હૃદયે તેઓ ગાય છેઃ

× બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૬૬, પૃ. ૨૧૫–૨૧૬.

શેર બજારનું પદ.

('ભૂલ્યો મન ભમરા તું ક્યાં ભમ્યો' એ રાગ.)

"શેર બજારે આ શું કર્યું, વાળ્યો દુનિયાનો ડાટ;
લાજ લીધી લાખો લોકની, ઉપજાવ્યા ઉચાટ. શેર બજારે. ૧
પ્રથમ તો પૈસા પમાડિયા, લલચાવીયા લોક;
મૂડી વગર કીધા માનવી, ફાંફાં મારતા ફોક. શેર બજારે. ૨
બાગમાં બહુ સારો શોભતો, જેવો ફૂલનો ફાલ;
જેવો તમાસો જાદૂતણો, તેવો થઇ ગયો તાલ. શેર બજારે. ૩
મુંબઇની મોટી સાહેબી, સુખ સ્વરગ સમાન;
દિલગિરિવાળી દેખાય છે, જેવું મોટું મશાણ. શેર બજારે. ૪
નૂર ગયું નરનારીનું, મુખ ઝાંખાં જણાય;
શત્રુને લશકરે લૂંટિયાં, એવાં ડોળ દેખાય. શેર બજારે. ૫
કઇકે વાસણ ઘર વેચિયાં, વેચ્યા બંગલા બાગ;
કઇકિ કઇક દરિયે પડયા, તેનો ન જણાય તાગ. શેર બજારે. ૬
ભલારે ભલાને ભુલાવિયા, ભુલ્યા ડાહ્યા દિવાન;
હાણ અને હસવું થયું, ખોઇ શુદ્ધ ને સાન. શેર બજારે. ૭
એક સંકટ આ જુગારનું, બીજે રૂતણો રોળ;
ત્રીજું કોગળિયું તુટી પડયું, ઘરા થઈ ઘરઓળ. શેર બજારે. ૮
કશિ ચતુરાઇ ચાલે નહી, દીસે દૈવનો કોપ;
ક્યાંથિ આવ્યું નાણું ક્યાં ગયું, એમ થયું રે અલોપ. શેર બજારે. ૯
સ્વપનામાં સમૃદ્ધિ જે સાંપડી, ગઇ સ્વપનાની સાથ;
અંગે પીડા ઉલટી વધી, વાગ્યા છાતિયે હાથ. શેર બજારે. ૧૦
કઇકે રામા મેલી રખડતી, મેલ્યાં રખડતાં બાળ;
નાશિ છુટયા નર એકલા, આવ્યો કઠણ આ કાળ. શેર બજારે. ૧૧
ક્રોડપતી હતા કઇક તે, થયા કોડીના આજ;
અતિશે વધારેલી આબરૂ, તેનિ લૂટાણિ લાજ. શેર બજારે. ૧૨
જ્યારે જવા બેઠિ લક્ષમી, જુઓ દૈવનો ખેલ;
દરિયો પુરાવાનું દિલ થયું, ભૂલ્યા અધિક ભણેલ. શેર બજારે. ૧૩
નાણું નાંખ્યું ખારા નીરમાં, જાણ્યું ઊગશે ઝાડ;
લક્ષમીતણાં ફળ લાગશે, થાશે સોનાના પહાડ. શેર બજારે. ૧૪

વાંક નથી એમાં વિશ્વનો, કીધો કર્ત્તારે કોપ;
આંખો અંજાઈ અજ્ઞાનથી, થઇ અકલ અલોપ. શેર બજારે. ૧૫
ઓગણિસેં એકવીશમું, વિક્રમાજિત વર્ષ;
સાંભરશે આ તો સર્વને, ઉતર્યો સઉનો અમર્ષ.* શેર બજારે. ૧૬
ચતુર ઘણાએ ચેતાવતા, ભાખિ લખતા ભવિષ્ય;
ચેતિ શકે કેમ ચિત્તમાં, જ્યાં રૂઠયા જગદીશ. શેર બજારે. ૧૭
ઘાયલ કઇક ઘણા થયા, જોતાં એવા જણાય;
આખિ ઉમર લગિ એહના. નહી ઘાવ રૂઝાય. શેર બજારે. ૧૮
ફુંકી ફુંકી પગ માંડતા, બિહિતા માંખિથી મંન;
ફાંદામાં આવિ ફશી પડયા, તેનાં તરફડે તંન. શેર બજારે. ૧૯
દેશ આખે દવ લાગિયો, એ તો કેમ ઓલાય;
શું જાણીયે હવે શું થશે, કથ્યું કશુંએ ન જાય. શેર બજારે. ૨૦
કઇકે હબક ખાધિ કારમી, થયા ચિતભ્રમ રોગ;
નાણું જતાં લાજ નવ રહી, જોજો દૈવના જોગ. શેર બજારે. ૨૧
સત્ય તજ્યાં સત્યવાદિયે, તજ્યા બોલેલા બોલ;
ભડનર જે ભારેખમ હતા, તેનો પણ ઘટ્યો તોલ. શેર બજારે. ૨૨
ઘરમાં સંતાઈ ઘણા રહે, લાગે લોકમાં લાજ;
મરણ ઇછે કઈકિ માનવી, દેખિ ન ખમાય દાઝ. શેર બજારે. ૨૩
પ્રભૂને જાચું કરિ પ્રાર્થના, એજ છેલો ઉપાય;
દલપતરામના દેવ તું, સઉની કરજે સહાય. શેર બજારે. ૨૪"×

એમના પરમ સ્નેહી ફોર્બસ સાહેબે તેમ ઓનરરી સેક્રેટરી મી. કર્ટિસે એ લાલચની ચુંગાલમાં નહિ પડવા-ફસાવાને સૂચના કરી હતી પણ વિહ્વલ બનેલું મન કેમ સ્થિર રહી શકે? આસપાસનું વાતાવરણ જ એવું લલચાવનારૂં હતું કે લક્ષ્મીથી ભલભલા મુનિઓ પણ તેનાથી ચળે.

માથે આફત આવી પડતાં ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે તેઓ પોતાના પ્યારા મિત્ર ફોર્બસ પાસે શાતા મેળવવા-સહાયતા માટે જાય છે; અને એ કુળવાન-ઉમરાવ દિલનો સાહેબજાદો પણ એવો સમજુ કે સટ્ટા વિષય પર કવિશ્રીને એક શબ્દ સરખો કહ્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેમની સાથે એટલા

* ગર્વ. × બુદ્ધિપ્રકાશ, સન, ૧૮૬૫, પૃ. ૨૦૬-૨૦૮

સમભાવથી એટલા આદરભાવથી વર્ત્યો અને વળી આર્થિક સહાયતાની જોગવાઈ કરી આપી કે કવિને જીવનમાં નવું જોર આવ્યું. પણ કમનસીબે એઓ કંઈ વધુ પ્રયાસ કરી શકે તે આગમચ ફૉર્બસ જીવલેણ માંદગીના ભોગ થઈ પડયા. એક વાર એવી બિછાનાવશ સ્થિતિમાં તેમની મુલાકાત લઇને, કવિએ એમને પ્રિય એવી કેટલીક કવિતા ગાઈ સંભળાવી. પછી મેલાપ ન જ થયો; પરંતુ કવિએ એમના મૃત્યુથી અસહ્ય વિરહવેદના અનુભવી, તેમનું એ દુઃખ અકથ્ય છે; એ પ્રસંગને વર્ણવતું વિલાપિકા કાવ્ય "ફાર્બસ વિરહ" કવિએ રચ્યું હતું, તે એ મિત્ર યુગલનું સ્મરણ કાયમ તાજુ રાખશે; અને કવિની એક ઉત્તમ કૃતિ તરીકે તે સદા સમભાવપૂર્વક વંચાશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ કાવ્યનું સ્થાન ઉંચું છે.

પરંતુ કવિને આંખના દર્દે જેટલા હેરાન કર્યાં છે તેટલા હેરાન તેઓ બીજા કશાથી થયા નથી. દુર્દૈવયોગે સન ૧૮૫૭ થી એમને આંખનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. શરૂઆતમાં દવાથી એમને સહજ આરામ લાગ્યો; અને જે ડૉક્ટરે એમની આંખ સુધારી તેના ઉપકારવશ થઇ એમણે ગાયું હતું કે,

"ન હોત વૈદ્ય વાઇલી, કદી મટૂં ન કાઇલી,
પીડા રૂપૈયે પાઇલી, મટે ન આંખ્ય માયલી."*

ફરી પાછું દર્દ ઉભળતાં તેઓએ મુંબાઈ ડૉ. ભાઉ દાજી પાસે દવા કરાવી હતી. પણ જ્યાં દૈવ રૂઠે ત્યાં દવા શું કરે ? એમના ચર્મચક્ષુ ગયાં ખરાં, પણ એમ કહી શકાય કે એમનાં અંતર્ચક્ષુ ખુલી ગયાં હતાં.

આવી પરિસ્થિતિમાં પણ સોસાઇટીની સેવા તેઓ એકનિષ્ઠાથી કર્યે જતા હતા. પરંતુ ભવિષ્યમાં અટકી પડાય તે વખતે કંઇક સાધન કરી આપવા એમણે સોસાઈટીની કમિટીને બંદોબસ્ત કરવા જણાવ્યું હતું; તે પરથી સન ૧૮૭૪ ની વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો:

"રાવબાહાદુર ગોપાળરાવ હરિએ દરખાસ્ત કરી અને ચેરમેને ટેકો આપ્યો કે, આ સોસાઇટીના આ. સેક્રેટરી ક. દલપતરામ ડાહ્યાભાઇને તેમની અરજીના જવાબમાં જણાવવું કે ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો રચવાના કામમાં તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના કામમાં તમોએ ઘણી સારી મહેનત

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૭, પૃ. ૧૮

કરી છે, તે ઉપર નજર રાખી સોસાઇટીએ મેહેરબાની કરી ઠરાવ કર્યો કે, સોસાઇટીની નોકરી જે તારીખથી તમો કરવા અશક્ત થશો તથા તમારી જગોનું રાજીનામું આપશો, તે તારીખથી તમારી હયાતી સુધી દર મહીને રૂ. ૨૦) વીશનું પેન્શન× સોસાઇટી તરફથી આપવામાં આવશે અને તમારી હયાતી પછી તમારી સ્ત્રીઓને દર મહીને રૂ. ૮) આઠ દરએકને સરખે હીસ્સે આપવામાં આવશે, તે એવી સરતથી કે તે પ્રત્યેક હિસ્સો તેમની હયાતી પછી બંધ થશે. તમારી હયાતી પછી પેન્શનનો મોટો ભાગ સોસાઇટીમાં દાખલ થશે ત્યાર બાદ તમારી નોકરીની યાદદાસ્ત દાખલ શું કરવું તે બાબતના સવાલનો નિર્ણય હવે પછી વિચાર ઉપર રાખેલો છે, એ પ્રમાણે સરવે એકમત થયા."+

પ્રસ્તુત ઠરાવ રજુ કરનાર ઑનરરી સેક્રેટરી પોતે હતા અને એમણે સન ૧૮૭૭ માં અમદાવાદથી છૂટા પડતી વખતે એમના સન્માનાર્થે જે જાહેર સભા ભરાઈ હતી, તેમાં સોસાઈટી વિષે ઉલ્લેખ કરતાં, નીચે પ્રમાણે ઉદ્‌ગારો કવિ દલપતરામ સંબંધમાં ઉચ્ચાર્યા હતા:

"ગુ. વ. સોસાઈટી જે ગૃહસ્થોએ સ્થાપી છે તે આખા દેશને ઘણી ઉપયોગી છે. મેં પાંચ વરશ તે સોસાઇટીના સેક્રેટરીનું કામ ચલાવ્યું, તેથી હું મારા અનુભવથી કહું છું કે એ સોસાઇટીની મજબુતી કવીશ્વર દલપતરામની મેહેનતથી થઈ છે. અમે તો તેઓ જે કામ અમારી આગળ રજુ કરે તે ઉપર ઉપરથી તપાસીએ પણ ખરી મેહેનત તો તેમાં દલપતરામની છે."†

એવી રીતે ઑનરરી સેક્રેટરી મહીપતરામભાઇએ, કવિ આંખના અને અવસ્થાના કારણે સાવ અટકી પડ્યા અને સોસાઈટીની નોકરીમાંથી સન ૧૮૭૯ માં નિવૃત્ત થયા તે વખતે બુદ્ધિપ્રકાશમાં એમની સેવા વિષે નીચે મુજબ નોંધ કરી હતી:—

"આ કવિરાજે આપણા દેશની સેવા અનેક પ્રકારે બજાવી છે. એમના રસિક અને સુબોધકારી ગ્રંથો એમનું નામ ગુજરાતમાં ચિરકાળ રાખશે,

---

× પેન્શનનું બાબતમાં નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ હીમાભાઈ; ડાકટર બુલર સાહેબ, રેવરંડ ટેલર સાહેબ; રા. બા. બેહેચરદાસ અંબાઈદાસ વગેરે મેંબરોના અભિપ્રાય લખાઇ આવેલા અને સભામાં રજુ કરેલા તે સોસાઈટીના દફતરમાં આવક નં. ૫૧૫ મે દાખલ છે.

+ ગુ. વ. સો. નો સન ૧૮૭૪ નો રિપોર્ટ, પૃ. ૧–૨.

† બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૭, પૃ. ૮૪

તેમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી સ્થાપવામાં, ચલાવવામાં અને તેને આબાદ કરવામાં તથા આ બુદ્ધિપ્રકાશના સંબંધમાં એમનો આજ સુધીનો શ્રમ પણ ભૂલાય તેવો નથી. એમની આંખે હરકત થવાથી રાજીનામું મોકલી ગુ. વ. સોસાઈટીના આસિષ્ટંટ સેક્રેટરીની નોકરી તથા આ બુદ્ધિપ્રકાશ ચલાવવાનું કામ છોડી દીધું તે હું ખેદસાહત જાહેર કરૂં છું. એમનું રાજીનામું સ્વીકારતાં ગુ. વ. સોસાઇટીની વ્યવસ્થાપક મંડળીએ એમનો આભાર માની દલગીરી જણાવી છે, અને આ ખબર જાણી બાકીના સભાસદો તથા એમના મિત્રો પણ નાખુશ થશે. એમની આંખોનું દરદ નરમ પડવાથી બુદ્ધિપ્રકાશને માટે થોડું ઘણું દર માસે લખી મોકલશે એવી આશા રાખું છું."*

પણ એટલેથી સંતોષ નહિ માનતાં, બીજે વર્ષે વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં એમના કાર્યની ખાસ કદર થવા કવિશ્રીને પાઘડી અને કીર્તિચંદ્ર આપવાની સભાપતિ શેઠ પ્રેમાભાઇને વિનંતિ કરતાં મહીપતરામભાઇએ ફરી જણાવ્યું હતું કે,

"કવીશ્વરે સોસાઇટીની સેવા ઘણી લાંબી મુદત સુધી કરી. એ સેવા બજાવવામાં એમણે તનમન અને ધનથી મહેનત કરી. ગુજરાતના ભલા મિત્ર એ. કે. ફાર્બસ સાહેબે સોસાઈટીને જન્મ આપ્યો, સોસાઈટીને સ્થાપી અને દલપતરામે તેને ધવરાવી મોટી કરી કહીએ તો ચાલે. સોસાઇટીને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રતાપી ફાર્બસ અને તેને ઉછેરનાર તેની પછી થયેલા સેક્રેટરીઓ અને કવીશ્વર દલપતરામ હતા એવું સોસાઇટીના દફતરથી સિદ્ધ થાય છે. એક પછી એક નવા થનારા સેક્રેટરીઓને માર્ગ દર્શાવનાર અને સલાહ આપનાર આજસુધી કવીશ્વર હતા. એમણે વધારે લાભકારી નોકરી મૂકી સોસાઈટીને જીવતી રાખી. રાજવંશીઓને અને ધનાઢ્ય સદ્‌ગૃહસ્થોને યુક્તિથી સમજ પાડી સોસાઇટીની પુંજી મેળવવામાં મદદ કરી, કરકસરથી વહીવટ કરી તેને સાચવી અને પોતાના પુસ્તકો સોસાઈટીને સમર્પણ કરી તેમાં વધારો કર્યો. એમના રચેલા ગ્રંથો હજી સોસાઈટી છપાવી વેચે છે; અને તેનો નફો ખાય છે. ઉદાહરણ–હુનરખાં નામે પ્રખ્યાત પુસ્તકને એમની પાસે રૂ. ૫૦) માટે સરકારે વેચાતું માગ્યું, પણ કવીશ્વરે તે કબુલ ન કરતાં સોસાઇટીને મફત આપી દીધું. એમની મદદ એટલી બધી છે કે તેથી

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૯, પૃ. ૭૧

તેનો જોઇએ તેટલો બદલો આપી શકાય તેમ નથી. એમની બુજ વ્યવસ્થાપક મંડળી જાણે છે તે માત્ર દેખાડવાને અને એમનો ઉપકાર માનવાને આ કીર્તિચંદ્ર અને પાઘડી સોસાઇટીને નામે એમને અર્પણ કરશો."*

પોતાને આપવામાં આવેલા આ માનનો સ્વીકાર કરતાં કવિશ્રીએ લંબાણથી ઉત્તર આપ્યો હતો, તેમાંથી કવિજીવનને લગતો ભાગ ઉતારીશું:

"ગૃહસ્થો, તમે સૌ મળીને આટલું બધું મોટું માન મને આપો છો તે તો આપની લાયકીની નિશાની છે. નહીં તો મેં કંઇ બહુ ભારે કામ કર્યું નથી. આ સોસાઇટી સ્થાપ્યાનું માન સ્વર્ગવાસી આલેકઝાંડર કીન્લાક ફાર્બસ સાહેબને છે, અને તેને વધારવાનું માન વખતે વખતે થએલા તેના સેક્રેટરીઓને ઘટે છે. અને મેં તો તેઓનાં એક હથીઆર તરીકે કામ કરેલું છે; અને મેં જે કાંઇ કર્યું છે તે સ્વદેશના ભલા વાસ્તે કર્યું છે.

મારા કુળમાં પરંપરાથી સામવેદનો અભ્યાસ ચાલ્યો આવે છે. તેથી મેં પણ પ્રથમ મારા પિતા પાસે સામવેદનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પછી સ્વામીનારાયણના મૂળીના મંદિરમાં તથા અહીંના મંદિરમાં રહીને સંસ્કૃત વ્યાકરણનો અને પિંગળ તથા અલંકારના ગ્રંથ વગેરે ભાષાની કવિતાનો અભ્યાસ કર્યો અને અહીંના આચારજજી શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે મને જીવાઈ આપીને એકાદ વરસ રાખ્યો હતો, એવામાં રાવબહાદુર ભોળાનાથભાઇના પિતા મહેરબાન સારાભાઈ બાપાભાઇનો સમાગમ મારે સારી પેઠે થયો. તેઓને કવિતાનો ઘણો શોખ હતો, તેથી પોતાની પાસે પગાર આપીને મને રાખવાનું કહ્યું હતું. પણ એવામાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. પછી હું વઢવાણ ગયો.

સન ૧૮૪૮ ના નવેમ્બરમાં મહેરબાન ફાર્બસ સાહેબે રાવબાહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઇની મારફતે મને વઢવાણથી તેડાવીને પોતાની પાસે રાખ્યો. પછી એજ વર્ષના ડીસેમ્બરમાં સોસાઇટીની સ્થાપના કરી તેનો ઇતિહાસ સન ૧૮૭૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં વિસ્તારથી લખેલો છે. સન ૧૮૫૩ માં ફાર્બસ સાહેબ ત્રણ વર્ષની રજા લઇને વિલાયતમાં ગયા, ત્યારે મહિકાંઠા એજન્સીમાં મને અવલ કારકુનની જગ્યા ઉપર બહાલ કરીને ગયા. તે પછી બે વરસમાં બે ત્રણ પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબો થઈ ગયા. તેઓની હજુરમાં મેં નોકરી કરીને તેઓનાં મન ખુશી કર્યાં; અને સારાં સરટીફીકેટો મેળવ્યાં; પછી સન

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૮૦, પૃ. ૨૨૭–૨૨૮.

૧૮૫૪ માં સોસાઇટીના સેક્રેટરી કરટીસ સાહેબે મને ભાષણ કરવા તેડાવીને સરકારી નોકરી છોડીને સોસાઇટીની નોકરીમાં રહેવાનું કહ્યું પણ તે વખતે મેં આનાકાની કરી. પછી તેમણે વિલાયતમાં ફાર્બસ સાહેબને લખ્યું અને ફાર્બસ સાહેબનો પત્ર મારા ઉપર આવ્યો તેમાં લખ્યું હતું જે મારે વાસ્તે અથવા તમારા દેશના ભલા વાસ્તે તમે સરકારી નોકરી છોડીને સોસાઇટીની નોકરીમાં રહો. અને છ સાત વર્ષ થયાં સોસાઇટીનો કાંઈ વધારો થયો નથી, માટે તેને વધારવાને અને મજબૂત કરવાને તમારાથી થઇ શકે તેટલું પ્રયત્ન કરો. તે સાહેબના લખાણનો હું અનાદર કરી શક્યો નહીં અને તે વખતના પોલીટીકલ એજન્ટ મહેરબાન વાઇટલાક સાહેબે તથા બીજા મિત્રોએ મને સારા હોદ્દાની સરકારી નોકરી છોડવાની ના પાડી, તો પણ તે નોકરી છોડીને તે સાહેબનું સારૂં સરટીફીકટ લઇને સન ૧૮૫૫ ના જુનમાં હું અહીં આવ્યો અને એજ માસના બુદ્ધિપ્રકાશમાં મેં લખ્યું છે જે મારા દેશના કલ્યાણ વાસ્તે મેં સરકારી નોકરી છોડી છે, અને એજ વરસના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં સેક્રેટરી સાહેબે પણ એમજ લખેલું છે."+

છેવટમાં સોસાઇટીને આશીર્વાદ આપતાં તેઓ બોલ્યા હતા:

દોહરો.

'સુખદ સરસ સોસાઇટી, વર્નાક્યુલર નામ;
અહો ઈશ આપે તને, સુકીર્ત્તિ ઠામોઠામ.'*

તે પછી બાકીનું આયુષ્ય એમણે એક પવિત્ર સંત પુરુષને વિભૂષિત કરે એમ, જે સંપ્રદાયના શુભ સંસ્કાર એમના પર બાલપણથી પડ્યા હતા તે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય માટે હરિલીલા ચરિત્રનો સાગર જેવો ગ્રંથ રચવામાં ગુજાર્યું હતું.

શેર સટ્ટામાં તેઓ પાયમાલ થઈ ગયા હતા, એની નોંધ ઉપર કરેલી છે; અને કવિનું પાછલું જીવન કંઈક શાન્તિમાં, સુખસંતોષમાં વ્યતીત થાય તદર્થ એમના મિત્રો અને પ્રશંસકોએ સન ૧૮૮૫માં એમને નામદાર સરકાર તરફથી સી. આઇ. ઇ. નો માનવંત ઇલ્કાબ પ્રાપ્ત થતાં, પ્રજા તરફથી તે બદલ આનંદ દર્શાવવા તેમ એમના પ્રત્યેનો પ્રેમ અને માન વ્યક્ત કરવા એક જાહેર સભા બોલાવવામાં આવી હતી. તેમાં એમના માટે

+ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૮૦, પૃ. ૨૨૮-૨૨૯

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૮૦, પૃ. ૨૩૦-૨૩૧

એક જાહેર ફંડ એકઠું કરવાનો ઠરાવ થયો હતો અને તા. ૧૨ મી જુલાઈ સન ૧૮૮૭ ના રોજ શહેરીઓની સભા મે. કલેકટર રીડ સાહેબના પ્રમુખ પદ હેઠળ મળી હતી તેમાં જે રીપોર્ટ રજુ થયો હતો તેનો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે પ્રમાણે હતો:

"મુંબઈના પ્રખ્યાત ચીતારા બોર્ન અને શેપર્ડની પાસે કવિની એક મોટા કદની છબી તૈયાર કરાવી છે જે હમણાં આપણા માયાળુ કલેકટર અને માજીસ્ટ્રેટ મેહેરબાન જે. બી. રીડ સાહેબ ખુલ્લી મુકશે.

આ હિમાભાઇ ઇન્સ્ટિટયુટના મેમ્બરોએ કવીશ્વરની એ છબી અહીંયાં મુકવા દીધી તેને માટે કમિટી તેમની ઉપકારી છે. ફંડમાં ભરાયલી રકમનો ઉપયોગ અગાઉ થઈ ગયેલા ઠરાવ મુજબ અને કવીશ્વરને પોતાની મરજીને અનુસારે નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવશે.

રૂ. ૧૦૦૦૦)ની સરકારી પ્રોમીસરી નોટો ખરીદ કરીને મુંબાઈ બેંકમાં અનામત મૂકી છે અને રૂ. ૭૫૦) ની બીજી નોટ ખરીદ કરવાને બેંકના સત્તાવાળાને સૂચના કરી છે. એ નોટોની પહોંચો રાવબહાદુર બહેચરદાસ અંબાઇદાસ સી. એસ. આઈ. અને રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ. એમને આપણા માયાળુ પ્રમુખ સાહેબ આપશે. સદરહુ રાવ બહાદુરો અને મુંબઇના સર મંગળદાસ નથુભાઇ, કવીશ્વર દલપતરામના ફંડના ટ્રસ્ટીઓ છે.

કવિની હયાતી સુધીમાં એ નોટોનું વ્યાજ ટ્રસ્ટીઓ કવિને આપશે. ત્યારબાદ એ નોટોના ⅔ ભાગનું વ્યાજ કવિના પાંચ છોકરાઓમાંથી જેઓ ૨૧ વરસની અંદરના હશે તેમને આપશે.

કવિનો સૌથી નાનો છોકરો ચીમનલાલ ૨૧ વરસની ઉમરનો થાય ત્યારે સદરહુ નોટોનો ⅔ ભાગ એ પાંચે ભાઇઓને સરખા ભાગે વહેંચી આપવો. અને એ પાંચમાંથી જે તે વખતે હયાત નહિ હોય તેનો ભાગ તેની વિધવાને અથવા તેના છોકરાને આપશે અને કદાપિ એમાંનો કોઇ હયાત ના હોય અને તેની વિધવા અથવા છોકરાં પણ ના હોય તો તેનો ભાગ બાકી રહેલા ભાઇઓને સરખો વહેંચી આપવો.

રૂ. ૧૦૭૫૦) ના બાકી રહેલા ત્રીજા ભાગમાંથી રૂ. ૧૦૦૦) હિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટયુટને અને બાકીના ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને એવી સરતે

આપવા કે તેમણે એ રકમનો કંઈપણ ભાગ ખરચવો નહિ, પણ હિમાભાઇ ઈન્સ્ટટ્યુટે રૂ. ૧૦૦૦) ના વ્યાજમાંથી ચોપડીઓ ખરીદ કરી તે ઉપર કવીશ્વર દલપતરામનું નામ લખી લાઈબ્રેરીમાં મૂકવી, અને સોસાઇટીને મળેલા રૂપીયાના વ્યાજમાંથી તેણે સ્કોલરશીપો આપવી અને ઇનામ આપીને કવિતાઓ રચાવવી. સ્કોલરશિપોને 'કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ સ્કોલરશિપ' અને કવિતાઓને 'કવીશ્વર દલપતરામ સ્મારક કવિતા' એવું નામ આપવું."*

તે પછી તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૮૯૮ ના રોજ દલપતરામનું દુઃખદ મૃત્યું થતા, સોસાઇટીની સામાન્ય સભા તા. ૧૩-૪-૧૮૯૮ના રોજ મળી હતી. એમના માટે શોકની લાગણી દર્શાવવાને તે પ્રસંગે નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો:

"કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ સી. આઈ. ઈ. જેઓએ સોસાઈટીના ઉત્કર્ષ માટે અને તેનો હેતુ પાર પાડવામાં પોતાનું સઘળું આયુષ્ય ગાળ્યું હતું તેમના પરલોકવાસથી સોસાઇટી અત્યંત દિલગીર છે. એ સંબંધી એક પત્ર તેમના દીકરાઓ ઉપર લખવો.

આ દિલગીરીની લાગણી પ્રદર્શિત કરવાને એક જાહેરસભા બોલાવવી.

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઇ. ઈ. ની ઓઇલ પેન્ટીંગ તસવીર સોસાઈટીએ કરાવી પોતાના નવા મકાનમાં મૂકવી.

તેમના સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું અને તે કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ સી. આઈ. ઈ. સ્મારક ફંડ તરીકે સોસાઇટીએ જુદું રાખવું. તેનું વ્યાજ જુનાં કાવ્યો સંશોધન કરી છપાવવામાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરી છપાવવામાં વાપરવું."×

પ્રસ્તુત ઠરાવાન્વયે શહેરીઓની એક જાહેર સભા તા. ૨૬ મીએ મે ૧૮૯૮ ના દિવસે મે. કલેક્ટર ગીબ સાહેબના પ્રમુખપદે ભરાઈ હતી, તેણે સોસાઇટીએ કરેલા ઠરાવો બહાલ રાખી એમનું સ્મારક ઉભું કરવા એક વગવાળી કમિટી નિમી હતી.

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૮૭, પૃ. ૧૮૬-૮૭.

× ગુ. વ. સો. નો રીપોર્ટ, સન ૧૮૯૭, પૃ. ૨૩.

એ ફંડ અને અગાઉ ઉભું કરવામાં આવેલા જાહેર ફંડમાંની બચત રકમ, એ બે એકત્ર કરીને સોસાઇટી હસ્તક કવીશ્વર દલપતરામ સ્મારક ફંડ રૂ. ૩૫૦૦) નું છે, તેનાં વ્યાજમાંથી આજપર્યન્ત આઠ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

અંતમાં શ્રીયુત નરસિંહરાવે એમનો પરિચય કરાવતું છાયાચિત્ર, સુરમ્ય અને સુરેખ આલેખ્યું છે, તે રજુ કરીને વિરમીશું.

" કવિ દલપતરામ એ નામ સાથે પહોળા બાંધાના, પ્રતાપવાન્, પ્હોળા મ્હોંવાળા, શોભિયાથી વિશિષ્ટ, વ્યક્તિત્વ સ્થાપનાર પુરુષ, માથે અસલની કરમજી કે લાલ પાઘડી, ઉત્તરાવસ્થામાં ધોળી પાઘડી, જુની ઢબની, પ્હેરેલા શરીર ઉપર શાલ ને હાથમાં જૂની ઢબની ખરાદીએ ઊતારેલી લાકડી પકડેલા, હેવા પુરુષ નયન સામે ખડા થાય છે. " +

ગુજરાતના આ પ્રથમ પ્રજાસેવક અને પ્રભાવશાળી કવિને અમારા અનેક પ્રણામ હો !

+ સ્મરણ મુકુર, પૃ. ૧૦૨.

પ્રકરણ ૨૧.

ઉપસંહાર

" Literature is at once the cause and the effect of social progress. It deepens our natural sensibilities and strengthens by exercise our intellect and capacities. It stores up the accumulated experience of the race connecting Past and Present into a conscious unity and with this store, it feeds successive generations to be fed in turn by them. As its importance emerges into more general recognition, it necessarily draws after it a larger crowd of servitors, filling noble minds with a noble ambition. "

George Lewes.

" It is our function to keep in view and to command the movements of ideas, which are not the effect but the cause of public events. "

Lord Acton.

પ્રથમ ખંડને પૂરો કરતા પહેલાં એ ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં, લોકસ્થિતિ કેવી હતી અને તેમના સુધારા, હિત અને ઉત્કર્ષાર્થે સમાજમાં કયાં બળો પ્રવર્તતાં હતાં, તેમજ એ હિલચાલમાં સોસાઈટીનો હિસ્સો કેવા પ્રકારનો અને કેટલો હતો તેનો અંદાજ કાઢવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

એકાદ ઉંચી ટેકરી પર ચઢીને નીચે તળેટીના ભાગપ્રતિ અવલોકીએ છીએ, તો ત્યાંની ચીજો, ઝાડ, પ્રાણી, મનુષ્ય, ઘર, હવેલી વગેરે ન્હાનાં ન્હાનાં પણ યોગ્ય પ્રમાણસર અને વ્યવસ્થિત રીતે સંકળાયલાં નજરે પડે છે, અને એકજ દૃષ્ટિપાતમાં સમગ્ર પરિસ્થિતિ લક્ષમાં આવી જાય છે, એવી રીતે સોસાઇટીના કાર્યની પરીક્ષા અને તુલના બરોબર કરવી હોય તો આપણે સમકાલીન સમાજ જીવનને તપાસવું જોઇએ. પૂર્વે તે કેવું હતું અને પછીથી રફતે રફતે તેમાં કેવા અને શા શા ફેરફાર અને સુધારા થતા રહ્યા.

આમ ભૂતકાળની સ્થિતિને અને વર્તમાન સ્થિતિને સરખાવીશું તો જ તેની વાસ્તવિક અને સાચી હકીકત આપણા સમજવામાં આવશે. ભૂતકાળના જ્ઞાન વિના વર્તમાનનું જ્ઞાન અધુરું જ રહેવાનું. તે બન્ને વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે, જેમ બીજમાંથી અંકુર ફૂટે તેમ.

પૂર્વપીઠિકા એ નામથી શરૂઆતના પ્રકરણમાં બ્રિટીશ અમલ ગુજરાતમાં સ્થપાયો તે અરસામાં આપણા પ્રાંતમાં જાનમાલ કેવા ભયમાં રહેતાં, ધાડ અને લુંટનું કેટલું પ્રબળ હતું, લાંચ રૂશ્વત અને બળજોરી કેટલાં બધાં જામ્યાં હતાં, સમાજમાં ન્યાય કે નીતિ, વ્યવસ્થા કે સલામતી જેવું કશું નહોતું, એનું દિગ્દર્શન અમે કરાવ્યું હતું.

આ પરિસ્થિતિમાં જનસમૂહ અજ્ઞાન અને વહેમી રહે, સ્વાર્થી અને સંકુચિત વૃત્તિનો બને, એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું? આવજાનાં અને વ્યવહારનાં સાધનો એટલાં ખીલેલાં કે વિસ્તરેલાં નહિ કે ઝડપથી મુસાફરી થઈ શકે, તેમાં વળી દરિયો ઓળંગવાની સખ્ત મનાઈ એટલે કુવામાંના દેડકા જેવું મનુષ્યજીવન સંકુચિત, સ્વાર્થપરાયણ રૂઢિચુસ્ત અને જડ થઈ જવા પામ્યું હતું.

ધર્મશાસ્ત્રો પણ "વાડા" થી મર્યાદિત બની, એકપક્ષી અને બાહ્યાચાર પર ભાર મુકતું જ્ઞાન આપતાં, જો કે તેમાંથી ખરી રીતે પ્રાણ–ચેતન ઉડી ગયું હતું.

આ પ્રમાણે સમાજ ચોતરફથી સજ્જડ સકંજામાં જકડાયલો પડયો હતો અને તે બંધનો એના વિકાસને હાનિ પહોંચાડતાં હતાં.

પરદેશગમન જેવો વ્યવહારૂ અને પ્રગતિસાધક પ્રશ્ન આપણા સમાજને કંટકરૂપ કેવો ત્રાસ આપતો તેના પુરાવામાં મહીપતરામનું ઉદાહરણ બસ થશે.

આવું ગુજરાતમાં જ હતું એમ નહિ; મહારાષ્ટ્રમાં પણ એવી શોચનીય સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી.

રા. બા. ગોપાળરાવનો પુત્ર કૃષ્ણરાવ ઇંગ્લાંડ વધુ શિક્ષણ માટે સરકારી શિષ્યવૃત્તિ મેળવીને ગયો હતો, એમને પણ જ્ઞાતિ તરફથી એટલું બધું સોસવું પડયું હતું કે, એ ત્રાસથી કંટાળીને રા. બા. ગોપાળરાવે હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ તપાસ કરનારી પાર્લામેન્ટરી કમિટી સમક્ષ જુબાની આપવાને પોતાને નિમંત્રણ મળ્યું હતું છતાં ત્યાં જવાનું માંડી વાળ્યું હતું.

મ્હોટા અને સત્તાધિકારીઓની આવી રીતે જેરવાજુબી સતામણી થતી હતી તો પછી સામાન્ય મનુષ્યનું ગજુંજ શું?

એના જ જેવી હાનિકારક બીજી પ્રથા બાલલગ્નની હતી. કોઈપણ હિસાબે અગિયાર વર્ષ આગમચ લગ્ન થઈ જવું જોઇએ એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા હતી એમ મનાતું અને તે કાર્ય પુણ્યકારી લેખાતું હતું. જવલ્લેજ કોઇ એ વયમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતું. આ મનોદશામાં વિધવાની વિપદ્‌ભરી અને કરુણ કથનીનો સાદ કોણ સાંભળે ? તેમને પુનર્વિવાહ માટે કોણ પરવાનગી આપે ? અને એ સઘળા અનિષ્ટનો દોષ પ્રારબ્ધ પર ઠલવાતો હતો. જ્યોતિષમાં અંધશ્રદ્ધા રહેતી, તે વિષે કવિ દલપતરામે "દૈવજ્ઞ દર્પણ" માં ઠીક ઠેકડી કરી છે.

સ્ત્રી કાર્ય-સ્થાન પરત્વે સમાઈ રહેતું, સમાજનું તે એક અંગ છે, તેનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે એ ભાવના તે કાળે ઉદ્‌ભવી જ નહોતી; એટલું જ નહિ પણ, તેમના માનસિક વિકાસ અર્થે તેમને કેળવણી મળવી જોઇએ, એ પ્રશ્ન વિચારાતો નહોતો. પરંપરા અને સંસ્કાર વડે જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તે જ તેઓ હાંસલ કરતાં હતાં.

વસ્તુતઃ અજ્ઞાન એટલું બધું વ્યાપેલું હતું કે સમાજ સારાસારને પારખી શકતો નહિ અને એ અજ્ઞાનતાના પરિણામે તે સમાજ વહેમી, જંતર-મંતરને માનનારો, ભીરૂ અને કાયર બન્યો હતો. બુદ્ધિને અનુસરી નવો ચાલ કે ચીલો પાડવાની ભાગ્યે જ કોઈ હિંમત બતાવતું; રૂઢિબળનું એટલું બધું પ્રાબલ્ય હતું કે જનવ્યવહાર બહુધા અમુક સ્થાપિત ચીલે, દેખાદેખીથી ચાલતો જણાતો હતો.

તેથી આ જમાનાને આપણે **અજ્ઞાન અને વહેમનો યુગ** એવું ઉપનામ આપીએ તો તે ખોટું નહિ કહેવાય, અને કવિને આર્ષદૃષ્ટિ હોય છે તેમ એક કવિએ એ સંબંધમાં ખરૂં જ કહ્યું છે, કે:—

"વીતતી દીર્ઘ રાત્રી ને થતો પરોઢ દેશમાં."

સોસાઇટી સ્થપાયા પછી દશમે વર્ષે મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી સન ૧૮૫૭ના બળવા પછી તુરતજ હિંદનો વહિવટ સ્વાધીન કર્યો અને પ્રજાને આશ્વાસન આપવા સન ૧૮૫૮ નો ઐતિહાસિક ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો હતો. એથી એક વસ્તુ એ સિદ્ધ થઈ હતી કે દેશમાં આંતરિક સુલેહ અને શાન્તિ પથરાયાં, એટલું જ નહિ પણ સુવ્યવસ્થા—સુરાજ્ય જામવા માંડ્યું. વળી ધર્મની બાબતમાં તટસ્થતા દાખવીને પ્રજાનો એક પ્રકારે સરકારે વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો; તેની સાથે પરંપરાથી ઉતરી આવતા જમીન અને જાગીરદારીના હક્કો, તેમ રીતરિવાજ અને પરંપરાને માન આપી, તેના

સુરક્ષણ અને સલામતી માટે અભય વચન અપાતાં, લોકનાં મન શાન્ત પડ્યાં; અને ન્યાય કોર્ટ સમક્ષ સૌ સમાન છે, એ સિધ્ધાંત સ્થાપિત કરીને અને બુદ્ધિશાળીને ઉંચા અધિકારની નોકરી આપવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરીને જનતાનું દિલ વશ કર્યું હતું; એટલે સુધી કે એ સુરાજ્ય નિહાળીને કવિ દલપતરામે ગાયું હતું કે,

"......................હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન,
દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઇ ન જાતાં પકડે કાન."×

આમ દેશમાં સુવ્યવસ્થા, ન્યાયનું સામ્રાજ્ય સમાનતાનું ધોરણ, જાન માલનું સુરક્ષણ અને સલામતી દૃઢ થતાં જનતામાં સ્ફૂર્તિ આવવા માંડી અને રાજ્ય તરફથી શાળાઓ કાઢવાની વ્યવસ્થા,–પ્રથા દાખલ થતાં, શિક્ષણ લેવાને સૌ કોઇ ઉત્સુક બન્યું, એ કેળવણીએ પ્રજાને નવીન ચક્ષુ આપ્યાં; તેની સાથે રેલ્વે, સ્ટીમર, ટપાલ, તાર વગેરે વ્યવહારનાં સાધનો વધતાં અને ખીલતાં, અસલની સંકુચિત દૃષ્ટિ વિશાળતાને પામી અને પ્રજામાં નવજીવન પ્રકટી ઉઠ્યું હોય એમ દેખાવા લાગ્યું.

પ્રજાજીવન ઉપર જણાવ્યા મુજબ પલટાવા માંડ્યું અને નવજીવન માટે લોક આતુર બન્યું, તેને માર્ગદર્શન, વધુ વેગ અને બળ સોસાઇટી જેવી વગવાળી સંસ્થા અને કવિ દલપતરામ જેવી સમર્થ વ્યક્તિ તરફથી મળ્યાં હતાં; અને આ પ્રવૃત્તિ એકલા અમદાવાદમાં સમાઈ રહી નહોતી પણ મુંબાઈ અને સુરત વગેરે સ્થળોએ પણ પસરી હતી.

આરંભમાં આપણા લેખકો, કવિઓ, સુધારકો અને મંડળીઓ તેમ છાપાંઓએ જે પ્રચારકાર્ય ઉપાડી લીધું હતું તે મુખ્યત્વે દેશમાંથી અજ્ઞાનતા અને વહેમ દૂર કરવાનું હતું. લોકોને કેળવણી આપી, જનતામાં જ્ઞાન-પ્રચાર કરવા અર્થે હતું.

મુંબઇમાં દાદાભાઈ નવરોજજીએ સ્ત્રીકેળવણીનું સ્તુત્ય કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું અને જ્ઞાનપ્રસારક સભાએ બાળવિવાહની સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી હતી.

જનતાના મનમાંથી ખોટા વહેમો દૂર થાય અને જાદુ, ભૂત, ડાકણ, શીળી, ફળાદેશ (જ્યોતિષ) વિષેની ભ્રમજનક માન્યતાઓ કાઢવાને સોસાઇટીએ શરૂઆતમાં જ ભૂત નિબંધ, કિમિયાગર ચરિત્ર, ડાકણ વિષે નિબંધ,

---

× આપણને બ્રિટને આટલું બધું આપ્યું એ સ્વીકારીએ પણ એક બ્રિટિશ રાજદ્વારી પુરુષે કહ્યું છે તેમ સુરાજ્ય તે સ્વરાજ્યની ગરજ સારે નહિ, જે માટે હિંદ હાલમાં ઝંખી રહ્યું, લડી રહ્યું છે.

દૈવજ્ઞ દર્પણ વગેરે નિબંધો લખાવ્યા હતા; અને એ પ્રકારનું પ્રચારકાર્ય સુરતમાં જાણીતા દુર્ગારામ મહેતાજીએ ઉપાડી લીધું હતું, એ સુવિદિત છે.

બીજું બાળલગ્ન થતાં અટકાવવાને અને પુનર્વિવાહનો ચાલ ચાલુ કરવા પ્રયત્નો થયા હતા; એ વિષે કવિ દલપતરામનું લખાણુ ઉત્તેજક અને ઉપયોગી નિવડ્યું હતું; તે માટે એમને ઈનામો પણ મળ્યાં હતાં.

સ્ત્રીકેળવણીને ઉત્તેજન આપવા મુંબાઇમાં દાદાભાઇ નવરોજજીએ પહેલ કરી હતી. ગુ. વ. સોસાઈટીએ પણ કન્યાશાળા સ્થાપીને એની મહત્તા સ્વીકારી હતી, અને અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે શહેરની ત્રણે મોટી ખાનગી કન્યાશાળાઓ સાથે સોસાઇટી સંબંધ ધરાવતી હતી.

ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય સ્થાપનાર સોસાઇટી પ્રથમ હતી અને એ પ્રકારનો યશ તેને પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર કાઢવા માટે ઘટે છે.

પરદેશગમનના પક્ષમાં સોસાઇટી પ્રથમથી હતી અને રા. સા. મહીપતરામ વિલાયત સિધાવતાં એમને માનપત્ર આપવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો.

જ્ઞાતિનાં અનિષ્ટ પરિણામો, રોવા કુટવાના નિંદ્ય ચાલો, જ્ઞાતિવરા, લગ્ન અને વરઘોડા પાછળ થતાં મોટાં મોટાં ખોટાં ખર્ચો, કન્યા વિક્રય વગેરે રિવાજોને નિર્મૂળ કરવાના પ્રયાસો પણ તેણે હાથ ધર્યાં હતા અને એ કાર્યમાં કવિ દલપતરામે આપેલો ફાળો જેમ કિમતી તેમ સંગીન હતો.

હોળીની બિભત્સતા, લગ્નમાં ગવાતાં ફટાણાં ગીતો, નાચ, વેશ્યાગમન સામે પણ પ્રહાર કરી તેની વિરુદ્ધ તિરસ્કારની લાગણી ઉભી કરી હતી

સોસાઇટીનાં એ વર્ષોનાં પ્રકાશનો અને બુદ્ધિપ્રકાશમાંના વિધવિધ પ્રકારના લેખો અવલોકીશું તો માલુમ પડશે કે એ બે હેતુઓ સિદ્ધ કરતા હતા; એક તરફથી અજ્ઞાનતા, વહેમ, બાળલગ્ન, અનિષ્ટ રિવાજો વગેરેને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવાને સોસાઇટીએ ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિ આદરી હતી તો બીજી તરફથી કન્યાશાળા, પુસ્તકાલય, વર્તમાનપત્ર, બુદ્ધિપ્રકાશ, શાળોપયોગી પુસ્તકો (સસ્તી કિંમતે,) ઇનામો વગેરે કાર્યો ઉપાડી લઇને રચનાત્મક કાર્યો આરંભ્યાં હતાં.

મંડળીઓ સ્થાપીને તેમ સભાઓ ભરીને સોસાઇટી અભ્યાસને ઉત્તેજન આપતી તેમ લોકમત કેળવતી હતી.

વળી કાવ્યદોહન, વ્યાકરણ, ભાષાનો ઇતિહાસ, કોષ, વાચનમાળા, ધાતુ સંગ્રહ વગેરે સાહિત્ય પ્રકાશનો સરકાર સાથે સહકાર મેળવી કર્યા હતાં, તે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઓછાં મહત્વનાં નથી.

રાષ્ટ્રીય ઐક્ય પણ આ નવી હિલચાલને લઇને પ્રગટી નિકળ્યું; જો કે સાંસ્કારિક ઐક્ય તો પૂર્વેથી હિંદમાં ચાલુ હતું.

આમ સરકાર અને પ્રજા, ઉભયના પ્રયત્નોથી દેશમાં નવું જીવન પ્રકટવા માંડ્યું, તેમાં દેશકાળ અને પરિસ્થિતિ સહાયભૂત નિવડી અને સાધનોની વૃદ્ધિ થતાં, તેને વધુ પ્રોત્સાહન અને સહાયતા મળ્યાં હતાં.

આવું પ્રગતિમાન, કાર્યસાધક, વિચારોત્તેજક અને રચનાત્મક કાર્યને ગતિ આપનારૂં વાતાવરણ ઉભું થયું, તે એક નહિ પણ અનેક પ્રવૃત્તિઓનું પરિણામ હતું. પ્રો, રાધાકૃષ્ણ કહે છે તેમ, સમાજની વિચારપ્રણાલિકામાં આપણે જે ફેરફાર ઇચ્છીએ તે એક પ્રવૃત્તિ વા અસરથી નહિ પણ પાંચ દશ પ્રવૃત્ત વા અસરના સમગ્ર બળથી સાધ્ય થાય છે.

અર્વાચીન ગુજરાતનું મંડાણ એક બે પ્રવૃત્તિને આભારી નથી. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનાં એકત્ર બળે તેનું બંધારણ ઘડાયું છે અને તે ઘડતરમાં જે કોઇ વ્યક્તિ વા સંસ્થાએ સહાયતા આપી છે, તેમાં સોસાઇટીનો હિસ્સો મ્હોટો છે. પાછલા પ્રકરણોમાંથી વાચકે જોયું હશે કે સોસાઈટી તે સમયે ગુજરાતમાં કેળવણી, વિદ્યા, સાહિત્ય અને જ્ઞાનપ્રચાર વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું, અને કવિ દલપતરામ તેમાં મુખ્ય પ્રચાલક અને પ્રતિનિધિ હતા.

એક ઇંગ્રેજ કવિના શબ્દો ફેરવીને કહીએ તો સોસાઇટી એના લાંબા આયુષ્યથી નહિ પણ કાર્યોથી અમર છે; શ્વાસ નહિ પણ વિચાર એનું પ્રેરક બળ છે.

શ્રી જૈ
નામ
વિભાગ
નંબર

પૂઠું છાપનાર • કુમાર પ્રિન્ટરી અમદાવાદ